МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 40

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

DOI 10.32782/apfs.v040

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 22 березня 2023 р. (протокол № 6).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2023

ФІЛОСОФІЯ

UDC 316.774
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.1

Aliyev Ravan Ayyub,
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2862-9802
PhD Student
Azerbaijan National Academy of Sciences

THE CONCEPT OF TECHNOGENIC CIVILIZATION AS AN ESSENTIAL COMPONENT OF UNIVERSAL CIVILIZATION CONCEPTS

Statement of the problem. Technogenic civilization has created many opportunities for human life. The elaboration of the concepts of techno-civilization involves several tasks that need to be pursued successively. Firstly, it is important to identify the significance and impact of techno-civilization by gaining a certain understanding of its history, development stages, and overall importance. Secondly, the positive and negative aspects of techno-civilization should be evaluated to ensure an objective and fair perspective that can be used to receive technologies and evaluate the consequences of its development. Lastly, the greatest benefits of techno-civilization for humanity should be ensured. This requires a perspective that can be used to show various measure for the proper use and application of technologies to enhance the quality of life and empower the human race

The scientific level of elaboration of the topic. The problem of technogenic civilization has been studied by many thinkers, sociologists, anthropologists, futurists, philosophers, and other scientists. For example, various philosophers such as K. Jaspers, O. Spengler, A. Toynbee, A. Toffler, S. Huntington, L. Mumford, and others have analyzed in their works the characteristics of a new type of civilization within the context of various civilizations. These scholars have explained the distinctive of this new civilization. In their works, K. Jaspers – "The Origin and Goal of History", O. Spengler – "The Decline of the West", A. Toynbee – "A Study of History", A. Toffler – "The Third Wave", S. Huntington – "The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order", and L. Mumford – "The Myth of the Machine" and "The Culture of Cities" have also included an analysis of the concept of the technogenic civilization.

The purpose of the article. The main objectives of the article are as follows:

1. Provide an overview of the concept of technogenic civilization and its key characteristics as described by various philosophers and thinkers.
2. Discuss the impact of technology on human societies and cultures, and how it has influenced the development of a new type of civilization.
3. Analyze the potential benefits and drawbacks of technogenic civilization and the challenges that it poses to humanity.
4. Explore the implications of the concept of technogenic civilization for future generations and the sustainability of our planet.

Introduction to the problem. In the theoretical analysis of any scientific problem, first of all, the essence of a number of concepts related to that problem should be analyzed. Before turning to the problem of technogenic civilization, let's clarify the essence of concepts such as "civilization", "technique", "technogenic civilization".

The concept of civilization began to form in Antiquity and the Ancient East. This concept, coinciding with what Karl Jaspers called the "axis of time", began to be used more widely in the 14th-16th centuries, and the concept of civilization in its current sense was formed in the 18th century. The meaning of the word "civilization" is formed from the Latin word "civis" which means "belonging to the city" or "belonging to the state". It is also clear from the above note that civilization as a concept was created even before the creation of theories of civilization [6, p. 13-16].

The concept of civilization does not have a well-defined definition. Logically, one can approach the definition of civilization from different positions. So, if we look at the meaning of civilization from a religious point of view, we can think about civilizations belonging to different religions. If we take "Homo sapiens" and the creation of the first labor tools as the main condition of civilization, then civilization would be equal to its own age in history. It is from these points of view that civilization is more universal than these positions. [6, p. 63] Against the background of analyzes of such different directions, N. Danilevsky called civilization "cultural-historical types", O. Spengler "developed culture" [2, p. 131].

© Aliyev Ravan Ayyub, 2023

However, in defining the phenomenon of technogenic civilization, the development of nature, society, science and technology is summarized. Thus, technogenic civilization is a type of civilization based on the constant change of nature and society, using the history and philosophy of science and technology. As a result of the active contact between technogenic civilization and traditional societies, conflicts arise that lead to the destruction of many cultural traditions. Technogenic civilization is defined as a society that constantly changes its foundations in the process of development. Therefore, this type of civilization is a type of civilization that actively supports the creation of new ideas and concepts.

Concept of technogenic civilization and its analysis.

In order to interpret the concept of technogenic civilization in the context of universal civilization teachings, it is appropriate to first consider this concept in those teachings and the researches of various scientists. As I mentioned earlier, despite the fact that there are different factors related to the classification of civilizations, mainly 2 types of civilization teachings are distinguished [3, p. 21]: Phased, formational development concepts of civilizations and local concepts of civilizations.

One of the prominent representatives of the study of local civilizations, Toynbee begins his studies of civilization with the interpretation of the concept of society. Toynbee notes that society is the sum total of relationships between people, and each of the civilizations are based on these relationships. On this basis, Toynbee noted that it is impossible to interpret civilization and society separately from each other [11, p. 4]. In the studies of Arnold Toynbee, the concept of technogenic civilization is also broadly interpreted against the background of general analyses. Toynbee emphasizes that civilizations go through recurring stages of origin, growth, disintegration, and decline. The researcher states that the destruction of Western civilization will not be possible despite its internal moral crisis. It is noted that Western civilization can define a strong direction for itself without waiting for history to repeat itself [13, p. 38-39]. Western civilization is presented as technogenic civilization.

Researcher A. Toffler, who comes up with new ideas about technogenic civilization and its current problems, extensively analyzes technogenic civilization in his work called "Third Wave". By defining the concept, throughout the work, the researcher analyzes technogenic civilization as "experiencing rapid and continuous changes". In particular, the researcher mentions the emergence of a "super-industrial society" and does not accept it and some concepts put forward before that, adding that this concept is inadequate. In this regard, he interprets the characteristics of technogenic civilization by including the term "third wave". One of the interesting points is that the scientist calls the new type of civilization "anti-industry". However, it should be emphasized that the vast majority of studies interpret industrial and post-industrial societies within the concept of technogenic civilization. The researcher calls this new kind of "wave" "anti-industrial" and notes that societies experience several "waves" at the same time.

The interaction between technology and civilization is manifested in the concept of "technogenic civilization". In the analysis of the concept of technology, it is possible to talk about three main discourses – technocratic, natural science and socio-cultural directions. So, the initial premise of the technocratic discourse is the belief that the modern world is a technical world. On this basis, the current period is called "technogenic". Focusing on the analysis of the technocratic discourse, V. Rachkov in his book "Technology and its role in the destiny of mankind" summarizes that the most important thesis of today is that "everything depends on technology". In the course of society's needs, achievements in the field of science and technology are intended to solve some problem. That is, when faced with a danger or a specific difficulty, people think of an adequate solution. It is from this aspect that the role of technology in the development of civilization is given special attention in research. Ellul, one of the French researchers, notes that civilization is defined by technology and it is important to study technogenic society. The inexorable development of technology affects all aspects of living conditions, and at this time technology itself begins to become an end in itself. The defining power of technology is driving capitalism on an irreversible path of development. At this time, the economy itself becomes a technology. During this process, new technologies are continuously created. At this time, technicians and politicians face each other. As a result, the freedom of democracy is limited. As a whole, a new technogenic society and civilization is formed against the background of this process [12, p. 1].

The analysis of the phenomenon of technogenic civilization is related to the analysis of the philosophical aspects of technology in the context of Western civilization. Based on this, the analysis of the concept of technogenic civilization is viewed in the context of universal civilization teachings. According to S. Huntington, universal or universal civilization includes cultural and moral commonality in a broad sense, but in a narrow sense, it differs in that those values are deep and superficial. At the same time, the research scientist notes that the spread of consumer and mass culture belonging to the West in the world has created a universal civilization. [5, p. 36-39] Over time, the West wanted to assimilate its culture to the world. In the course of this process, the West-

ern world has managed to prove itself as the dominant universal culture by creating new values and cultures in parallel with accepting its paradigm to the whole world [9, p. 39-40].

It is known that technogenic civilization is referred to as Western civilization. The initial form of technogenic civilization was represented by the states where the development of capitalist relations began and the ideas of sovereign personality were developed. Western countries also had these features for the 18th century. The main feature of technogenic civilization is its innovation, which is understood as a constant and rapid pace of development in all areas of social life. In such a case, the interpretation of technogenic civilization as purely Western civilization disappears over time. As a result, countries such as Japan, China, and India fall outside the prism of the concept of "technogenic civilization". Based on the above, it is concluded that the permanent and rapid changes in the development process of technogenic civilization make it possible to characterize it as a universal civilization. However, in some sources, four main types of civilization are distinguished separately, based on criteria such as the commonality of spiritual life, the intermingling of cultures, and the presence of common interests in the context of development prospects:

1. Natural communities (progressive forms of existence);
2. Eastern type of civilization;
3. Western type of civilization;
4. Modern (technogenic) type of civilization.

In this regard, the researches are interesting not in the past, but in the future, when people will reach the technologically-based Western civilization. Giving the name "Millennium" to the newly started age of technology is also based on the belief that there will be peace and prosperity for a thousand years [10].

Technogenic society is characterized by the leading role of the industrial sector of the economy (first of all large-scale industry), the transformation of capital into a lever of power, the formation of nations and nation-states, the emergence and transformation of democratic institutions. Stepin showed that a new type of civilization of this form was developing in Western Europe and called it technogenic civilization. He attributed the formation of this type of civilization to the XV-XVII centuries. Stepin began to study the interpretation of the concept of "technogenic civilization" from the 1980s. So, to characterize the post-industrial system, in 1996, V.S. Stepin and V.I. Tolstoy used the concept of "technogenic civilization" in the article "Democracy and the fate of civilization". In his studies, Stepin compares the characteristics of technogenic civilization with traditional civilizations in order to fully analyze it. The researcher opposes the technogenic civilization to the traditional civilization, and according to him, while the traditional civilizations mostly accept the models in various fields that existed in the past, the technogenic civilization strives for the trends of progress. At the same time, in the opinion of the researcher, it is essentially noted that extensive development is replaced by intensive development in the process of social progress in technogenic civilization. Thus, in the analysis of this type of civilization, the researcher notes that technogenic civilization puts the idea of progress in front of it and acts with the slogan "the future is always better than the present" and this idea is closely related to the idea of communism. [8, p. 10-14].

In the analysis of the concept of technogenic civilization, research scientist, author of the socio-philosophical concept of technogenic society, Dergacheva E. A. emphasizes that the concept of "technogenic" is most often taken as a synonym with the concepts of "technosphere", "technical", "technological", "technical-technological". The scientist notes that the technogenic concept reflects the negative impact of man on nature from an ecological perspective, but in a socio-philosophical context, he connects it with various features of society. It is noted that the concept of "technogenic" characterizes the consequences of the negative impact of man on nature, which manifests itself in emergency situations. The researcher then analyzes the various features of society from a technological point of view and explains the content of the concept of "technogenic" as a technosphere with interaction between both technology and society-nature [7, p. 167-168].

Commenting on the concept of technogenic civilization, research scientist Veli Pashayev emphasizes that there are some traditions. Thus, it states that the ancient culture and European Christian traditions, which are the predecessors of the European civilization type, combined to form a technogenic civilization, ensuring the rapid development of technology [4, p. 50]. First of all, the development of "police" in Antiquity created conditions for a number of civilization inventions. The most important innovation in this period was the process of creation of theoretical science and the experience of democratic regulation of social relations. Thus, the synthesis of the achievements of ancient culture with Christian traditions during the Renaissance formed the values of technogenic civilization.

Despite the fact that the western type of civilization is called technogenic, the connections of the Eastern type of civilization are also mentioned here. Researcher Hasan Ahmadov uses the term "technotron" civilization when commenting on technogenic civilization and also connects it with the Eastern traditional type of civilization. It is noted that technogenic civilization in the East, unlike the West, is unique in its unique social relations [1, p. 234-235].

At the same time, the researcher noted the role of the formation of capitalism in developed countries in the formation of traditional and technogenic civilization types. Thus, technogenic civilization is clearly manifested in places where industrial and productive forces are highly developed. It is noted here that science, technology and informatics function as the highest forms of productive forces as characteristic features of technogenic civilization. At the same time, it is noted that in places where the technogenic civilization type is highly developed, moral values lose their connection with the past, but in traditional civilizations, this is the opposite [1, p. 138-139].

It should be noted that despite the fact that the signs of general formation are correctly indicated in the views related to the emergence of civilizations over time and their diversity, the need and desire of the society to live in different civilizations depending on the opportunities of any region or time in the emergence of different civilizations was not taken into account [1, p. 124]. From this point of view, it is noted that it is the interest of the society and personality in new searches that laid the foundation of the western technogenic civilization. Against the background of new searches of the personality, the constant technical and technological innovation, depending on the needs of the society, justified the emergence of a similar civilization. Even when the phenomenon of technogenic civilization is analyzed as a universal civilization, in the industrial society, which is a form of technogenic civilization, potential conditions for capital accumulation and its consumption are created, so the opportunities of the society also tend to trade. As a result, the transition of technotron civilization to universal civilization becomes permanent [1, p. 233-243].

Throughout its history, technogenic civilization has always interacted with traditional societies, not only influencing them, but also exerting economic, political and cultural pressures on them. It is noted that the technogenic civilization has made the traditional civilization of the East a kind of "colony". The East has always depended on the technological innovations of the West for its modernization. Here, the East has adopted a number of values and innovations from the West. These values and innovations have changed traditional values. When approached from this point of view, the elements of innovation, constant change and a kind of exploitation can be distinguished in the essence of the concept of technogenic civilization.

In his interpretation of the concept of technogenic civilization, L. Mumford developed the idea of global technocratism and called the whole technogenic and social system "megamachine". Under the name of the megamachine, the researcher characterized robots rather than people. On this basis, L. Mumford, in his interpretation of technogenic civilization, called it a civilization that destroys the individuality and personality of people. It is clear from all the records that technogenic civilization in all stages of its development was characterized by the idea of changing the world and the subjugation of nature by man.

The result of the research

In the development of the problem of technogenic civilization, it is human-technology relations that are put forward as the main topic of analysis. In the interpretation of the phenomenon, it is noted that technogenic civilization is the mobilization of creativity and human initiatives. It is noted that this freedom of a person, that his social status does not depend on his social origin, becomes the principles of the society, the sphere of social life, that the establishment of these principles in the public consciousness is the main achievement and feature of technogenic civilization. In the environment of technogenic civilization, scientific and technical development constantly changes the types of communication, which determines the change of the way of life and the form of social relations. Taking into account all the above, it is possible to understand the initial meaning of this phenomenon by grouping the most common characteristics of technogenic civilization below:

1. This type of civilization is aimed at the improvement of engineering and production technology, bearing the characteristics of industrial and post-industrial society.

2. As the speed of technological development of society in this civilization increased, the application of the achievements of science to technology also increased. From this point of view and at the same time taking into account the constant and intensive development of this type of civilization, it can be said that in the future the level of technical and economic development of the whole society depends on the development of science.

3. The main feature of this type of civilization against the background of the increase in the pace of development is to form radical changes in society and socio-economic relations, in the process of communication.

4. One of the futurological features of this type of civilization is that there will be strong changes in the spiritual life of society in the future. Thus, religion will take a back seat, and science will always come to the fore.

An important component in the system of concepts of technogenic civilization is the special value of scientific rationality and a scientific-technical view of the world. Here the scientific and technical-technological attitude to the world is the basis for its transformation. In this type of civilization, a person's active attitude towards the world is characterized by changing it. Therefore, one of the main

values of this type of civilization is that a person has the ability to scientifically regulate nature and social life by controlling external conditions. Considering the active activity of man to change society and nature in this regulation process, it can be said that how long this type of civilization will last and its future results depend on the nature of that activity. As a result, this type of civilization can simultaneously bring humanity to a critical level, depleting many resources, and empowering humanity with new discoveries.

Perspectives. The perspectives on future research related to the analysis of the understanding of the technogenic civilization are diverse. Based on the philosophical studies of technology, the impact of technological developments on people's lifestyles can be examined. In addition, topics such as the social, psychological, and economic effects of technology on people can also be evaluated in this type of research. Due to the increasing importance and impact of technology, it is also relevant to further analyze the relationship between technology and civilization in various aspects. Finally, one of the main perspectives is to discuss topics such as how technology will affect people's lives in the future, the possible consequences of technological civilization, and measures that can be taken against these consequences.

References

1. Əhmədov H. *Tarixi prosesin izahın konseptual alternativlər.* Bakı: Elm 2004 270 s

2. Gözəlov A.Ə. *Müasir ictimai inkişafın qlobal-fəlsəfi və sosial siyasi problemləri.* Bakı: 2007. 170 s.

3. Həbibbəyli Ə. "*Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası*". Bakı: "Elm və təhsil", 2011. 264 s.

4. Paşayev V., Ə. *Fəlsəfə*. Bakı: Səda, 1999. 540 s.

5. Rüstəmov Y. *Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti*, Bakı: Səda, 2007. 144 s.

6. Zeynalov Ş. Ə. *Müasir Şərq Qərb münasibətləri kontekstində sivilizasiyaların dialoqu və əməkdaşlığı.* Bakı: 2015. 160 s.

7. Дергачёва Е.А. *Техногенность и ее идейное содержание* [Текст]: / Е.А. Дергачёва // Вестник Брянского государственного технического университета. № 2 (22), 2009. С. 167-174.

8. Степин В.С. *Коренной перелом цивилизации* // «Экология и жизнь». 2012. № 5, с. 10-14.

9. Acar S.M. (2003) *Medeniyyetler çatışmasımı Menfaatler çatışması mı*" // Dokuz Eylül Universitesi İktisadi e İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 18/2 İzmir)

10. Basalla, G. *Teknolojinin Evrimi*. TÜBİTAK, 3. Basım, Ankara: 1996. 312 s

11. Cılız F. *Arnold Toynbeenin Batı uygarlığı tahlili* // İgdır Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayi 16, Ekim. 2018

12. Erbaş, Hayriye, *Dünya Cebimizde: Küçük Ama Büyük Cep telefonu* // Fotoğrafya, Sayı: 30, 12 Mayıs 2014

13. Toynbee, A. J. Medeniyet Yargılanıyor. çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayınları, İstanbul: 1991

Summary

Aliyev Ravan Ayyub. **The concept of technogenic civilization as an essential component of universal civilization concepts.** – Article.

According to the final result obtained in a number of studies, civilizations are divided into two parts: traditional and techno genic. Technogenic civilization is a type of civilization based on the continuous development of techniques and technology. In the process of long-term development, the development of technology, the formation of a new system of relations, created conditions for the collapse of traditional society and the formation of a technogenic-based society. Traditional civilizations have started the path of technogenic development. In the article, the concept of technogenic civilization, which acts as a component of universal civilization concept in this development process, is analyzed from various aspects. First, the concepts of civilization were presented, and then the characteristic features of technogenic civilization were analyzed in universal civilization concepts. So that, technogenic civilization has existed for a long time, and the fact that this civilization is called technogenic civilization is a product of later times. Therefore, each researcher's views on the role of technology in the historical development of civilizations, human-technological human-civilization relations were analyzed. Based on these studies, the influence of mutual relations between technology and civilization on the creation of technogenic civilization has been clarified. Technogenic civilization is called "Western" civilization according to the place where it was created, and the article provides various analyzes about the initial historical development of Western civilization. Based on the notes of each researcher, a number of features of the so-called technogenic civilization were clarified. As a result, general characteristics of technogenic civilization were clarified by making generalizations on the basis of all research and concepts, and a futuristic view of the development of this civilization was noted. As one of the main results of the article, it should be noted that the technical and technological innovations of the technogenic civilization and the successes in improving people's lifestyle are the basis for the fact that this type of civilization is the main way of human development.

Key words: civilization, civilization concepts, universal civilization, technique, technology, technogenic civilization.

Анотація

Алієв Раван Айюб. **Концепція техногенної цивілізації як необхідна складова концепцій універсальної цивілізації.** – Стаття.

Відповідно до кінцевого результату, отриманого в ряді досліджень, цивілізації поділяються на дві частини: традиційну і техногенну. Техногенна цивілізація – тип цивілізації, заснований на безперервному розвитку техніки і технології. У процесі тривалого розвитку, розвитку техніки, формування нової системи відносин, створено умови для розпаду традиційного суспільства і формування суспільства техногенної основи. Традиційні цивілізації стали на шлях техногенного розвитку. У статті з різних аспектів аналізу-

ється поняття техногенної цивілізації, яка виступає складовою загальноцивілізаційної підготовки в цьому процесі розвитку. Спочатку були представлені концепції цивілізації, потім проаналізовано характерні риси техногенної цивілізації в загальноцивілізаційній підготовці. Так що. Техногенна цивілізація існує давно, і те, що ця цивілізація називається техногенною, є породженням пізніших часів. Тому проаналізовано погляди кожного дослідника на роль техніки в історичному розвитку цивілізацій, людинотехнічні людиноцивілізаційні відносини. На основі цих досліджень з'ясовано вплив взаємовідносин техніки і цивілізації на створення техногенної цивілізації. Техногенну цивілізацію називають «західною» цивілізацією відповідно до місця, де вона була створена, і в статті представлено різні аналізи початкового історичного розвитку західної цивілізації. На основі нотаток кожного дослідника було з'ясовано низку особливостей так званої техногенної цивілізації. У результаті були з'ясовані загальні характеристики техногенної цивілізації, зроблені узагальнення на основі всіх досліджень і підготовки, і відзначено футуристичний погляд на розвиток цієї цивілізації. В якості одного з головних результатів статті слід зазначити, що техніко-технологічні інновації техногенної цивілізації та успіхи в покращенні способу життя людей є основою того, що цей тип цивілізації є основним шляхом розвитку людства.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційні концепції, універсальна цивілізація, техніка, технологія, техногенна цивілізація.

УДК 123.1; 140.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.2

В. А. Дранник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6704-0432
викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Т. М. Свідло
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4418-0109
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПОТЕНЦІАЛ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ У ПОДОЛАННІ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ПЕРМАНЕНТНОЇ ТРИВОЖНОСТІ

Постановка проблеми. Для розвитку будь-якого суспільства важливою є висока продуктивність праці кожного індивідуума. Це можливо лише тоді, коли людина займається діяльністю, яка їй до вподоби. Перманентна тривожність сьогодення тягне людину у глибочінь деструктивності, робить її нещасною. Допомогти вийти з такого стану може конструктивна творча праця, адже займаючись улюбленою справою, людина активізує свій творчий потенціал, отримує задоволення від процесу і результату своєї діяльності, стає щасливою сама і заряджає позитивом оточуючих. Фундаментальними у цій царині є роботи великого українського філософа Григорія Савича Сковороди. Основні принципи, закладені Г. Сковородою, знайшли своє відображення і в реаліях сьогодення. Ми репрезентуємо традиції української культури, української філософії, її насиченість етичною проблематикою, яка поступово охоплює все наукове товариство, виливаючись у вимогу етизації науки. Одним із ракурсів цього процесу є вміння орієнтуватися в потоці інформації сучасного інформаційного суспільства, не загубитися в його тотальності, вижити, та ще й в супереч всьому стати щасливою людиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні цієї теми, окрім робіт самого Григорія Сковороди, ми звернули увагу на наукові розробки та положення деяких авторів, що вивчали його погляди: Ю. Бродецька (гносеологічна спадщина), Н. Кабусь, С. Новосад (розвиток творчих здібностей), В. Смаль, І. Табачников (педагогічні ідеї Г. Сковороди) тощо.

Основою нашого дослідження слугували останні дослідження і публікації науковців, таких як Н. Вандишева-Ребро та М. Міщенко (ставлення до праці), Н. Кузнецова (творчість та креативність), С. Куркіна та В. Журавльов (професійна компетентність), М. Ліпін (творчість та креативність), О. Пономарьов та М. Черемський (творчість та становлення особистості), Л. Сіра (творчість запорука щастя), Л. Харченко (ціннісні виміри щастя), Дж. Гілфорд (творчість), М. Бердяєв (творчість) та інші.

Метою статті є обґрунтування потенціалу творчої праці у подоланні деструктивності перманентної тривожності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вклад Григорія Савича Сковороди в українську філософію неоціненно багатий. Його спадщина завжди привертала увагу вчених. Його система поглядів знайшла своє використання серед гуманітарних наук. На протязі багатьох років він досліджував поняття сродної праці, творчості та їх вплив на формування вільної людини, щасливої особистості.

Центральним задумом філософських умовиводів мислителя є його ідея про три світи (мікросвіт, макросвіт і світ Біблії), дві натури (зовнішнє – матеріальне і внутрішнє – духовне) та ідея спорідненої праці – навколо яких існує багато різноманітних думок. Це як велика система, як інь і янь, в якій одне переходить в інше і навпаки.

Григорій Сковорода наголошував, що тільки займаючись працею до якої людина має хист – вона здобуде щастя у житті. Як зазначає Л. Харченко «...на думку Г. Сковороди, праця – це природна потреба людини і шлях до щастя, але за умови, що вона є вільною і відповідає нахилам кожної людини. Праця, споріднена природі людини, приносить не тільки втіху і насолоду їй самій, але й найбільшу користь усьому суспільству, тобто мислитель підносить значення вільної, спорідненої праці як для окремої людини, так

© В. А. Дранник, Т. М. Свідло, 2023

і для цілого колективу, для раціональної перебудови всього людського життя» [8, с. 332].

Людина повинна душею приймати свою трудову діяльність, бути органічно пов'язана з нею. Людина повинна знайти себе в діяльності, працювати, інакше і їй погано буде за те, що вона не вкладається у діяльність на 100 відсотків і робить її через силу, неохоче – і суспільство не отримає продуктивний результат її роботи. Нелюбов, не прихильність до трудової діяльності, якою людина змушує себе займатися, приносить їй лише шкоду.

Головне завдання людини – стати людиною, а значить не розгубитися, не загубитися, не втратити себе. Більш людського і людяного, ніж трудова діяльність, у світі нема. Кожна людина заслуговує на те, щоб при будь яких обставинах займатися в житті тим, що приносить задоволення. Тому що, як зазначає М. Ліпін, «творчість не існує у вигляді певного інструменту, що може бути відділений від людини та тих суспільних відносин, в яких вона перебуває. Присутність творчості безпосередньо репрезентована у способах буття людини і її відносинах з іншими людьми. Тому творчість обов'язково супроводжується зміною людини і суспільства» [5, с. 83].

Змінюється відношення до праці – зараз вона сприймається, як засіб здобутку матеріальних благ. Але ставити наголос тільки на матеріальних вигодах і не мати час на духовний розвиток неприпустимо, це веде до деградації людської духовності. Якщо людина формально відноситься до своєї праці, то цим звужує свою мотивацію не тільки до самої праці, але й до життя загалом.

Як зазначають С. Куркіна та В. Журавльов, «одним з головних факторів здатності до праці є творчий потенціал робітника. Він визначає здатність підходити до своєї праці креативно, вивчаючи і перетворюючи її характер, технологію, організацію. Отже, можливість застосовувати творчий підхід в роботі – є важливим і найбільш динамічним показником здатності людини до праці» [4, с. 122]. Характеризуючи значення творчого потенціалу необхідно наголосити, що людський настрій та дії людини змінюються в позитивну сторону. Люди, які виконують спільну творчу роботу в колективі, спілкуючись один з одним, демонструють, що вони не ізольовані істоти, а об'єднані однією метою, в процесі комунікації впливають один на одного та проявляють свою особистість, що об'єднує і цементує колектив і робить працю цікавішою.

Творчий потенціал людини є сукупністю усіх творчих відносин. Прояв творчості у праці є фундаментом становлення успішної людини, адже «...творчість спрямована на створення того, що буде у майбутньому» [2, с. 218]. Якщо ж на протязі всього свого життя людина не знайшла собі заняття по душі або не знайшла позитивні переконання стосовно тієї роботи, яку має зараз – проявивши креативний або творчий порив, то вона просто не буде і не може бути щасливою. Звідси індивід втрачає свою самодостатність та значимість, оскільки ті або інші його таланти, здібності, хист до чогось, можуть не проявитися або бути не покликані до життя. Це може призвести до того, що людство втратить нерозкритий або незатребуваний, в силу якихось обставин, талант. Н. Кузнецова наголошує на тому, «...що творчість уособлює в собі спроможність людини породжувати щось нове і, виходячи з цього може розглядатися як процес продукування ідей чи створення винаходів, наповнених певним змістом і які є оригінальними та індивідуальними» [3, с. 112]. Але істинна людська сутність проявляється у творчості, і тільки тоді, коли людина творить задля і на благо інших людей.

З повним правом можна стверджувати, що головний сенс життя людини – жити так, щоб відчувати себе щасливою людиною. Шлях до щастя Г. Сковорода бачив у сродній праці. Сродна праця це людське покликання, природна схильність до діяльності, яка їй призначена. Це діяльність, яку людина виконує із задоволенням – творить і тим самим виходить на найвищий рівень свого життя та духовного розвитку.

Кожна людина на протязі свого життя проходить різні етапи щодо наближення до праці, яка їй буде до душі. Н. Вандишева-Ребро та М. Міщенко зазначають, що «праця – елемент розвитку людини, що забезпечує самостійність, творчість, індивідуальність, практичні вміння, терпіння, розвиток здібностей та індивідуальних особливостей в поєднанні з соціалізацією» [1 с. 34]. Однією із ознак того, що людина займається не своєю справою – це прояви тривоги та остраху. Але найстрашніше, коли людина так і проживе все своє життя у вічних пошуках і не набуде щастя у діяльності до вподоби. Буває так, що людина все життя займається справою, яка їй чи не до вподоби, чи вже перестала подобатися. Але вона вимушено її робить тому, що боїться втратити роботу. І кожен день вона формально, машинально, без натхнення робить те, що займає все її життя і тим самим відкладає на потім своє життя, свої таланти, те, чим вона дійсно хоче займатися, але не має на це часу.

Поза сумнівом, коли людина виконує роботу, яка їй не до вподоби – це погано. Але в умовах усвідомлення неможливості мати діяльність, яка приносить задоволення і, як наслідок, пригнічений та негативний стан стосовно цієї ситуації, відбувається подія, яку можна охарактеризувати, як «негатив притягує негатив». Пригнічений стан притягує до людини все нові і нові відчуття (образа, гнів, депресія, тривога). Іншими словами, людина не керує своїм життям та можливістю обирати улюблену діяльність, а задовольня-

ється тим, що в даний відрізок життя їй доступне. В результаті, вона буде повністю поглинена черговими негативами, буде себе жаліти та зосередившись на цьому не буде бачити нічого хорошого навкруги. На думку представників екзистенціалізму (а філософію Г. Сковороди, як і всю українську культурну традицію, по праву вважають екзистенційною), справжнє, істинне людське буття починається з тривоги (і як «буття – до – смерті», і як «свобода – до – смерті»), з чим не можна не погодитися. В сучасних умовах людина має страшенний емоційний тиск зі сторони зовнішніх обставин, що від неї не залежать, і такого деструктивного впливу годі чекати від інших, не менш трагічних і травматичних ситуацій. Проте деякі трагічно-травматичні ситуації можуть виходити на рівень загальнолюдської трагедії, а особливий їх цинізм полягає у неприкритому і агресивному просуванні ідей, які нав'язують підміну цінностей, коли зло подається як добро. Утримати себе в руках в такій ситуації, можливо лише через протиставлення деструктивному конструктивне (величне і прекрасне).

Як зазначає Л. Сіра «...інтерес і натхнення стають основними попередниками творчості на шляху до щастя. Творчість здатна викликати радість, пробудити захоплення надати задоволення, дарувати блаженство, привести до пізнання, збільшити чуттєвість, відродити втрачений інтерес, підвищити рівень інтелекту, розвинути фантазію, креативні здібності, осяяти, надихнути, та здатна до трансцендування на більш високий рівень буття, і як наслідок – відновлюючи, зробити більш щасливою» [7, с. 26]. При демонстрації в процесі роботи всіх своїх навичок на новому місці та для підтримання в собі високого рівня мотивації до праці є обов'язкове врахування рівня захвату від праці. Чим вищий рівень захвату від праці, тим вища мотивація до праці. Як зазначають О. Пономарьов та М. Черемський: «в умовах ринку та відповідного загострення конкуренції успішність професійної діяльності фахівця істотною мірою залежатиме не тільки від його компетентності, але й від інноваційної спрямованості його мислення і розвитку креативних здібностей. Ці якості в їх системній цілісності утворюють особистісний потенціал фахівця, реалізація якого стає результатом його становлення як професіонала й особистості» [6, с. 64-65].

Творчий потенціал серед різних чинників щодо рівня мотивації до праці відіграє один із головних чинників і є більш продуктивним, ніж матеріальна зацікавленість. Перетворення праці на творчість передбачає якісні зміни у змісті, формі та характері праці. Це є більш дієвим та потужним, ніж матеріальна винагорода. Коли людина перетворює свою працю на творчість, у неї виростають крила. Творити – це проявляти любов до всього оточуючого, до світу. Розкриваючи себе творцем в процесі роботи, людина одночасно об'єднує три важелі мотивів до праці – моральне, матеріальне, особистісне, підносить їх на новий рівень творчої діяльності. Цікавими для ознайомлення тут будуть роботи щодо творчості М. Бердяєва [9] та Дж. Гілфорда [10].

Проведене дослідження дає нам змогу виділити орієнтири, за якими людина зможе побачити, розпізнати, акцентувати увагу на своєму призначенні знайти щастя, розкрити свій творчий потенціал і творити:

1. Моральне вдосконалення
2. Повсякчасне творення себе
3. Постійний розвиток
4. Життя за покликанням серця
5. Не керуватися помилковими цінностями
6. Духовний розвиток ставити вище над матеріальним
7. Легкість, веселість життя
8. Помірковані кроки
9. Завжди прагнути до пізнання істини
10. Не старіти думками
11. Духовне самовдосконалення (самоствердження)
12. Душевна рівновага
13. Душевний спокій
14. Душевний мир
15. Не обмежувати себе у пізнанні
16. Здатність радіти усьому.

За цими критеріями можна зрозуміти – знайшла людина своє призначення (покликання) чи ні.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Таким чином, сенс життя кожної людини полягає в тому, щоб бути щасливою. Щастя можливе тільки тоді, коли людина прислуховується до себе і знаходить своє призначення в житті. А коли людина знаходить своє призначення і займається улюбленою справою, то вона розкриває свій творчий потенціал.

Існує нагальна потреба у розробці методик, тестів щодо знаходження первинних здібностей особистості стосовно її майбутніх талантів або схильностей та обов'язковому використанні цих методик при виборі життєвого шляху людини, трудової діяльності, прагненні до щасливого і радісного життя.

Література

1. Вандишева-Ребро Н., Міщенко М. Ставлення до праці в українській культурі: від «сродності» в філософії Г.С. Сковороди до сучасних інтерпретацій. *Українознавчий альманах.* 2020. № 27. С. 32–36.

2. Горбенко Ю.Л. Розвиток творчої особистості на засадах рефлексивного підходу. *Проблема мотивації особистості в сучасному освітньому просторі* : колективна монографія / Л.В. Герасименко, В.Ф. Моргун. Кременчук, 2020. С. 216–230.

3. Кузнецова Н.Б. Творчість та креативність: багатоаспектний контент. *Modern Economics*. 2019. № 14. С. 110–114.

4. Куркіна С.В., Журавльов В.М. Професійна компетентність як фактор здатності до праці. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. № 178. С. 120–125.

5. Ліпін М. Творчість та креативність: способи людського існування. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. № 1. С. 79–91.

6. Пономарьов О., Черемський М. Творчість як важлива умова становлення особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2019. № 1. С. 56–67.

7. Сіра Л.Г. Творчість як запорука щасливого життя: антропологічний підхід. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 38. С. 24–28.

8. Харченко Л. Ціннісні виміри концепту щастя у філософії Григорія Сковороди. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2020. № 41. С. 327–338.

9. Berdyaev N. The meaning of the Creative Act. USA, Semantron Press, 2009. 358 p.

10. Guilford J.P. Creative Talents: Their nature, uses and development. Buffalo. New York, 1986. 326 p.

Анотація

Дранник В. А., Свідло Т. М. **Потенціал творчої праці у подоланні деструктивності перманентної тривожності.** – Стаття.

У статті розглядається потенціал творчої праці у подоланні деструктивності перманентної тривожності. Для розвитку будь-якого суспільства важливою є висока продуктивність праці кожного індивідуума. Це можливо лише тоді, коли людина займається діяльністю, яка їй до вподоби. Перманентна тривожність сьогодення тягне людину у глибочінь деструктивності, робить її нещасною. Допомогти вийти з такого стану може конструктивна творча праця, адже займаючись улюбленою справою, людина активізує свій творчий потенціал, отримує задоволення від процесу і результату своєї діяльності, стає щасливою сама і заряджає позитивом оточуючих. Фундаментальними у цій царині є роботи великого українського філософа Григорія Савича Сковороди. Основні принципи, закладені Г. Сковородою, знайшли своє відображення і в реаліях сьогодення. Ми репрезентуємо традиції української культури, української філософії, її насиченість етичною проблематикою, яка поступово охоплює все наукове товариство, виливаючись у вимогу етизації науки. Одним із ракурсів цього процесу є вміння орієнтуватися в потоці інформації сучасного інформаційного суспільства, не загубитися в його тотальності, вижити, та ще й в супереч всьому стати щасливою людиною.

Сенс життя кожної людини полягає в тому, щоб бути щасливою. Щастя можливе тільки тоді, коли людина прислуховується до себе і знаходить своє призначення в житті. А коли людина знаходить своє призначення і займається улюбленою справою, то вона розкриває свій творчий потенціал.

Проведене дослідження дає нам змогу виділити орієнтири, за якими людина зможе побачити, розпізнати, акцентувати увагу на своєму призначенні знайти щастя, розкрити свій творчий потенціал і творити.

Існує нагальна потреба у розробці методик, тестів щодо знаходження первинних здібностей особистості стосовно її майбутніх талантів або схильностей та обов'язковому використанні цих методик при виборі життєвого шляху людини, трудової діяльності, прагненні до щасливого і радісного життя.

Ключові слова: творчість, творчий потенціал, праця, творча праця, щастя, людина, тривожність, деструктивність.

Summary

Drannyk V. A., Svidlo T. M. **The potential of creative work in overcoming the destructiveness of permanent anxiety.** – Article.

The article explores the potential of creative work in overcoming the destructiveness of permanent anxiety. High labor productivity of each individual is important for the development of any society. This is possible only when a person is engaged in an activity that he likes. Permanent anxiety today drags a person into the depths of destructiveness, makes him unhappy. Constructive creative work can help to get out of such a state, because doing what you love, a person activates his creative potential, gets satisfaction from the process and result of his activity, becomes happy himself and charges others with positivity. The works of the great Ukrainian philosopher H. S. Skovoroda are fundamental in this area. The main principles laid down by H. Skovoroda have found their reflection in the realities of today. We represent the traditions of Ukrainian culture, Ukrainian philosophy, its saturation with ethical issues, which gradually covers the entire scientific community, resulting in the demand for ethicalization of science. One of the angles of this process is the ability to navigate in the flow of information of the modern information society, not to get lost in its totality, to survive, and even against everything to become a happy person.

The meaning of every person's life is to be happy. Happiness is possible only when a person listens to himself and finds his purpose in life. And when a person finds his purpose and does what he loves, he reveals his creative potential.

The conducted research allows us to identify guidelines by which a person will be able to see, recognize, focus on his purpose to find happiness, reveal his creative potential and create.

There is an urgent need for the development of methods, tests for finding the primary abilities of an individual in relation to his future talents or inclinations and the mandatory use of these methods when choosing a person's life path, work activities, striving for a happy and joyful life.

Key words: creativity, creative potential, job, creative work, happiness, human, anxiety, destructivity.

УДК 101 (075, 8)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.3

В. Ф. Капіца
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1318-6153
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти
Криворізького національного університету

КРЕАТИВНО-ОНТОЛОГІЧНА ДІЯ НООСФЕРНИХ СИЛ В ГНОСЕОМЕТРИЦІ НОО-РЕАЛЬНІСНИХ ПЕРЕХОДІВ ДО НЕЛОКАЛЬНИХ ЕКЗІСТЕНЦІАЛІВ СВІТОБУТТЯ

Постановка проблеми. Розвиток ноосферно-наукових досліджень в їх загальних філософсько-світорозумових значеннях надалі потребував розробки предметних філософсько-наукових засад онтології, гносеології, епістемології та методології ноо-науки. В авторських дослідженнях це представлено розробкою концепції "онтологічних вимірів буття" та його ноосферного онтогенезису, створення "онтології ноо-науки", на засадах якої дослідженні "гносеологічні перетворення знання", розроблена "гносеологія ноосферогенезису знань і філософія ноо-науки", на філософсько-наукових засадах створена "інноваційна методологія та епістемологія ноосферного зросту знань". Проведенні дослідження виявили проблему, що пов'язана з репрезентацією ноосферно-наукової реальності в якості такої онтологічної даності, де представлена активна дія ноосферно-пізнавальних сил, процеси ноо-мислення в актах ментальної креативності, ноосферна номонологія наукової діяльності та вся наукова епістесфера дослідного знання та пізнання ноосферних інновацій через "епістемологічний рух знань" [2, с. 472, 517, 580]. Вирішення цієї проблеми, за авторською концепцією, можливе в разі виявлення та відповідного представлення креативно-онтологічної дії ноосферних сил за їх екзистенційно-номонологічним впливом на реальнісні процеси актуального світобуття. В людському соціумі ноосферно-креативна дія цих антропореальнісних сил забезпечить ноосферно-інноваційний форсайт всіх сторін суспільної життєдіяльності з більш ефективним ноосферно-онтологічним впорядкуванням дійсності та новим "ноосферним порядком" буття, котрий протистоїть агресії, мілітарності, війні, буде спрямовувати на гармонійну екзистенцію людства більш високого рівня та організації. Це вищевимірні реальності в ноосферно-онтологічному вимірі гносеосфери, епістосфери і креатосфери глобалізованого соціуму, орієнтованого на планетарно-космічні масштаби антропопроявлення. Наприклад, за дією понад сильного "антропного принципу" регулювання космопроцесів світового буття [3, с. 74-75], що в аспекті поставленої автором проблеми можна репрезентувати як "*принцип ноосферно-креативної дії" ноо-антропних сил* в їх нелокальних екзістенціалах онтореальнісного розвитку.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Порушення "порядку існування" в разі "занепаду духу" – це, за думкою К. Ясперса, головна проблема сучасного людського соціуму. Відбувається "втрата сенсу життя" та орієнтирів "світу існування людини", коли починає домінувати "технічний порядок існування" і втрачається "дух власного середовища" [4, с. 316, 323, 357]. Вихід з подібного становища треба шукати у "відродженні духа" на основі "філософської віри" у "передвизначеність людини" та у її "вищі можливості", нового відкриття "нашої людської сутності" і знайдення "фундамента нашого мислення", виходячи з власних витоків людського буття як "буття із самого себе" [4, с. 420-421, 431]. В науково-світоглядному відношенні це потребує визнання того, що "життя – це мислення", котре пробуджує "живий дух дійсного", формуючи "багатозначну позицію до реальності", що є "нескінченною", а людське існування – тільки "зупинка в нескінченності" [5, с. 301, 341]. Буття людини стає нескінченним, коли в ньому стверджується і домінує "дух як нескінченний та вільний", бо тоді "нескінченність духу" обумовлює "нескінченність людини" через проявлення "раціонального руху" духа в мисленні, знанні та пізнанні (що є "діалектичним рухом"), набуваючи "нового творення взаємозв'язку" з "нескінченною реальністю" у її "нескінченному існуванні" [5, с. 301-302, 303]. З позицій сучасної філософії науки для цього треба змінити позиціювання людини у світі та в людській історії, представити "людину в ноосферному вимірі" та в перспективі "ноосферної футурології" [6, с. 267, 407]. А весь людський соціум – через "стратегію ноосферного розвитку людства" і "становлення ноосферної цивілізації" [6, с. 292, 453]. Тобто цей процес прогнозується як визначально скерований з "онтодіяльнісною креативною реалізацією" ноосферних сил в певній і законопокладеній номонології їх використання в якості інформаційно-ресурсних ноо-технологій, ноо-програм, суспільного ноосферного виробництва [7, с. 9, 13]. В **авторській концепції** креативна дія ноосферних сил може

© В. Ф. Капіца, 2023

набувати трансактивного характеру у своїй здатності до здійснення онто-реальнісних переходів та "екзистенційних трансформацій", виходячи за обмеження реальнісних локусів фізично-граничного буттєіснування та набуваючи нелокальних екзістенціалів неграничного існування буттєреальності в ноо-духовному онтологічному вимірі. Звідціль і **мета дослідження** – на підґрунті філософсько-наукового осмислення досягнень сучасної науки показати креативну дію ноосферних сил в конкретно-праксіологічній гносеометриці її основних "реальнісних локусів", виявити типовий характер їх дій в якості ноосферно-креативних регуляторів світореальнісних процесів та представити відповідні онтологічні аналоги в локусах основних реальнісних екзистенцій. Насамперед, в онторегуляторах перехідних станів "локальності-нелокальності" фізичної і тонкофізичної реальностей (корпускулярної та поле-хвильової) у "ноосферному тренді" набуття ними вітальної енергетики (в синергетичному і поле-ефірному модусах) до рівня розвитку ментальної, інформаційної і ноосферної реальностей з досягненням нелокальних екзистенціалів ноо-духовного світобуття.

Основні методи. Окрім загально-філософської та філософсько-наукової методології, були використані методи ноо-наукового дослідження і ноосферно-номонологічного програмування, трансформативної реконструкції та епістемологічного конструктивізму (в методологічній системі ноо-пізнання), методи бінарно-ціннісних опозицій, ноосферно-технологічного моделювання, ноосферно-номонологічного прогнозіса та інноваційного форсайта, аферентивні методи проективних інтенцій та випереджаючої екзистенційної реалізації у напрямі креативної дії ноосферних сил.

Основний контент. Проблема, що піднімається в дослідженні, пов'язана з подальшою розробкою ноосферно-онтологічних і гносео-методологічних питань виявлення ноосферних сил як в загальній номонологічній дії (в фундаментальних процесах "творення" буттєвісних екзістенцій), так і в конкретній гносеометриці їх представлення в науково-практичному, соціогуманітарному, антропогенно- розвитковому і ноо-технологічному значеннях. В "ноосферному тренді" це здійснюється в розширеній перспективі духовно-творчого прогресу людства, що може набувати необмеженої (неграничної) "ноосферної динаміки" в екзістенціалах вищої ноо-духовної онтологічної вимірності. Це не тільки "космічна безкінечність" існуючого Всесвіту, а неграничні "реальнісні трансформації" та перехід від обмежених "реальнісних локусів" того чи іншого типу буттєіснування до нелокальної і "всеєднісної" ноо-духовної екзістенції сущого у його повному "буттєвиявленні" і "буттєздійсненні". За **авторською концепцією**, подібне здійснюється в темпоритмі онтологічного, гносеологічного та епістемологічного "руху знань" – від їх локальної екзістенції "дійсних знань" (що опредмечуються в "онтологічному русі"), а також дослідно-сутнісного знання (у його "скритій" латентності та неопредмеченості "гносеологічного руху") до їх з'єднання в нелокальній екзістенції "епістемологічного руху" знань [2, с. 580]. Подібний "нелокальний екзістенціал" ноо-знань досягається антропорозумом в параметрах, що виводять за межі людської екзістенції "обмеженого буття" (людської сенсорності та природної ментальності) і можуть бути представленими в інших родах, типах і видах "реальнісного екзістування". Ноосферно – через відповідні ноосферно-креативні дії, в котрих ноо-знання набуває відповідного "епістемологічного руху" та наявно репрезентується у різних "реальнісних екзістенціях" у вимірі онтологічної "локальності-нелокальності". *Гносеометрика креативної дії ноосферних сил і будується відносно подібного "руху знань", що й фіксується в "ноосферному тренді" трансформації-переходу від локальності до нелокальності, граничності-неграничності зі зміною "локацій існування" на його нелокальні екзістенціали.* Цей ноо-процес стосується як нашого матеріально-фізичного світу, так і "тонкофізичної", інформаційної (інформаційно-польової), психоментальної, ноосферної і ноо-духовної реальностей, з якими предметно оперує сучасна наука. Вона розглядає "ближні" і "дальні" реальнісні локуси світоіснування ("ближній космос", "субкосмоси", "дальній космос" у світобудовчих конструктах), "міддл-локуси" (середній) мікро-, макро- і мега- "центрування світу" за різними масштабами його представлення, перехід від різноформатних і "центрованих локусів" (Центроверсум) до "універсальних локусів" (Універсум) і "паралельних локусів" стереодинамічних реальностей (Мультиверсум). В сучасній науці подібні погляди знайшли своє відображення в концепції "світового синергізму", "синергетичного врівноваження" і приведення його до загальної "всесвітньої стаціонарності" (Г. Хакен). Він довів, що реальнісні "стаціонарні стани" набуваються в "періодичному русі, квазіперіодичному русі", хаосі і різних переходах між цими станами в точках, де виникає втрата рівноваги" [8, с. 306]. В "локальних системах", що є "закритими", для того, щоб вони стали "відкритими системами" ("нелокальними"), необхідна відповідна дія "скеровуючих параметрів" у напрямі коригування зовнішніх факторів для запобігання турбулентності, невпорядкованості, флуктуації і біфуркації [9, с. 42]. У Г. Хакена це синергетично-організуючі процеси "прискореної еволюції", котрі приймають креативний характер "експоненціального зростання" до "стаціонарного стану" і створення

"креативно-синергетичних популяцій" з іншими типами локалізованості, але такої, що у своїй поведінці більш прийнятні "відкритим системам" (фізичним, хімічним, біологічним, духовним, креативним) [9, с. 43]. В "ноосферному тренді" скеровуючого регулювання синергопроцесів на основі ноосферно-креативної дії НКД-фактора в "реальнісних понадсистемах" це здійснюється способом періодично-фазових ПФ-синергопереходів від "локальних систем" до "нелокальної понадсистеми" (синергетичної), від "кінцевого існування" до "нефінітного екзістенціонування" реальності в її безкінечно-неграничному існуванні. Подібне здійснюється шляхом подолання турбулентності в метареальнісних процесах (за концепцією Ландау-Хопфа), досягнення "аттракторної самовпорядкованості" (за концепцією Рюеля-Такенса), налагодження ПФ-послідовності та реальнісної "квазіперіодичності" (за концепцією "послідовності Фейгенбаума"), а також через відповідну "переміжаємість" (врівноваженість-неврівноваженість, граничність- неграничність, локальність-нелокальність) в реальнісних взаємодіях [10, с. 209, 213, 215, 217]. Якщо, за нашою концепцією, подібне представити в системі координат XYZ 3-х вимірної реальності, то тоді можна виявити наступну "тріадно-фізичну" гносеометрику в її ординатно-векторному представленні. А саме: (1) ордината X як вектор "просторового розширення" реальності (з сущого та утвореного сутньо-дійсного) в її "розширеному" континуальному існуванні. Але тільки в параметрах локальної обмеженості та в екзістенціалі кінечності просторового існування в його фізичних можливостях. Однак в "ноосферному тренді" здійснення "ноо-духовного форсайта" (на підсилення та випередження креативно-синергетичних процесів) можна зняти цю фізичну обмеженість, значно розширити "реальнісний локус" світоіснування і вийти в екзістенційну метаконтинуальність через відповідну ноосферно-креативну дію з регулятивним ефектом ціленаправленості НКД-фактора (ноо-фактора). У Тейяра де Шардена це "радіальна енергія" ноосферної дії, що зобумовлює первинні вітальні процеси в їх ноосферно-синергетичній акумуляції та з детермінацією на ноосферно-радіальні дії і розширено-просторовий розвиток у напрямі реалізації радіально-вітальних можливостей до "понаджиття" [11, с. 28-29, 187]. (2) Ордината У – це вектор "рівневого зростання" і ноосферного "піднесення реальності" і її психоментальному, ноументальному, ментало-духовному і ноо-духовному вимірах. Подібне досягається методами суб'єкт-об'єктного "S-O з'єднання" онтовиміра та гносеовиміра в інтегрованому реальнісно-рівневому онтогнозисі "розширеної" екзістенції "існуванні-у-часі". Воно у своїй "ментальній екзістенції" темпорального існування "у часі" також переживається (як і простір) в "часовій обмеженості", як "часова кінечність" буття, втрата менталосутності в разі фізичної смерті. Однак в ноосферному тренді "підключення" НКД-фактора для здійснення "ноо-духовного форсайта" ситуація корінним чином змінюється і з'являється рівнево "зростаючий локус" до часової безкінечності в екзістенціалах "метатемпоральності". У Тейяра де Шардена – це "тангенціальна енергія" ноосферної дії у психоментальності суб'єкта, утворення його "суб'єктосфери", котра безпосередньо зв'язує його з ноосферою планетарно-космічного буття через "понадсвідомість" та "підйом свідомості" в її "колективній і духовній формах" до "самодуха" як активно діючої "тангенціально-психічної сили" [11, с. 194, 199, 218]. (3) Ордината Z як вектор "екзістенційного здійснення" сфероreальності у її повноцінному 3-х об'ємному-мірному бутті та в досконалій фізичній конструкції "сфайроса" (Платон). Арістотель подібне визначав як "буттєвісне здійснення" або "ентелехія" в різноманітних морфо-предметностях "дійсного існування" у всіх його життєпроявленнях, життєдайності і "волі до життя". Перш за все, в подоланні його локальності та обмеженості існування. При реалізації такої можливості за "ентелехійним Z-вектором" це може здійснитись в разі відповідної ноосферно-креативної дії ("НКД-здійснення") у напрямі онтогносеологічного руху до Єдиної реальності необмеженого існування, в нелокальних екзістенціалах ноо-духовної представленості. Таким чином, у своїй сукупності "X-локус" можна визначити як "космовимірний", "У-локус" – як "психовимірний" і "менталовимірний", "Z-локус" – як "буттєвимірний" у його вітально- енергетичному значенні. В земно-планетарному вимірі це набуває характеру "життєвимірності" у біосферно-вітальному різновиді, в космічних масштабах – вітально-синергетичного виміру, а через НКД-регулювання – ноосферно-вітального синерговиміру і ноо-буття. Тобто в разі регулюючих НКД-процесів набувається такий ноосферно-реальнісний рівень і вимір, що має синергетику, котра достатня для здійснення регулюючих ноосферно-креативних дій. Наприклад, способами НКД синерго-креативного синтезу для онтологічної організації і впорядкування "руху знань" в їх основних модусах – онтологічному, гносеологічному та епістемологічному в нескінченних циклах їх безперервного і "нелокального зростання". Вже в ноосферно-синергетичному вимірі цей "рух знань" приймає нескінченний і необмежений характер, стає "неграничним" та "безкінечним рухом" у 3-х його репрезентаціях. А саме: (1) **"онтологічний рух"** опредмеченого знання, наприклад, в його об'єктованій природній морфопредметності, (2) **"гносеологічний рух"**

неопредмеченого знання, що досліджується і стверджується в якості наукового знання в пізнавально-пошукових процесах, (3) **"епістемологічний рух"** всього функціонуючого знання в його дійсних і потенційних модусах, котре в "ноосферній екзістенції" предстає як ноо-знання, а в поєднанні з його духовними початками – ноо-духовним знанням з нелокальними екзістенціалами представленості та існування [1, с. 580, 599]. Щоб подібне стало можливим для здійснення, необхідно з позицій сучасної філософії науки та на її ноосферно-наукових засадах побудувати певну **гносеометричну систему**, основним завданням якої є створення такого ноосферного реалогнозіса, наприклад, в конструкції ноосферного науково-технологічного комплекса – НооНТК, де суб'єкт міг би пройти ціленаправлену та прискорену "антропоеволюцію" від природно-родового homo sapiens до рівня ноо-суб'єкта шляхом трансформативної реконструкції своїх ментальних здібностей (у напрямі до ноо-пізнання), розвитку ноо-праксіологічної здатності до креативної онто-діяльності і духовно-творчої самореалізації [7]. Подібний метапроцес починається від матеріально-фізичного "реальнісного локуса".

До ***основних результатів***, що були отримані в процесі даного дослідження, можна віднести. Досліджена онто-креативна дія ноосферних сил, що виявляється як в загальному ноосферогенезисі сущого, так і в ноосферно-діяльнісних процесах з їх ноо-регулювання в різних локусах реальнісно-екзістенційної представленості та локально-нелокальній репрезентації світобуття. Показана ноосферно-креативна дія при екзістенційній реалізації онтологічного, гносеологічного та епістемологічного руху знань в науково-дослідній сфері ноосферного оперування знанням і пізнанням з утворенням ноо-наукової реальності в суб'єкт-об'єктній "S-O єдності" мислення і буття. Виявлена креативна дія ноосферних сил в діяльнісних процесах духовно-творчої реалізації людини і показано, що вони є "екзістенційним джерелом" духовно-сутнісних сил людей та їх ноо-духовного зв'язку зі світовими процесами. Через ноосферно-креативну дію "антроповимір" людського буття піднімається на рівень ноо-суб'єктності, коли ноо-суб'єкти опановують здібністю перетворювати ноосферні сили з внутрішніх творчих інтенцій на реальнісно-дійсні оператори креативного опредмечення в екзістенціали ноо-духовного світобуття. Встановлено, що реальнісно-дійсна актуалізація ноосферних сил в їх цілеспрямованій ноосферно-креативній дії номонологічно спрямована на розширення і зріст буттєвісних екзістенціалів, досягнення номонологічно-збалансованої єдності, взаємозв'язку і розвитку матеріально-фізичних і ментально-духовних онтологічних початків світобуття в їх локально-нелокальних екзістенціях. Ноосферно-креативна дія має активно-регулюючий характер і дозволяє здійснити номонологічно скерований "ноо-реальнісний форсайт" до екзістенцій вищої вимірності за принципом "реальнісної доповненості" та "екзістенційного руху" від локальних до нелокальних екзістенціалів світобуття. Обговорення показало, що для цього необхідна розробка відповідних ноосферних технологій, котрі й дозволять здійснити цілеспрямовані ноосферно-креативні дії, створити НКД-проекти та НКД-програми з розвитку ноосферних сил суспільного виробництва, заснувати ноо-наукові і ноо-освітні центри з комплексної розробки ноосферних інновацій та їх впровадження в самих різних сферах суспільної життєдіяльності.

Головний висновок полягає в тому, що онтогносеологічні процеси у їх розвитку від простих екзістенцій до складних і понадскладних екзістенціалів світової "буттєпредставленості" потребують певних регулюючих дій, котрі виходять за межі природної еволюції і ставлять перед необхідністю світорозумового осягнення метасистемних "картин світу" у їх єдності, цілісності, смислоозначеності і цілеспрямованості у становленні дійсності, що носить номонологічно-законопокладений характер. Розроблене філософсько-наукове положення про загальний ноосферогенезис сущого дозволяє встановити наявність відповідних ноосферних сил, через які і здійснюється необхідна онто-регуляція буттєвісних процесів способами їх "реальної актуалізації" та екзістенційного розвитку. Подібна ноосферно-креативна дія не обмежена матеріально-фізичною граничністю існування, ентропійністю морфопредметних об'єктів та фінальністю буттєвісних екзістенцій, а "повнота буття" досягається через подолання їх "екзістенційної локальності", вихід за межі матеріально-сферної "згорнутості" в їх певних "масштабних локалізаціях" (мікро-, макро-, мега-) та опанування станом "екзістенційної неграничності" і нелокальності існування. Здійснення ноосферно-креативного регулювання та дій (НКД) дозволяє розробити та реалізувати НКД-моделі високої "екзістенційної досконалості" на основі механізмів ноо-духовного саморозвитку, синергетичної самоорганізації, ноосферно-креативного синтезу і ноо-реальнісного форсайту в "розширене буттєздійснення" з досягненням ноо-духовної "повноти буття" у гармонійному існуванні людини і світу.

Література

1. Капіца В.Ф. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Гносеологія ноонауки. Кн.1. Кривий Ріг: Видав. центр, 2011. 387 с.

2. Капіца В.Ф. Філософія науки: інноваційна методологія та епістемологія ноосферного зросту знань. Кн.3. Кривий Ріг: Видав. центр, 2018. 731 с.

3. Гивишвили Г.В. Темная энергия и “сверхсильный” антропный принцип. / Вопросы философии. 2008, № 3.

4. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Издат. полит. лит., 1991. 527 с.

5. Ясперс К. Психологія світоглядів. К.: “Юніверс”, 2009. 464 с.

6. Человек и общество: ноосферное развитие. Энциклопедия ноосферных знаний. (Под ред. В.Н. Василенко и др.). М.- Белгород: Белгтипогр., 2011. 485 с.

7. Капіца В.Ф. Ноосферно-ментальні і ноо-праксіологічні сили в номонології їх розвитку та гносеометриці онтодіяльнісної креативної реалізації / Актуальні проблеми філософії та соціології. Вип. 35. Видав. дім “Гельветика”, 2022. с. 9-14 (93 с.)

8. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействиях. М.: Институт компьютерных исследований, 2003. 320 с.

9. Хакен Г. Синергетика: иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир, 1984. 419 с.

10. Капіца В.Ф. Філософія науки та ноосферно-наукові інновації в мисленні і пізнанні. Кривий Ріг: Видав. центр, 2016. 623 с.

11. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М.: “Наука”, 1987. 240 с.

Анотація

Капіца В. Ф. **Креативно-онтологічна дія ноосферних сил в гносеометриці ноо-реальнісних переходів до нелокальних екзістенціалів світобуття.** – Стаття.

На ноосферно-світорозумових засадах філософсько-наукового мислення і пізнання розглянута проблема креативно-онтологічної дії ноосферних сил в буттєвісних процесах світоіснування, досліджених в різних реальнісних локусах, в багатовимірних буттєвісних екзістенціях та високорівневих ноо-реальних переходах до ноосферно- духовної екзістенційної нелокальності. Досліджена сутність, характер і спрямованість ноосферно-креативних дій в гносеометриці екзістенційної локальності-нелокальності зі встановленням їх динаміки в якості ноосферно- екзістенційних регуляторів світоутворюючих процесів на різних рівнях та в онтовимірах, а на цій основі – виявляється і ноосферна номонологія ноо-реальнісних переходів на механізмах здійснення ноосферно-креативного форсайту в реальнісно-екзістенційну нелокальність та неграничність ноосферно-духовного розвитку.

Показується, що “онтологічне подолання” обмеженості реальнісних локусів, починаючи з матеріально-фізичного існування, досягається в процесі загального ноосферогенезису сущого, виведення його з латентно-непроявленого стану та надання способами ціленаправлених ноосферно-креативних дій відповідної “екзістенційної динаміки” до “реальнісного розвитку” і виходу на більш високі і досконалі рівні буттєіснування зі світоекзістенціями, маючих максимальну “повноту буття” та ефективну “буттєреалізацію”. Концептуально розроблено положення, що ноосферно-номонологічний зв’язок буттєреальностей з різними онтологічними проекціями і реальнісними локусами світоіснування можна гносеометрично дослідити через відповідний епістемологічний рух знань та генерації ноо-знання в разі його ноосферно-креативного синтезу. Стверджується, що з утворенням епістосфери ноо-наукової реальності стає можливим гносеологічний рух знань з гносеосферою його ноо-наукового продукування, безперервного зросту та опредмечення знання через онтологічний рух з граничними і неграничними екзістенціалами його представленості. Доведено, що в цьому відношенні онто-креативна дія гносеосферних сил репрезентує себе в якості фундаментального принципа корпускулярної, хвильової (квантово-польової) і вітальної доповненості з досяганням психо-ментальної, інтелектуально-суб’єктосферної і ноо-духовної єдності в нелокальних екзістенціалах світобуття у його всезагальності і реальнісній всеєдності. Показано, що в науково-цільовій постановці таких питань їх можна дослідити на засадах ноосферної методології та проведення відповідних ноо-наукових досліджень з застосуванням методів епістемологічного конструктивізму, ноо-технологічного моделювання, ноо-номонологічного програмування, розробки і реалізації відповідних ноо-проектів та ноо-програм, інноваційних методологій трансформативної реконструкції, ноосферно-номонологічного прогнозіса, ноо-реальнісного форсайта онтологічних процесів у напрямі креативної дії ноосферних сил.

Ключові слова: ноосферні сили, ноо-пізнання, ноосферно-креативна дія, ноо-знання, ноосферна номонологія, реальнісний локус, ноо-реальність, ноо- духовне буття, принцип доповненості, повнота буття, екзістенційна нелокальність.

Summary

Kapitsa V. F. **Creative-ontological action of noospheric forces in the epistemology of noo-reality transitions to non-local existential world-being.** – Article.

The problem of the creative-ontological action of noospheric forces in the material processes of world existence, investigated in various real loci, in multidimensional material existences and high-level no-real transitions to noospheric-spiritual existential non-locality, is considered on the noospheric and world-mind bases of philosophical and scientific thinking and cognition. The essence, nature and direction of noospheric creative actions in the epistemology of existential locality-non-locality with the establishment of their dynamics as noospheric-existential regulators of world-forming processes at various levels and ontodimensions, and on this basis the noospheric nomonology of noo-reality transitions on mechanisms is revealed implementation of noospheric creative foresight into the reality-existential non-locality and limitlessness of noospheric-spiritual development.

It is shown that the "ontological overcoming" of the limitations of the loci of reality, starting from the material and physical existence, is achieved in the process of the general noospherogenesis of the being, bringing it out of the latent-unmanifested state and providing, by means of purposeful noospheric-creative actions, the corresponding "existential dynamics'' to the "realistic development" and reaching higher and more perfect levels of existence with world existences that have the maximum "fullness of being" and effective "realization of being". Conceptually

developed is the proposition that the noospheric-nomonological connection of being-realities with various ontological projections and reality loci of world existence can be epistemically investigated through the corresponding epistemological movement of knowledge and the generation of noo-knowledge in the case of its noospheric-creative synthesis. It is claimed that with the formation of the epistosphere of noo-scientific reality, the epistemological movement of knowledge with the gnoseosphere of its noo-scientific production, continuous growth and objectification of knowledge through their ontological movement with the finite and non-finite existentials of its representation becomes possible. It is proved that in this respect the onto-creative action of the gnoseospheric forces represents itself as a fundamental principle of corpuscular, wave (quantum-field) and vital complementarity with the achievement of psycho-mental, intellectual-subjectospheric and noo-spiritual unity in the non-local existentials of world existence in its universality and reality unity.

It is shown that in the scientific-target formulation of such questions, they can be investigated on the basis of noosphere methodology and conducting relevant noo-scientific research using the methods of epistemological constructivism, noo-technological modeling, noo-nomonological programming, development and implementation of relevant noo-projects and noo-programs, innovative methodologies of transformative reconstruction, noospheric-nomonological forecasting, noo-reality foresight of ontological processes in the direction of creative action of noospheric forces.

Key words: noospheric forces, noospheric knowledge, noospheric creative action, noospheric nomonology, reality locus, noo-reality, noo-spiritual being, principle of complementarity, completeness of being, existential non-locality.

УДК 17.173.101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.4

Коник (Руслан Степанович) Михаїл
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4427-8325
магістр філософії, протоієрей,
православний сімейний консультант,
клірик Перемишльсько-Горлицької єпархії
Польської Православної Автокефальної Церкви,
керівник Православного консультаційного
Центру допомоги сім'ї та протидії насильству ППАЦ

ПРЕНАТАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ: ТАЇНСТВО НАРОДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Протягом розвитку цивілізації особлива увага людини була прикута до таємниці зачаття і внутрішньоутробного розвитку дитини. Вагітність жінки супроводжувалася законами пращурів та народними віруваннями. Весь час плодоносіння вона мала притримуватись певних правил поведінки. Появі у сучасному обігу таких понять, як «пренатальна педагогіка», «пренатальне навчання», «пренатальне виховання», передує спадщина наших предків, які були переконані в тому, що під час вагітності закладаються основи фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку майбутньої дитини, що обумовлює потребу її виховання до народження. В давній українській спільноті існував цілий т. зв. «інститут» жінок-повивальниць, які відігравали роль сучасного лікаря-акушера. Баба-повитуха мала володіти певними якостями: чесністю, добротою, милосердям, мусила добре знати народну медицину, досконало володіти повивальним мистецтвом, мати здібності приймати роди. У XVIII столітті появляються навіть перші школи повивальниць.

В кінці 70-х років XX століття з'явилася нова галузь психології, педагогіки і медицини – пренатальний, або допологовий, розвиток і виховання. Була створена нова медична апаратура (ультразвук, волоконна оптика), з'явилася можливість проводити спостереження за поведінкою і станом плода.

Каліфорнійський акушер Ван де Кар розробив методи роботи з вагітною жінкою і плодом. Він використовував тактильний вплив рук на черевну порожнину. В свою чергу, американський фахівець з допологової підготовки Брент Логан займався вивченням звукового впливу на плід. Вагітні жінки прослуховували певний набір касет із записами музичних творів і з записами серцевого ритму, який мав різний характер (висота і частота звуку змінювалися). Таким чином стимулювалося психічний розвиток дитини.

А трохи раніше, у Франції існував так званий «співаючий» пологовий будинок Мішеля Одена. Там проводилися заняття з хорового співу, які відвідували майбутні батьки і матері. Вважалося, що хоровий спів покращує самопочуття і укріплює нерви матері, яка згодом народжує на світ здорових, спокійних дітей. Мішель Оден звернув увагу, що якщо батько регулярно розмовляє з дитям під час вагітності дружини, то майже відразу ж після народження дитина буде впізнавати батьківський голос.

Мета статті: дати філософсько-гносеологічне обгрунтування процесу виховання дитини у період внутрішнто-утробного розвитку з точки зору християнської сімейної антропології, що дає можливість акцентувати на онтологічні моменти формування особистості не з моменту народження, а з моменту її зачаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні вчені, які займаються проблемами пренатального розвитку людини, гуртуються навколо кількох міжнародних наукових осередків. Серед них варто назвати Світову Організацію Асоціацій з Пренатального Виховання (The World Organization of Associations for Prenatal Education, Austria), Міжнародне Товариство Пренатальної та Перінатальної Психології та Медицини (The International Society of Prenatal and Perinatal Psychology and Medicine, Austria), Асоціацію Пренатальної та Перінатальної Психології та Здоров'я (The Association for Prenatal and Perinatal Psychology and Health, USA). Ці центри мають свої періодичні видання, сприяють публікації монографій учених, систематично проводять науково-практичні конференції та семінари тощо. У ряді країн функціонують спеціальні навчальні заклади для вагітних жінок. Найвідомішим із них є Пренатальний Університет, створений американським акушером Ф.Р. Ван де Карром. Подібні пренатальні центри діють також і в Україні.

В Україні питання пре- і перинатологої науки актуалізувалися на початку XXI ст. Вона базується та розвивається на базі світових наукових досягнень і тендецій.

В 2013 році у видавництві «Мадрівниць» вийшла друком книжка кандидата педагогічних наук Бориса Жебровського під назвою «Прена-

© Коник (Руслан Степанович) Михаїл, 2023

тальна і перинатальна педагогіка», в якій він зазначає: «Материнський організм і психіка – це той світ, в якому малюк живе від моменту зачаття. Він постійно контактує з матір'ю, живлячись разом з нею земною їжею і обмінюючись емоціями та ментальними образами, які чинять на психіку плода фантастичний вплив, формуючи його характер. Здатність творити добро чи сіяти зерна зла, співпереживати чи копирсатися в чужих почуттях, любити чи бути черствим – усі ці базові настанови особистості формуються в пренатальній фазі»[7, с. 4]. Формування базових характеристик вмінь і навиків формується в материнському лоні.

Негативні впливи на на розвиток дитини в пренатальний період несуть різноманітні стреси матері. Пітер Г. Федор-Фруберг в свої праці «Дитина пренатальна: психосоматична специфіка пренатального і перенатального періоду, як середовища життя дитини» (2014) пише: «Невпевненість, нерозв'зані конфлікти та інше може привести до соматичних виявів, а це означає, що психологічні проблеми впливають на фізіологічні розлади» [2, с. 24], а тим самим, спокій і любов гармонічно впливають на розвиток дитини як в психо-емоційному так і фізіологічному вимірі.

Журналіст Анастасія Чорногор у своїй статті «Пренатальне виховання дитини: що треба знати майбутнім батькам» (2019) зауважує: «Відомо, що дитина з'являється на світ, вже володіючи певною кількістю базових навичок. Вона бачить і чує, мімікою і голосовим супроводом може заявити про свої потреби в їжі або безпеці, малюк впізнає мамин і татів голоси. Все це дає підстави вважати, що допологове виховання здатне значно збільшити емоційни контакт між мамою і малюком ще під під час вагітності» [18].

Питання допологового виховання піднімається і в навчально-методичному посібнику із сімейної педагогіки, що видано в Умані у 2021 році, упорядниками Н. А. Дудник, В. С. Кривдою. Автори також підкреслюють, що дородове виховання є важливим моментом в житті людини, що закладає її базові характеристики.

«Якщо людина не народжується для вічного життя, не посвячується вічному життю, то вона народжується ніби в пустку, ніби в безодню. Навіщо вона народжується? Потрібно глибоко осмислити» [5]. Аналізуючи наведені та іншії праці в галузі допологової педагогіки, спираючись на твори Отців Церкви та сучасних богословів, таких як святитель Іоан Золотоустий та святитель Василій Великий, протопросвітер Іоан Брек та архимандрит Віктор (Мамонтов), преп. Паісій Святогорець та преп. Порфирій Кавсакаливіт та інших, спробую проаналізувати та осмислити допологове виховання з точки зору вчення Церкви.

Виклад основного матеріалу. Виховання майбутнього малюка розпочинається коли ще далеко до зачаття. Сім'я має бути готова прийняти дитину в своє життя. Для життя дитини прийняття батьків є важливим чинником, який відкриває малюку впевненість, відкритість і відчуття своєї особливою місії в суспільстві. Сімейна атмосфера, що сповнена взаємною любов'ю батьків, є надійною і безпечною опорою для зачаття, виношування і народження ЛЮДИНИ. Християнська сім'я покликана усвідомлювати, що все в житті не випадковість, а блага воля Бога Отця. І вагітність – це не випадковість, а радісна зустріч з новим творінням, незбагненна воля люблячого Бога Отця до нас і нашого зачатого алюка. Відкриваючи глибину любові Бога до нас, усвідомлюємо, що дитя нам дається у вимірі безмежної жертовної любові. Зачаття є актом усвідомленого прийняття нового життя. В такому випадку, вагітність завжди є очікуванням зустрічі з таємницею переформатування християнської сім'ї: народження нової сімейної ролі батька і матері. «Вважають, що важливим є зберегти фізично плід. Якщо починаються якісь відхилення, то максимально стараються, щоб все нормалізувати. А про духовний розвиток дитини зовсім забувають. Матерям здається, що «ось народиться, а тоді буду її виховувати». Ні, виховувати потрібно ще до її народження, тому що вона вже потенційно є в тобі – в цьому сімені, яке в тобі... І від твого способу життя залежить, яку ти народиш дитину» [5].

З моменту зачаття, а не народження, чоловік і дружина народжуються до батьківства і материнства. Ця надзвичайна роль в сім'ї має бути не спонтанним явищем прийняття факту, а трепетним очікуванням таємниці спів-творчості людини і Бога. Зачаття – це завжди таємниця спів-праці трьох: живого Бога і подружжя: чоловіка і жінки. Це акт співтворення нового життя у вільній свобідній волі людини, яка в своїй любові здатна вибрати нове життя і через цей вибір запросити до співтворчості Бога. Побачивши дві смужки тесту на вагітність, ми отримуємо сигнал: Бог відвідав нашу сім'ю і подарував нам малюка. Це – не помилка, не чиясь провина, не безвідповідальність, це – воля Того, Хто створив небо і землю, Того, Хто керує нашим життям, подає нам Свої ласки. Тут не потрібно боятися. Дитя не "завелось" саме собою, не тому, що між чоловіком і жінкою були статеві відносини, і навіть не тому, "що так сталося", а саме – дитя дарує нам Бог. Господь поруч і все під Його контролем. Лише довіртесь Богові і радійте тому, що Господь зробив вам дорогоцінний подарунок.

Усвідомлене батьківство і материнство вимагають сьогодні в християнській спільноті сформувати відповідний комплексний курс підготовки сімей до народження дитини.

«Людське життя розпочинається запліднен-ням, коли «вписаний» в зиготу «код» чи «програма» починає повністю визначати клітковий поділ і обмін генетичною інформацією» [1, с. 103]. А тому жодна наука ще не може сказати в момент зачаття, буде це хлопчик чи дівчинка, а кожен день цього малюка знає вже Господь. Яка роль в житті цього малюка? Нам ще невідомо. Проте, ця маленька капелька з Божої волі донаповнить океан людського життя. Без цієї капельки океан людського життя не буде повноводним, а може взагалі – зневоднитись. Ми не знаємо навіщо, не знаємо як – але це знає Отець Небесний. Звістка про вагітність – це свято і радість. І навіть тоді, коли радість несподівана. З перших секунд поєднання малюсіньких клітин – це вже людина, і в Бога вже є – і давно був – Промисел про неї. «Виховання дітей, – зауважує преп. Порфирій Кавсокаливіт, – розпочинається під час їхнього зачаття» [11].

Церква завжди стояла на захисті життя з моменту зачаття і до фізичної смерті людини. «Церква традиційно базується на тому, що людське життя розпочинається від зачаття, яке вібувається в момент запліднення. Задовго до того, як медики дізналися про зародкові клітини і хромосоми, церковні письменники осуджували плодовідторгнення на будь якому періоді вагітності саме тому, що плід, який «сформувався чи не сформувався», є справжньою людиною, яка наділена «образом Божим»» [1, 97]. Вона рекомендувала своїм чадам з надзвичайним трепетом відноситись до життя. В давнину благочестиві батьки зачинали дитя з особливим відчуттям Вони постились, звершували особливе молитовне правило. Через що усвідомлювали своє величне покликання співтворчості Богові у "служінні" Таїнства Творення нового ЖИТТЯ. Чоловік і дружина у взаємній любові віддають себе один одному, і зачаття не є банальним фізіологічним єднанням двох клітин чоловічої і жіночої, а відкриває нам непізнаваний світ народження нового творіння, особистості. Творення особистості не можливе без участі Бога як найдосконалішої Особистості.

Дитя, яке зачате в материнському лоні, є унікальною особистістю з моменту свого зачаття і несе своє особливе покликання в цьому світі. Прийняти з відкритими обіймами дарунок Бога в свою сім'ю – це завдання для тих, хто прийшовши під церковне благословення (шлюб), запросили в своє життя Христа. Господь звертається до нас: "Хто приймає таку дитину в Моє Ім'я, той Мене приймає." (Мф. 18, 5). Приймаючи дитя, ми приймаємо в своїй Малій Церкві самого Христа. Для християнської сім'ї цей момент має виступати таїнством спілкування людини і Бога, а відтак, зачаття вимагає від християнської сім'ї відповідної духовної, психологічної та фізіологічної підготовки. Святитель Амвросій Медіоланський, який в своїх роздумах про роль жінки пише: "Адам назвав жінку "життям", адже ... через жінку підтримується безперервне приїмство людського роду" [14]. Покликання жінки – бути тою, хто дає життя. Адже, під її серцем зароджується нове життя нової людини, і від того, як ставиться жінка до цього свого покликання, залежить майбутнє. І це майбутнє стосується не лише конкретної жінки, конкретної сім'ї, а стосується всього суспільства, цілого Всесвіту. Кожне нове життя, що приходить в цей світ, є спасінням для світу. Кожне суспільство покликане дбати за про своє майбутнє, і нехтування ним толеруванням вбивств у вигляді абортів тощо, є нічим іншим, як підтримкою смерті нації, що перетворюється в демографічну катастрофу.

Зачаття і народження людини – це Господній Промисел. Святитель Іоан Золотоустий називає цей феномен людського буття «таємницею любові», яка єднає двох в одне ціле. В своїх словах про праведну Анну святитель підкреслює, що: «здатність народжувати бере свій початок згори – від Божого Провидіння, і що для цього ані природа жінки, ані співжиття (з чоловіком), ані будь-що інше саме по собі не є достатнім» [15, с. 347]. На прикладі праматері Лії та її сестри Рахілі, святитель ще глибше відкриває для нас те, що можливість зачаття чи не зачаття дитини є Божественною дією щодо людського життя. Зачаття дитини в християнській сім'ї є особливим моментом Промислу Божого щодо людини. Радість зустрічі двох сердець. В жодному з майбутніх моментів свого життя людина так стрімко і насичено не розвивається, як в період свого пренатального буття, починаючи з однієї клітиночки і, лише через якихось дев'ять місяців, перетворюючись в найдосконалішу істоту, яка володіє неперевершеною здатністю та незгасаючою жагою до знань та пізнання світу. Все це можливо, якщо двоє, – чоловік і дружина, – усвідомлюють своє покликання до участі у надзвичайному завданні від Бога: бути батьками, бути співтворцями і спів-будівничими нового життя, життя яке покликане унаслідувати Царство Небесне. Від Бога дарується і до Бога покликане прийти. І цей обраний шлях закладається з моменту зачаття і від нас, батьків, багато залежить, щоб уже з перших кроків малюка в наш сімейний світ не схибити. На восьмий день після зачаття розпочинається бурхлива активність нового життя і формується унікальний зв'язок між матір'ю і малюком. Щохвилини утворюється 20 тисяч нових клітин. Весь життєвий резерв матерії людського організму формується у перші тижні внутрішньоутробного періоду. Такий інтенсивний процес триває перший триместр вагітності. В цей момент не лише тіло формується, але й її духовність, яка є важливою складовою цього

процесу. Доленосним у формуванні духовних принципів малюка є віра батьків. Господь повчає: «Нехай станеться вам згідно з вашою вірою!» (Мф. 9, 29) А тому, коли з вірою приймаємо від Господа у дарунок нашого малюка, – ми довіряємо Богу, то і малюк навчиться від нас довіряти Отцю Небесному. Погляньмо на праведних Богоотців Йоакима і Анну, як сильно довіряли вони Богові! І молитви були почуті, а довіра виправдана – вони отримали найцінніший подарунок: їхнє Дитя стає Богоматір'ю. Довіра батьків вчить Дитя від самого моменту зачаття довіряти Богові своє життя. В Каноні на зачаття святою праведною Анною Пресвятої Богородиці читаємо: «Анна радісно викликує: коліна всі Ізраїлеві, радійте разом зі мною, бо і я зачала» [9]. Радість від відчуття зародження нового життя наповнює материнське серце. Вже на 18 день після зачаття починає битись серце малюка. Воно б'ється в унісон з материнським серцем. Мама ще не знає, а її материнська любов вже відчуває під своїм серцем перші удари серця малюка. Скільки разів воно буде пришвидшувати свої удари, коли мати бути переживати; сумувати, як мати буде плакати й радіти разом з батьками. Дитя в материнському лоні живе своїм життям, хоч так багато воно залежить від матері. Щоб розвиватися, малюку потрібно багато сил. Християнські батьки повинні створити атмосферу сімейної любові, в якій малюк буде комфортно зростати. В цей час особливе звернення батьків має буде до Бога Отця. Весь час протікання вагітності вони покликані нести подвиг взаєморозуміння. Центр «тяжіння» сім'ї звернений тепер на малюка. Він потребує нашої всесторонньої підтримки й опіки. Пророк Ісая повчає нас: "Господь покликав мене від утроби, від лона матері моєї назвав моє ім'я" (Іс. 49, 1), тим самим, відкриває нам особливе покликання сім'ї до утворення атмосфери святості. В такому ракурсі відкривається роль батька під час вагітності. Відношення до дружини, її вагітності й, звичайно, до очікуваної дитини – один із головних факторів, що формує у дитини відчуття щастя бути й народитися для любові і святості.

Преподобний Іустин (Попович) повчає, що: «в кожній дитині багато неба, багато небесного... діти володіють Небесним Царством в своїх чистих душах» [8]. Ми, батьки, отримуємо в свої обійми частину неба. А тому, діти є посланцями Бога, і кожне народження нам нагадує про спасіння, про Царство Небесне. Господь промовляє: «Хто прийме дитину оцю в Ім'я Моє, Мене він приймає, а як хто Мене прийме, приймає Того, Хто послав Мене» (Лк. 9, 48). Прийнявши радість про зачаття дитини, батьки приймають в свою сім'ю Отця Небесного. Їхня мала Церква наповнюється благодатною радістю життя в Бозі. Господь повчає: «Родить добрі плоди кожне дерево добре, а дерево зле плоди родить лихі» (Мф. 7, 17). Якщо батьки знають Христа, то дитя, яке розвивається в материнському лоні, а згодом, і народиться знає Христа. Господь дарує нам дитя, а тому дитя знає свого Отця Небесного. Малюк в материнському лоні розвивається в досконалий вік, щоб народитися, відділитися від материнського лона фізично.

Преподобний Іоан Дамаскин на прикладі створення Богом Адама і Єви розкриває нам, що нова людина створюється не «частинами», а одночасним цілісним актом, а тому ми не можемо ставити запитання про термін утворення тіла чи душі. Душа й тіло створюються одночасно. Преподобний запевняє: «Бог створив ні душу, ні тіло, а створив людину» [12]. Людина є цілісною і в момент зачаття відбувається її цілісне утворення. Це – велика таємниця творення нової людини. Протопресвітер Іоан Брек заважує: «При нормальних умовах розвиток людини рухається безперевною чергою змін: утворення зиготи, імплантація, формування нервої системи, народження. Окрім самого початкового, не має в цьому русі іншого моменту, про який можна було б сказати, що «людське життя починається тут і тепер»» [1, с. 100]. В момент зачаття одночасно народжується до життя цілісна людина з усіма своїми складовими душі і тіла. Життя людини розпочинається дивним моментом злиття чоловічої і жіночої клітин за дією люблячого Бога в одну цілісну клітину ім'я якої – ЛЮДИНА.

«Сучасні психофізіологічні та медичні дослідження дають можливість розглядати внутрішньоутробний плід і як пацієнта, і як особистість, що формується, – стверджує д.м.н., Володимир Астахов, – внутрішньоутробний період життя людини являє собою особливий вік, особливий щабель розвитку людської реальності. Від моменту зачаття відбувається формування так званих перинатальних матриць, що визначаються як стійкі функціональні структури і є базовими для багатьох психічних і фізичних реакцій протягом усього подальшого життя людини» [12, с. 58]. Це свідчить, що в пренатальний період формуються не лише фізіологічні і психологічні чинники життя людини, але й закладаються основні духовні істини. Для християнської сім'ї сучасні перинатальні дослідження свідчать про важливість формування затишку і комфортної духовної атмосфери, що будується на взаємній любові один до одного та безпосереднього прийняття волі Божої. Внутрішньоутробний світ малюка має наповнюватися позитивними емоціями і почуттями. Особливі відчуття у малюка вибудовує церковний спів, богослужіння. Вже з перших хвилин свого існування він відчуває тонкі порухи материнського серця. Мати покликана всеціло перейнятися своїм станом. Старатись емоційно, чуттєво, духовно і тілесно виявляти бажання

свого материнства. Материнство – це і подвиг, і жертва одночасно, починаючи з моменту зачаття нового життя.

Вагітність – це завжди подвиг, який відкриває перед батьками вміння вибудовувати свої стосунки в присутності особистості дитини. Вони покликані усвідомити, що від них в цей момент залежать особливі миті формування малюка, його сприйняття світу. Коли все наповнено любов'ю, дитя з впевненістю крокує до народження. Щасливе очікування малюка надає йому впевненості у завтрашньому дні. І, навпаки, якщо дитина відчуває, що вона небажана, в неї на все життя формуються різноманітні неврози, психологічні та фізіологічні хвороби, вона може обмотуватись пуповиною і, навіть, померти в материнському лоні. Якщо мати не готова прийняти свою вагітність, батьки очікують дитину певної статі, у дитини виникає цілий ряд психологічних особливостей, які в майбутньому порушують адаптацію в соціумі. Дуже часто в майбутньому такі діти конфліктні, намагають вирізнити себе в суспільстві, схильні до асоціальної поведінки. Діти яких не очікували, проходять першу школу ненависті ще в материнському лоні, і виносять ненависть з собою, як помсту за свій стан «непотрібності». В допологовій період у дитини активно функціонує пам'ять, вона «записує» емоції, які пережиті разом з матір'ю. Преподобний Порфирій Кавсокаливіт повчає: «Якщо мати бажає позбутися дитини, якщо вона не любить її, то вона відчуває, і в її серці виникають травми, які супроводжують її все життя. І зовсім по іншому відбувається, коли їй повідомляють добрі материнські почуття. Коли матір переживає радість, спокій і любов до дитини, все це таємничо передається їй, а пізніше, вона передає це вже своїм власним дітям» [11].

Для християнської сім'ї вагітність – це завжди можливість жертвувати собою, дарувати свою любов, пізнавати світ із своїм малюком по-новому. Людська душа разом з тілом беруть свій початок у момент зачаття. Блаженний Єронім Стридонський повчає: "Душа дитини є храмом Божим" [4], а тому християнським батькам важливо усвідомити, що вони від початку стають будівниками храму дитячої душі. Невелика похибка у вихованні може стати фатальною для майбутньої будівлі. Батьки покликані прикласти максимум зусиль для своїх навиків. Ми говоримо про те, що для будівництва будинку нам потрібні висококваліфіковані архітектори, інженери, будівельники, вони мають пройти відповідне навчання, отримати дипломи. А коли мова йде про зачаття, виношування, народження і виховання дітей, то ми впевнені, що ми все вміємо і знаємо як це зробити. Але зважаючи на те, що в сучасному суспільстві одиниці виросли в благодатній сім'ї, тому в більшості ми не є кваліфікованими "спеціалістами", а до будівництва "храму дитячої душі" приступаємо, на жаль, як любителі. Відома американська журналістка і письменниця XX ст. Ерма Бомбек якось сказала: «Якщо б мені прожити своє життя, замість того, щоб відмовитись від дев'яти місяців вагітності; я дорожила кожною миттю, розуміючи, що диво, яке зростає в середині мене – це єдиний шанс у моєму житті допомогти Богові у творенні чуда» [17]. І, справді, кожне дитя – це чудо Господа для людства, це слово про спасіння для людей. І, якщо ми чуємо, що якась жінка вагітна, – радіймо, адже, це знак Божого спасіння. Радість, яку Господь дарує через Свою милість стати співтворцями райського буття.

Важливим для сім'ї є розуміння того, що дитинка, яка розвивається в материнському лоні, є не лише вагітністю матері, але потребує турботи батька. Вагітність – період турботи і батька, і матері. А тому, в духовному плані вагітність для сім'ї має бути подвигом удосконалення. В період вагітності необхідною духовною практикою для батька і матері є часта сповідь і Причастя. Через спів-причастя з Христом малюк в материнському лоні зростає вірою батьків. Преподобний Паїсій Святогорець рекомендує: «Якщо весь той час, коли дитина ще перебуває в утробі матері, батьки моляться, живуть духовно, то маля народиться освяченим. І якщо вони допоможуть йому духовно, то воно стане освяченою людиною й у свою чергу буде допомагати суспільству: чи стане воно служити в Церкві, чи ввійде в органи влади, чи займе ще якесь місце» [10].

Говорячи мовою наукових спостережень за внутрішньоутробним розвитком малюка, розкриваємо для себе той факт, що інформація, яка закладена в генах, утримує пам'ять не лише про структуру тіла людини, але й про психологічну структуру попередніх поколінь. Інформація, яку отримує плід, формує пам'ять мозку малюка. Через те, батькам зачатого малюка у своєму щохвилинному житті важливо усвідомлювати всю відповідальність перед своєю дитиною. Відповідальність за розвиток дитини з моменту зачаття лежить на батьках. Їхня турбота і любов допомагають малюку розвиватись без ймовірних вад чи майбутніх хвороб. «Матері повинні з любов'ю молитися за своїх дітей, – зауважує преподобний Порфирій Каісокаливіт, – дитина, яка народилася, так і ця, яка ще виношується в материнському лоні, відчуває нестачу материнської любові, нервозність матері, її гнів, ненависть та отримує травми, наслідки яких відчуватиме все своє життя. Святі почуття та її святе життя освячують дитя з моменту його зачаття. Все те, що я щойно сказав, потрібно добре запам'ятати не лише матерям, але й також майбутнім татусям» [11]. Цей крихітний малюк потребує батьків-

ського слова і ласки. Тиха і ніжна розмова батька із малюком, додає йому впевненості у житті. У малюка формується відчуття захищеності, батьківської підтримки, довіри і поради. Довіряючи батькові, малюк вчиться довіряти Богові. Відомий американський психолог Е. Фромм писав: "Батько – це той, хто вчить дитину, як дізнаватися дорогу в світ" [16]. Через батька із самих перших днів життя, ще в материнському лоні, малюк дізнається про надійність чи обманливість цього світу. Згадаємо праведного Йосифа, який подорожує з вагітною Марією до Вифлеєму. Адже ця подорож була не простою. Ось-ось дружині народжувати, а вони із послуху владі йдуть, щоб записатись у своєму роді. Тяжко Марії переносити дорогу: вночі дуже холодно, а вдень сонце. Вони вимушені призупинятись дорогою. Йосиф завжди поруч, він піклується про Марію, він піклується про Малюка. Піклується про Божу Дитину. Вагітність передовсім ставить батька в положення опікуна і піклувальника. В його руках подарунок Бога. Важливо навчитись батькам обіймати свого малюка ще в материнському лоні. Ніжні тактильні дотики до животика, відверті розмови з малюком. І неважливо, хто там таємно сховався в невідомому, ми вчимося уявляти малюка в його повноті. Ця повнота – це сприйняття нової особистості, з її духовними та психоемоційними особливостями, це нове життя, яке здатне думати, чути нас, сприймати звуки, радіти разом з нами і, навіть, сумувати, коли нам важко. Багатьом до цього немає діла. А тому дитя втрачає цей безцінний час перших своїх уроків спілкування із батьками, а через них з навколишнім світом. Через брак уваги до нього, малюк часто сумує, почуває себе небажаним, в нього розвивається замкнутість характеру, невпевненість і страх перед майбутнім.

Преподобний Порфирій Кавсокаливіт рекомендує: «Під час вагітності матір повинна багато молитися і любити свою майбутню дитину, гладити живіт, читати псалми, співати тропарі і жити праведним життям» [11]. Практично про це ж саме говорить й преподобний Паїсій Святогорець, повчаючи: «Жінка під час вагітності повинна бути мирною, читати Євангеліє, молитися, творити Ісусу молитву. Так освячується дитина. Виховання дитятка розпочинається вже з цього часу. Потрібно бути уважним, щоб нічим не засмучувати вагітну» [10]. Тому для християнської сім'ї важливимо під час вагітності приділяти особливу увагу своєму духовному життю, щоб малюк народився здоровим як духовно, так і фізично. Участь у вихованні дитини з самого початку її життя, від самого зачаття, беруть обоє батьків. «В цю мить, коли зароджується дитя, – повчає митрополит Антоній Сурозький, – потрібно знати, що до нього доходить все, що відбувається з матір'ю або з батьком, чи з оточенням. Тому матері рекомендувалось молитися, але не формально, не лише промовляти молитви, не лише молитвословити, а спілкуватись з Богом, ділитись з Ним своєю радістю, всім своїм трепетом, дати Богу діяти в ній» [3]. Відкрита можливість діяльності Бога в людині, відкриває можливість відчувати себе в безпеці, й маля вже готове появитись на світ.

Ось-ось, і малюк з'явиться в цей світ, покине комфортне середовище материнського лона. Йому дуже цікаво заглянути в такі глибокі материнські очі, сповнені ніжності і любові. Дитя мріє про сильні батьківські руки, які будуть його колихати довгими ночами, а водночас, захищати від всіх негараздів.

Перші перейми…малюк стривожено очікує зустрічі. Каже Господь: «Журиться жінка, що родить, бо настала година її. Як дитинку ж породить вона, то вже не пам'ятає терпіння з-за радощів, що людина зродилась на світ». (Ін. 16, 21). Радість появи на світ людини перевершує всі терпіння, бо це сповіщення благої вісті про спасіння людства. «Народження дитини – це благодатний дар Господній, але водночас і нове покликання, і праця, і хрест для подружжя, – повчає митрополит Володимир (Іким), – Бог ввіряє і доручає земним батькам малятко, ще беззахисне тілом і душею» [6]. Радість народження наповнює Всесвіт першим криком малюка.

Господь батькам доручає таке крихітне малятко, яке вже повністю сформоване для життя в цьому світі. Це величезний подвиг, який лише в Бозі і з Богом здатні батьки пройти гідно, у світлі Євангельських заповідей. Не лише зачаття, вагітність, але й подальше виховання відкриває сім'ї синергію батьків і Господа у зрощуванні людини як дитини Божої. Якщо батьки є дітьми Небесного Отця, то й дитина, ними зачата, народжена і зрощена буде все своє життя свідчити про любов Бога Отця до людини і всього Його творіння.

Висновок. Звернення до пренатального виховання як якісно нового підходу в онтологічному розумінні особистості дає можливість розширити сімейну педагогіку до граничного моменту народження особистості. Дослідження дало можливість дати філософсько-гносеологічне обгрунтування процесу виховання дитини у період внутрішньо-утробного розвитку з точки зору християнської сімейної антропології. Через такий підхід батьки з раннього моменту формують концептуальні парадигми прийняття особистісних відносин між малюком і батьками. Важливим також акцентом для свідомості соціуму, що пренатальне виховання переносить акцент батьківства не на момент народження дитини, а момент зачаття, а в такому аспекті, словосполучення «майбутні батьки» також набуває іншого ментального забарвлення в часі. Філософське осмислення пренатального періоду розвитку людини як повноцінної особи-

стості відкриває для суспільства розуміння онтологічних основ буття і самої людини, а одночасно ставить питання до соціуму про момент відліку особистісного, що дає можливість акцентувати на онтологічні моменти формування особистості не з моменту народження, а з моменту її зачаття. А, отже можемо говорити, що особистість не формується з моменту народження, а народжується уже із сформованими якостями особистості, що закладається (формується) в допологовий період із самого зачаття людини. «Відлік» життя людської особистості дане дослідження переносить на момент зачаття.

Література

1. Breck, John. The Sacred Gift of Life. Orthodox Christianity and Bioethics. St. Vladimir`s Seminary Press, Crestwood N.Y., 2000. 288 p.
2. Peter G. Fedor-Freybergs. Dziecko prenatalne: psychosomatyczna specyfika okresu prenatalnego i peranatalnego jako środowiska życia dziecka. – Krakow: Impuls, 2014. 60 s.
3. Антоний Сурожский, митр. Таинство любви. URL: https://www.pravmir.ru/mitropolit-antoniy-surozhskiy-tainstvo-lyubvi/ (дата звернення: 22.05.2022).
4. Блаженный Иероним Стридонский о воспитании девушек. URL: https://tauszev.livejournal.com/26364.html (дата звернення: 14.08.2022).
5. Виктор (Мамонтов), архим. Таинство детства. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Viktor_Mamontov/tainstvo-detstva/#0_5 (дата звернення: 05.06.2022).
6. Владимир (Йким), митр. О таинстве Брака. URL: https://azbyka.ru/propovedi/o-tainstve-braka-slovo-v-den-pamjati-prpp-kirilla-i-marii-radonezhskih.shtml#ch_0_1 (дата звернення: 18.08.2022).
7. Жебровський Б. Пренатальна і перенатальна педагогіка. Тернопіль: В-во «Мандрівнець», 2013. 80 с.
8. Иустин (Попович), преп. Избранные главы о творении мира и человека. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Iustin_Popovich/izbrannye-glavy-o-tvorenii-mira-i-cheloveka/ (дата звернення: 02.01.2023).
9. Мінея. Зачаття святої Анни, коли зачала Пресвяту Богородицю. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/bohosluzhbovi-knyzhky/mineya-svyatkova-chastyna-1/zachattya-svyatoji-anny/ (дата звернення: 15.01.2023).
10. Паїсій Святогорець, преп. Слова. Сімейне життя. Т. 4. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/paisiy/paisiy_ua_04_005.php (дата звернення: 12.02.2023).
11. Порфирий Кавсоколивит, преп. Воспитание детей начинается во время их зачатия. URL: https://pravoslavie.ru/133515.html (дата звернення: 23.02.2023).
12. Преподобный Иоан Дамаскин. Точное изложение православной веры. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Damaskin/tochnoe-izlozhenie-pravoslavnoj-very/#0_6 (дата звернення: 22.12.2022).
13. Психологическое сопровождение беременных в современных условиях / В. М. Астахов и др. Журнал «Здоровье женщины». 2014. № 4 (90). С. 58–61.
14. Святитель Амвросий Медиоланский. О девстве и браке. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Amvrosij_Mediolanskij/o-devstve-i-brake/ (дата звернення: 12.01.2023).
15. Святитель Іоан Золотоустий. Повне зібрання творінь. У 12 т. Т. 4. Кн. 2. Київ, 2010. 448 с.
16. Фромм Э. Искусство любить. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=49432&p=1 (дата звернення: 15.02.2023).
17. Цитати про дітей. URL: https://domix.kiev.ua/virazi-krasivi-pro-ditej-citati-pro-ditej-krasivi-korotki-iz-zmistom-prikolni-smishni/ (дата звернення: 12.02.2023).
18. Черногор А. Пренатальне виховання дитини: що треба знати майбутнім батькам. URL: https://4mama.ua/mom/pregnancy/11846-prenatalne-vihovannya-ditini-shto-treba-znati-maybutnim-batkam (дата звернення: 23.02.2023).

Анотація

Коник (Р.) Михаїл, прот. **Пренатальне виховання: таїнство народження особистості.** – Стаття.

У статті автор розглядає питання принатального виховання з точки зору християнської східно-патристичної антропології та філософії, акцентуючи увагу на духовно-онтологічному вимірі життя дитини від моменту зачаття як особистості. Людина від самого свого зачаття є особистістю яка здатна реагувати на моменти соціалізації, а також впливу духовного та психо-емоційного. В статті акцентується увага на вплив середовища сім'ї, стосунків батьків тощо на розвиток дитини в допологовий період. Автор стверджує, що лише атмосфера любові і гармонійних взаємин між батьком і матір'ю, а також в цілому, родинно-сімейній стосунки мають особливий вплив на психосоматичний стан людини в майбутньому.

У статті проводиться аналіз акцентуалізаційних впливів на формування характеру дитини, її способу мислення та сприйняття оточуючого світу, психосоматичного стану дитини, що дає можливість акцентувати на важливості підходу використання методи допологової педагогіки у філософсько-освітньому дискурсі сімейного виховання. Вплив на розвиток дитини в допологовий період відкриває розуміння того, що динина є особистістю вже з моменту свого зачаття і потребує особливої уваги до її потреб як психо-емоційного розвитку так і безпосередньо психосоматичного. Такий підхід дає філософсько-гносеологічне обгрунтування процесу виховання дитини у період внутрішнто-утробного розвитку з точки зору християнської сімейної антропології, що дає можливість акцентувати на онтологічні моменти формування особистості не з моменту народження, а з моменту її зачаття.

Ключові слова: вагітність, сімейне виховання, допологове виховання, дитина, людська особистість, сім'я, педагогіка.

Summary

Konyk (R.) Mykhail, archpriest. **Prenatal education: the sacrament of personality birth.** – Article.

In the article, the author considers the issues of print education in terms of Christian Eastern Patristic anthropology and philosophy, focusing on the spiritual

and ontological dimension of the child's life from the moment of conception as a person. From his conception, a person can respond to the moments of socialization, as well as the influence of spiritual and psycho-emotional. The article focuses on the impact of family environment, parental relationships, etc., on the child's development during the prenatal period. The author argues that only an atmosphere of love and harmonious relationships between the father and the mother, as well as, in general, family-family relationships have a notable impact on the psychosomatic state of a person in the future.

The article analyzes the accentual influences on the formation of the character of the child, his way of thinking and perception of the surrounding world, and the psychosomatic state of the child, which makes it possible to emphasize the importance of the approach of use of prenatal pedagogy in the philosophical and educational discourse of family education. The impact on the child's development in the prenatal period reveals that the child is a person from the moment of conception and requires special attention to its needs of both psycho-emotional development and directly psychosomatic. This approach provides a philosophical and epistemological rationale for the process of raising a child during intrauterine development from the point of view of Christian family anthropology, which makes it possible to emphasize the ontological moments of personality formation not from the moment of birth, but from the moment of conception.

Key words: pregnancy, family education, prenatal education, child, human personality, family, pedagogy.

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.5

В. О. Крилова (Світла)
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6675-3433
кандидат філософських наук,
докторант
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ТЕКСТ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ХАРИЗМИ АВТОРА

У часи вільного доступу до різноманітних наукових та художніх текстів у мережі Інтернет стирається поняття авторства. У нашого сучасника виникає спокуса скачування та привласнення значної кількості таких текстів, компіляції та інтерпретації чужих думок та подання їх як власного інтелектуального надбання. Творчий підхід, критичність мислення, аналіз авторських унікальних ідей у сучасних студентських роботах або навіть наукових дослідженнях відходять на задній план через таку спокусу плагіату. Тому тексти все менше виражають унікальну особистість автора, його світогляд і харизму, в них втрачається цілісність та щирість. Наявним виступає еклектичне наслідування такими «авторами» іншим авторам замість вираження власного авторського екзистенціального шарму через духовно-душевний діалог із читачем.

Подібні тенденції актуалізують потребу осмислення тексту як результату харизми автора та аналізу можливостей впливу такого тексту на читача.

Дослідження феномену харизми та її впливовості у соціумі здійснювали М. Вебер, Е. Трельч, Д. Еммет, Р. Зом.

Феномен харизми у контексті політичного лідерства аналізують у своїх роботах такі дослідники як Й. Бенсман, Ж. Блондель М. Гайвант, Р. Глассман, Р. Лінг, К. Фрідріх, А. Уілнер, А. Швейцер.

Аспекти харизматичного керівництва взагалі та феномен харизматичного іміджу керівника зокрема досліджуються у роботах таких дослідників як Б. Аволіо, У. Гарднер, Д. Конгер, Р. Канунго, Р. Хаус.

Феномен харизми й харизматичної комунікації у своїх дослідженнях осмислюють Р. Даліо, В. ван Едвардс, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Е. Лей, Дж. Н. Ландрам, Ніколаус Б. Енкельман, Ч. Хуперт.

Академічну харизму, особливості її впливу та історичні трансформації досліджує В. Кларк.

Харизму в освітньому просторі й харизматичність іміджу педагога аналізують сучасні українські дослідники Г. Васянович, В. Томіліна. Акторську харизму досліджує Р. Біль.

Постать митця, оратора, мудреця осмислюється ще Платоном та Арістотелем. Феномени авторської особистості, авторського твору та книги, аналізуються у роботах таких дослідників як Ж. Делез, Ж. Дерріда, М. Фуко, К. Юнг. Діяльний аспект слів осмислює Д. Остін.

Текст як особливу «зону соціальної дійсності» [18, с. 35] та проблему інтертекстуальності як «міжтекстового діалогу» [18, с. 173] досліджує Ю. Кристєва.

Мистецькі ключі до написання художніх та публіцистичних текстів аналізують К. Воглер, Ю. Вольф, Д. Кемпбелл, Д. Трубі, Р. Маккі, С. Кінг, О. Рог, Д. Н. Фрей.

Феномен взаємодії філософії із літературою, а також можливості філософського тексту осмислюють сучасні українські дослідники І. Захара, О. Лосик, К. Кириленко, Т. Кононенко, Т. Шелест. Метаморфози текстуальності української філософської словесності аналізують Т. Кононенко, В. Пацунов Фоносемантичний, фоностилістичний зміст текстів різних жанрів та їх філософську інтерпретацію осмислюють О. Добродум, С. Іваненко. Діалогічність медійних текстів аналізується у роботах О. Зінчиної. Мистецтво як текст досліджує О. Бенюк. Текст у контексті медіа аналізують М. Кириченко та В. Пітцик. Текст та гіпертекст у сучасному суспільстві вивчають Н. Алатирєва, В. Кіт, Ю. Трач. Феномен авторського тексту усвідомлює О. Неживий.

Методологічним ключем нашого дослідження є підхід метаанропології Н. Хамітова, – вчення про буденне, граничне і метаграничне буття людини, а також буденний, особистісний та філософський типи світогляду, що відповідають цим вимірам буття. Плідним виступає і концепт Н. Хамітова про розв'язання протиріч людського буття, що є вирішальним критерієм філософського мистецтва. Значущим виступає підхід К. Юнга про несвідоме авторської особистості, її інроверсивність та екстраверсивність, у рамках якого мислитель аналізує специфіку взаємовпливу особистості автора та його тексту в творчому процесі.

Отже, метою дослідження виступає концептуалізація феномену тексту, як прояву харизми автора, а також можливостей впливу такого тексту на читача у екзистенціальних вимірах буття людини.

Почнемо із визначення харизми людини. Харизма це – екзистенціальний шарм, що не лише притягує, захоплює інших, а й актуалізує їх

© В. О. Крилова (Світла), 2023

на конструктивні життєві трансформації. Якщо мова йде про харизму творчої людини, зокрема, автора тексту, можна сказати, що його екзистенціальний шарм може проявлятися не лише у поведінці, а й у тексті, що демонструє читачеві його особистість, світогляд та цінності.

На думку В. Кларка, академічна харизма проявляється не в усних виступах науковців, педагогів, мислителів, а «публікаціях та письмовій експертності або рецензіях» [12, с. 29-30]. Можна стверджувати, що не лише академічна харизма, а й харизма в широкому сенсі може мати різні прояви, у рамках яких людина максимально концентровано розкриває власний особистісний шарм, резонуючи із тією чи іншою діяльністю та групою. Своєріднім простором вираження харизми можуть бути пісня, лекція, фільм, книга, текст, будь-який артефакт мистецтва. Як було відзначено вище, нас цікавить саме текст, що розкриває харизму автора у внутрішньому діалозі із самим собою, а потім у діалозі з читачем.

На думку Ю. Кристєвої, текст є «складний вид практики, способи якої допоможе усвідомити особлива теорія специфічного акту означення, що здійснюється через мову» [18, с. 39]. Автор описує означення як процес «породження мовної тканини» та «я», що займає певну позицію для презентації акту означення» [18, с. 295]. Дослідниця наголошує на тому, що текст має двоїсту спрямованість, яка полягає у його орієнтації «як на знакову систему, всередині якої він створюється (мова і мова певної епохи і певного суспільства), так і на соціальний процес, в якому він бере участь як дискурс» [18, с. 36].

Відштовхуючись від думки Ю. Кристєвої, варто відзначити, що за допомогою тексту харизматичний автор може активувати певні соціальні процеси, як конструктивні, так і деструктивні. Це стає можливим за умови вкладання автором у текст актуальної загальнолюдської ідеї та надання йому певної насиченості, як смислової, так і чуттєвої. Виражена ідея тексту резонує з цінностями читача, а щире емоційне забарвлення, образність і ритмічність актуалізують його співпереживання. Прикладом такого тексту може бути промова М. Л. Кінга «У мене є мрія», яку він озвучив біля меморіалу Лінкольну 1963 року під час маршу на Вашингтон за робочі місця та свободу.

Наявними є випадки, коли поведінка людини не є харизматичною, проте публікації, написані нею, сповнені магнетичності, сугестивності та натхнення. Авторський текст у цьому випадку стає засобом вираження не лише думок, почуттів та ідей, а й особистісного шарму людини, яка його створила. Більше того, харизма автора, виражена у тексті, може мати властивість впливати на нього самого, надихаючи й спрямовуючи його у процесі написання тексту.

Які аспекти проявляють авторську харизму в тексті? На думку автора цієї статті – це оригінальність та новизна ідей, структурованість та гармонійність стилю, щирість автора. Окремо варто відзначити діалогічність як критерій харизми автора тексту, що проявляється у розв'язанні протиріч, заявлених у темі роботи.

М. Фуко переконаний, що текст завжди демонструє «намір автора, його умонастрій, строгість його думки, теми, що переслідують його, той основний задум, який пронизує його існування і надає йому значення» [15, с. 76]. І дійсно, лейтмотив авторського тексту виражає екзистенціальний шарм автора, що здійснює той чи інший вплив на читача, актуалізуючи або придушуючи його особистість. Якими ж є екзистенціальні особливості харизми автора тексту, що виявляє його особистісний шарм?

У координатах метаантропології можна сказати, що у буденному бутті, у якому людина скеровується волею «до самозбереження та продовження роду» [7, с. 18] і володіє «некритичним, нетворчим, несамостійним» [7, с. 195] світоглядом виникає *екзистенціально-тілесна* харизма автора. Особливістю такої харизми виступає ігнорування особистісної напруги, духовної творчості як у власному житті, так і на папері. Буденний автор може створити емоційний, проте нецілісний текст, а, у гіршому випадку, займатися плагіатом. Такий текст не є результатом особистісного натхнення автора, йому властивий парафраз як вираження думок та ідей інших авторів своїми словами. У такому тексті відсутня оригінальність, як виклад інсайтів і демонстрація сміливості автора, тому що він копіює дійсність, а не створює її нові форми силою авторської уяви та творчості. Діалогічність у такому тексті є формальною, а щирість відсутня через страх висловлення власної точки зору, тому автор може постійно цитувати авторитетних особистостей, так і не розкриваючи власну особистісну харизму.

Екзистенціально-тілесний харизматик-автор дбає саме про форму тексту, часто-густо загублюючи сенс та ідею. Так звані «тексти-одноденки» описують повсякденність та її колізії, мають вузьке коло насущних тем, в них відсутня індивідуальність стилю та глибина авторських переживань і думок. Тому такі тексти швидко забуваються читачем і не викликають бажання повернутись до них знову.

У граничному бутті харизма автора набуває яскравого вираження у тексті, та у самій його поведінці, проте може відбуватись і певна розбіжність цих проявів. Наявними є важливі екзистенціальні трансформації, які відбуваються з людиною у цьому бутті, адже вона скеровується волею до самопізнання, творчості, влади та справедливості [6, с. 31]. Набуваючи особистісного світогляду,

що є самостійним, критичним і творчим [6, с. 196], автор впевнено розкриває *екзистенціально-особистісну харизму*.

Із такою харизмою він кидає виклик буденності, підіймаючи значний пласт знань і ставлячи проблемні запитання. Глибинний інтелектуальний аналіз філософських та інших систем, наукових напрямів, шкіл і традицій, власна думка, що відстоюється автором, креативність мислення, виражають його індивідуальність і оригінальність у тексті. Екзистенціально-особистісна харизма автора тексту «підіймає з колін», спонукає читача до змін, розвитку, боротьби та ін. Такі тексти можна назвати «зухвалими текстами» [14, с. 441], що «віддаються в... душах подібно до удару молота» [14, с. 205]. У таких текстах автор-харизматик сміливо аналізує болісні питання сьогодення, зіставляє різні точки зору, підкреслює протиріччя, проте так і не вирішує їх, залишаючи відкритими.

Цікавим є те, що екзистенціально-особистісна харизма автора може проявлятися лише в тексті, а не в реальному житті. Такий автор може бути занадто скромним або замкненим у живому діалозі із Іншим, або, навпаки, занадто повчальним і монологічним, а іноді й нарцисичним. Для автора з екзистенціально-особистісною харизмою текст може бути єдиним інструментом впливу за відсутності комунікативних навичок та внутрішньої закритості.

Проте інтроверсивність екзистенціально-особистісного харизматика дозволяє йому створювати тексти, які повністю виражають його творчу волю. На думку К. Юнга, такі тексти «виникають цілком з наміру та рішучості їх автора досягти з їх допомогою того чи іншого впливу» [9, с. 136]. Мислитель відзначає, що інтроверсивний автор використовує «всю силу свого судження і вибирає свої висловлювання з повною свободою» [9, с. 136]. Розвиваючи думку К. Юнга, варто зазначити, що з одного боку, текст екзистенціально-особистісного харизматика продиктований волею до творчості, проте, з іншого боку, він не завжди свідчить про щирість автора. Такий текст часто буває або занадто відстороненим, або змістовно-незавершеним через плюральність авторських уподобань та «несистемність» особистісного світогляду, у якому відсутня «цілісність, де частини необхідно й вільно поєднані одна з іншою» [6, с. 197].

За наявності оригінальності ідей, чіткої структури та заклику до активних роздумів, текст автора із екзистенціально-особистісною харизмою здійснює тимчасовий вплив на читача, який лише торкається харизми автора, проте не переживає його текст як живе і завершене творіння. Такий текст може демонструвати «витіюватість мови» [3, с. 485], прийнятої інтелектуальною елітою або бути сповненим нонсенсів – «надлишку смислів» [14, с. 103], що повідомляє про мозаїчність мислення автора-харизматика. Це відбувається через те, що, незважаючи на оригінальні авторські знахідки, автор граничного буття часто-густо відчуває кризу сенсу та повноти життя, тому його тексти набувають абсурдності й характеризуються «відсутністю сенсу» [14, с. 103].

У граничному бутті воля до влади автора-харизматика може доповнюватися волею до слави. У цьому випадку автор «піддає свій матеріал цілеспрямованій свідомій обробці..., на кожному кроці ретельно зважуючи можливий ефект і постійно дотримуючись законів прекрасної форми та стилю... матеріал для нього – лише матеріал, покірний його художній волі» [9, с. 136], – відзначає К. Юнг. Наявним є те, що щирість харизми автора у граничному бутті замінюється напругою волі, тому його текст народжується із цієї напруги і виступає лише засобом особистісного самовираження або маніпуляції читачем. Не варто плутати щирість із захопленням, адже воно у автора граничного буття завжди присутнє у пошуку істини, нових форм, ідей. І цей пошук може заволодіти волею автора настільки, що він втратить можливість відтворити цілісне його завершення. Тому підняті питання або заявлені ситуації так і залишаються у тексті відкритими.

З іншого боку, екзистенціально-особистісна харизма автора може виражатися й у текстах «які течуть з-під пера їх автора» [9, с. 136], підкорюючись не його волі, а несвідомому творчому імпульсу, що стає вище за нього. Це свідчить про екстраверсивність автора, який, на думку К. Юнга слідує за натхненням, а не спрямовує це натхнення у певне русло. Такого автора «захлинає потоп думок і образів, які виникли зовсім не за його наміром і які його власною волею ніколи не викликалися б до життя», – відзначає К. Юнг. За переконанням мислителя, такий автор у процесі творчості виявляє свою вторинність по відношенню до власного тексту, зокрема, й мистецького процесу взагалі. К. Юнг відзначає, що тексти «буквально нав'язують себе автору, як би водять його рукою, і вона пише речі, які його розум здивовано споглядає» [9, с. 136].

На відміну від буденного та граничного буття, у метаграничному бутті авторський текст стає насправді щирим та діалогічним, адже це буття, у якому людина скеровується волею до любові, свободи й толерантності, а її світогляд набуває рис самостійності, системності та творчості [7, с. 19-20]. Щирість автора, його любов до себе та Іншого породжують *екзистенціально-комунікативну харизму*, яка допомагає створити текст, що є вільним від будь-якого копіювання, наслідування і технологізації. Такий текст є результатом гармонії волі і натхнення автора-харизматика, який «горить» ідеями та переживає їх у власному

серці. Це – завжди оригінальний текст, у якому структурованість доповнюється «глибиною сенсу» [2, с. 191-207] і смисловою завершеністю. Тому такий текст просякнутий філософічністю автора. Ця філософічність не повчає, а викликає читача на діалог, «вмикає» його серце, фантазію та емоції, а іноді й трансформує його світогляд.

Як відзначалося вище, важливою особливістю тексту у метаграничному бутті є те, що у ньому завжди «розв'язуються протиріччя» людського буття [8], заявлені автором-харизматиком. Таке розв'язання надає тексту діалогічності та завершеності, що приводять не лише до інсайту читача, як до певного відкриття на рівні раціо, а й до катарсайту, що виступає «кульмінаційним моментом, що дозволяє поєднати раціональне й чуттєве, есенціальне й екзистенціальне, душевність і духовність» [6, с. 99].

Поняття «катарсайт» походить від феноменів «катарсис [давньогрецьке κάθαρσις очищення] та інсайт [англ. insigt – проникливість])» [6, с. 99] і виступає неологізмом «метаантропології, метаантропологічної естетики, метаантропології культури, філософського психоаналізу, який визначає специфіку філософського мистецтва через поєднання катарсису та інсайту при творенні та сприйнятті тексту» [6, с. 99].

Варто відзначити, що у контексті філософського мистецтва, арістотелевський катарсис, як просвітлення душі людини шляхом проходження трагічних переживань, набуває нової повноти у поєднанні із духовним поривом особистості до нового розуміння життєвих сенсів, що дає переживання інсайту. Тому інсайт, як не просто інтелектуальне, а й духовне відкриття, очищує катарсис від трагічності, наділяючи людину не лише глибиною натхненних переживань й надією на краще, а й даруючи їй світоглядне оновлення та діяльний імпульс творити життя у відповідності з ним. Катарсайт яскраво виражається у тексті через співставлення автором-харизматиком свого власного Я і тих буттєвих протиріч, які він осмислює та переживає у процесі творення. Розв'язання цих протиріч є можливим за умови вирішення внутрішніх протиріч самого автора у випадку, коли він сам переживає катарсайт на момент написання тексту або за його допомогою. Таке духовно-душевне переживання відкриття робить авторський текст не лише завершеним, а й щирим та гуманістичним. Саме через таке переживання виражається сила екзистенціально-комунікативної харизми автора, який є відкритим Іншому як харизматичній особистості, налаштованій на особистісний, творчий, актуалізуючий діалог.

Текст у метаграничному бутті є результатом вираженої екзистенціально-комунікативної харизми автора, що полягає у любові до себе та свого читача, теплоті та діалогічності. Теплота тексту, ніби посмішка автора, передається від його серця до серця читача, породжуючи своєрідний особистісний, духовно-душевний діалог між ними. Автор із екзистенціально-комунікативною харизмою «говорить» на папері, конструюючи у своїй уяві образ не лише своїх героїв, а й читацької аудиторії. Можна сказати, що подібні тексти відзначаються «зрілою майстерністю» [14, с. 205], вони не лише «занурюють нас у мовчання і змушують беззастережно погодитися з ними» [14, с. 205], а й актуалізують можливість внутрішнього діалогу із автором. З одного боку, ці тексти стають «авторитетними» [18, с. 330] через їх впливовість, сугестивність, наповненість сенсом. З іншого боку, вони стають «катарсайтними текстами», якщо їх розглядати у контексті значимості для життя читача і автора, де катарсис поєднується з інсайтом.

Варто відзначити, що унікальність екзистенціально-комунікативної харизми автора полягає у тому, що вона об'єднує у собі як творчі, так і поведінкові її прояви. Володіючи таким особистісним шармом, автор причаровує Інших не лише власними творами, а й надихаючим спілкуванням наживо. Екзистенціально-комунікативний автор-харизматик виступає яскравою особистістю, яка є здатною заряджати оточуючих жагою до щирого життя, щирої творчості та віри у себе й свою творчість.

У координатах підходу К. Юнга можна сказати, що у метаграничному бутті під впливом волі автора-харизматика до свободи його інтроверсивність трансформується у натхненну комунікацію. Харизма автора не замикається лише на власній особистості або на процесі творчості, не маніпулює, а творить окремий світ на папері і в житті, що виникає із щирого захоплення не лише процесом творення, а й із бачення його смислового завершення. Екстраверсивність же автора, під впливом волі до любові і толерантності, набуває своїх кращих проявів, розкриваючи його екзистенціально-комунікативну харизму як відкритість власному читачеві і направленість на нього, діалогічність, що набуває своєї глибини.

К. Юнг порівнює процес творення із живою істотою, «яка зростає в душі людини» [9, с. 277]. І дійсно, оживаючи у внутрішньому світі автора-харизматика, текст гармонізує раціональне та ірраціональне, свідоме та підсвідоме таким чином, що вони не домінують одне над одним, а доповнюють одне одне. Проявом такої гармонії стає послідовність викладення ідей, структурованість та сугестивність тексту, що поєднується із завершеністю і виражає неповторність екзистенціально-комунікативної харизми автора. Такі тексти не лише значно впливають на свідомість читачів, а й здатні конструктивно змінювати спосіб їх мислення і життя.

Виходячи зі сказаного можна зробити висновок, що будь-який текст завжди виражає відсутність або наявність харизми його автора. В залежності від того, наскільки у тексті репрезентовані оригінальність та новизна ідей, структурованість та гармонійність стилю, щирість автора, діалогічність та катарсайтність, він здійснює різний вплив на читача. У буденному бутті автор із екзистенціально-тілесною харизмою наслідує, копіює або значно відтворює тексти Інших. Такий «текст-одноденка» швидко забувається читачем через відсутність особистісної харизми його автора. У граничному бутті виникають «інтелектуальні тексти» або «зухвалі тексти», які виражають чітку авторську позицію та екзистенціально-особистісну харизму, сповнені цікавих ідей, проте не розв'язують протиріччя, заявлені автором. Це робить текст монологічним, нецілісним і незавершеним, таким, що може викликати внутрішню фрустрацію у читача. Метаграничне буття людини відкриває простір для реалізації екзистенціально-комунікативної харизми автора, яка викликає читача на конструктивний діалог, пробуджуючи його власні особистість і харизму. Такий текст, окрім щирості, діалогічності та новизни, характеризується цілісністю, завершеністю й катарсайтом, що є результатом розв'язання протиріч людського буття та міркувань автора і читача. Тому його можна назвати «авторитетним текстом» або «катарсайтним текстом».

Література

1. Кириленко К. М. Розширення меж філософського тексту як вияв інноваційних тенденцій сучасної науки. *Філософія тексту в сучасній культурі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практич. конф.*, м. Київ, 29 березня 2019 р. Київ : КНУКіМ, 2019. 214 с., С. 91-94. URL: http://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/nuk_konf/19/8.pdf (дата звернення 5.03.2023).

2. Крилова (Світла) В. О. Кіно і телебачення. Арт-терапія душі, зачарованої екраном. Вступ до екранної метаантропології. Київ : КНТ, 2020. 370 с.

3. Крилова С. А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Київ : КНТ, 2019. 563 с.

4. Неживий О. Текстологія і джерелознавство. Від основного авторського тексту до академічного видання. *Слово і час* № 12. С. 68-76. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/142959 (дата звернення 29.02.2023).

5. Рижко О. Поняття, види, класифікації плагіату. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника* : *зб. наук. пр. Нац. акад. наук України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника.*, м. Львів : ЛННБУ ім. В. Стефаника НАН України, 2016. № 8. С. 134-150. URL: https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Ponyattya_vidi_klasif.plagiatu.pdf (дата звернення 29.02.2023).

6. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія. Київ : КНТ, 2022. 295 с.

7. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Філософський словник: людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2018. 394 с.

8. Хамитов Н.В. Искусство как разрешение противоречий жизни. Київ : КНТ, 2018. 223 с.

9. Юнг К. Архетип и символ Renaissance IV Ewo-S&amp ;D 1991, 188 с. URL: royallib.com/book/yung_karl/arhetip_i_simvol.html (дата звернення 14.03.23)

10. Buber M. I and Thou. Eastford : Martino Publishing, 2010. 32 p.

11. Cabane Olivia Fox. The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism. London : Portfolio, 2013. 272 p.

12. Clark W. (2007) Academic Charisma and the origins of the research of the university. Chicago, Ltd., London : The University of Chicago Press, 576 p.

13. Derrida, J. Of grammatology. Corrected edition. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1997. 361 p. URL: https://monoskop.org/images/8/8e/Derrida_Jacques_Of_Grammatology_1998.p (дата звернення 20.03.23)

14. Deleuze G. The Logic of Sense NY : Columbia University Press, 1990. 393 p.

15. Foucault M. L'archéologie du savoir Paris : Gallimard. 1969, 275 p. URL: monoskop.org/images/b/b7/Foucault_Michel_L_archeologie_du_savoir.pdf (дата звернення 14.03.23).

16. Foucault M. Dits et écrits. Articles politiques conférences interviews 1954-1988. IV. 1980-1988. Paris : Gallimard. 1980, 902 p. https://monoskop.org/images/5/58/Foucault_Michel_Dits_et_ecrits_4_1980-1988.pdf (дата звернення 7.03.23).

17. King S. On Writing: A Memoir of the Craft NY : Scribner, 2010. 288 p.

18. Kristeva J. Revolution in Poetic Language (European Perspectives Series) Margaret Waller (Translator) NY: Columbia University Press, 1984. 271 p.

19. Weber M. Economy and Society : A New Translation. London : Harvard University Press. 520 p.

Анотація

Крилова (Світла) В. О. **Авторський текст як результат екзистенціально-комунікативної харизми людини.** – Стаття.

У даній статті обґрунтовується думка, що харизма автора може виражатися не лише у його поведінці, а й у завершеному результаті його творчої праці. Осмислюється феномен авторського тексту, що розкриває харизму автора у внутрішньому діалозі із самим собою та у діалозі з читачем.

Аналізуються випадки, коли поведінка людини не є харизматичною, проте публікації, написані нею, сповнені магнетичності, сугестивності та натхнення. Авторський текст у цьому випадку стає засобом вираження не лише думок, почуттів та ідей, а й особистісного шарму людини, яка його створила. Більше того, харизма автора, виражена у тексті, може мати властивість впливати на нього самого, надихаючи й спрямовуючи його у процесі написання тексту.

Відзначається, що у буденному бутті автор, наслідує, копіює або значно відтворює тексти інших авторів. Такий «текст-одноденка» зливається із іншими текстами і швидко забувається читачем через відсутність яскравості особистісної харизми його автора. У граничному бутті виникають «інтелектуальні тексти» або «зухвалі тексти», які виражають чітку авторську позицію та екзистенціально-особистісну харизму, сповнені цікавих ідей, проте не вирішують протиріччя, заявлені автором. Це робить текст монологічним, нецілісним і незавершеним, таким, що може викликати внутрішню фрустрацію у читача. Метаграничне буття людини відкриває простір для реалізації екзистенціально-комунікативної харизми автора, яка викликає читача на конструктивний діалог, пробуджуючи і його власну харизму. Такий текст характеризується катарсайтом як єдністю інсайту і катарсису, що є результатом розв'язання протиріч людського буття й міркувань автора і читача, тому його можна назвати «авторитетним текстом» або «катарсайтним текстом».

Робиться висновок, що будь-який текст завжди виражає відсутність або наявність харизми його автора. В залежності від того, наскільки у тексті репрезентовані діалогічність та катарсайтність, він, виражаючи харизматичний потенціал автора, здійснює конструктивний або деструктивний вплив на читача.

Ключові слова: авторський текст, екзистенціально-тілесна харизма, екзистенціально-особистісна харизма, екзистенціально-комунікативна харизма, метаантропологія харизми, метаантропологія, буденне буття, граничне буття, метаграничне буття.

Summary

***Krylova (Svitla) V. O.* The author's text as a result of the existential-communicative charisma of a man.** – Article.

This article substantiates the opinion that the author's charisma can be expressed not only in it's behavior, but also in the completed result of it's work. The phenomenon of the author's text, which reveals the author's charisma in the internal dialogue with itself and in dialogue with a reader, is understood.

Cases are analyzed when a person's behavior is not charismatic, but the publications, written by him are full of magnetism, suggestiveness and inspiration. In this case, the author's text becomes a means of expressing not only thoughts, feelings and ideas, but also the personal charm of a person, who created it. Moreover, the charisma of the author, expressed in text, could have the ability to influence him himself, inspiring and guiding him in the process of text writing.

It is noted that in everyday being the author imitates, copies or significantly reproduces the texts of other authors. Such a «one-day text» merges with other texts and is quickly forgotten by the reader due to the lack of brightness of the author's personal charisma. «Intellectual texts» or «impertinent texts» which express a clear author's position and existential-personal charisma, are full of interesting ideas, but do not resolve the contradictions stated by the author, appear in the ultimate being. This makes the text monologic, incomplete and unfinished, which can cause internal frustration inside of reader. Transcendental human being opens up space for the realization of the author's existential-communicative charisma, which challenges the reader to a constructive dialogue, awakening his own charisma. Such a text is characterized by *catharsight* as a unity of insight and catharsis, which is the result of resolving contradictions of human existence and considered by the author and the reader, so it can be called an «authoritative text» or a «catharsight text».

It is concluded, that any text constantly expresses absence or presence of its author's charisma. Depending on the extent to which dialogicity and catharsight are represented in the text, it has a different effect on the reader, expressing the charismatic potential of the author.

Key words: author's text, existential-corporeal charisma, existential-personal charisma, existential-communicative charisma, metaanthropology of charisma, metaanthropology, everyday being, ultimate being, transcendental being.

УДК 001:37:008]:316.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.6

О. Н. Кубальський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7956-3150
кандидат філософських наук, доцент,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
імені Г.М. Доброва Національної академії наук України»

ПОСИЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ З УСТАНОВАМИ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ В СОЦІАЛЬНО-ТУРБУЛЕНТНОМУ ПРОСТОРІ

Постановка проблеми. Ефективний розвиток науки можливий лише у тісній взаємодії з культурою, освітою і соціальною практикою. Соціально-турбулентне суспільство потребує інтенсифікації такої взаємодії. На задоволення цієї потреби спрямовуються державницька ідеологія і політика. Перш за все, необхідне посилення взаємодії наукових установ з установами освіти та культури. Наукові установи для підняття рівня своєї суспільної ефективності мають налагоджувати системні та постійні зв'язки з освітніми та культурними закладами, що сприятиме популяризації їх діяльності й формуванню наукового світогляду у громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідниками доволі докладно проаналізовано інституційні засади та розмаїті організаційні аспекти сутнісного взаємозв'язку науки, з одного боку, і культурних та освітніх установ – з іншого. Так, функціонування університетів як особливих соціальних інститутів – Є. Балджи, І Драч зі співавторами; правові аспекти функціонування освітніх установ досліджували І. Артьомов та О. Ващук; вплив освіти на розвиток суспільства – М. Швед; діяльність бібліотек як центрів взаємодії науки, освіти та культури О. Василенко, Т. Добко та співавтори, а також О. Клименко та О. Сокур, музейну справу у контексті популяризації науки аналізував зокрема О. Гудименко. Спеціально досліджували взаємодію всіх трьох сфер – науки, освіти та культури Ю. Вороненко, О. Шекера та співавтори. Втім, жоден з цих дослідників не зосередив свою увагу на спеціальному філософському аналізі взаємодії наукових інституцій з установами освіти та культури. Також поза увагою дослідників, як зазначених, так і інших, залишається філософська оцінка і концептуальне узагальнення специфіки взаємодії згаданих інституцій в умовах соціально-турбулентного простору.

Хоча наявні як філософські дослідження соціальних систем доволі відомих в Україні дослідників – як от німецький соціальний теоретик Н. Луман, американський соціолог Т. Парсонс, український філософ М. Бойченко, так і філософські дослідження комунікативної парадигми соціального пізнання – знаменитих німецьких філософів К.-О. Апель, Ю. Габермаса, а також знаного українського філософа А. Єрмоленка. Втім, цей філософський потенціал ще потрібно належним чином залучити і актуалізувати у застосуванні до аналізу науки у соціально-турбулентному суспільстві.

Мета статті – виявити основні напрями посилення взаємодії наукових інституцій з установами освіти та культури з метою надання адекватних відповідей на виклики сучасного глобального соціально-турбулентного простору.

Виклад основного матеріалу. Одна з причин необхідності посилення взаємодії наукових установ з установами освіти та культури полягає в тому, що, як зауважує українська дослідниця Марія Швед, у «другій половині XX сторіччя з'являється велика кількість наукових праць, в яких, на основі аналізу тенденцій розвитку суспільства в цілому, його культурних перетворень, зміни поглядів на світ, місце людини у світі створюється концептуальний образ майбутньої освіти, яка покликана підготувати нинішні і майбутні покоління до життя в новому сторіччі, де освіта і культура будуть тією силою, що інтегрує світове співтовариство. Отже, освіта та культура є основними чинниками розвитку матеріального та духовного багатства суспільства завдяки своїй унікальній місії щодо зростання інтелектуального капіталу – знань та компетентностей людини, соціальної стабільності та ефективного забезпечення зайнятості населення, збільшення національного доходу, зменшення бідності, зростання рівня культури виробництва і споживання, підвищення якості життя» [20, с. 471].

Безсумнівно, наука, освіта та культура є важливими механізмами збереження стабільності у соціально-турбулентному суспільстві. Їх позитивний вплив на суспільні відносини стає максимально дієвим лише у комплексному поєднанні інституційного та духовного потенціалу і науки, і освіти, і культури.

© О. Н. Кубальський, 2023

Аналіз взаємодії інституцій науки, освіти та культури можна здійснювати з двох протилежних позицій: можна розглядати науку, освіту, а також основні сфери культури – мистецтво, релігію, право, політику тощо – як автономні соціальні системи, а можна навпаки, розглядати їх елементи єдиного процесу соціальної комунікації, у якому спеціалізація на окремі сфери комунікації є вторинною і несуттєвою [13]. Кожен з цих підходів має свої переваги і недоліки, виявити які можна, звернувшись до філософських засад кожного з них.

Так, теорію соціальних систем з філософських позицій розробляли американський соціальний теоретик Талкот Парсонс [17], а також німецький соціолог і філософ Ніклас Луман [14-15]. Кожен з них по-своєму обґрунтував системні засади функціонування основних сфер суспільного життя, підкреслюючи переваги автономного розв'язання проблем кожної із систем. Чим вищою є така автономія, тим менше плутанини і більше узгодженості у роботі між представниками кожної із соціальних систем зокрема. В ідеалі, згідно цього підходу, кожна соціальна інституція мала би чітко спеціалізуватися на своїй соціальній системі і мінімізувати взаємодію з іншими. Втім, такого ідеалу на практиці досягнути важко. Наприклад, усі інституції мають ґрунтуватися у своїй діяльності на певних правових засадах, а також зводити фінансовий баланс своєї діяльності. Тож як би не здавалося неприємним і невластивим професії науковця, митця чи педагога бути компетентними також і у правових чи економічних питаннях – уникнути такої обізнаності неможливо. Тому від аналітичного реалізму Парсонса і концепції соціального автопоезису Лумана доводиться переходити до більш прагматичного і контекстуального розгляду цього питання. Втім, знання принципів функціонування соціальних систем завжди виявляється в нагоді і за такого прагматичного підходу – просто воно втрачає авторитет останньої інстанції прийняття рішень.

Також слід брати до уваги, що у кризовому суспільстві, яке досліджували критики теорії соціальних систем, для успішного протистояння радикальним і раптовим викликам необхідна тісна і злагоджена взаємодія усіх соціальних систем. Про це писали, зокрема, німецький теоретик Ульрих Бек у своїй концепції «суспільства ризику» [3] і знаменитий французький філософ Жан Бодріяр у праці «Фатальні стратегії» [4]. По-різному, але обидва доходять висновку, що сучасне суспільство потребує позасистемного погляду на самі соціальні системи. Можна припустити, що цей погляд може надати комунікативний підхід.

Втім, спроба подивитися на соціальну реальність як єдиний процес комунікації теж має свої недоліки. На деякі з них вказує український дослідник Михайло Бойченко: «Габермас, не дуже цього приховуючи, намагається зробити соціальну філософію підпорядкованою логіці етики: соціальні конструкції є результатом наших власних вчинків – наші моральні вчинки (вмотивовані нашим життєвим світом) продукують структури громадськості, а неморальні (вмотивовані соціальними системами) – адміністративні структури. Отже, усе, що у суспільстві не спрямоване на комунікацію, те, що має не-персональний і над-персональний характер, є злом» [5, с. 13]. З таким підходом, дійсно, складно здійснювати не лише управління наукою, освітою чи культурою, але й будь-які управлінські дії.

Все ж, здається, Габермас не настільки категоричний у неприйнятті адміністративних структур, як у ранніх працях, які критикує Бойченко: у більш пізніх своїх дослідженнях з політичної філософії Габермас уже шукає нормативні підстави для взаємодії на всіх рівнях комунікації [7].

Також, Бойченко ставить у докір Габермасу надмірну і невиправдану етизацію у тлумаченні соціальної комунікації [5, с. 12]. Дійсно, якщо стояти на засадах контекстуального універсалізму, як, здається, це виявляє Габермас, тоді кожна спільнота і кожне суспільство пропонуватимуть власні версії погодження комунікації, кожна з яких буде претендувати на універсалізм, однак жодна такою не буде фактично. Тоді як якщо виходити з позицій трансцендентальної прагматики Карла-Отто Апеля, тоді можна говорити про справжній універсалізм, а відповідно – і про дієву методологію порозуміння між усіма учасниками комунікації [1]. Приклади такого дійсного універсалізму подає український філософ Анатолій Єрмоленко, коли звертається до аналізу екологічної етики: дійсно, неважливо, яку посаду ти займаєш і наскільки багатий чи бідний – погіршення стану довкілля завдає однакової шкоди усім, а тому усі об'єднуються для недопущення такого погіршення [10]. Звернемося до аналізу конкретики проблем взаємодії наукових інститутів і освітніх та культурних установ – можливо, саме це підкаже шлях до виходу з колізії протистояння соціально-системного і соціально-комунікативного підходу до розгляду цієї взаємодії.

Якщо вести мову про взаємодію наукових установ з установами освіти варто зазначити, що цей процес найчастіше здійснюється на базі потужних університетів або за їх партнерською участю у різноманітних науково-просвітницьких та культурних проектах.

Зокрема, як констатують українські дослідники Ю. Вороненко, О. Шекера та співавтори, «в Європі інтеграційний процес у науці й освіті включає дві складові: формування співдружності провідних європейських університетів на

засадах визначених Великою хартією університетів, і об'єднання національних систем освіти і науки в європейський простір з однаковими вимогами, критеріями і стандартами. Головна їх мета консолідація зусиль наукової й освітянської громадськості й урядів європейських країн для істотного підвищення конкурентоздатності Європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи в прискоренні інноваційного розвитку національних економік. У США та Західній Європі фактично вся наука зосереджена в університетах. Там відбувається процес трансформації ВНЗ в інноваційні і підприємницькі інститути з диверсифікованою фінансовою базою на основі зміцнення зв'язків із регіональними бізнесом і промисловістю. Наприклад, Масачусетський інститут включає десятки інститутів, де зосереджена велика наука, вчені зі своїми науковими школами і традиціями» [6, с. 16-17].

Не лише у економічно розвинених країнах світу, але і в Україні наука все більшою мірою починає розвиватися не лише у Національній академії наук України та галузевих українських академіях наук, але і в університетах. Так, в «Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки» розробленої МОН України зазначається, що «ядром вищої освіти є дослідницькі університети, які здійснюють навчання за багатьма галузями знань, забезпечують поглиблену ґрунтовну теоретичну підготовку, набуття компетентностей, необхідних для наукового пошуку та практичної діяльності, у співпраці з науковими організаціями здійснюють фундаментальні та прикладні дослідження у пріоритетних і перспективних напрямах розвитку науки і техніки, активно залучають студентів до виконання наукових досліджень, розробки прикладних проектів. Дослідницькі університети є флагманами у створенні нового знання, створюють власні онлайн-платформи для поширення знань у суспільстві. Освітні програми відрізняються цілісністю, міждисциплінарністю, системністю, орієнтацією на найновіші наукові досягнення» [19, с. 36-37].

Формуючи потужний науково-освітній простір, держави або групи держав не тільки підвищують свою конкурентоспроможність у світі, а й захищають власні духовні цінності, що ретранслюють через освітні та культурні установи.

Україна прямуючи до європейських структур, намагається враховувати сучасні світові й регіональні тренди щодо взаємодії наукових установ з освітніми та культурними інституціями.

Так, в рамках європейського освітнього простору ставиться питання про розвиток культури, яка, за свідченням українських теоретиків права Івана Артьомова та Оксани Ващук, базується на «інституційній автономії та академічній свободі, рівних можливостях та демократичних принципах, які сприятимуть мобільності, підвищуватимуть можливості працевлаштування, а також привабливість та конкурентоспроможність Європи» [2, с. 209]. Втілення цих цінностей підсилюватиме важливість «впливу вищих навчальних закладів на розвиток наших суспільств, що ґрунтуються на традиціях, які є ключовими для навчання, дослідження, творчості і передачі знань, а також для визначення і передачі цінностей, які є основоположними для нашого суспільства» [2, с. 210]. Усе ж, ці ідеї є лише розвитком того, що свого часу було закладено ще Джоном Д'ю у традиції американського прагматизму [9]. Однак, за цей час ідеї Д'ю щодо впливу демократичної освіти на посилення загальної демократичної культури суспільства не лише отримали своє розмаїте підтвердження, але й розгорнуте інституційне втілення. Тут, дійсно, є що додати – і в світі, і в Україні.

На сьогоднішній день в Україні значно розширена автономія навчальних закладів, сформовані правові підвалини для академічної свободи та мобільності вітчизняних науковців. Але для посилення співпраці освітніх, наукових та культурних установ необхідно, на нашу думку, інтенсивніше впроваджувати європейський досвід у цій царині.

Спираючись на Звіт European University Association (EUA), «University Autonomy in Europe I» [21] можна визначити у структурі університетської автономії чотири основні складові (які з нашої точки зору не повною мірою реалізуються в Україні):

– «організаційна автономія університету вимірюється через: внутрішні академічні та адміністративні структури; керівні органи (композиція органів, які приймають рішення; дуальні та унітарні структури врядування; зовнішні члени у керуючих органах); виконавче лідерство (обрання ректора; кваліфікації ректора; терміни перебування на посаді та звільнення ректора; зв'язок з керуючими органами);

– фінансова автономія університетів проявляється через призму таких параметрів: структура фінансування (державне фінансування; допоміжні (посередницькі) органи фінансування (фінансування інституцій, фінансування досліджень); фінансове звітування); фінансова спроможність (резерви та профіцит (надлишок); позики та нарощування фондів; володіння землею та будівлями;

– для оцінювання кадрової автономії університетів використовуються параметри: наймання персоналу; статус державного службовця; заробітна плата;

– оцінювання академічної автономії передбачає використання таких параметрів: інституційна стратегія; академічний профіль; ступеневі програми (структура та контент ступенів); введення

та припинення ступеневих програм; прийом студентів (загальна кількість студентів; кількість студентів на дисципліну; механізму прийому; студентські квоти)» [18, с. 9].

Разом з тим, у реалізації наукових, освітніх та культурних проектів в нашій державі також намітились позитивні тенденції. Яскравим прикладом інтеграції наукових досягнень, освітніх цілей та культурних здобутків стало відкриття в Києві «Музею науки». Мала академія наук України, за підтримки Уряду України, Міністерства освіти і науки України, Національної академії наук України, вітчизняних і зарубіжних партнерів МАН України, створила маленьке диво на стику науки, музейної справи і мистецтва – культурний феномен, який відповідає усім сучасним світовим стандартам. Метою нового інтерактивного простору є «засвідчити зв'язок формул і законів із повсякденним життям, а також стати місцем, де кожен може зробити перший крок в науці» [16].

Свої корективи у взаємодію наукових, освітніх та культурних установ внесла пандемія. Частину своєї діяльності вони змушені переводити в он-лайн режим. Наприклад, від початку пандемії більшість музеїв світу відкрили безкоштовні віртуальні екскурсії, якість яких важко оцінювати об'єктивно, оскільки кожна музейна установа використовувала доступні для неї ресурси. В Україні створено віртуальну подорож музеями просто неба, і це наразі найкращий приклад віртуального музейного простору в Україні. Окрім цього, платформа «Музеї онлайн» проєкту «Україна Incognita» від київської газети «День» пропонує віртуальні екскурсії музеями України [8, с. 50-51].

Вищеозначені проекти сприяють активній взаємодії наукових, освітніх та культурних установ, допомагають популяризувати й розвивати науку репрезентуючи її результати у відкритому доступі.

Важливу роль у взаємодії науки, освіти та культури у «суспільстві знань» відіграють сучасні бібліотеки, які стали центрами «тяжіння» для інтелектуалів й культурних діячів. На думку авторів монографії «Інформаційно-комунікаційна діяльність наукових бібліотек в умовах розвитку суспільства знань», модель розвитку бібліотеки «передбачає активне використання партнерства, серед основних його видів продуктивними є: галузеве партнерство (бібліотека – бібліотека); міжсекторальне партнерство (бібліотека та заклади культури, науки, освіти, бізнесу), громадські об'єднання, творчі спілки та ін.); міжнародне партнерство (галузеве та міжсекторальне); партнерство із державними органами влади (законодавчою та виконавчою гілками), особливо із міністерствами та відомствами, що мають у своєму підпорядкуванні бібліотеки. Сьогодні бібліотека шукає нові підходи до співробітництва, розвитку сучасного мислення, оперативного реагування на основні події» [11, с. 72-73].

Сучасна бібліотека, яка ввібрала в себе найкращі інформаційно-технологічні досягнення, має значні фонди, проводить культурно-мистецькі та наукові заходи уособлює квінтесенцію наукового знання, освітньої діяльності та культурних здобутків.

На переконання О. Клименко та О. Сокур, «сьогодні вирішальною умовою для створення сегмента національного інформаційного науково-освітньо-культурного простору в сучасній бібліотечній практиці є взаємодія бібліотек з архівами, музеями та вищими навчальними закладами, а це сприяє перетворенню їх на інноваційні центри знань в інформаційному суспільстві. Серед важливих чинників медіатизації соціально-комунікаційних трансформацій у вітчизняній інформаційно-бібліотечній царині варто назвати: парадигмальні зміни у підходах до цивілізаційного розвитку в умовах кардинальних суспільних трансформаційних явищ; зміна змісту та наповнення інформаційних потоків, обсягу і швидкості переробки інформації у новій соціально-комунікативній ситуації; реалізація стратегічного завдання інтеграції у світовий інформаційний простір надбань вітчизняної науки; сприяння активізації формування консолідованого електронного інформаційного ресурсу національної культурної спадщини; зміна парадигми функціональної інституалізації бібліотеки як системи відкритого типу в цифровому середовищі завдяки застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій; створення інноваційних бібліотечних послуг і сервісів; якісне і оперативне обслуговування користувачів релевантною інформацією» [12, с. 2].

Аналізуючи проблему посилення взаємодії наукових установ з установами освіти та культури, фахівці фіксують тенденцію до інтернаціоналізації та глобалізації такої співпраці. Як правило рейтингові університети, які одночасно є потужними науковими та культурними центрами активно співпрацюють з аналогічними іноземними установами, беруть участь у широкомасштабних проектах наукового, освітнього та культурного спрямування.

Наприклад, Мюнхенський університет імені Людвіга-Максиміліана (англ. Ludwig-Maximilian University of Munich, LMU) чітко демонструє міжнародний статус у науковій співпраці у галузі досліджень, викладанні та обміні студентами та співпрацює з 100 університетами світу [22]. Інтернаціоналізація діяльності освітніх, наукових та культурних установ є глобальним (не тільки європейським трендом). Так, інтернаціоналізація в університеті Сан-Паулу є одним з пріоритетних

напрямів розвитку: в університеті навчаються студенти з усіх континентів, він має понад 1000 міжнародних угод з низкою організацій світу. Серед інших заходів головні завдання Офісу міжнародного співробітництва цього навчального закладу: «надавати консультації та допомогу іноземним студентам; консультувати випускників та магістрів з питань, пов'язаних з іноземними програмами дослідження і заявками; управління розроблення міжнародних академічних угод університету Сан-Паулу» [24].

Можна припустити, що аналіз такого бурхливого інституційного розвитку, властивого соціально-турбулентному простору, навряд чи можна здійснювати на макро- чи мікро-рівні: ані теорія соціальних систем, ані теорія соціальної комунікації не можуть дати задовільного масштабу для такого дослідження. Тому, на наше переконання, варто спрямувати філософську концептуалізацію на розробки у галузі нео-інституціоналізму – а саме на ті дослідження, у яких соціальні інститути постають не як адміністративні монстри, але як засоби здійснення соціального конструювання реальності. Тому варто звертатися до відповідних філософських розробок, таких як однойменна класична вже праця Джона Сьорла [23]. Але це вже справа окремого спеціального дослідження.

Отже, посилення взаємодії наукових установ з установами освіти та культури має відбуватися на декількох рівнях – національному, регіональному та глобальному. Така інтеграція сприяє інтенсифікації розвитку науки, популяризації наукових знань, підняттю рівня конкурентоспроможності наукових установ. Таким чином, У підсумку зупинимось на таких ключових аспектах нашого дослідження. По-перше, інтенсифікація взаємодії науки, культури та освіти на інституційному рівні забезпечується посиленою взаємодію наукових установ з установами освіти та культури. Цей процес найчастіше здійснюється на базі потужних університетів, науково-дослідних інститутів, наукових бібліотек або за їх партнерською участю у різноманітних науково-просвітницьких та культурних проектах. Така взаємодія сприяє синтезу наукових ідей, освітніх технологій та культурних надбань для прогресивного розвитку сучасного суспільства.

Література

1. Апель К.-О. *Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі* / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2009. 430 с.

2. Артьомов І. В., Ващук О. М. *Концептуальні та правові основи формування Європейського освітнього простору*: навч. посібник / за ред. Ф. Г. Ващука, В. І. Лугового. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 568 с.

3. Бек У. *Влада і контр-влада у добу глобалізаціїї. Нова світова політична економія* / пер. з нім. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр, 2011. 408 с.

4. Бодріяр Ж. *Фатальні стратегії* / пер. з франц. Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2010. 192 с.

5. Бойченко М.І. Теорія дії та теорія комунікації як граничне обґрунтування системного підходу у соціальному пізнанні. *Практична філософія*. 2010. № 1 (35). С. 11-16.

6. Вороненко Ю. В., Шекера О. Г., Медведовська Н. В., Краснов В. В., Вернер О. М., Ткаченко В. І. Міжсекторальна взаємодія освіти, науки та практики як запорука ефективної підготовки кадрів для первинної ланки охорони здоров'я. *Здоров'я суспільства*. 2014. Т. 3, № 1-2. С. 14-24.

7. Габермас Ю. *Залучення іншого: Студії з політичної теорії* / пер. з нім.: А. Дахній. Львів: Астролябія, 2005. 416 с.

8. Гудіменко О. В. Створення інтерактивного віртуального музейного простору на базі шкільного музею. *Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії: зб. матер. Другого Всеукр. відкр. наук.-практ. онлайн-форуму*, Київ, 25–26 листоп. 2020 / за заг. ред. І. М. Савченко, В. В. Ємець. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 50-52.

9. Д'юї Дж. *Демократія* і *освіта* / пер. з англ. І. Босак, М. Олійник,. Г. Пехник. Львів : Літопис, 2003. 294 с.

10. Єрмоленко А. М. *Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи*. Київ : Лібра, 2010. 416 с.

11. Інформаційно-комунікаційна діяльність наукових бібліотек в умовах розвитку суспільства знань: монографія / Василенко О. М., Добко Т. В., Зайченко Н. Я., Каліберда Н. Ю., Кириленко О. Г., Клименко О. З., Коваль Т. М., Литвинова Л. А., Лобузіна К. В., Самохіна Н. Ф.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. 410 с.

12. Клименко О. З., Сокур О. Л. Взаємодія бібліотек Національної академії наук України з вітчизняними вищими навчальними закладами. Сучасні завдання та пріоритети діяльності бібліотек вищих навчальних закладів: шлях інновацій: матеріали наук.-практ. Інтернет-конф. (Ужгород, 15-19 черв. 2020.); ДВНЗ «Ужгор. нац. ун-т», Наук. б–ка. Ужгород, 2020. С. 1-8.

13. Кубальський О. Роль науки у становленні комунікативної парадигми гуманітарної політики в Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2022. № 2 (92). С. 82-93. https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2(92).2022.82-93

14. Луман Н. *Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах* / пер. з нім. М. Бойченка та В. Кебуладзе. Київ: Дух і Літера, 2011. 336 с.

15. Луман Н. *Реальність мас-медіа* / пер. з нім. за ред. Іванова В. та Мінакова М. Київ: ЦВП, 2010. 158 с.

16. *«Музей науки» на ВДНГ. Дивіться, що там буде*. https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/new-place-knowledge/302153-muzey-nauki-na-vdng-divitsya-scho-tam-bude

17. Парсонс Т. *Соціальна структура і особистість* / пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 338 с.

18. *Розвиток інституційного потенціалу університетів у контексті глобального лідерства*: колективна

монографія / Авторський колектив: Є. Балджи, І. Драч, С. Калашнікова, О. Коваленко, С. Курбатов, Н. Невмержицька, О. Паламарчук, В. Рябченко, Л. Червона; за заг. ред. С. Калашнікової. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2017. 205 с.

19. *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. МОН України*. Київ, 2020. https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf

20. Швед М. Вплив освіти і культури на розвиток суспільства. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. т. 16. С. 463–471.

21. Estermann, T. & Nokkala, T. *University Autonomy in Europe I. Exploratory study*. EUA, 2009. 45 p. http://eua.be/publications/eua-reports-studies-and-occasional-papers.aspx

22. *Ludwig-Maximilian University of Munich*. International Network. URL: https://www.en.uni-muenchen.de/about_lmu/international_net/index.html

23. Searle J. R. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press, 1995. 241 p.

24. *University of São Paulo*. https://www5.usp.br/english/institutional/

Анотація

Кубальський О. Н. **Посилення взаємодії наукових інституцій з установами освіти та культури в соціально-турбулентному просторі.** – Стаття.

Соціально-турбулентний простір, що формується на основі сучасних глобалізаційних тенденцій, кидає нові виклики такому традиційному соціальному феномену, як наука. В дослідженні доводиться, що для збереження власної соціальної ефективності, значущості та аксіологічної актуальності, наука має якнайактивніше взаємодіяти з іншими сферами – культурою, освітою, мистецтвом тощо. Метою статті є виявити основні напрями посилення взаємодії наукових інституцій з установами освіти та культури з метою надання адекватних відповідей на виклики сучасного глобального соціально-турбулентного простору. Наукова спільнота, уособлена в інститутах, асоціаціях, установах, наукових виданнях, має відшуковувати нові актуальні шляхи комунікації с установами освіти і культури. Наголошено, що наука, освіта та культура є важливими механізмами збереження стабільності у соціально-турбулентному суспільстві. Їх позитивний вплив на суспільні відносини стає максимально дієвим лише у комплексному поєднанні інституційного та духовного потенціалу і науки, і освіти, і культури. Підкреслено, що посилення взаємодії наукових установ з установами освіти та культури має відбуватися на декількох рівнях – національному, регіональному та глобальному. Така інтеграція сприяє інтенсифікації розвитку науки, популяризації наукових знань, підняттю рівня конкурентоспроможності наукових установ. Інтенсифікація взаємодії науки, культури та освіти на інституційному рівні забезпечується посиленою взаємодію наукових установ з установами освіти та культури. Цей процес найчастіше здійснюється на базі потужних університетів, науково-дослідних інститутів, наукових бібліотек або за їх партнерською участю у різноманітних науково-просвітницьких та культурних проектах. Така взаємодія сприяє синтезу наукових ідей, освітніх технологій та культурних надбань для прогресивного розвитку сучасного суспільства.

Ключові слова: соціально-турбулентний простір, наука, культура, освіта.

Summary

Kubalskyi O. N. **Strengthening the interaction of scientific institutions with education and culture establishments in a socially turbulent space.** – Article.

Socio-turbulent space, formed on the basis of modern globalization trends, poses new challenges to such a traditional social phenomenon as science. The study proves that in order to maintain its own social efficiency, significance and axiological relevance, science must interact as actively as possible with other areas – culture, education, art and more. The purpose of the article is to identify the main directions of strengthening the interaction of scientific institutions with institutions of education and culture in order to provide adequate answers to the challenges of the modern global socio-turbulent space. The scientific community, embodied in institutes, associations, institutions, scientific publications, should seek new relevant ways of communication with educational and cultural institutions.

It is emphasized that science, education and culture are important mechanisms for maintaining stability in a socially turbulent society. Their positive impact on public relations becomes most effective only in a complex combination of institutional and spiritual potential of science, education and culture. It is emphasized that the strengthening of the interaction of scientific institutions with educational and cultural institutions should take place at several levels – national, regional and global. Such integration contributes to the intensification of the development of science, popularization of scientific knowledge, raising the level of competitiveness of scientific institutions. Intensification of the interaction of science, culture and education at the institutional level is ensured by enhanced interaction of scientific institutions with educational and cultural institutions. This process is most often carried out on the basis of powerful universities, research institutes, scientific libraries or with their partnership participation in various scientific, educational and cultural projects. Such interaction contributes to the synthesis of scientific ideas, educational technologies and cultural heritage for the progressive development of modern society.

Key words: socially turbulent space, science, culture, education.

УДК 1(091).128
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.7

Т. В. Кушерець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5010-5482
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології, права та філософії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ: ТАНАТОС ТА ОСІРІС У ЛЮДСЬКОМУ БУТТІ

Постановка проблеми. За українським дослідником П. Нестеренко, «пандемія коронавірусу ясно і чітко продемонструвала, що людина не є всемогутнім господарем Землі, і що смерть неминуча на життєвому шляху особистості. Але всесвітня епідемія коронавірусу також чітко показує, що більшість людей бояться смерті, вони не хочуть помирати, і людство шукає шляхи до вилікування та безсмертя.

Проблема смерті та безсмертя особистості в світогляді сучасної людини пов'язана з низкою питань, у тому числі й теоретико-методологічних. Незважаючи на велику кількість філософських праць, присвячених дослідженню різних аспектів феноменів смерті, безсмертя, особистості та світогляду, необхідно констатувати, що в науковій літературі не сформульовано загальновживаних дефініцій цих понять» [8, с. 94].

Можна погодитися з автором. Але що ж лежить в основі людського буття взагалі? В основі людського буття лежать три універсальні потяги: Ерос і Танатос (З. Фройд) та Осіріс (П. Нестеренко). Але якщо потягу до життя Еросу приділено достатньо уваги в дослідженнях як вітчизняних (А. Роменець та ін.), так і зарубіжних дослідників (Л. Х'єл, Д. Зіглер та ін.), то потягу до смерті Танатосуі особливо потягу до безсмертяОсірісу приділено дуже мало уваги. Тому ми ставимо за**мету** проаналізувати феномени Танатосу та Осірісу у людському бутті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень та публікацій можна виділити монографію української дослідниці С. Крилової «Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність?». У даній праці автор розглядає методологічні основи дослідження безсмертя особистості та аналізує проблему безсмертя в історії релігії та філософії. У розділі 3 «Етичні та екзистенційні вияви безсмертя особистості», С. Крилова розглядає «безсмертя особистості через продовження роду та життя. Безсмертя особистості як творче безсмертя та безсмертя самотворення. Безсмертя особистості та феномен любові» [6].

У 2015 р. дослідженням потягу до смерті займалася українська дослідниця О. Брюховецька, яка констатує, що «Зигмунд Фройд почав говорити про потяг до смерті (Todestrieb) після Світової війни – числівник «перший» вона отримала пізніше, – криваві жахіття якої відобразились у соціальному несвідомому. Поява засобів масового вбивства розкрила темний бік діалектики просвітництва, оголосивши зяяння потойбіччя принципу задоволення. Від першого дуалізму, в якому лібідо, засноване на принципі задоволення, протиставлялося принципу реальності, до другого Фройд піднімається від ідеалістичної моралі до матеріалістичної натурфілософії, розширюючи масштаб сцени до епічних розмірів. На зміну дрібним буржуазним пристрастям довкола сексуальних табу виходять величні космічні сили – життя і смерть. Фройд пояснює потяг до смерті загальним прагненням матерії повернутись до свого попереднього неживого стану» [1, с. 70–71].

Отже, війни впливають і на наукову думку у плані дослідження потягу до смерті. І сучасна жахлива російсько-українська війна робить як ніколи важливим та актуальним дослідження потягів до смерті та безсмертя.

О. Брюховецька у своїй статті «По той бік потягу до смерті: «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського і Сергія Параджанова», аналізує «Тіні забутих предків» та її екранізацію, і приходить до висновків, що однойменні «повість і фільм, демонструють, хоч і з різними акцентами, амбівалентність минулого, яке створює тяглість пам'яті суб'єкта, але також забирає його життя, не відпускає, переслідує кривавими привидами. Іван, головний герой, ще в дитинстві опиняється в чіпких обіймах смерті, з яких він не може вирватись протягом усього життя, аж поки у фіналі він не знаходить у них найвищу радість з'єднання з коханою – у небутті. Однак у повісті, і ще більше у фільмі, потяг до смерті сублімується і виходить у потойбіччя естетичного» [1, с. 70].

У 2021 році у фаховому журналі «Актуальні проблеми філософії та соціології. Випуск 29» вийшла стаття українського дослідника П. Нестеренка «Потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті» [9]. У цій статті мислитель вперше доводить існування потягу до безсмертя Осіріс та пропонує свою авторську концепцію «про потяг до без-

© Т. В. Кушерець, 2023

смертя – Осіріс, яка продовжує вчення З. Фройда про існування двох вроджених інстинктів: Ерос (інстинкт життя) та Танатос (інстинкт смерті). Суть ідеї полягає в тому, що первісна людина так боялася і не хотіла помирати, що в якийсь момент філогенетичного розвитку людства у первісної людини виник потяг до безсмертя Осіріс» [9, с. 22].

Мета статті: в контексті проблеми смерті та безсмертя особистості, проаналізувати потяг до смерті Танатос та потяг до безсмертя Осірісв людському бутті.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо наше дослідження з визначення понять: буття, потяг до смерті Танатос та потяг до безсмертя Осіріс. У Вікіпедії, буття «іноді Суще – одне з найважливіших, найабстрактніших світоглядних понять, до яких дійшло людство в процесі свого розвитку. Поняття буття охоплює поняття існування та реальності й суміжних із ними тем. Протилежністю буття є небуття або ніщо. Буття вивчає розділ філософії, який називають онтологією.

Питання буття є центральним у світогляді кожної людини. Не дивно, що ці питання цікавили людей з найдавніших часів і відповіді на ці питання займали важливе місце у віровченнях і філософських теоріях різних епох. Таким чином проблема буття – це одночасно є проблемою роздумів і пошуку істини (філософії) і проблемою віри і віровчення (релігії)» [3].

За М. Булатовим, буття – це «синонім існування, котрий виражається граматичною і логічною зв'язкою «є». В такому сенсі буття універсальне, може стосуватися будь-яких природних і штучних утворень, речей, людей тощо. Але воно і беззмістовне, абстрактне, бо байдуже, до чого застосовується» [2, с. 68].

Розмірковуючи про філософське розуміння проблеми буття, колектив українських дослідників Л. Губерський, В. Андрущенко та ін. зазначають, що «проблема буття є історично першою філософською проблемою. Перехід від буденного мислення до філософського, власне, й починається з усвідомлення можливості розуму вийти за межі чуттєвого сприйняття світу, помислити світ як вічний та безмежний. Для цього потрібно створити відповідний інтелектуальний інструментарій – систему понять та категорій високого рівня абстракції. На верхівці піраміди цієї системи знаходиться категорія «буття», яка встановлює граничний рівень можливості осмислювати світ, одночасно вона постає як фіксація першооснови та кінцевої мети всього існуючого, у тому числі й людини. Тому категорія «буття» виконує базову світоглядну функцію: задає первинні смисложиттєві орієнтири.

Таким чином, категорія «буття» охоплює два смислових аспекти: по-перше, це спосіб розуміння всього існуючого, по-друге, це значимість цього способу розуміння для пошуку правильної стратегії людського життя. Від відповіді на питання «яким є наш світ?» залежить відповідь на питання «як потрібно у цьому світі жити?». Граничний рівень абстракції та подвійне смислове навантаження створює певні складності в освоєнні змісту філософії. Освоєння категорії «буття» – це важливий крок у розумінні особливостей філософського мислення» [5, с. 289].

Отже, буття – це універсальна категорія для позначення існування людини, як представника виду Homosapiencey цьому світі.

Розмірковуючи про потяг до смерті Танатос, український дослідник П. Нестеренко нагадує, що «в античній міфології Танатос – бог смерті. Особливо у Спарті шанували культ цього божества, який вважався уособленням смерті, братом-близнюком Гіпноса (бога сну), та сином Ночі (богині Нікс)» [7, с. 43].

Танатос відповідає за тяжіння людини до смерті, за бажання померти та є потягом до смерті і помирання (Н. Хамітов, П. Нестеренко та ін.) [10].

Згідно з Вікіпедією, «за словами Зигмунда Фрейда, люди мають життєвий інстинкт, який він назвав «Ерос», і потяг до смерті, який зазвичай називають (хоча не самим Фрейдом) «Танатосом». Цей постулований потяг до смерті нібито змушує людей брати участь у ризикованих і саморуйнівних діях, які можуть призвести до їхньої власної смерті. Така поведінка, як пошук гострих відчуттів та агресія, розглядаються як дії, які випливають із цього інстинкту Танатоса.

Однак деякі вчені стверджують, що мало доказів того, що більшість людей мають специфічне прагнення до самознищення. На їхню думку, поведінку, яку вивчав Фрейд, можна пояснити простішими, відомими процесами, такими як схильність до упереджень (наприклад, людина зловживає наркотиками, оскільки обіцянка задоволення є більш переконливою, ніж інтелектуальне знання про шкоду колись у майбутньому) і розрахунок ризиків (наприклад, людина необережно їздить або займається небезпечними видами спорту, оскільки підвищення статусу та репродуктивного успіху переважають ризик травми та смерті)» [4].

Отже, в основі наркоманії, алкоголізму, різних саморуйнівних проявів людської поведінки стоїть потяг до смерті Танатос, який позасвідомо впливає на психіку людини і її поведінку.

П. Нестеренко гіпотетично допускає та доповнює вчення З. Фройда про два вроджені інстинкти Ерос (до життя) та Танатос (до смерті), та пропонує у своєму дисертаційному дослідження «Проблема смерті та безсмертя особистості: філософсько-антропологічні аспекти» існування потягу до безсмертя, який автор називає Осіріс [9, с. 21].

«Саме потягом до безсмертя Осірісом ми пояснюємо схильність людей протягом віків до релігійності та феномену людської віри (в магію, філософію, релігію, науку, тощо). Тобто окрім дихотомії Еросу (інстинкт життя) і Танатосу (інстинкт смерті), у людської істоти існує ще вроджений потяг до пошуку безсмертя – Осіріс. Він проявляється в феномені віри, у тому, що людина хоче вірити в Бога, Диявола, паранормальні істоти, тощо. Тобто людина вірить не тому, що це абсурдно (згадаємо слова Тертуліана та Томи Аквінського «вірую, тому що абсурдно»), а тому що в неї від природи є потяг до пошуку безсмертя та власного Творця – Бога, який ми називаємо у нашому дослідженні Осіріс» [9, с. 21] – говорить П. Нестеренко.

Можна погодитися з автором. Саме в феномені віри в першу чергу проявляється потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті. Люди вірять у науку, люди вірять у паранормальні явища, люди вірять у містику і навіть марновірства, люди вірять у Бога і безсмертя душі, або люди вірять в атеїзм. Будь-яка віра є проявом Осіріса в філософсько-антропологічній природі людської особистості.

Танатос же проявляється у людському бутті у втраті віри та надії. Коли людина втрачає віру та надію, то вона хоче померти, про це говорив ще М. Бердяєв.

Потяг до смерті Танатос та потяг до безсмертя Осіріспротистоять один одному та борються в людській природі.

Що ж таке Осіріс? За П. Нестеренко, Осіріс – «це вроджений потяг, програма поведінки, яка проявляється в бутті людини у бажанні жити вічно та залишатися при цьому особистістю» [9, с. 22].

Висновки. Отже, ми досягли поставлену мету та проаналізували феномени Танатосу та Осірісу в людському бутті.

Ми приходимо до висновку, що проблема смерті та безсмертя особистості корелює з потягом до смерті Танатос та потягом до безсмертя Осіріс, які проявляються в людському бутті та впливають на вчинки і психологію інших людей.

Якщо у людському бутті потяг до смерті Танатос проявляється у відсутності віри та безнадії, то потяг до безсмертя Осіріс навпаки проявляється у бажанні вірити, надіятися та позасвідомому тяжінні до вічного життя.

Ми вважаємо філософсько-антропологічне відкриття потягу до безсмертя Осіріс, яке здійснив у 2021 році український дослідник Павло Нестеренко, одним з ключових питань сучасної філософської антропології, яке потрібно вирішувати та глибинно досліджувати як філософам-антропологам, так і психологам у сучасній психологічній науці.

Література

1. Брюховецька О. В. По той бік потягу до смерті: «Тінізабутихпредків» МихайлаКоцюбинського і Сергія Параджанова.URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/928ff31a-a23c-4554-a19f-525cf7117603/content (дата звернення: 25.03.2023).

2. Булатов М. Буття / *Філософськийенциклопедичний словник* під ред. В. І. Шинкарука. Київ : «Абрис». 2002.URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 24.03.2023).

3. ВікіпедіЯБуття.URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Буття (дата звернення: 22.03.2023).

4. ВікіпедіЯТанатос. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Танатос (дата звернення: 24.03.2023).

5. Губерський Л. В., Андрущенко В. П. Філософія: підручник для студентіввищихнавчальнихзакладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко.Харків :Фоліо, 2018. 621 с.

6. Крилова С. А. Безсмертяособистості: ілюзіячиреальність? / С. А. Крилова, 1999. 138 с.

7. Нестеренко П. Проблема смерті та безсмертяособистості в науковомусвітогляді: критерій початку особистісногобуття.*KELM. Knowledge. Education. Law. Management. № 7 (43), vol. 2. FundacjaInstytutSpraw AdministracjiPublicznejwLubline*, 2021. P. 41-49. URL: http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7533 (дата звернення: 24.03.2023).

8. Нестеренко П. О. Смерть та безсмертяособистості як світоглядна проблема. *ВісникЛьвівськогоуніверситету. Серіяфілософсько-політологічністудії. Випуск 35*. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/35_2021/13.pdf (дата звернення: 28.07.2021).

9. Нестеренко П. О. Нестеренко П. Потяг до безсмертяОсіріс у людськомубутті.*Актуальніпроблемифілософії та соціології (Національнийуніверситет «Одеськаюридичнаакадемія»)*.Науковефаховевидання. Випуск 29. Видавничийдім «Гельветика». URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/29_2021/6.pdf (дата звернення: 28.07.2021).

10. Хамітов Н. В. Філософськаантропологія: актуальніпроблеми. Від теоретичного до практичного повороту / Н. В. Хамітов. Київ: КНТ, 2017. 394 с.

Анотація

Кушерець Т. В. **Проблема смерті та безсмертя особистості: Танатос та Осіріс у людському бутті.** – Стаття.

У статті досліджено проблему смерті та безсмертя особистості, яка проявляється у дії двох універсальних потягів у людському бутті: у потягу до смерті Танатос (З. Фройд) та у потягу до безсмертя Осіріс (П. Нестеренко).

Фактично це перше філософсько-антропологічне дослідження в Україні, оформлене у вигляді статті, в якому замість дихотомії Ерос-Танатос, аналізується дихотомія Танатос-Осіріс.

За українським дослідником П. Нестеренко, «пандемія коронавірусу ясно і чітко продемонструвала, що людина не є всемогутнім господарем Землі, і що смерть неминуча на життєвому шляху особистості. Але всесвітня епідемія коронавірусу також чітко показує, що

більшість людей бояться смерті, вони не хочуть помирати, і людство шукає шляхи до вилікування та безсмертя.

Проблема смерті та безсмертя особистості в світогляді сучасної людини пов'язана з низкою питань, у тому числі й теоретико-методологічних. Незважаючи на велику кількість філософських праць, присвячених дослідженню різних аспектів феноменів смерті, безсмертя, особистості та світогляду, необхідно констатувати, що в науковій літературі не сформульовано загальновживаних дефініцій цих понять».

Можна погодитися з мислителем, але виникає запитання, а що ж лежить в основі людського буття взагалі? В основі людського буття лежать три універсальні потяги: Ерос і Танатос (З. Фройд) та Осіріс (П. Нестеренко). Але якщо потягу до життя Еросу приділено достатньо уваги в дослідженнях як вітчизняних (А. Роменець та ін.), так і зарубіжних дослідників (Л. Х'єл, Д. Зіглер та ін.), то потягу до смерті Танатосу і особливо потягу до безсмертя Осірісу приділено дуже мало уваги. Тому автор ставить за **мету** в даній статті проаналізувати феномени Танатосу та Осірісу у людському бутті.

На основі аналізу, автор приходить до висновку, що проблема смерті та безсмертя особистості корелює з потягом до смерті Танатос та потягом до безсмертя Осіріс, які проявляються в людському бутті та впливають на вчинки і психологію інших людей.

Якщо у людському бутті потяг до смерті Танатос проявляється у відсутності віри та безнадії, то потяг до безсмертя Осіріс навпаки проявляється у бажанні вірити, надіятися та позасвідомому тяжінні до вічного життя.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, Танатос, Осіріс.

Summary

Kusherets T. V. **The problem of death and immortality of personality: Thanatos and Osiris in human existence.** – Article.

The article examines the problem of death and immortality of the individual, which is manifested in the action of two universal drives in the human being: the drive to death of Thanatos (Z. Freud) and the drive to immortality of Osiris (P. Nesterenko).

In fact, this is the first philosophical and anthropological study in Ukraine, presented in the form of an article, in which instead of the Eros-Thanatos dichotomy, the Thanatos-Osiris dichotomy is analyzed.

According to Ukrainian researcher Pavlo Nesterenko, "the coronavirus pandemic has clearly demonstrated that man is not the all-powerful owner of the Earth, and that death is inevitable on the life path of an individual. But the global coronavirus epidemic also clearly shows that most people are afraid of death, they do not want to die, and humanity is looking for ways to cure and immortality.

The problem of death and immortality of the individual in the worldview of modern man is connected with a number of issues, including theoretical and methodological ones. Despite the large number of philosophical works devoted to the study of various aspects of the phenomena of death, immortality, personality and worldview, it must be stated that in the scientific literature no commonly used definitions of these concepts have been formulated."

We can agree with the thinker, but the question arises, what is the basis of human existence in general? Human existence is based on three universal drives: Eros and Thanatos (S. Freud) and Osiris (P. Nesterenko). But if the desire for the life of Eros has been given enough attention in the studies of both domestic (A. Romenets, etc.) and foreign researchers (Larry A. Hjelle, Daniel J. Ziegler, etc.), then the desire for the death "Thanatos" and especially the desire for the immortality "Osiris" has received very little attention. Therefore, the author aims in this article to analyze the phenomena of Thanatos and Osiris in the human existence.

On the basis of the analysis, the author comes to the conclusion that the problem of death and immortality of the individual is correlated with the desire for death "Thanatos" and the desire for immortality "Osiris", which are manifested in the human being and affect the actions and psychology of other people.

If in the human being, the urge to death "Thanatos" manifests itself in the lack of faith and hopelessness, then the urge to immortality "Osiris", on the contrary, manifests itself in the desire to believe, hope, and unconscious attraction to eternal life.

Key words: death, immortality, personality, Thanatos, Osiris.

UDC 316.444
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.8

K. O. Lobanova
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8177-7940
PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv

PHILOSOPHICAL PERSPECTIVES ON MOBILITY: A COMPARATIVE STUDY OF THE LEGACY OF GEORG SIMMEL AND JOHN URRY

Problem setting

John Urry and Georg Simmel had significant ideas about concepts related to movement, such as tourism, lifestyles in big cities, mobility, and routes. These concepts are closely connected to the active changes of the previous century, and their consequences continue to impact our lives today. The advancement of technology caused a real explosion in the 20th century and played an important role throughout that time. The first disposable diaper was invented in 1956, and Lego construction was invented in 1949, when as much as 10% of the modern population of our planet was born. Modern seniors were among the first to use these inventions. The reform of the banking system has also been a significant experience. It has been less than 100 years since the invention of the first bank card in 1951. Paypass technology is only 20 years old, and it has only been 10 years since we could pay in shops using smartphones (since 2011). In postmodern society, visual arts play a new role. Polaroids were very popular when Generation Y was born, but by the time they finished school, people from all over the world were actively using Google Maps with panoramas (since 2007). Rapid progress is being made. Mobility at the peak of its development.

In the previous centuries we have observed changes in the current of thought, new philosophy and their associated problems. Positivism with the interest in classification of sciences, the development of mathematical logic, tendency to irrationalism in philosophy (including philosophy of life, german: "*Lebensphilosophie*") gave new turns in philosophy. Classical trends in philosophy became less relevant, philosophers tried to find answers for newborn questions of an epoch. The emergence of new sciences influenced the emergence of new areas of philosophy in the 19th and 20th centuries: philosophy of culture, phenomenology, structuralism, philosophy of language, etc. We observed the period of different turns in science: linguistic turn, cultural turn, cognitive turn, visual turn and others. Philosophy in the 19th and 20th century tended to diversify. Along with the emergence of new art forms (photography, film) and new approaches in psychiatry (like phenomenological psychiatry), aesthetics was formulating new ways like philosophy of film, and ecophilosophy became one of the new branches. Although some ideas may not be considered philosophical, we see first attempts in this way: like an essay "Philosophy of fashion" in Georg Simmel's philosophy. The number of philosophical branches has increased significantly and this process was typical for the previous century, due to the rapid pace of industrialization, technological advancement, and progress. And the 20th century became a period of different branches, thoughts and ideas. And some philosophers were writing common thoughts, but with a time difference.

The whole of this previous period included many mobile processes. Today's world we can also call the "world of mobilities" because everything changes very quickly. Modern mobility is a system that includes many different processes on the planet, from delivery, migration, and road traffic to Internet communication, human and drug trafficking, automated vehicles, etc. Many of these processes were identified and summarized by British sociologist John Urry, who devoted his life to the study of mobility. However, his idea about mobility was not new, but he paid a lot of attention to this topic and was one of the scientists who started working in this field. But not only did Urry have this modern vision, he was also influenced by Georg Simmel, using his ideas about cities, society, and changes in general. Among many of Simmel's publications, we can find the first ideas of mobility, which became basic for Urry's research.

Analysis of recent research

Georg Simmel and John Urry have a lot of common ideas, although their research vectors were different. Simmel's role in the context of the theory of social space was underestimated [2]. And even in the latter half of the previous century, there were not many references to Simmel's theory, although it cannot always be called a complete system. Simmel's rehabilitation began in recent years when scientists attempted to reconstruct his impact. Despite critical comments and imperfections of Simmel's theory, Glauser regarded him as a pioneer in the field and a provider of an insightful starting point for future sociological research on social differentiation and space [9]. For example, now we know more about some of Simmel's unconventional ideas compared to

© K. O. Lobanova, 2023

modern technology, such as how his "Philosophy of Landscape" became a foundation for modern landscape research [11]. Recent research has also paid attention to different topics, such as Simmel's theory of space, cities, and the concept of "the stranger" [8]. In general, space is a common topic in modern sociology, not only because of mobility. For the 21st century, reorganizing space, space amount and use are important topics because of many modern factors such as overpopulation of the planet, lack of resources and environmental problems. Sociology can divide space for physical and social and it gives many new fields for future research. But not only sociology, other disciplines use multi-approach to seemingly already well-known research. The relevance of Simmel's work has been increasingly recognized in recent years, leading to a growing body of literature exploring his ideas and offering new perspectives on his research topics. A group of researchers published a book about their new intentions about modern problems, using Simmel's ideas in his books and essays: from mental borders to inclusive society, from nature and identity to spirituality and religiosity [4].

Although Simmel "*was viewed as an unsystematic thinker until relatively recently*", this has not prevented researchers from restoring and studying his books [3, p. 160]. While the fragmentation of his work allows for a broader range of problems to be addressed, it also prevents him from being recognized as a systematic scientist. And this is what many modern researchers pay attention to when restoring Simmel's ideas – it is difficult to create any system if many papers are written in the form of an essay. Therefore, there are suggestions that Simmel's potential has not been fully realized [3, p. 168].

In modern articles, researchers consider Simmel as one of the first thinkers who paid attention to describing world-changing processes. He is recognized as a pioneer in some fields, despite his essayistic writing style. At the same time, criticism of Simmel is mainly based on the lack of a certain system in his publications and the lack of deepening into many topics. Such philosophical eclecticism was far from clear to everyone even during the life of Simmel, and now it is being criticized because of the difficulty of defining Simmel as a philosopher within some clear philosophical school of thought. Simmel was a prolific author who wrote about different topics. Some authors have described him as "*that man of innumerable seminal ideas*" called his writing style "*a kind of philosophical squirrel, jumping from one nut to the other, scarcely bothering to nibble much at any of them, mainly concerned with performing his splendid exercises as he leaped from branch to branch, and rejoicing in the sheer gracefulness of his acrobatic leaps*" [5, p. 199].

What about Urry, his research became more popular in recent years. His work is being continued by Mimi Sheller, Peter Merriman, Anthony Elliott and many others [15, 16, 14, 6]. Authors use mobility ideas about migration and environment, tourism and visual studies and other kinds of Urry's system combining with other fields [31]. It helps to support the modern idea about multidisciplinary research as a new approach for studying both mobility and immobility processes.

While there are numerous articles discussing John Urry's sociology of mobility, it's important to note that Urry is primarily considered a sociologist and not a significant figure in philosophy. Despite his influence on modern philosophy and especially his philosophical background which had an impact on his research – he cited E. Durkheim, K. Marx, M. Heidegger, T. Kuhn, G. Mead, H. Putnam, F. Nietzsche, G. Simmel and others. In general, we can tentatively divide Urry's research for 3 periods: pre-mobility, mobility and after-mobility. During the first two (when he was studying society, space, tourism, movement) he mentioned different philosophical ideas of other philosophers. The last part of his publications (roughly the last 6–8 years) were all about social-economic aspects of something hidden ("Offshors"), politics and environment ("Society beyond Oil", "Climate Change and Society") and future ("What is the future?"), so philosophy was no longer a central focus.

To begin with, Urry had with Simmel some similar ideas and common research questions. However, in modern publications it's not so easy to find articles which compare some concrete ideas of these philosophers. Most studies on Simmel focused on only one of them in different aspects. Studies about Simmel are often focused on only his publications and sometimes they are compared with some modern phenomena. Research about Urry often continues his tradition about the mobility field, and in these publications we can find citations of Simmel. However, the connection between these two philosophers is not always clear. In this article, we aim to examine and compare some of the concrete ideas of Urry and Simmel.

We draw from Urry's popular books, including "Mobilities", "Tourist gaze", "Mobile lives", "Economies of sign and Space", "The New Mobilities Paradigm", "Consuming Places" and "Social Relations and Spatial Structures".

"The Stranger", "The Conflict of Modern Culture", "The Change in Cultural Forms", "Bridge and Door", "Sociology of Space", "On the Spatial Projections of Social Forms", "The Metropolis and Mental Life" were chosen from Simmel's great scientific legacy as the best and most accurate reflections of his vision of the key ideas formulated by us. Considering Simmel's essayism, more texts could have been

chosen. However, the most important points for comparison with Urry's ideas can be found in these works, which are quite popular.

Goal of the article

The main idea of the article is to describe how Simmel had relation to Urry and how Urry was spreading Simmel's background in his research. Despite Simmel's essayism, his ideas inspired many other researchers. And even if Simmel did not build any clear philosophical system, he influenced many subsequent philosophers and sociologists. Including Urry, who himself appealed more than once to Simmel's essays.

This article will help to better understand the impact of Simmel's work on Urry and demonstrate the connection of their ideas in some key points, which are connected with mobility. In this article we will focus on cities, route, movement and tourism. Apart from society, of course – as sociologists, they definitely wrote about this huge topic, so we will pay attention to other specific moments. Our goal is to explore the intersections in their philosophical perspectives in this context and shed light on the broader possibilities for multidisciplinary research.

The article presents a new perspective for examining the works of Urry and Simmel, which has not been extensively studied before. In this article, we consider Urry not as a sociologist, but as a philosopher, which expands our perception of him as a scientist in the humanities, not only in the social sciences. And moreover, Simmel is also seen in this article in a new role as a philosopher of mobility, not only as a sociologist or philosopher of culture. Accordingly, mobility is the connecting link for both philosophers. This approach expands the scope of research possibilities and offers fresh insights into the study of these authors, both together and separately, within the context of mobility studies.

Main material

Simmel became a key figure for Urry's mobility system, as his ideas were used in Urry's research. Urry considered Simmel a philosopher who attempted to understand the connection between communication and movement, especially at the city scale. While in the past, movement was used for communication, nowadays, we even communicate while on the move. There is a "red line" connecting Urry and Simmel. Urry referred to Simmel as the "sociologist of time and space" and saw his research as an attempt to show the circulation between objects and subjects [13, p. 13]. Simmel was one of the first to recognize the fast-moving process of changes in the world, particularly the changes between objects and subjects. Simmel also wrote that life in a big city requires a clear and precisely working model or system. He wrote about different moving processes, which also connect him to John Urry, who later wrote about the mobility of the world.

Overall, Simmel wrote about money, cities, culture and culture forms, women and their special philosophy, fashion, social differentiation, philosophy of history, religion and God personality, history and historical time, about the society as a whole. "*Simmel's influence ...has been diffuse yet pervasive*" [5, p. 199]. Urry and Sheller consider Simmel as a person "*who established a broad agenda for the analysis of mobilities*" [29, p. 215]. Revival of interest to Simmel was driven by his analytic and diagnostic methods for mobilities: observation, diaries (when people described how they moved, etc.), simulations (for traffic jams and other) [29]. In the 21st century we have more mobile technologies, and one of the latest developments, which is used in sociology and social sciences is eye-tracking technology which helps to track a person's gaze while watching the monitor screen. But all these technologies for tracking movement would not have been possible without the original idea of realizing the need to consider the world in motion, and not in a static state.

One of the most important common ground for Urry and Simmel are processes of movement. It can be observed how Simmel's idea transforms in time to the mobility system, thanks to technology, political actions, scientific progress, transition from modern to postmodern. Plenty of modern inventions (as for everyday use as global technological advancements) were made in the last century. Roughly 50 years have passed between the invention of electricity and the deployment of nuclear weapons. There was approximately the same period between the first car and first computer and between the women's suffrage movement and the sexual revolution in the USA and Europe. After that, processes in the postmodern world become faster and faster. Such as between the invention of the Internet and the first commercially available robot the difference in time was minimal (roughly 10 years), as between the first social media and the invention of blockchain technology (less than 10 years). For comparison, between the invention of paper and compass, the difference was some hundreds of years. The industrial revolution occurred more quickly than the agrarian period, and the current postindustrial era continues to gather momentum.

In his essays on the philosophy of culture, Simmel wrote about the extension of life frames. He depicted life as a stormy stream constrained by the narrow cultural framework of the time. However, eventually, life prevails, and the cultural framework is compelled to expand to accommodate it and the whole life "*...described in terms of the displacement of one form by another*" [21, p. 75]. Therefore, culture must actively change and adapt to the changes around it to continue containing life. Simmel observed the increasing expansion of these frameworks, discovering new horizons of culture.

He mentioned the processes of acceleration of the surrounding world, which can no longer be stopped. The author said that "*We are at present experiencing this new phase of the age-old struggle, which is no longer the struggle of a new, life-imbued form against an old, lifeless one, but the struggle against form itself, against the very principle of form*" [21, p. 77]. So, he wrote about the present as a special period of time which we have never had.

Urry, in turn, has described many processes that have undergone active change during the last centuries. In his studies on mobility, Urry emphasized the creation and development of new modes of transportation, such as trains, planes, and automobiles, and the technological progress that is unstoppable. Like Simmel, Urry also wrote about an age of many changes and active movement in different areas of science, progress, and culture. While Simmel made predictions and initial observations when mobile methods and the "world in motion" were formulating, Urry had already drawn some initial conclusions from previous periods.

It would be inaccurate to assert that Simmel extensively addressed the concept of mobility in his works, but he did write about some early ideas related to mobility and analyzed reality to reconstruct it. One of Urry's key ideas is to use mobile methods for a mobile world, building on Simmel's ideas as well. We cannot use static methods for a world that is constantly on the move. Urry developed a system for understanding modern mobility that encompasses various contemporary actions and processes, from public transport and tank movements to the global internet connection and tourism. This idea has a philosophical basis and dates back to the early stages of Urry's research in the 1970s. He paid attention to the role of developing technology as a factor in mobility and thoroughly examined the question of progress and its impact on movement [27, p. 38].

Simmel was one of the first philosophers to write about the increasing role of women in society and the emergence of a special women's culture. Simmel wrote about it, because he, as a "diagnostic of time", said that the idea of increasing women's role in society had ripened [19]. For Urry it's not an important topic, and there is no significant Urry's gender research. But what's more interesting, Simmel analyzed social space and made some predictions about women's culture as Urry after 100 years tried to make the same predictions, but for another topic. Urry, as a researcher of reality, clearly formulated main trends that he saw: problems with environment and climate, oil as a problematic resource, tend to hide money, information and other.

And we cannot label him as a predictor, since he analyzed reality with many facts, and his "predictions" were logical outcomes of his observations, much like Simmel's. Simmel also described the start of many changes in the world in his essays. Perhaps he understood more than he could articulate, and that is why he wrote numerous essays on different topics, leaving behind many fresh and open thoughts. It is very symbolic that Urry's final book is called "What is the Future?", as he was continuing to analyze modern global factors that will impact society's future. He left behind a significant line of research, and it is possible that his interest in Simmel's research topics had a positive influence on the increased study of Simmel's works since the end of the previous century.

Simmel's idea about the bridge and the path described the way of civilization: his vision of the path as the creation of a route (from point A to point B) and the vision of the bridge as something that unites the incompatible (door as a individuality and bridge as a socialization) and is, in fact, the history of our civilization [17]. "*Path-building, one could say, is a specifically human achievement*" and "*for it things must first be separated from one another in order to be together*" [21, p. 170]. All history is about building and searching for new paths, discovering the unknown and connecting the new with the already familiar.

In "Mobilities," Urry referenced Simmel's concept of the route and even credited him as the creator of this notion. According to Urry's and other previous scholars' ideas, walking is not only a means of transportation but also a social practice. Urry examined this process throughout history, from walking as a necessity for the very poor to the modern idea of walking for health, and even how sidewalk design can affect mortality rates in cities [26, p. 75].

Simmel's idea about the bridge and the path can be seen as one of the first attempts to describe mobility processes, as mobility begins with connection. In modern mobility systems, there are countless connections between people, goods, objects, locations, countries, and more. Initially, we started with paths to connect points over a distance, then we created bridges to connect physically unconnected areas. The next step was creating unphysical connections, such as the telephone and video communication, followed by virtual reality and remote control. Urry developed this idea of connection, which helped him describe the modern mobility system.

Urry wrote about economic aspects in cities and interaction in it [24, p. 35]. Urry said that social sciences need to attend to space and time [24, p. 21]. The author attended not only to spaces and locations, such as railway stations, seashores, and resorts, but also to modes of transportation, such as walking and various types of transit [26]. Urry emphasized Simmel's description of the city and its functions, specifically noting the important role of punctuality in urban settings, as Simmel had previously articulated. John Urry also continued developing Sim-

mel's idea about "*shift from "clock time punctuality" (as described by Simmel) to "flexible punctuality" effected through mobile communications*" [7, p. 60]. He described that mobile phones are as popular as watches were in the previous century, and made people more mobile because of faster coordination processes. And also mobile phones are more ubiquitous now than watches were in the past. Therefore, "*Trains, buses and cars are no longer characterized by "isolation", as when Simmel wrote, but by connectivity and "communicative travel*" because of deeper integration of transport and devices in everyday activity [7, p. 60].

Simmel analyzed the space in "Sociology of Space" and in "On the Spatial Projections of Social Forms" [2]. Moreover, it's a common field with Urry who was also interested in space and sociology of space [2]. An extremely significant point is the fact that Simmel's writing on schedules, punctuality, and routes was not particularly extensive. For example, in "The metropolis and mental life" which is cited a lot by many modern researchers in this context, Simmel just mentioned it in one page [18, p. 324-340]. This indicates that even a short mention in an essay could be considered as a fresh, innovative idea. Simmel's laconic writing style has not prevented him from influencing the thinking of modern researchers. Many of them have built upon his ideas of routes, schedules, and paths, attempting to systematize his thoughts. Sometimes we can find Simmel's ideas in unexpected fields of study, like rhythmology [10]. This is understandable, Simmel made some initial attempts to understand the rhythm of life in big cities. It is not so much that researchers considered Simmel an explorer of these notions, but rather as a creator in sociological and philosophical discourse. Later, Urry delved deeper into the study of mobility, exploring not only the city but also the concepts of route, movement, and schedule. Simmel's essay provides relatively little information on the topic of schedules, but it still left an impression on Urry and other researchers, who expanded the subject matter more widely.

Simmel paid attention to the notion of "location" and movement between each of them. Path (or road) was considered as the first primitive symbol of connection, which became the basis of communication, trade, building relationships, etc. Simmel started to write about space like a sociologist and this topic became popular after WW2. Some other kinds of scientists (not only Urry) have mentioned Simmel and his vision of space.

What is more interesting, Simmel focused on the importance of schedules in big cities, the time factor, and punctuality. It may not seem relevant to contemporary society, but at the start of the previous century, it was a new phenomenon that needed to be described, as schedules and Greenwich Mean Time (GMT) were invented in the middle of the 19th century. Simmel wrote about time and schedules as factors of change in life, especially in cities. John Urry later described this kind of time revolution and its consequences for humanity. It seems implausible for modern society, but these seemingly simple things were invented not long ago. Urry provided an extensive description of this process about time and schedules, and he made excellent observations about the history of this process [26].

In an essay "The Stranger" we can find ideas about strangers in the context of culture. Simmel says that we generalize the stranger (as a stranger in a country or in a cultural context) – that is, they are a stranger to us and we evaluate them based on their "strangeness" rather than as an individual. The stranger is both distant and close to us at the same time. Because on the one hand – he wants to understand the new place, new culture and people, he is a guest. But on the other hand, he himself is a bearer of a foreign culture, he is a stranger and this scares off. In his other idea about adventure, Simmel described this experience like something special in routine life, as a "*dropping out of the continuity of life*" [22]. Tourism could be a kind of special practice when a person breaks free from usual habits and for a short and emotional period of time becomes someone else.

Urry wrote that over time, the line between one's own and the other's is blurred, there is more and more common space and common locations. Mobility helps to push boundaries and rethink them – because now there will be more places where everyone can be guests, not residents. It turns out that each of us is a permanent tourist in the age of mobility, wherever he or she is. Because we are all in the movement: "*Indeed acting as a tourist is one of the defining characteristics of being "modern*" [30, p. 2]. Urry was mentioning tourists as people who want to be a part of a new culture for a short period of time. His description is very similar to Simmel's opinion about adventure time as something divided, special and brightened. He also wrote about the specific "tourist gaze" and the practice of "consuming" new places through mediums such as photography [30, 25].

Simmel's ideas were not always clear, but they left room for future interpretation, as we do today. Nevertheless, his writings introduced many new ideas for his time and had a lasting impact on social and humanities research. The fact that his work was used in an active interdisciplinary approach to study various types of mobility speaks of the author as an influential scientist, albeit not a grandiose one.

In turn, John Urry helped make science more mobile rather than static. He started his practical and concrete studies of mobility around the world by considering Simmel's basic ideas, which apparently inspired him to conduct a broader study on this topic.

Conclusion

The idea of Simmel's influence on Urry is not a new discovery. But given the unrevealedness and vast nature of Simmel's philosophy, it is likely that not all aspects of his influence on not only Urry, but also other philosophers have yet been discovered. Simmel raised questions which were not important for his age and he established the groundwork for further research.

It's important to remember that despite Simmel's essayistic style, his ideas have had a significant impact on the development of the humanities and social sciences. Therefore, we can't say that Simmel's impact was explored fully. Within the context of studying issues related to mobility, references to Simmel are frequently cited. He is also cited in the context of culture, space, society, and others. A similar description of some of Urry's and Simmel's ideas about tourism, movement, routes, and locations showed that Urry was developing Simmel's ideas in the context of the mobility system. He paid particular attention to the concept of cities, movement within them, and developed the idea of creating and changing different locations. He was observing technical progress.

And while Simmel wrote about expanding life frames and fighting against the principle of forms, Urry called it mobility processes. Simmel focused on the changes taking place at the start of the 20th century, and it appears that he not only thought about them but also experienced them. Simmel couldn't use the term "mobility" because this notion was not yet applied to these active processes in the world, but the concept was very similar to what Urry later described.

Georg Simmel also touched on the topic of schedules and had some ideas about the active liferhythm in big cities. However, Urry expanded and developed these ideas further, including the understanding of different locations, traveling, and walking. Urry gave these ideas a truly scientific approach by summarizing the results of other scientists who also drew on Simmel's ideas. This is the most interesting part of Urry's "Mobilities" and other publications, even though it all began with Simmel's "Bridge and Door". Urry was not an essayist but a sociologist who conducts applied research. Therefore, Simmel's original somewhat ambiguous reflections are well transformed into a coherent system in Urry's hands. This is particularly evident in the example of tourism, where Simmel's ideas were somewhat superficial and unclear about the experience of the stranger and adventure. It is Urry who turned these ideas into a genuine "tourist gaze," which "consumes" new places.

Further research may reveal additional points of convergence between Urry's practical explorations of mobility and Simmel's theoretical reflections in his numerous essays. It is possible that further studies on this topic could illuminate new aspects of Simmel's interaction and influence not only on Urry but also on other philosophers. This study contributes to the further study of the influence of Simmel's philosophy on the ideas of the modern mobility system formed by John Urry.

References

1. Balomenou N., Garrod B. Photographs in tourism research: Prejudice, power, performance and participant-generated images. Tourism Management. 2019. Vol. 70. P. 201–217. URL: https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.08.014 (date of access: 30.03.2023).

2. Berger V. From Spatial Forms to Perception: Reassessing Georg Simmel's Theory of Space – The American Sociologist. SpringerLink. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12108-022-09556-x (date of access: 30.03.2023).

3. Brindley J. Rehabilitating the Work of Georg Simmel: Philosophy, Disciplinarity, and the Fundamental Concepts of Sociology : Thesis submitted as total fulfillment of the requirements of the degree of Master of Arts. Victoria, Australia, 2022. 183 p. URL: https://ltu-figshare-repo.s3.aarnet.edu.au/ltu-figshare-repo/36503856/Thesis.pdf?AWSAccessKeyId=RADjuIEnIStOwNiA&Expires=1680182209&Signature=khYdFuzOIQ3tH3N5/BrLcYA6P+Y= (date of access: 30.03.2023).

4. Caetano P., Mendes M. M. Simmel and Beyond. London : Routledge, 2021. URL: https://doi.org/10.4324/9781003182139 (date of access: 30.03.2023).

5. Coser L. A. Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context, Second Edition. 2nd ed. Illinois : Waveland Press, Inc., 1997.

6. Elliott A. Automated mobilities: From weaponized drones to killer bots. Journal of Sociology. 2018. Vol. 55, no. 1. P. 20–36. URL: https://doi.org/10.1177/1440783318811777 (date of access: 30.03.2023).

7. Elliott A., Urry J. Mobile Lives. Taylor & Francis Group, 2010. 194 p.

8. Fu Y. Towards Relational Spatiality: Space, Relation and Simmel's Modernity. Sociology. 2021. P. 003803852110473. URL: https://doi.org/10.1177/00380385211047366 (date of access: 30.03.2023).

9. Glauser A. Pionierarbeit mit paradoxen Folgen? / Pioneering Work with Paradoxical Consequences?. Zeitschrift f r Soziologie. 2006. Vol. 35, no. 4. URL: https://doi.org/10.1515/zfsoz-2006-0401 (date of access: 30.03.2023).

10. Kaufmann V., Drevon G. Introducing Rhythmology in Mobility Studies. Sustainability. 2022. Vol. 14, no. 16. P. 10356. URL: https://doi.org/10.3390/su141610356 (date of access: 30.03.2023).

11. K hne O., Edler D. Georg Simmel Goes Virtual: From 'Philosophy of Landscape' to the Possibilities of Virtual Reality in Landscape Research. Societies. 2022. Vol. 12, no. 5. P. 122. URL: https://doi.org/10.3390/soc12050122 (date of access: 30.03.2023).

12. Larsen J., Urry J. Tourist Gaze 3. 0. SAGE Publications, Limited, 2011. 296 p.

13. Lash S., Urry J. Economies of signs and space. London : Sage, 1994. 360 p.

14. Merriman P. Mobility/Fixity: Rethinking Binaries in Mobility Studies. Mobility Humanities. 2023. Vol. 2, no. 1. P. 6–21. URL: https://pure.aber.ac.uk/portal/files/61597993/Mobility_Fixity.pdf (date of access: 30.03.2023).

15. Sheller M. Mobility justice after climate coloniality: mobile commoning as a relational ethics of care. Australian Geographer. 2023. P. 1–15. URL: https://doi.org/10.1080/00049182.2023.2178247 (date of access: 30.03.2023).

16. Sheller M., Behrendt F. Mobility Data Justice. Mobilities. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/366086728_Mobility_Data_Justice (date of access: 30.03.2023).

17. Simmel G. Bridge and Door. Theory, Culture & Society. 1994. Vol. 11, no. 1. P. 5–10. URL: https://doi.org/10.1177/026327694011001002 (date of access: 30.03.2023).

18. Simmel G. Georg Simmel on Individuality and Social Forms (Heritage of Sociology Series). University Of Chicago Press, 1972. 143-150, 324-340 p.

19. Simmel G. Philosophische Kultur: U ber das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne : gesammelte Essais. Berlin : Wagenbach, 1983. 243-253 p.

20. Simmel G. Philosophy of Money. Psychology Press, 2004. 538 p.

21. Simmel G. Simmel on culture: Selected writings / ed. by D. P. Frisby, M. Featherstone. London : Sage Publications, 1997. 302 p.

22. Simmel G. The Adventure. DePaul University | DePaul University, Chicago. URL: https://condor.depaul.edu/dweinste/theory/adventure.html (date of access: 01.04.2023).

23. Skoric M., Kisjuhas A., koric J. "Excursus on the Stranger" in the Context of Simmel's Sociology of Space. Sociol gia. 2013. Vol. 45, no. 6. P. 589–602. URL: https://www.researchgate.net/publication/296922277_Excursus_on_the_Stranger_in_the_Context_of_Simmel's_Sociology_of_Space.

24. Social Relations and Spatial Structures / ed. by D. Gregory, J. Urry. London : Macmillan Education UK, 1985. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-27935-7 (date of access: 31.03.2023).

25. Urry J. Consuming places. London : Routledge, 1995. 257 p.

26. Urry J. Mobilities. Polity, 2007. 336 p.

27. Urry J. Societies Beyond Oil: Oil Dregs and Social Futures. Bloomsbury Academic & Professional, 2013.

28. Urry J. Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century. Taylor & Francis Group, 2012. 272 p.

29. Urry J., Sheller M. The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space*. 2006. Vol. 38, no. 2. P. 207–226. URL: https://doi.org/10.1068/a37268 (date of access: 02.04.2023).

30. Urry J. The Tourist Gaze (Published in association with Theory, Culture & Society). Sage Publications Ltd, 2002. 184 p.

31. Wiegel H., Boas I., Warner J. A mobilities perspective on migration in the context of environmental change. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change. 2019. Vol. 10, no. 6. URL: https://doi.org/10.1002/wcc.610 (date of access: 30.03.2023).

Summary

Lobanova K. O. **Philosophical perspectives on mobility: a comparative study of the legacy of Georg Simmel and John Urry.** – Article.

The article explores the relationship between Georg Simmel and John Urry's perspectives on various mobility concepts, such as tourism, cities, routes, and movement. It highlights Simmel's impact on Urry's research and identifies common threads between their ideas.

Simmel's early attempts to describe mobility processes are analyzed, and Urry's development of these ideas in his own publications is discussed. This research briefly mentions changes in technical progress and philosophically observes some of the most important inventions of the previous century. Considering the significant step forward in the development of technology, the article draws attention to how this factor is part of mobile processes. Despite the extensive description of mobility by John Urry and its active study over the past decades, it is important to note that exactly the philosophical understanding of mobility allows us to see its origins in the ideas of Simmel, who wrote at the beginning of the previous century.

The article emphasizes the continuing relevance of Simmel's work in contemporary philosophical and social studies and highlights the need for further exploration of Simmel's philosophy. Ultimately, this research offers significant opportunities for further investigation into Simmel's enduring influence on modern studies. Therefore, it is worth noting that there are other unexplored aspects of Simmel's influence on Urry, particularly his numerous but not widely recognized yet essays. The article allows us to examine the authors, Urry and Simmel, from a different, previously little-studied angle. On the one hand, the study of Urry not only as a sociologist but also as a philosopher will help to highlight his influence on modern philosophical thought and various directions of research. On the other hand, this comparison also enables us to consider Simmel as a philosopher of mobility, emphasizing his not fully matured or clear but nevertheless fresh and pioneering ideas about the changing world and movement within it.

Key words: Simmel's influence, mobility concepts, Simmel's legacy, mobility system, tourism, route, movement, technical progress.

Анотація

Лобанова К. О. **Філософські погляди на мобільність: порівняння спадщини Георга Зіммеля та Джона Урі.** – Стаття.

У статті досліджується зв'язок між поглядами Георга Зіммеля та Джона Урі на різні концепції мобільності, такі як туризм, міста, маршрути та пересування. Підкреслюється вплив Зіммеля на дослідження Урі та визначаються спільні риси між їх ідеями.

В статті аналізуються ранні спроби Зіммеля описати процеси мобільності та зазначається розвиток його ідей у публікаціях Урі. У цьому дослідженні коротко

згадуються останні зміни в технічному прогресі та по-філософськи розглядаються деякі з найважливіших винаходів минулого століття. Враховуючи значний крок вперед у розвитку технологій, у статті звертається увага на те, як цей фактор є частиною мобільних процесів. Незважаючи на широкий опис мобільності Джоном Урі та її активне вивчення протягом останніх десятиліть, важливо відзначити, що саме філософське розуміння ідеї мобільності дозволяє побачити її витоки в ідеях Георга Зіммеля, який писав про цей процес ще на початку попереднього століття.

Стаття наголошує на незмінній актуальності робіт Зіммеля в сучасних філософських і соціальних дослідженнях і підкреслює необхідність подальшого дослідження філософії Зіммеля. Зрештою, це дослідження відкриває значні можливості для подальшого вивчення тривалого впливу Зіммеля на сучасну науку. Зазначається, що існують інші, поки не вивчені аспекти впливу Зіммеля на Урі, зокрема у його численних, але все ще маловідомих есе. Стаття дозволяє поглянути на Урі та Зіммеля з іншого, маловивченого ракурсу. З одного боку, погляд на Урі не лише як на соціолога, а й як на філософа допоможе в подальшому висвітлити його вплив на сучасну філософську думку та її різноманітні тенденції. З іншого боку, це порівняльне дослідження також дозволяє нам розглядати Зіммеля як філософа мобільності, підкреслюючи його не зовсім зрілі та чіткі, але все ж свіжі та новаторські ідеї про мінливий світ і рух у ньому.

Ключові слова: вплив Зіммеля, концепції мобільності, спадщина Зіммеля, система мобільностей, туризм, маршрут, рух, технічний прогрес.

УДК 124.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.9

Мехдієва Гюльчин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0687-3956
дисертант
Інституту філософії та соціології Національної академії наук Азербайджану

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ІНТОЛЕРАНТНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

Вступ. Толерантність є основним чинником, що веде різноманітність до багатства, обговорення розвитку, смути до світу, індивідуалізм до гармонії. Поважне ставлення до характерного способу вираження кожної особистості, демонстрація терпимості з його суперечливе мислення і є толерантністю. Те, що для нас є цінністю, може вважатися невіглаством для когось іншого. Толерантність – це здатність вислуховувати, попри всі протиріччя, розбіжності. Це є принципом прийняття того, що перед вами, яким він є без прояву нетерпимості. Толерантність – це здатність розуміти концепцію протилежної сторони. Толерантність є свободою релігії та совісті. На думку Б.З. Вульфова, толерантність розуміється «як здатність існування людства (чи груп) разом із людьми (спільнотами), що належать до іншого менталітету чи способу життя» [3, с. 12]. Автор зазначає, що ця здатність формується як соціальне існування в кожній людині.

Толерантність означає прояв терпимості до чужих ідей, віри, поведінки. Мальтійський дослідник К. Уейн дійшов такого висновку, що толерантність «є повагою не тільки до переконань та вчинків інших людей, але й до самих представників чужих етнічних груп» [2, с. 15].

Феномен толерантності можна охарактеризувати як багатосторонню тему таким чином: – як соціокультурну системну цінність, як актуальний поведінковий напрямок, який відображає активну мету особистості; – як принцип, який забезпечує солідарність у соціокультурних групах, керує діяльністю людини; – як норму взаємних соціальних відносин; як ідеал, який стимулює поведінку та діяльність особистості. Метою статті є дослідження проблеми толерантності як філософський феномен. Методологія роботи та основа дослідження. Дослідницьку основу статті становлять філософські праці вчених різних країн. У статті було застосовано комплексний філософський, антропологічний підхід, порівняльні та аксіологічні методи дослідження. Наукова новизна статті визначається авторським підходом до постановки проблеми: – поняття толерантності, обґрунтоване автором як філософська категорія; – зміст феномена толерантності трактувалося як рушійна сила соціалізації. Теоретична значимість статті полягає в тому, що феномен толерантності був комплексно досліджений у напрямі філософсько-наукового пізнання. Практична значимість статті у тому, що її матеріал можна використовувати у вихованні молоді.

Наукова новизна статті визначається авторським підходом до постановки проблеми:

1) поняття толерантності обґрунтоване автором як філософська категорія;

2) зміст феномена толерантності трактувалося як рушійна сила соціалізації.

Теоретична значимість статті полягає в тому, що феномен толерантності був комплексно досліджений у напрямі філософсько-наукового пізнання.

Практична значимість статті у тому, що її матеріал можна використовувати у вихованні молоді.

Як фундаментальна категорія релігійна толерантність має правову основу, де особливе місце займає свобода совісті та релігійні переконання. Тому що розвиток та захист релігійної терпимості тісно пов'язані із забезпеченням цих свобод. Кожен має право самостійно визначати своє ставлення до релігії, сповідувати будь-яку релігію одноосібно чи спільно з іншими, або не сповідувати жодної релігії, висловлювати та поширювати свою віру щодо свого ставлення до релігії. Виконання релігійних обрядів є вільним, якщо воно не порушує соціальний порядок або не суперечить суспільній моралі. Релігійні вірування та переконання не виправдовують правопорушення. Толерантність почала використовуватись у різних ракурсах, знаходячи своє вираження у принципах релігійної терпимості та свободи совісті. Власне, цей термін можна зустріти ще за давніх часів у Греції у вченнях стоїків, софістів, у творчості Аристотеля, у працях Фоми Аквінського та Аврелія Августина, у філософській спадщині деяких мислителів епохи Відродження, під іншою назвою, у тому чи іншому сенсі. Щодо історії толерантності, то після Реформації під час усіх релігійно-політичних протистоянь Європа перетворилася на один із центрів толерантності.

«Толерантність, що утворилася від англійських слів «tolerate» (толереїт), «toleration» (толерейшн), «tolerance» (толерантс) та латинських термінів, означає бути витривалим, терпіти і бути терплячим. До складу давньогрецьких термінів, що також вплинули на філософське мислення про

© Мехдієва Гюльчин, 2023

толерантність, входять: phoretos (форетос: означає терпимий), foreo (форео: «носити» в буквальному сенсі), anektikos (анектикос: у значенні вміє терпіти), anekso (анексо: означає «тримати») [9].

Толерантність є однією з найбільш обговорюваних тем нашого дня. Суспільство має мати особливості толерантності, що випливають із принципів культури та світу. Сьогодні глобалізований світ все більше потребує толерантності. Кількість моноетнічних та монокультурних країн у нашому суспільстві можна порахувати на пальцях. Населення більшості країн становлять представники різних релігій, етносів, культур, які співіснували протягом століть чи останніх десятиліть. На дружній та толерантній основі співіснування ця різноманітність стає фактором національного багатства, яке стимулює розвиток суспільства, держави, ще більше збагачує її культуру. А в середовищі, де існує дискримінація та провокуюча поведінка, вона, навпаки, може виступити джерелом протистояння і конфліктів. Релігійна та національна толерантність складає основу мультикультурного суспільства. Толерантність також є моральним імперативом, максимою, яка забезпечує пошук можливостей вирішення конфліктів та протиріч на основі визнання прав інших та розуміння того, що в них інше мислення. У багатьох випадках, говорячи про толерантність, розуміється здатність йти на компроміс з недоліками іншої людини, терпимо ставитись до чогось, йти шляхом світу, приймати існування іншої думки як об'єктивний факт і т.д.

У толерантному суспільстві соціальні відносини ґрунтуються на суспільній згоді, допомозі та взаємній повазі до людської гідності. Щоб уникнути будь-якої соціально-майнової поляризації в такому суспільстві, повинні бути дотримані мінімальні соціальні вимоги всіх його членів.

Толерантність забезпечує мирне співіснування людей. Це є основою справедливого суспільства, в якому кожен може жити своїм життям так, як йому хочеться.

Це важлива вистава, яка допомагає людям жити мирно. Бути толерантним означає, що ви шанобливо приймаєте думки та думки інших людей, навіть якщо вони живуть так, як вам не подобається. Це також означає, що навіть якщо ви впевнені у своїй правоті, ви ніколи не ставите свою думку вище за думку інших. Крім цього, така поведінка, як образа, напад, виходить за межі терпимості. Толерантність означає прийняти існування людей іншого мислення. Надмірна толерантність може спричинити знецінення, безвідповідальність. Толерантність взаємна.

Щодо етимології поняття «толерантність», то дослідники зазначають, що це походить від латинського слова «tolero» (толеро), що означає «терпіти». Порівняльний аналіз цих слів показує, що за допомогою цього терміна можна висловити ідею кордонів та критеріїв терпіння інших людей чи подій [2].

Релігійна толерантність виражає терпимість до інших релігій та переконань. А релігійна інтолерантність, навпаки, відбиває у собі нетерпимість.

У цьому сенсі можна сказати, що релігійна толерантність сприяє виявленню політичних та етнічних конфліктів. В історії людства, у всі його часи, а також у сучасну епоху зустрічаються численні релігійні конфлікти, війни, релігійна дискримінація, нетерпимість. Вони відбуваються через релігійну інтолерантність, демонстрацію переваги однієї релігії над іншою, переслідування чужих віруючих. У період раннього християнства на Заході та Сході джерело конфліктів між християнами та ізраїльтянами, давніми римлянами, єретиками та іудеями, протестантами та католиками, мусульманами та християнами, анабаптистами та лютеранами, суфіями та істинними мусульманами та християнами, сунітами та шиїтами, буднітами та шиїтами – у релігійній інтолерантності. Отже, в історії релігій було багато нетерпимості, конфліктів, воєн, які є виявом взаємин між самими та чужинцями.

Всі релігії претендують на те, щоб бути єдиною, правильною та істинною вірою, а їхнє власне вчення має абсолютне та універсальне значення. І це створює сприятливі умови, змогу формування релігійної інтолерантності, розпалює ворожі відносини, поглиблює проблеми. Релігії також використовують репресії та насильство, щоб довести свою перевагу, домінування. Таким чином, твердження про те, що релігія має абсолютний характер свого вчення та віри, призводить до релігійної санкції за практику нетерпимості та дискримінації.

«Релігійна нетерпимість і дискримінація пов'язані з нездатністю одного релігійного співтовариства прийняти і зрозуміти реальність іншого» [4].

Толерантний спосіб мислення є продуктом історичного розвитку суспільства, результатом співіснування різних культур і локальних людських об'єднань. Основу толерантності становлять різні філософсько-історичні, культурно-духовні засади. Якщо моральна оцінка толерантності проводиться з позиції добра чи зла, її політична оцінка здійснюється вже через іншу призму – з погляду того, чи відповідає вона інтересам тих чи інших груп. Тут йдеться не лише про терпимість чи нетерпимість у відносинах між людьми на рівні повсякденного життя. А також у всіх сферах суспільного життя (економічної, соціальної, політичної, духовної та ін.) та у соціальній галузі: міжнаціональній, міжкультурній. Соціальні групи, державні службовці всіх рангів тощо також охоплюються толерантними відносинами між собою.

Серед аспектів проблеми толерантності, які в даний час досліджуються ширше, можна відзначити толерантність та інтолерантність (нетерпимість), нетолерантність, антитолерантність, взаємозв'язок толерантності з іншими цінностями (істина, мораль, свобода, духовний вибір тощо), вивчення її видів та типів та ін. детальні аналізи.

Різні соціальні, культурні, економічні, демографічні та інші показники формування толерантності, особливо у сфері освіти та виховання, фактори, що впливають на формування толерантності в процесі соціалізації особистості, широко досліджуються соціологами та психологами. У напрямі формування та практичної реалізації толерантності як науково-теоретичної концепції створено центри, інститути практично у всіх розвинених країнах світу.

Толерантність і «мультикультуралізм» є поняттями культурної різноманітності, хоч і мають дуже близьке значення, тісно пов'язані, але не тотожні. Звичайно, етнонаціональні традиції співіснування та спілкування не формуються за короткий проміжок часу та не раптово. Формування толерантності як складного явища починається з нуля з кожним новим поколінням. Багатовікові, традиційні, усталені форми спілкування поступово створюють у суспільстві стабільну систему соціальних норм, морально-естетичних критеріїв і навіть впливають на сам спосіб мислення.

Було б доречно коротко згадати найзагальніші напрями аналізу поняття толерантності, історії суспільно-філософського мислення. З філософської точки зору, говорячи про толерантність, маємо на увазі прийняття різноманітності та відмінностей, повагу та співчуття до них.

В даний час толерантність розглядається як юридичний обов'язок, що гарантує різноманітність, будучи мірою мультикультуралізму, вважається одним із моральних принципів суспільства. Г. Ісмаїлов у своїй книзі «Толерантність: що ми знаємо і чого не знаємо?» зазначає: «Толерантність, яка є важливим елементом культури, сьогодні розглядається як необхідна умова суспільної єдності людей, носіїв різних вірувань, культурних традицій, політичних переконань. У той же час толерантність є основним моральним принципом громадянського суспільства. Фактично, поняття толерантності у світовій культурі почало застосовуватися з античних часів. Але, природно, феномени розуміння та соціальної культури на той час сильно відрізнялися від сьогоднішніх» [5, с. 13].

Толерантність має як психологічне, так і соціологічне, а також культурологічне значення та зміст, що обов'язково виявляється у взаємодії та відносинах. З іншого боку, поки що не може бути й мови про формування теорії закінченої толерантності. Ні в західній науці, ні в не західному просторі поки що чітко не визначено статус і роль толерантності як моральної цінності.

Толерантність є механізмом створення діалогу та миру у суспільстві та між культурами. Формування та реалізація механізмом толерантності – складний процес, який триватиме не лише весь XXI століття, а й навіть століття. Досвід різних країн у цій галузі, традиції толерантності мають бути вивчені як незамінна цінність. Із цієї точки зору традиції толерантності, що склалися в нашій країні, об'єднані азербайджанством, мають велике значення в аспекті пошуку ідеальної моделі.

Такі сліди спостерігаються на роботах Гуго Гроція, який заклав основи сучасного міжнародного права. Гроцій писав: «... матір'ю природного закону є людська природа, яка може спонукати людину прагнути до взаємного спілкування, навіть якщо вона ні чого не потребує» [2, с. 352]. Автор розглядав природне право як створення толерантного світового порядку. При цьому в політичному житті високо цінуються його свідомі правила, які дозволяють йому відповідати за дії, виконані перед народом.

М. Уолцер показує, що ідея толерантності має довгу та багатогранну історію, і ця ідея приймається за згодою з боку світової громадськості. Проте ідея толерантності, її класична чи базова концепція виникла з політичної думки Європи XVII століття. «У цьому плані готовність людини миритися з переконаннями, діями чи досвідом інших дуже грубо розуміється як толерантність. У цьому сенсі терпимість є формою самообмеження, свого роду вольовим небажанням нав'язливо втручатися у те, що сприймається як протестну поведінку інших, стриманою поведінкою та практикою. Це зазвичай відрізняється від байдужості або просто згоди» [9].

Форми вияву толерантності: етнічна, етнополітична, правова інтолерантність, насильство, агресія, расизм, тероризм, злочинність, націоналізм, фундаменталізм, ксенофобія, екстремізм та інші. З перерахованих вище фундаменталізм, ксенофобія та екстремізм є формами прояву релігійної інтолерантності. Дискримінація, що є одним із проявів інтолерантності, виражає нерівноправне ставлення. Основною етнічною приналежністю для дискримінації може бути громадянство та релігія. Дискримінація створює загрозливе, вороже, образливе середовище, змушуючи іншу людину до дискримінації. Простеживши за законом демократичних країн про рівність, можна побачити, що тут заборонено дискримінацію за ознакою віку, походження, громадянства, мови, релігії, переконань, думки, політичної діяльності у профспілці, сімейних відносин, статі, стану здоров'я, інвалідності, сексуальної орієнтації.

Дискримінація є створенням можливостей позбавлення людини власних соціокультурних

прав. Причиною дискримінації можуть бути різні фактори, такі як раса, колір шкіри, стать, релігійне, політичне переконання, етнічна приналежність, національність, релігійна приналежність, соціальне походження. Дискримінація охоплює всі негативні стереотипи, починаючи від інтолерантного ставлення, порушення прав людини зверненням у рабство, етнічними чистками, переслідуваннями з релігійних мотивів, ізоляцією. Коротше кажучи, будь-які риси людської особистості можуть бути основою дискримінаційного, інтолерантного ставлення.

Проблема толерантності та інтолерантності, з одного боку, є одним з основних факторів руху до миру, спокою, інтеграції та модернізації, добробуту та розвитку, а з іншого боку, посилення конфронтації та деградації, займаючи специфічне місце в суспільстві в історії та в сучасний час. Соціально-позитивні реалії сучасного світу: свобода та демократія, альтернативне мислення та дії створюються на основі толерантних відносин. Терміни «толерантність» та «інтолерантність» іноді використовуються як синоніми понять терпимості та нетерпимості. Але вони є синонімами, навіть якщо мають близьке значення.

Однією з форм вияву толерантності є націоналізм та расизм. Його також називають етнічним феноменом сучасності. Психологічна природа націоналізму, своєю чергою, є основою ідеології націоналізму. На думку російського дослідника А.І. Тевдоя-Бурмулі: «Ідеологія націоналізму виражає активну лояльність індивіда до культурної спільності» [7, с. 58]. Поряд з типами етнічного та етнонаціонального націоналізму також можуть бути виділені громадянський націоналізм, расизм, цивілізований націоналізм і нативізм (в англійській *native* (неїтив) вживається у значенні *корінний, місцевий*, що означає перевагу політичної позиції корінних народів над іммігрантами).

Однією з найгостріших форм прояву інтолерантності є етнічний сепаратизм. Сепаратизм є зазіханням на територіальну цілісність будь-якої держави. Підступна політика, спрямована на порушення цілісності території. Анексія частини території держави шляхом відокремлення або насильницької та військової агресії.

Інтолерантність проявляється у формах етнорелігійних конфліктів, дискримінації меншин, агресії між людьми різних віросповідань, культур, діяльності расистських організацій та актів расового насильства, релігійного екстремізму, нетерпимості політичних рухів та ідеологій. Руйнує принципи демократії, створює конфлікти між представниками різних релігій. Інтолерантність частіше формується в тих групах, де у молоді не досконалий соціально-психологічний, політичний, моральний, правовий рівень.

Інтолерантність, нетерпимість, обмежуючи єдність, прогрес, розвиток народів, призводять до соціально-культурного занепаду.

Існує взаємозв'язок між двома формами етнічної інтолерантності – етнофобією та мігранофобією. В основі взаємодії мігранофобії та етнофобії лежить «чужорідне» ставлення корінного населення до іммігрантів та етнічних груп. Антиіммігрантські настрої ґрунтуються на таких аргументах, як:

1) неконтрольований приплив мігрантів різко ускладнює соціальну ситуацію, створює нестабільність на ринках праці та житла, веде до збільшення навантаження на всю інфраструктуру;

2) міграція погіршує санітарно-епідеміологічну ситуацію;

3) міграція сприяє зростанню криміналізації та злочинності;

4) іноземні мігранти захоплюють ключові позиції у соціально-економічному житті; вони різко збільшують міжетнічну напруженість;

5) небажання окремих етнічних спільностей приймати спосіб життя корінного населення призводить до збільшення соціокультурної напруженості між ними та «корінним населенням». Через таку напругу їх співіснування стає неможливим;

6) зміна етнічного складу територій має широкий характер і загрожує національній безпеці;

7) міграція є неминучою умовою конфлікту: конфлікт виникає, коли кількість мігрантів стає більшою;

8) міграцію вже можна оцінити як спеціальний засіб, який дозволяє послабити та дестабілізувати ситуацію у регіоні, державі;

9) розселення окремих етнічних груп поблизу стратегічних об'єктів і в прикордонній смузі має цілеспрямований характер, формується «п'ята колона». Спостерігається зв'язок між загостренням конкуренції за контроль над транспортуванням нафти та газу та активністю мігрантів у напрямку захисту своїх прав;

10) у місцях компактного проживання деяких етнічних груп через 7-10 років відбувається легітимний прихід національної еліти до влади та подальше створення національно-територіальних утворень, а також їх злиття з етнічним сепаратизмом на регіональному рівні [6].

Проблема толерантності та інтолерантності, з одного боку, є одним з основних факторів руху до миру, спокою, інтеграції та модернізації, добробуту та розвитку, а з іншого боку, посиленням конфронтації та деградації, займаючи специфічне місце у суспільстві в історії та в сучасний час. Соціально-позитивні реалії сучасного світу: свобода та демократія, альтернативне мислення та дії створюються на основі толерантних відносин. Терміни «толерантність» та «інтолерантність» іноді використовуються як синоніми

понять терпимості та нетерпимості. Але вони є синонімами, навіть якщо мають близьке значення.

Висновок. Інтерпретація феномена толерантності у науковій літературі представлена як основне філософське поняття, доведено до уваги проблему актуальності ідентичності зі значенням толерантності між людиною, нацією, а також народом за умов існування різних систем. Тут вказано на парадигму міждисциплінарного дослідження під назвою «світові проблеми», які стоять перед людством. Відзначено нові загрози світові та людині у контексті міжнародного права, соціальної філософії, політології, соціології, вказано на роль сучасного філософського звання в епоху глобалізації. На перший погляд, ідея толерантності здається досить простою, але насправді вона виходить з початкових серйозних умов. Вона пов'язані з низкою важливих філософських питань – сприйняттям людини, її особистістю, пізнанням і повноваженнями, межами взаєморозуміння. Актуальність дискусій про толерантність насамперед пов'язана з нетерпимістю, яка, з року в рік, все яскравіше виявляється в онтології міжцивілізаційних відносин, з одного боку, з локальною приналежністю глобалізованих процесів та соціумів, з іншого боку, збільшенням культурної різноманітності та її інтеграцією, бажанням адаптуватися до «демократичних і справедливих» стандартів, по-друге, іноді з парадоксальними визначеннями, а також з соціокультурною ідентичністю дослідників.

Література

1. Библер, В.С. От наукоучения к логике культуры: два философских введения в 21 век. Москва : Политиздат, 1991, 412 с.
2. Бройи, Дж. Подходы к исследованию национализма, Нации и национализм. Москва : Праксис, 2002. С. 201–235.
3. Вульфов, Б.З. Воспитание толерантности: сущность и средства. *Внешкольник*. 2002. № 6. С. 12–16.
4. Григоренко, А.Ю. «Свой-чужой» в истории религии. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/svoy-chuzhoy-v-istorii–reliqii/wiewer.
5. Исмаилов Г. Толерантность: то, что мы знаем и что не знаем. Нурлар : ИПЦ (Издательско-Полиграфический Центр), 2014. 240 с.
6. Мукомель В.И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии). URL: https:www.demoscope.ru//wekly/2005/02/03/analit01.php.
7. Тевдой-Бурмули, А.И. Этнополитическая динамика Европейского союза. Москва : Аспект Пресс, 2018. 242 с.
8. Толерантность. *Интернет Энциклопедия Философии*. URL: https://iep.utm.edu/tolerati/ 20.11.2022.
9. Уолцер М. О терпимости. URL: https://yalebooks.yale.edu/book/9780300076004/on-toleration/10.04.1999.

Анотація

Мехдієва Гюльчин. **Роль релігійної толерантності та інтолерантності у суспільстві.** – Стаття.

Мета статті – дослідити проблеми толерантності як філософського феномену. У статті автора під назвою «Роль толерантності та інтелорантності в суспільстві» досліджено тему «світових проблем», яка постає перед суспільством, та механізм створення міжкультурного діалогу та світу.

Релігійна толерантність виражає терпимість до інших релігій та переконань. А релігійна інтолерантність, навпаки, відбиває у собі нетерпимість. У цьому сенсі можна сказати, що релігійна толерантність сприяє виявленню політичних та етнічних конфліктів.

Методологія роботи та основа дослідження. Дослідницьку основу статті становлять філософські праці вчених різних країн. У статті було застосовано комплексний філософський, антропологічний підхід, порівняльні та аксіологічні методи дослідження.

Наукова новизна статті визначається авторським підходом до постановки проблеми: поняття толерантності обґрунтоване автором як філософська категорія; зміст феномена толерантності трактувалося як рушійна сила соціалізації.

Теоретична значимість статті полягає в тому, що феномен толерантності був комплексно досліджений у напрямі філософсько-наукового пізнання.

Практична значимість статті у тому, що її матеріал можна використовувати у вихованні молоді.

На закінчення автор підкреслює, що серед аспектів проблеми толерантності, які в даний час досліджуються ширше, можна відзначити толерантність та інтолерантність (нетерпимість), нетолерантність, антитолерантність, взаємозв'язок толерантності з іншими цінностями (істина, мораль, свобода, духовний вибір тощо), вивчення її видів та типів та інші детальні аналізи. Автор вважає доречним коротко характеризувати найбільш загальні напрями аналізу поняття толерантності в історії суспільно-філософського мислення. В відзначаючи з філософської точки зору зміст толерантності, автор мав на увазі прийняття різноманітності та відмінностей, повагу та співчуття до цього феномену.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, суб'єкт толерантності, толерантність, релігійна толерантність, мультикультуралізм, суспільство.

Summary

Mekhdieva G. **The role of religious tolerance and intolerance in society.** – Article.

The aim of the article is to explore the problems of tolerance as a philosophical phenomenon. The author's article titled 'The role of tolerance and intelorancy in society' explores the topic of 'world problems' that society faces and the mechanism for creating intercultural dialogue and peace.

Religious tolerance expresses tolerance for other religions and beliefs. And religious intolerance, on the contrary, reflects intolerance. In this sense, we can say that religious tolerance contributes to the manifestation of political and ethnic conflicts.

Methodology of work and the basis of the study. The research basis of the article is the philosophical works of

scientists from different countries. The article applied a complex philosophical, anthropological approach, comparative and axiological research methods.

The scientific novelty of the article is determined by the author's approach to the formulation of the problem: the concept of tolerance is substantiated by the author as a philosophical category; the content of the phenomenon of tolerance was interpreted as the driving force of socialization.

The theoretical significance of the article lies in the fact that the phenomenon of tolerance was comprehensively studied in the direction of philosophical and scientific knowledge.

The practical significance of the article lies in the fact that its material can be used in the education of young people.

In conclusion, the author emphasizes that among the aspects of the problem of tolerance, which are currently being studied more widely, one can note tolerance and intolerance (intolerance), intolerance, anti-tolerance, the relationship of tolerance with other values (truth, morality, freedom, spiritual choice, etc..), the study of its species and types, and other detailed analyses. The author considers it appropriate to briefly characterize the most general areas of analysis of the concept of tolerance in the history of socio-philosophical thinking, noting the content of tolerance from a philosophical point of view, the author meant the acceptance of diversity and differences, respect and sympathy for this phenomenon.

Key words: tolerance, intolerance, subject of tolerance, tolerance, religious tolerance, multiculturalism, society.

УДК 37.013.73
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.10

А. А. Мірошниченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9973-018X
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри управління інформаційно-освітніми проектами
Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»

О. В. Бутурліна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9603-4752
кандидат філософських наук, доцент,
завідуюча кафедри управління інформаційно-освітніми проектами
Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ У СУЧАСНОМУ ШТУЧНОМУ ІНТЕЛЕКТІ

Постановка проблеми. Останнім часом ми постійно чуємо та читаємо про нейронні мережі, голосові помічники, штучний інтелект, машинне (або глибоке) навчання. Треба визначити та уточнити ці поняття, встановити між ними відмінності та зв'язки.

Ми спостерігаємо використання штучного інтелекту (далі ШІ) у всіх сферах життя людини, включаючи медицину, бізнес, освіту, транспорт і навіть у побуті. Це може включати використання ШІ для автоматизації процесів, поліпшення ефективності та забезпечення більш ефективного прийняття рішень. Також можуть з'явитися нові сфери діяльності, які будуть цілком залежати від ШІ. Масштаб глобальних змін, що почалися, важко уявити.

Аналіз останніх досліджень показав, що філософські рефлексії репрезентують широке проблемне поле, яке перманентно змінюється й уточняються різними, переважно англомовними, авторами. Так, у статті [4, с. 484] «Оволодіння грою Го за допомогою глибоких нейронних мереж та деревного пошуку» описується підхід до створення комп'ютерної програми, яка може перемагати у грі Го у відомих всесвітніх чемпіонів. Загальновідомо, що гра Го є невизначеною та складною, оскільки вимагає стратегічного ієрархічного мислення та багатоходового планування, що робило її викликом для традиційних методів ШІ до появи цієї розробки. Алгоритм AlphaGo, розроблений авторами, показав неймовірні результати, перемагаючи одного з найкращих гравців у світі. Детально описані архітектура та процес тренування подібних нейронних мереж.

У виданні [2] розглядаються сучасні підходи та технології, що використовуються для обробки та аналізу вільних даних, машинне навчання (далі МН), обробки природних мов, обробки зображень тощо, які використовуються в інтелектуальних системах. Описано методи класифікації та кластеризації, навчання з учителем та без нього, аналізу текстів та інші методи обробки даних. Містить, зокрема, корисні поради та методи для розробників програмного забезпечення та інших спеціалістів, які працюють з даними. У наступних роботах автора наведені математичні формули, алгоритми та коди сучасними алгоритмічними мовами, що дозволяє будь кому перевірити та практично застосувати описані методи.

Зараз вперше в історії людства обчислювальні можливості комп'ютерів стали наближатися до того рівня обробки інформації, яку раніше мала виключно людина. Постає питання: а які ж межі можливостей комп'ютера? У 1943 року американські вчені Ворон Мак-Каллок та Валтер Питц у роботі [3, с. 6] «A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity», запропонували уявлення про штучні нейронні мережі. Такі мережі, які імітують реальні природні біологічні нейрони. У 1958 році американський нейрофізіолог Френк Розенблат запропонував схему пристрою, який математично моделює процес людського сприйняття та назвав його перцептрон. Це власне стало прототипом сучасних нейронних мереж (далі НМ). У 1950 році англійський вчений Алан Тьюрінг у статті [1] «Computing Machinery and Intelligence» ставить питання про те, чи може машина мислити. Він першим описав процедуру, за допомогою якої можна визначити той момент, коли машина зрівняється щодо розумності з людиною.

Мета статті: спробувати відповісти на запитання, що таке сучасний ШІ. Крізь призму філософії переосмислимо застосування та проведемо синергетичну оцінку ефектів та наслідків від його впровадження.

© А. А. Мірошниченко, О. В. Бутурліна, 2023

Визначень даного поняття існує безліч, але вони сходяться в одному: ШІ, це така штучно створена система, яка здатна імітувати інтелектуальну та творчу діяльність людини. Звичайний комп'ютер зі всім його потужним програмним забезпеченням не здатний написати картину, музику чи книгу. Для цього потрібний ШІ. Це не просто якісь математичні моделі чи розрахунки. Або створені на їх основі комп'ютерні програми. Це така організована діяльність, яка спрямована на створення нематеріальних речей у сфері науки, мистецтва та літератури. А також у інших творчих сферах: навчання прийняттю рішень, визначення висновків та багато чого іншого.

Наведемо одне з можливих визначень ШІ – це така технологія, яка дозволяє комп'ютеру виконувати задачі, які зазвичай виконують люди. Наприклад: мислення, навчання та прийняття рішень. ШІ може бути складною системою, яка виконує або одну конкретну задачу, або широкий спектр завдань, включаючи обробку мови, розпізнавання образів, навчання і прийняття рішень. Сьогодні системи ШІ умовно можна поділити на 3 групи: слабкий (або обмежений), загальний та сильний (або надрозумний).

ШІ вважають слабким, коли машина може впоротися лише з обмеженим набором окремих завдань, але все ж значно краще за людину. Саме у цій стадії знаходиться той ШІ, з яким ми з вами стикаємося повсякденно. Прикладів тут безліч: відповідаючи на листи до електронної пошти саме ШІ пропонує вам варіанти відповідей. Цей ШІ вже може багато в чому перевершити людину. Наприклад, ще далекого 1997 року комп'ютер DeepBlue із таким ШІ обіграв тодішнього світового чемпіона з шахів Гаррі Каспарова.

Наступна стадія розвитку ШІ – це загальний. Це коли комп'ютер може вирішити будь-яке інтелектуальне завдання так само добре, як і людина. До створення загального ШІ сьогодні прагнуть вчені всього світу. Як приклад, ми знаємо, що вже зараз Google асистент може забронювати за вас столик або спілкуючись по телефону, як людина. Вже з'явилися помічники для автозаповнення програмного коду. Можна вважати, що це черговий крок на шляху створення комп'ютерів, здатних продукувати собі подібних. Ці комп'ютери, які можуть успішно імітувати мислення людини, але не більше.

Станом на сьогодні вершиною еволюції ШІ є сильний ШІ (AGI англійською). Така машина повинна виконувати абсолютно всі завдання інтелектуального та творчого характеру краще, ніж людина, тобто у всьому людину перевершувати. Це наступний щабель у розвитку ШІ, не обов'язково наділеного самосвідомістю, але, на відміну від сучасних НМ, здатного розв'язувати широке коло завдань у різних умовах та станах. У вкрай обмежений час може виникнути таке становище, коли звичайна людина навіть не встигне зрозуміти, що саме відбувається поруч з нею та з людством загалом.

Тому, сучасність вимагає актуалізації та формування якісно оновленої за своєю сутністю філософії. Саме тут на допомогу приходить синергетика, відносно якої є елегантна концепція «in, for and of». Вона відбиває різні рівні розгляду, застосовності й взаємодії з використанням методології синергетики.

Саме поява сильного ШІ є найбільшою метою розвитку. Поява такого ШІ означає, що система має здатність виконувати будь-яку задачу, яку може виконувати людина, включаючи здатність до навчання, прийняття рішень та адаптації до нових ситуацій. Залишається відкритим питання про те, що має вміти сильний ШІ, які наукові підходи допоможуть його створити і як зміниться світ з його появою. Ніхто не знає, наскільки доброзичливими будуть такі пристрої. Але, на щастя, це поки що лише розмова про майбутнє. Створення сильного ШІ може стати важливим, або навіть головним поворотним моментом розвитку та історії людства.

Сильний ШІ може значно поліпшити ефективність прийняття рішень в багатьох сферах, включаючи бізнес та медицину, транспорт та освіту. Може також викликати зміни у соціальній та економічній структурі суспільства, а також може створити нові можливості та потенціал для розвитку людства. Однак, у першу чергу, має бути особлива увага на можливі негативні наслідки, такі як зміна робочих місць, визначення моральності та приватності даних.

Ідея полягає в тому, що машини виявляться здатними виконувати широкий спектр завдань краще, ніж люди, то поява ще більш потужних та здібних комп'ютерів стане лише питанням часу. Ці пристрої будуть нескінченно вдосконалюватися в порівнянні з тим, що були раніше, а їх можливості будуть зростати. При цьому це зростання може постійно прискорюватися. Вважається, що цей процес може сприяти появі надрозумних машин. Цей незворотний процес носить назву теорії технологічної сингулярності.

Що ж тоді таке МН і як пов'язане це поняття зі ШІ. Нагадаємо, що це найзагальніший термін, що включає в себе всі інші поняття. Для наочності ШІ можна уявити як своєрідну матрьошку. Найбільша – це ШІ в цілому. Наступна, трохи менша – це МН. Всередині нього криються ще одна лялечка – нейронні мережі (далі НМ). А всередині ще одна – це глибоке навчання (далі ГН).

МН є лише однією з галузей ШІ. Що ж воно з себе представляє? Спробуйте згадати, як ми освоїли читання. Розумію, це було достатньо давно, але все-таки зрозуміла річ, ми не сідали вивчати орфографію та граматику перш, ніж про-

читати свою першу казку або книгу. Лише знаючи алфавіт і вміючи читати за складами, спершу ми читали прості зрозуміли нам книги. Згодом їхня складність зростала. Насправді ми несвідомо вивчили базові правила орфографії та граматики і навіть винятки, але саме у процесі читання, іншими словами, ми опрацювали багато даних та навчилися на них.

МН – це імітація того, як вчитися людина. Для того, щоб це реалізувати, були складені алгоритми, які здатні до самонавчання, класифікації та оцінки даних, до вибору відповідних рішень.

Наприклад, якщо забезпечити такий алгоритм великою кількістю даних про листи в електронній пошті, вказати, які з них віднести до спаму, навчить його розуміти, що саме говорить про шахрайство таким чином, щоб алгоритм навчився самостійно відсівати потенційно небезпечні листи. Сьогодні такий алгоритм реалізовано абсолютно у всіх поштових скриньках. Але бувають випадки, коли потрібні листи іноді потрапляють до спаму. Виходить, модель не є ідеальною. При цьому МН має безліч різних алгоритмів лінійної та логістичної регресії, системи рекомендації, дерево рішень, метод опорних векторів тощо. У міру вдосконалення цих алгоритмів вони могли б вирішити багато завдань. Але деякі речі, які досить прості на погляд людини, наприклад, розпізнавання об'єктів на фото, мовлення або рукописного введення, все ще важкі для машин. Якщо МН, це наслідування того, як вчитися люди, чому б тоді не пройти весь шлях, тобто спробувати імітувати людський мозок. Саме ця ідея лежить в основі нейронних мереж. Що ж тоді таке нейрон або штучна НМ? По суті, це один із способів МН або, правильніше сказати, це різновид алгоритмів МН. Це коли якась математична модель побудована за принципом організації та функціонування біологічних нейронних мереж. Тобто мереж нервових клітин живого організму, це цифрова модель нейронів нашого мозку.

МН розглядається як підгалузь штучного інтелекту, яка зосереджена на розробці алгоритмів, які навчаються на основі вільних великих даних і з часом вдосконалюються. Використовуються статистичні моделі та алгоритми, щоб дозволити машинам автоматично навчатися на основі даних, ідентифікувати закономірності та без явного синтаксичного програмування робити статистичні прогнози чи рішення, спираючись на досвід.

ГН, на відміну від МН, використовує штучні нейронні мережі для моделювання та вирішення надскладних проблем. Алгоритми розроблені для вивчення вільних даних в ієрархічній мережі, де кожен наступний рівень мережі вивчає все більш абстрактні представлення великих даних.

Це конкретна підмножина ШІ, яка включає в себе вміння навчатися та покращувати свою продуктивність у виконанні завдання шляхом аналізу вільних даних і виявлення прихованих шаблонів. Це метод, за допомогою якого машини навчаються та вдосконалюються самостійно. Це є критично важливим компонентом та сьогодні широко використовується. Хоча треба зауважити, що ШІ також включає різні інші методи, такі як системи на основі правил і еволюційні алгоритми.

У [5] розглядається методика оцінки ефективності системи МН з використанням ансамблю моделей. Досліджується проблема вибору критеріїв оцінки якості та способу обчислення середньої точності для ансамбля моделей, що були навчені на різних наборах відкритих даних. Розглянуто три методи оцінки якості під час вибору оптимальної моделі. Порівнюється працездатність однієї моделі з сукупністю та працездатності двох ансамблів моделей. Експерименти проводилися на різноманітних даних, включаючи зображення та текст. Результати дослідження показують, що методика оцінки дозволяє ефективно вибирати оптимальну модель та досягати високих результатів у розпізнаванні отриманих даних.

Нейрон – це одна з основних компонент розумної життєдіяльності, це біологічний елемент, який виконує функцію передавання інформації у мозку і нервовій системі. Штучна НМ – це комп'ютерна модель, яка намагається відтворити функціонування нейронів та нервової системи, яка складається з великої кількості нейронів, які можуть з'єднуватися у мережу, що дозволяє їй виконувати задачі, такі як розпізнавання образів, переклад тексту, аналіз емоцій та багато іншого.

Розглянемо, як саме влаштований нейрон. Візьмемо для прикладу перцептрон, найпростішу модель МН. Вона складається з трьох шарів нейронів: вхідний шар, прихований шар та вихідний шар. Дані входить у мережу на першому шарі. На кожному шарі вони обробляються, але в вихідному шарі виводяться у потрібному вигляді. Кожен штучний нейрон в мережі імітує роботу реальних біологічних нейронів і є деякою не лінійною функцією. Спрощуючи, кожен нейрон – це комірка, яка зберігає в собі якийсь обмежений діапазон значень. Зазвичай трьома шарами все не обмежується і в більшості нейронних мереж існує більше одного прихованого шару. а механізм прийняття рішень у них, м'яко кажучи, не зовсім очевидний. Такі мережі називають глибинними нейронними мережами.

Тоді виникає запитання, навіщо ж потрібні такі складні та заплутані структури? Річ у тому, що у біологічному мозку реальні нейрони приблизно так само пов'язані між собою з допомогою спеціальних синоптичних зв'язків. На відміну від комп'ютерних нейронних мереж в мозку людини близько 86 мільярдів нейронів і більше 100 трильйонів синоптичних зв'язків. Саме така складна

структура робить людину людиною та дозволяє проявляти інтелектуальну діяльність.

Завдяки своїй складній побудові нейронні мережі здатні виконувати деякі операції, які раніше була здатна робити виключно людина. Але, що вкрай важливо, не здатні виконувати інші алгоритми МН, наприклад, розпізнати обличчя людей та писати картини, створювати тексти або музику, вести розумні діалоги та багато іншого. Всі існуючи найсучасніші прототипи засновані саме на нейронних мережах. Проте нейронні мережі – це лише набір складно пов'язаних між собою нейронів. Найважливіша частина для нейронних мереж – це навчання. Так ось цей процес навчання нейронних мереж називають глибоким (або глибинним) навчанням. Цей підвид машинного навчання дозволяє вирішувати складні завданням для великої кількості призначень.

Чому ж до цього не здогадалися використовувати найперші нейронні мережі? Програми, здатні до самонавчання з'явилися в середині XX століття. Відповідь досить проста: раніше у людства просто не було достатніх обчислювальних потужностей для реалізації роботи нейронів. Як не було і достатньо даних для їхнього навчання. Навіть сьогодні класичним процесором з двома або навіть шістдесятьма чотирма ядрами не під силу ефективно проводити обчислення нейронних мереж. Все тому, що робота нейрона, це швидкий процес сотень тисяч паралельних обчислень. Навіть не дивлячись на те, що це найпростіші логічні операції додавання та множення, але вони йдуть паралельно у величезній кількості. Саме тому сьогодні так актуальні нейронні процесори або модулі, що складаються з тисячі обчислювальних ядер мінімальної потужності. Саме на них і покладено функцію нейронних обчислень. Саме з цих причин, тільки в середині першого десятиріччя XXI століття нейронні мережі знайшли реальне застосування. Коли все було теоретично розроблено та комп'ютери стали досить потужними, щоб обслуговувати великі нейронні мережі. Набори даних стали досить об'ємними, щоб навчити ці складні нейронні машини. Саме так і виникло ГН, яке передбачає самостійне вибудовування загальних правил штучної нейронної мережі. На прикладі даних під час процесу навчання можна припустити, що глибоке навчання дозволяє навчити правильно налаштовану МН майже будь-чому.

Адже НМ самостійно вибудовує алгоритми роботи, тобто при правильному налаштуванні та достатній кількості вільних даних НМ можна навчити і особи людей розпізнавати, і письмовий текст розшифровувати, або усне мовлення перетворювати на текст. Або навіть текст перетворювати на графічне зображення, як забажаєте. Також важливо зауважити, що для досягнення високої продуктивності нейронним мережам потрібна справді величезна кількість вільних даних для навчання. в іншому випадку нейронні мережі можуть навіть поступатися в ефективності іншим алгоритмом МН, коли даних недостатньо.

НМ є найскладнішими варіантами реалізації МН, тому їх функціонування більше схоже на людину у своїх рішеннях як результат обчислень. Вони можуть видавати не просто числові оцінки та кодування, а й повноцінні текст і зображення або навіть мелодії, що не під силу звичайним алгоритмом МН. Яскравим прикладом є нейронні мережі, здатні створювати картинку із текстових запитів.

На початку 2023 р. стало відомо, що Chat GPT3 від компанії OpenAI склав MBA-іспит у бізнес-школі Уортон. Це є авторитетний експериментально підтверджений висновок [6]. Chat GPT3 отримував на вхід питання справжнього іспиту з типового основного курсу MBA, а відповіді чату оцінювалися, якби іспит складала людина. Результати експерименту такі:

Поточна версія чату не здатна обробляти складні питання аналізу процесів, навіть якщо вони засновані на досить стандартних шаблонах. Іноді чат допускає дивовижні помилки щодо простих обчислень на рівні математики 6-го класу. Чат чудово осилює базові питання управління операціями та аналізу процесів. Відповіді чата правильні, а пояснення доступні та чудові. Чат дуже гарний у зміні своїх реакцій у відповідь на людські підказки та зауваження. Тобто, чат швидко та успішно навчається, спілкуючись із людиною, станом на сьогодні визнає перевагу людського інтелекту.

Ми чудово розуміло, що Chat GPT3 не розуміє сенсу своїх відповідей та не має будь якої моделі світу і самого себе. Не здатний робити причинно-наслідкові висновки і, взагалі, не здатний мислити у традиційному розумінні цього поняття.

Все наведене вище змушує багатьох фахівців заперечувати очевидне, а саме наявність у Chat GPT3 інтелекту, порівнянного з людиною. Але принципово іншого. І це не є питанням визначень. Бо як не визначай, але складання MBA-екзамену не залишає люфту для сумнівів. Адже іспит, що ШІ складає, так саме як і людина, повинен спиратися лише на власний інтелектуальний ресурс, бо на час іспиту чатбот не підключений до глобальної мережі Інтернет.

На наших очах проходить випробування ШІ на людяність. Постає питання, чи зробить ШІ безсмертними людей та людство? Чи можна буде оцифрувати свою свідомість спільними зусиллями вчених та ШІ? Можливо, на нас очікує цифрове безсмертя як ідея сполуки ШІ та людської свідомості.

За найбільш драматичним сценарієм, сильний ШІ розмиватиме порядки та інститути, що склалися, швидше, ніж людство зможемо до цього адаптуватися. А згідно з найконсервативнішими

сценаріями, на нас чекають фундаментальні зміни, неочікувані виклики та можливості. Будь які оцінки не зможуть зупинити хід чергової інтелектуальної революції, що почалася на наших очах та з нашою безпосередньою участю.

Висновок. Ми з'ясували різницю в поняттях ШІ, НМ, МН та ГН. Ми розуміємо, що наведені приклади – усе це ШІ, а точніше, різновиди його здійснення. ШІ відноситься до пристроїв, які виявляють інтелект, відмінний від інтелекту людини. Існує безліч різних математичних методів та моделей ШІ. Зокрема, МН дозволяє алгоритмам навчатися на наборах великих вільних даних. НМ – це різновид алгоритмів МН, побудованих за аналогією нейронів у нашому мозку. ГН – це підмножина МН, що використовують багатошарові нейронні мережі для вирішення найскладніших завдань.

Ми є свідками не тільки швидкого розвитку ШІ, но і народження штучного розуму. Повною мірою оцінити ефект від впровадження систем на основі сильного ШІ в освіту, економіку, управління та багато сфер життя непросто навіть на рівні практичного освоєння його додатків. Тим більше складно оцінити комплексні та синергетичні ефекти від появи повноцінних систем загального ШІ. Ці ефекти можуть сильно змінити звичні для нас економічні, цивілізаційні та суспільні ландшафти.

Література

1. Павлишенко Б.М. Методи інтелектуального аналізу консолідованих даних для підтримки прийняття рішень. Харків. 2021 URL: https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/ec48c0a1-f10e-4845-b98e-3f34027b08ce/content.

2. Петренко А.І. Grid та інтелектуальна обробка даних Data Mining. Системні дослідження та інформаційні технології. 2008. № 4. С. 97-110.

3. McCulloch A.N.D., Pitts WITH. A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. Bull. Math. Biol Phys. 1943. v.5. pp. 115–133.

4. Silver, David, et al. Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search. Nature 529.7587 (2016): pp. 484-489.

5. Turing A. M. Computing Machinery and Intelligence. // Mind, Volume LIX, Issue 236, October 1950, pp. 433–460.

6. Would Chat GPT Get a Wharton MBA? New White Paper By Christian Terwiesch. URL: http://bit.ly/3iZNJOG.

Анотація

Мірошниченко А. А., Бутурліна О. В. **Синергетичний підхід до визначення основних понять у сучасному штучному інтелекті.** – Стаття.

Дослідження присвячене філософському осмисленню та опису понять штучного інтелекту, які описують функціонування біологічної нервової системи під час виконання різноманітних завдань. Штучні нейронні мережі порівнюються з людським мозком із використанням синергетичного підходу, при цьому враховується, що для ефективного їх функціонування потрібна значна кількість вільних даних для навчання та налагодження.

Пояснюється, чому нейронні мережі не з'явилися раніше на звичайних великих комп'ютерах через модельні, технічні та програмні обмеження. В той час як сучасні надшвидкі процесори дозволяють ефективно проводити складні паралельні обчислення. Наведено результати експерименту із складання MBA-іспиту та зроблено висновок, що сучасний штучний інтелект у цьому питанні знаходиться на одному рівні з розвиненою людиною.

Наводиться теорія технологічної сингулярності, яка передбачає появу надрозумних пристроїв з постійно зростаючими можливостями, яка розглядається у контексті машинного навчання. Цей процес розглядається як складна самоорганізована система, внутрішні зв'язки якої постійно ускладняються. Машинне навчання розглядається як імітація процесу вивчення оточуючого світу людиною та застосовує алгоритми, які дозволяють самонавчатися та оптимально приймати рішення.

Не підмінюючи собою загальних добре розроблених та практично перевірених підґрунть та концепцій, розглядаються фундаментальні запити до різновидів інтелектуальних пристроїв, за своїм функціонуванням принципово відмінних від людського інтелекту.

У публікації крізь призму філософії здійснена спроба переосмислити сучасне застосування штучного інтелекту, яке може привести до глибоких змін у суспільних інститутах. Наголошується, що поява загальнодоступного штучного інтелекту змінить людство більше, ніж загальна сума змін від появи мови та писемності, комп'ютерів та Інтернету. Розглядається, що це може бути спричинено синергетичною взаємодією між складними системами та компонентами, що може викликати непередбачувані результати та перехід до нового рівня організації. Швидкість впровадження штучного інтелекту у всі аспекти життя людей вже настільки колосальна, що складно фокусувати увагу на окремих новітніх продуктах і сервісах.

У статті доводиться, що саме оцінка ефектів та наслідків від впровадження штучного інтелекту та його додатків залишається, станом на даний момент, відкритим питанням. Будь які оцінки не зможуть зупинити хід чергової інтелектуальної революції, що вже почалася на наших очах та з нашою безпосередньою участю.

Ключові слова: штучний нейрон, нейронні мережі, машинне навчання, штучний інтелект.

Summary

Miroshnychenko A. A., Buturlina O. B. **A synergetic approach to the definition of key concepts in modern artificial intelligence.** – Article.

The study is devoted to the philosophical understanding and description of the concepts of artificial intelligence, which describe the functioning of the biological nervous system during the performance of various tasks. Artificial neural networks are compared to the human brain using a synergistic approach, taking into account that they

require a significant amount of free data for training and debugging to function effectively.

It explains why neural networks did not appear earlier on conventional mainframe computers due to model, technical and software limitations. While modern ultra-fast processors allow to perform complex parallel calculations efficiently. The results of the MBA-examination experiment are presented and it is concluded that modern artificial intelligence is on the same level as a developed human in this matter.

The theory of the technological singularity is presented, which predicts the emergence of superintelligent devices with ever-increasing capabilities, which is considered in the context of machine learning. This process is considered as a complex self-organized system, the internal connections of which are constantly complicated. Machine learning is considered as an imitation of the process of studying the surrounding world by a person and applies algorithms that allow self-learning and optimal decision-making.

Without replacing the general well-developed and practically tested foundations and concepts, the fundamental requests for varieties of intelligent devices, which are fundamentally different from human intelligence in their functioning, are considered.

In the publication, through the prism of philosophy, an attempt is made to rethink the modern application of artificial intelligence, which can lead to deep changes in social institutions. It is emphasized that the emergence of general artificial intelligence will change humanity more than the total sum of changes from the emergence of language and writing, computers and the Internet. It is considered that this may be caused by a synergistic interaction between complex systems and components, which can cause unpredictable results and a transition to a new level of organization. The speed of introduction of artificial intelligence into all aspects of people's lives is already so colossal that it is difficult to focus attention on individual new products and services.

The article proves that the assessment of the effects and consequences of the introduction of artificial intelligence and its applications remains, as of now, an open question. Any evaluations will not be able to stop the progress of another intellectual revolution, which has already begun before our eyes and with our direct participation.

Key words: artificial neuron, neural networks, machine learning, artificial intelligence.

УДК 101 (075, 8)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.11

О. А. Моргун
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7916-7265
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти
Криворізького національного університету

НООСФЕРНО-ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОГРАМ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В МЕТОДОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ НООНАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Потреба в подальшому прогресивному розвитку науки і суспільства, посилення світоглядно-гуманітарних початків і духовно-творчих цінностей в зростанні людської культури та «перспектив людини» надає пріоритетного значення розробці відповідних науково-дослідних програм інноваційного спрямування.

Проблема створення інноваційних програм для здійснення перспективних наукових досліджень набуває *особливої актуальності* перш за все в світоглядно-методологічному і пізнавальному сенсі, коли вкрай необхідними стають нові і позитивні ідеали майбутнього, його осмислення як з позицій суспільного блага, протидії мілітаристським тенденціям і відкритій агресії, так і створення нових цінностей, стимулів і цілей особистої творчої життєдіяльності. Насамперед, в креативній самореалізації, розвитку власних здібностей і талантів, унікальних людських якостей. З високим рівнем інноваційності, ноосферної ментальності і світорозуміння, що орієнтовані на вміння розробляти і здійснювати суспільні і власні інноваційні програми креативного розвитку.

В *авторській концепції* необхідні і сприятливий базис для якого утворює ноосферне світорозуміння і ноо-мислення, ноосферно-пізнавальні засади інноваційного розвитку науки і суспільства, створення ноосферно світорозумової парадигми в процесі людського соціуму на основі інноваційно-випереджаючих наукових досліджень.

Проблема набуває **теоретичної і практичної актуальності,** як в аспекті гуманітарізації сучасної науки та подоланні в ній технократичних тенденцій в «технологізації» наукового знання, так і розвитку ноо-наукової культури в програмах інноваційних досліджень в системі світоглядно-орієнтованих методологій. Тому **головною метою** даної статті є створення ноосферно-пізнавальних, ноо-гносеологічних та системно-методологічних засад, що можуть стати базисною основою для розробки інноваційних науково-дослідних програм, які формуються за відповідною ноомонологією методологічно-результивних систем інноваційного спрямування законопокладеного ноосферно-світорозумового розвитку, ноосферно-креативної дії і реалізації.

Головний базис – науково-стверджена можливість та необхідність розробки інноваційних програм з таким ноосферно-креативним механізмом, що дозволяє здійснювати пізнавально-дослідний процес на регуляторах ноосферної методологічної системи, яка функціонує в гносеосфері інноваціонного зросту знань та їх ноонаукового форсайта на основі ноосферного світорозумового розвитку суб'єктів пізнання. З оволодінням здібності до створення ноознання і його перетворення на ноо-інновації.

До **основних методів** відносяться, як загально-філософські методи наукового пізнання, так і ноосферно-гносеологічна методологія, на засадах якої досліджуються процеси ноо-мислення і постнаукового пізнання, його ноомонологія і логосфера, науково-пізнавальні рівні, методи і форми, в їх системно-методологічному представленні. Це також гносеометричні методи дослідження, насамперед, інфосфери, креато, наукової реальності і ноосферно-пізнавальних процесів в їх інноваційно-випереджальному розвитку, випереджально-аферентивні методи отримання нових знань, їх інноваційного форсайта, когнітивного розпізнавання гносеометрики і ноомонології, епістемонологічного конструктивізму. В цьому аспекті застосовувалися інформаційно-семантичні методи, регулятивно-ноомонологічна методологія, методи інформаційно-технологічного ІТ-програмування, ноосферно-номонологічного розпізнавання знань та репрезентативні методи їх представлення в якості ноо-знань, ноо-інновацій, надання їх праксеологічних знань в інноваційних НДП, тематично-комплексних розробках і ноо-технологіях, методи ноосферно-технологічного НТ-програмування, ноосферно-інноваційного форсайта знання і ноо-пізнання, транспортативної реконструкції і ноосферно-креативного синтезу в проектах і ноо-програмах.

Аналіз основних джерел і публікацій. Одним з перших в постнекласичній філософії і науці, хто поставив питання та визначив проблеми проведення інноваційних наукових досліджень, надання їм номонологічно-керуємого характеру та створення відповідної регулятивної методології дослідних програм "методологій дослідних

© О. А. Моргун, 2023

програм" був І. Лакатос. Він вважав, що важливу і вирішальну перевагу, подібна "програмована методологія" має в тому, що дозволяє здійснювати безперервний пізнавально-дослідницький процес, продукувати "безперервне знання" в процесі його поступового зростання "без розривів" і дискретності. Це набувало початкового значення в тому, що тоді знання не втрачалося, а пізнання приймало ноомонологічно-законопокладений характер і забезпечувало постійний безперервний зріст, розвиток та прогрес науки та суспільства, самої людини та людської культури. Гносеометрично законопокладений характер наукове пізнання приймає, в разі введення в методологію дослідної програми відповідних "номосів як таких фундаментальних одиниць" програмованої методології, що скеровують процес наукового дослідження на всіх етапах його здійснення. Це не загальні "логоси", що визначають буттєвісні світові шляхи розвитку як визначальні умови та принципи, а як такі регулятори, що діють в межах дослідної програми, стають "регулюючими номосами", "нормативними методологічними правилами", які забезпечують необхідну "структурну безперервність" і системну нерозривність процесів наукового дослідження. [1, с. 148]. В авторскій концепції це може бути відповідна "методологічна система" в її певній і чіткій структурій представленості, в нашому випадку, – за номонологією ноосферного пізнання. Номонологічні зв'язки утворюються у певній структурно-методологічній послідовності, системного і поступового зросту знань, безперервності пізнавального процесу, а у І. Лакатоса – і через відношення суперництва та "змагальності" дослідних програм за критеріями їх досконалості, результативності і корисності для прогресивно-інноваційного розвитку науки і суспільства [1, с. 148]. На відміну від І. Лакатоса, відомі філософи з проблем постнекласичної науки К. Оппер і Т. Кун, навпаки, до "раціональних основоположень" науки відносили "розривність" в знанні і пізнанні, їх дискретність та відсутність відповідної детермінації в наслідуванні, не стояли на позиції сучасної еволюційної і "конструктивної епістемології". У К. Оппера "розривність знань" в пізнавальному процесі виникає в разі введеного ним "принципа демаркації", спростування знань із-за їх гіпотетичності-недоказовості, що відноситься до всілякого знання, яке не може бути істиною "наукового факта". У нього "нормативні методологічні правила" (що вводив І. Лакатос) у якості номонологічної основи дослідних програм. Треба розглядати не більше як деяку "конвенцію" філософії і науки, що обумовлена висхідною "конвенційністю філософії", "гіпостазованістю" її методології побудованою на методологічних правилах, як на конвенціях. Тому й треба проводити чітко розподільчу "лінію демографії" і між "гіпостазовими методологічними правилами" (що притаманні філософії з її світоглядними поглядами, гуманізованим знанням і пізнанням "від людини") та "нестикуємою" цими правилами строго науковим та об'єктивно побудованим науковим методом [2, с. 30, 46, 52]. У Т. Куна подібною "лінією розрива" виступає "парадигмальність знання", що виникає при переході від однієї системи пізнання, типу мислення і "наукової раціональності" до іншої. Це потребує постійної "зміни наукових парадигм", повної заміни одних теорій на нові теорії, що мають інноваційну перспективу, більшу корисність для суспільства, а тому і науковий приорі тет. Однак І. Лакатос також допускав "критичний діалог" в науковому пізнанні, відносно традиційного і новітнього знання, але тільки в межах структури дослідних програм, в балансі їх "прогресивності" і "регресивності" та при наявності подібних в оцінках "діалектики позитивної і негативності еврістики" [1, с. 73, 74, 85]. Подібні евристичні біполярності і може продукуватися інноваційне знання у відповідних дослідних програмах, що таким чином стають інноваційними науково-дослідними програмами (ІНДП). В таких ІНДП суттєво підвищуються роль суб'єктів пізнанння, світоглядно-орієнтованість їх мислення, інноваційно-ментально рефлексивність методології наукового дослідження, де приорітетне значення набуває їх світорозумово-ментальна рефлексія на майбутнє знання. П. Феєрбенд вважав, що "тільки знання впорядковує події", бо самі "події і результати, що утворюють науку, не володіють якоюсь загальною структурою" і "немає елементів, котрі б зустрічалися в кожному науковому дослідженні та були б відсутні в інших областях" [4, с. 145, 369]. Тому і потрібно створення таких наукових програм інноваційних досліджень, в яких долається "конфлікт" між новими науковими фактами і методологічними підходами, бо "що береться в одному вимірі виступає дезорганізацією в другому вимірі". Єдність наукових фактів і методології в їх інноваційній репрезентації досягається в особливій ментально-світорозумовій рефлексії майбутнього знання на "постдисциплінарному рівні", де воно продукується як інноваційне знання (Ю. В. Курносов). Для цього і треба створити відповідно "інтегративну методологію" інноваційного пізнання в "єдності всіх проявів реального об'єкта" і суб'єкта "аналітичної діяльності" відносно об'єкта, що досліджується [5, с. 167]. В нашій концепції – це рефлексивно-світорозумова методологія ноосферного пізнання, яка представлена у відповідній методологічній системі ноо-пізнання і безперервного зросту ноо-наукових знань [6, с. 27]. Саме в цьому "ноосферному тренді" здійснюється перші розробки "методології ноосферного розвитку" людини і суспільства "в

ноосферному вимірі" та представленому у цьому вимірі розвиток економіки, політики, права, культури, та всієї сучасної цивілізації, включаючи "ноосферну футурологію" у вигляді "енциклопедії ноосферних знань" (В. В. Василенко, С. І. Григор'єва та інші) [7, с. 171, 267, 336].

За сучасними розробками інноваційних науково-дослідних програм (ІНДП) "ноосферний розвиток" здійснюється на ноо-методологічній основі випереджаючо-аферентивної "методологічної рефлексії та інноваційне знання" як ноо-знання. Реалізація подібних ІНДП регулюється відповідними "методологічними номосами (лого-номосами)" проведення наукового дослідження, розробленого "номонологічною методологією" продукування інноваційних знань в якості ноосферно-наукових інновацій представлених в їх структурно-логічному співвідношенні, рівневі релевантності, системно-структурному зв'язку всіх елементів та розділів ІНДП через їх "функціональні номоси" [8, с. 438, 480, 494]. ІНДП набувають "здібності до саморганізації" в режимі "властивості системи оптимізувати, нарощувати і множити підсистеми і процеси", виступати в якості організуючої і саморегулюючої "синергетичної методології (першої розробленої Г. Хакеном, А. І. Пригоженим)", рефлективно-аналітичної методології, що задає "засобу мисліяльності на ментальних регуляторах методів, засобів і форм наукового мислення і пізнання, яке в світорозумовому вимірі стає інтегративною методологією" [5, с. 196], але такою, що вже має власну системно-номонологічну організацію, гносеометрику і на основі якої можна розробляти інноваційні НДП на рівні ноосферного пізнання і розвитку ноо-знань в їх інноваційній репрезентації. В номонології ноосферно-методологічної системи це потребує розробки відповідних ноосферно-гносеологічних засад ІНДП та відповідної системно-структурної і тематично-визначеної гносеометрики, створення і реалізації інноваційних програм наукових досліджень, що закладаються в основу ноосферних проектів і ноо-технологій.

Виклад основного матеріалу. До ноосферно-методологічних засад розробки інноваційно-дослідних програм перш за все, відносяться основоположення ноо-науки, що базується на ноосферному світорозумінні, мисленні і пізнанні. Вони формуються в складному ноо-ментальному процесі переходу від почуттєвого світогляду і пізнання, надалі піднімаючись на ступінь логічного пізнання, логічної і творчої інтелектуальної інтуїції, а в разі подальших високорівневих "абстрактних переходів" в ментальних процесах багатомірного мислення – на ступені інформаційного, трансцендентного і духовного пізнання. Їх головна пізнавальна особливість ("ментальная якість") полягає в тому, що на всіх вищих рівнях абстрагованого мислення почуттєво-світоглядного характеру відношення до дійсності змінюється на ноосферно-світорозумовий і суб'єкт пізнання мислить інші виміри буттєреальності, які безпосередньо-сенсорно не сприймаються (бо не є "даними в антропопочуттях"), а тільки ноосферно-ментально усвідомлюються як суще за межами людського антропобуття. Але це є досяжним для суб'єкта пізнання, в ноо-пізнанні – через менталосферу дослідника як ноо-суб'єкта, в науці – в ноосфері наукової реальності, одна з складових якої і утворює гносеосфера ментально-пізнавальних процесів, в якій і генерується інноваційне знання. У своєму науково-ствердженномц вигляді воно у своїй інтегрованій сукупності формує епістесферу наукової реальності, в якій здійснюється безперервний зріст наукових знань з його перетворенням на ноо-знання, а наукової реальності – на "ноосферу науки" і ноо-наукову реальність.

За авторською концепцією вона репрезентує себе як дійсна "онтологічна даність", в якій стає можливим програмований розвиток наукових знань та програмоване ноо-пізнання на основі інноваційних дослідних програм. Інноваційне знання, що отримується в цих програмах в ноо-науковій реальності перетворюється на предметну даність "об'єктивованого знання" без привнесення до нього суб'єктивованого "конвенційного відношення" на узгоджено-договірного за "науковою конвенцією". Знання стає "загально-рівноцінним" і воно не розділяється на те, що отримано від "спостерігаємих об'єктів" у якості "контректно-почуттєвих даних", а "інше – від неспостерігаємих об'єктів і реальностей" засобом "абстрактно-логічним ідеалізації" (В. В. Будко). Тобто мають певну "гносеологічну нерівноцінність", бо отримані в "конвенційній науковій реальності" [9, с. 151, 152]. Щоб знайти вірний "гносеологічний ключ" до них, треба мати системно-об'єктивну обґрунтованість наукового пізнання на "гносеологічну адекватність" способами його перевірки та ідентифікації якості "науково-пізнавальної реальності" [9, с. 152, 153]. В нашій концепції, – гносеосфери наукової реальності, де можливе здійснення адекватного ноо-наукового пізнання. Головний критерій "гносеологічної адекватності" та здійснення "гносеологічної ідентифікації" на спроможність генерувати науково-достовірне інноваційне знання в методологічній системі ноосферного пізнання – це реалізована можливість зі створення інноваційних дослідних програм, яке здійснюється номонологічне регулювання процесами ноопізнання та безперервного зросту наукових знань як ноо-знань та ноосферних інновацій. Розробка подібних ІНДП в гносеосфері наукової реальності і за номонологією ноосферного пізнання повинно відповідати релевантній інноваційно-методоло-

гічній рефлексії, що здійнюються за деякими основними науковими критеріями методологічної інноваційності.

Сумісності філософсько-світоглядного і науково-об'єктивного підходів подібні критерії представлені в наступній послідовності та зв'язку [10, с. 149]. А саме: (1) створення і практичне задіяння "нової стратегії дослідження"; (2) розробка і задіяння "особливих засобів опису і передбачення" майбутніх станів інноваційного розвитку буттєреальності та світоглядно-прогностична "побудова сценаріїв в вирогідних лініях розвитку"; (3) розробка нових концепцій та практичне втілення "ідеї реалізації нових принципів історичної реконструкції теоретичного знання" у суспільності природознавчих і гуманітарних наук; (4) побудова нової теорії наукового знання як інноваційних "аксіоматично-дедуктивних систем", що репрезентується творчим суб'єктом; (5) створення інноваційної методології в реалізації нових теорій (за відповідними науковими програмами). В ноосферному тренді свого використання інноваційно-методологічні критерії входять в ноосферно-гносеологічні засади, створення інноваційних науково-дослідних програм, які, за авторською концепцією, необхідно розробляти в гносеометриці відповідної інноваційно-методологічної системи та такій її єдиній структурі, яку можна безпосередньо імплікувати у внутрішню структуру інноваційних дослідних програм у рівнево-релевантному співвідношенні "структура метод системи", "структура ІНДП" [6, с. 3, 30]. Це здійснюється у відповідних інноваційно-ноосферних підходах в яких загально-пізнавальні, в ноосферно-гносеологічні засади створення інноваційних науково-дослідних програм втілюється в конкретні гносеометричні розробки ІМДП [8, с. 428-429]. А саме: (1) інноваційно-ноосферний підхід (ІНП), який визначає "загальні методологічні новації", що ставляться за мету при розробці ІНДП у створеній інноваційно-методологічній системі (ІМС); (2) ІНП (ІНС), в якому визначаються завдання з розвитку ноосферного світорозуміння, ноо-наукового мислення, науково-світорозумова гносеосфера суб'єкт-об'єктній єдності буття і мислення в їх єдиному "отногносеологічному таксоні"; (3) Перехід до гносеометрики і логосфери "методологічно-інноваційних форм організації засобів ноо-мислення" та інноваційних методів в "номосах миследіяльності і ноо-пізнавальних креативних синтезах"; (4) ІНП (ІМС) з визначення номонологічних регуляторів і здійснення ІНДП через "розвиток ментальних здібностей, ноо-пізнання організацію і прирощення (акумуляції) знань", програмованим управлінням зростом знань в процесі реалізації інноваційної програми; (5) Проведення інноваційної методології в "операційно-аналітично і процедурно-регулятивну методику" конкретного "складання інноваційних науково-дослідних програм" та задіяння ІНП (ІНС) для виявлення номонологічних трендів програмованого розвитку та інноваційних методів з управління реальністю.

В номонології інноваційної ноо-методологічної системи (ІНМС), що в авторській розробці 7 основних складових та в поєднанні з інноваційно-ноосферним підходом поетапного складання відповідних інноваційних науково-дослідних програм (ІНДП), можливо у релевантному структурному співвідношенні і послідовності репрезентувати відповідні інноваційно-програмні розділи (ІПР), маючи єдиний функціональний зв'язок, гносеометрику і логосферу регулятивної дії логономосів ІНДП (ІНМС) по кожному розділу інноваційної програми ІПР (ІНДП). Напрям дії регулятивних логономосів (РЛН) визначається основною метою кожного розділу ІПР (ІНДП), а мета – структурою інноваційної ноометодологічної системи (ІНМС), темою і контентом кожного етапа в розробці ІНДП у відповідних ноосферно-інноваційних підходах і ІПП. Інноваційно-програмний розділ ІПР-1 в дій регулятивного логономоса ІПР (РАН)-1 представлений цільовою спрямованістю на розвиток ноосферно-пізнавального святорозуміння в номонології інноваційної ноо-методологічної системи ІНМС "гносеосфера і гносеометрика ноо-наукового пізнання" (за його типом, характером, цілями і засобами). Тема ІПР-1: "гносеосфера і гносеометрика ноо-наукового світорозумового розвитку". Основний контент формується у напрямі розвитку ноо-гносеосферної рефлективності суб'єкта, а саме – розвитку його ноо-мислення (аперентивність, імагінальність, трансформативніть і інші нооси ментальності). Ноо-когнітивність у здібності до створення інтелектуальних активів (ІА) і технологій (ІТ), ноо-креативність у здібності до інформаційного і ноосферно-креативного синтезу тощо. ІПР (РЛМ)-2 у цільовій спрямованості регулятивної дії програмуючого логомоноса в ноосферному тренді формування ноо-логосферу інноваційної програми наукового дослідження. В номонології інноваційної метод-системи ІНМС – "розвиток ноосферно-номонологічного типу наукової раціональності". Тема ІПР-2: "ноосферна номонологія і логосфера організації, побудови і проведення інноваційного дослідження за програмою ІНДБ". Контент розділу складають відповідні "стандарти раціональності ноо-наукового методологічно-інноваційного пізнання" [11, с. 157]. Серед них стандарти інформаційної інтер-комунікативності синектики і семантичності, аферентивної імагінальності і композиційності, трансформативної реконструкції і креативно-предметної реалізації та інші, що потребують необхідно розробки

в ході проведення досліджень та при виконанні програмуючих операцій.

ІПР (РЛМ)-3. В цьому розділі ІНДП за інноваційно-методологічною системою ноосферного пізнання ІНМС потребується розробка гносеометричної методології інноваційної ментальної рефлексії у відповідних праксіологічних методах її здійснення. Звідси мета розділу ІПР-3: розвиток інноваційної ментальної рефлексії та розробка методів ноо-номомислення теоретичні і праксеологічні представленості їх креативної дослідної дії. Тема ІПР-3: "розробка і застосування інноваційних методів ноо-мислення на розвитку ноо-пізнавальних сил в їх креативно-дослідних діях (теоретичних і практичних)". Контент розділу: в ньому представлені такі методи активно-пізнавальної рефлексії, що здатні виступити в якості методів "пізнавальної дії", через які можна здійснювати "пізнання через дію" і "дієво-пізнавальну активність", насамперед, в наукових дослідженнях з одночасною реалізацією отриманих науково-дослідних результатів в "енактивних технологіях" [12, с. 11,34-35]. Подібні інноваційно-дієві методи репрезентуються в активно-пізнавальних фактах ноо-ментальної рефлексії, що стають "ноосферно-креативними силами" науково-дослідною дії: методи функціональної операційності, інструментальної технологічності, професіональної активованості, і ідентифікованої автентичності, інформаційно-програмуючі і ноосферно-номонологічні методи дослідного саморегулювання [13, с. 12-13]. Останні методи потребують конкретної розробки в подальших інноваційно-програмуючих розділах.

ІПР (РЛН)-4. Інноваційно-методологічні системи ІНМС цьому розділу відповідає етап створення методологічного механізму номонологічного регулювання науково-дослідними процесами розробки і інноваційної програми ІНДП. Відповідно основна мета розділу – це створення регулятивного механізму задіяння інноваційних методів у напрямі активно-діючої реалізації ІНДП. Звідси тема ІПР-4: "розробка і реалізація ІНДП на регулятивних механізмах операційно-номонологічного управління науково-дослідними процесами". Контент розділу: представлення регулятивної дії логономоса (РЛМ) в методологічно-нормоціннісній опозиції "традиційність-інноваційність" та номонологічній єдності "ментальна рефлексія(інтенція – фраксіологічне здійснення(екстенція))" на першому етапі дослідження; репрезентація РЛМ в методологічному функціоналі його регулятивної дії при перетворені номосів ноо-мислення в інноваційні стандарти і методи реалізації ІНДП(на другому етапі дослідження); виявлення базового функціонала ІНДП у відповідному ноо-науковому структурному комплексі (на третьому етапі дослідження); системне представлення регулятивної дії РЛН-4 у здійснення системного ноосферно-креативного синтезу інноваційних знань на четвертому етапі реалізації ІНДП.

ІПР (ІРЛН). В інноваційно-методологічній системи ІНМС в цьому розділі треба представити програмоване управління зросту знань в процесі проведення наукових досліджень за програмою ІНДП. Тому мета розділу це досягнення "керованого дослідного трансцендентну" в науковому знанні та отримання інноваційного знання (в якості ноо-знання). Тема ІПР-5: "розробка ноо-технології отримання інноваційних знань(ноо-знань) за програмою ІНДП на основі ноо-ментальної активізації пізнавальних дій, енактивних інтелектуально-дослідних підходів та здійснення "пізнавального форсайту" в координатах інноваційного зросту знань в науково-дослідній реальності ІНДП". В коненті розділу репрезентуються енактивно дослідні технології в отриманні інноваційних знань, розробляється "гносеометрична система координат" (ГСК) науково-дослідної реальності (ГСК НДР) в створеній системі ГСК НДР здійснюється інтерполяція та екстраполяція інноваційних знань в логономосах їх онто-гносеологічного регулювання і суб'єкт-об'єктного з'єднання в пізнавальному синтезі.

ІПР (РЛМ)-6. На цьому етапі реалізації інноваційної програми дослідження за створеною інноваційною ноо-методологічною системою ІНМС постає завдання з виявлення номонологічних трендів ІНДП, за якими можна здійснити надійний "ноосферний прогнозис" інноваційного розвитку знань засобом їх програмованого регулювання. Звідси і відповідна мета розділу – встановлення ноо-номонологічних трендів реалізації ІНДП за відповідними програмовано-регулюючими логономосами розширеного продукування інноваційних знань. Тема розділу: "науковий прогнозис дослідних інновацій отриманих в результаті здійснення програмованого пізнавально-аферентивного зросту наукових знань". Контент розділу визначається, конкретною гносеометрикою тих знань, які прогнозується отримати в ноо-номонологічному тренді розробляємих ноо-технологій за їх типами та призначенням. Воно може приймати самореферентивний характер і ставати "самореферентивним знанням" суб'єкта-інноваnта, яке виявляється в "самореферентивних дослідних програмах" та епістемологічно переноситься в процесі креативного "самореферентного дослідження" з "мікрорівня нейронних структур" творчого суб'єкта на макрорівень "природних когнітивних систем" (Е. Езер). І тоді нами приймаємий "реальний навколишній світ вже не контрує нас", а ми конструюємо "його" [14, с. 267, 268-269]. Тоді інноваційні "реальнісні конструктори" предстають в якості людської системи безперервно зростаючого знання, котрому відобра-

жені лише "деякі фрагменти реального світу", а ця єдина і цілісна "епістегуманітарна система" (Г. Фальмер). Її головна інноваційна якість – це здатність до самоорганізації і саморозвитку знань, до їх управляємої "постеволюції" (15, с. 99, 233-234). В нашій концепції, – це програмоване управління реальністю за системою ноо-методологією інноваційних науково-дослідних програм.

ІПР (РЛН)-7. Дія регулюючого логономоса в інноваційній ноо-методологічній системі ІНМС на цьому етапі дослідження спрямована на розробку і застосування таких інноваційних методів, що змінюють "дослідну реальність" на ноосферно-програмовану наукову реальність за інноваційною програмою ІНДП. За отриманими результатами – це "ближня" (або "віддалена") "інноваційна реальність" її певних "буттєвісних локаціях" прогнозованого і "здійсненого майбутнього" з новою соціальною організацією науки і суспільства. Подібний тип соціуму часто характеризується як "наукове суспільство", розвитком якого можна ефективно управляти та спрямовувати у необхідне русло його соціального розвитку. Мета ІНДП на даному етапі здійснення інноваційної програми це практичне застосування цільових інноваційно-дослідних операцій за методологією регульованого ноосферно-креативного синтезу (НКС). Тема ІНДП – створення ноо-проектів в номонології здійснення регульованих НКР на основі розроблених ноосферних технологій та ноо-інновацій з "управління реальністю". Насамперед, це стосується управління буттєвісним розвитком в його соціо-екологічному і соціо-гуманітарному значеннях: освітній і ноо-наукові центри, ноо-технологічні комплекси, ноо-виробництво знань і технологій, інноваційні ноо-сферополіси та інфраструктурні утворення різного функціонального призначення, але в єдиному тренді і номонології ноосферного розвитку. Контент розділу складає номонологічна експлікація різновидових і одночасно взаємопов'язаних регульованих ноосферно-креативних синтезів (РНКС), що здійснюється за інноваційною програмою ІНДП та на підґрунті інноваційної ноо-методологічної системи ІНМС. А саме: (1) РНКС-1, що має характер інформаційно-технологічного синтезу (ІТС) в різних інфосферних локаціях (інфомережі, наукові та освітні інфополіси), інфомаційно-семантичних семіотично-експертних "розширених" "об'єктосферах" "суб'єктосферах" (штучний інтелект, активнодіючий "розумні об'єкти"), комплексні ІТ-проекти програмованої життєдіяльності, наукових досліджень тощо; (2) РНКС-2, що орієнтований на здійснення гносеокреативного синтезу (ГКС) інноваційно-пізнавальної спрямованості і розвитку енактивно-програмованих технологій (ЕПТ) "на випередження". Серед них – "гносеосферні" наукові та освітні "реалогносізи" у формах освітньо-наукової реальності ноо-ментальної інтеркомунікації, синерго-медичні реалогнозиси (термінали) з психофізичного підвищення антропотенціалу соціуму на ноо-синергетичних технологіях, осмоноосферні реалогнозіси різної онтологічної вимірності і онтореальнісного зв'язку, антропометричні термінали програмовано-цільової креативної самореалізації тощо; (3) РНКС – дає можливість здійснення епістесферно-креативного синтезу (ЕКС) для отримання інноваційних знань через епістесферу неонаукової реальності (ЕНР) перш за все координатно-епістеметричних "системах знань", в їх "тематичних терміналах" та аперентивного зв'язку з "операційними реальностями" (в різних системах інноваційних знань та їх опредмечення в терео-динамічних станах та "паралельних станах епістеральностей"). (4) В РНКС-4 реалізуються управляємі "ноосферні синтези з різними креативними ефектами", ноо-синергетикою, в варіаціях, в версіях, модусах і морфологіях; це може бути голограмно "наведені" або "доповнені реальності", буттєреальності "розширеної" вітальності і життєпроявлень, реальності "детермінованого сущого" у самих різних вимірах, світопредставленості і номонологією (програмованості тощо); (5) у здійснені РНКС-5 можливе моделювання періодично-фазових синергопереходів в процесах ноо-сенергетичного синтезу (НСС) з онто-трансцензусом в різні реальності, виміри та інші екзистенціали буття; це можуть буть транс-реальнісні і управляємі транс-топологічні переміщенння (в межах або поза меж матеріально-фізичного континіуму), а також інші інноваційні онто-гносеологічні репрезентації наукових програм в їх ноосферно-креативному здійснені за методологією ноо-наукового пізнання.

До **головних результатів** з розроблення ноосферно-гносеологічних засад, інноваційних програм, наукових досліджень можна віднести: (1) створення ноосферно-наукового підходу до розробки інноваційних дослідних програм в системі гносеології ноо-науки і світорозумово-пізнавальної методології, що має номонологічну єдність всіх структурних складових; (2) представлена гносеосфера, логосфера і гносеометрика розробки інноваційних дослідних програм сукупності відповідних науково-пізнавальних дій, що репрезентовані в інноваційних методах створення ІНДП; (3) показана можливість продукування інноваційних знань в процесі здійснення ІНДП та забезпечення їх програмованого зросту на основі ноосферно-пізнавальної номонології; (4) отримання ноо-інновацій у якості ноосферно-технологічних розробок здійснених на основі ноосферно-креативного синтезу наукових знань в методологічній системі ноо-пізнання; (5) представлена поетапна реалізація інноваційних дослідної програми в структурній єдності її основних складових

з методологічною системою, цільової і тематичної пов'язаності програми і методології за розробляємими розділами і контентом. Обговорення показало необхідність подальшого проведення науково-дослідних розробок у визначеному напрямі з доведенням їх фраксіологічної ефективності та значення та в певних сферах суспільної життєдіяльності, передусім в освіті, в системі підготовки молодих фахівців, оновлені кадрового потенціалу, провадженні інноваційної методології та програм в соціально-економічному розвитку громад і всього суспільства. Основний висновок полягає в тому, що створення, ноосферно-світорозумових засад здійснення наукових досліджень дозволяє надати їм яскраво виражену інноваційного характеру, спланувати їх проведення на основі реалізації відповідних інноваційних програм, забезпечити їх високу надійність та ефективність в системі гносеології науки, досягти безперервного зросту неонаукового знання на основі інноваційної методології ноосферного пізнання. Ноосферно-програмований підхід надає нових імпульсів для прогресивного розвитку науки і суспільства, гуманізує сучасні наукові дослідження і відкриває інноваційно-сприятливі перспективи для творчої життєдіяльності людей. Перш за все наповнює культурно-ціннісним змістом і значенням особисте буття всіх креативних суб'єктів, стимулює продуктивну духовно-творчу самореалізацію в здібностях і талантах, за власною цільовою програмою, що несе благо для суспільства та всіх його громадян.

Література

1. Лакатос И. Методология исследовательских программ. Москва : АСТ, 2003. 380 с.
2. Поппер К. Логика научного исследования. Москва : Республика, 2005. 447 с.
3. Фейербанд П. Прощай разум. Москва : АСТ, Астрель, 2010. 447 с.
4. Курносов Ю.В. Аналитика как интеллектуальное оружие. Москва : Ритм, 2015. 613 с.
5. Моргун О.А. Філософсько-наукові засади ноосферного пізнання в методологічній системі ноонаукового зросту знань. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 35. С. 27-32.
6. Человек и общество: ноосферное развитие. Энциклопедия ноосферных знаний /Под ред.В.Н. Василенко, С.И. Григорьева и др. Москва, Белгород : Белгородская обласная типография, 2011. 485с.
7. Капіца В.Ф. Філософія і методологія ноо-науки: дослідні програми з ноосферних технологій та їх НТ-праксіси в проектних ноо-інноваціях. Кн.4. Кривий Ріг: Видавничий центр, 2019. 939 с.
8. Будко В.В. Философия науки. Харьков: Консум, 2005. 268 с.
9. Философия науки / за ред. Ю.В. Крянева, Л.Е. Моторина. Москва : Инфра, 2011. 416 с.
10. Капіца В.Ф. Філософія науки як ноосфера інноваційного мислення і ноо-пізнання. Кн.2, Кривий Ріг : Видавничий центр, 2018. 787 с.
11. Князева Е.Н. Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии. Москва: Центр гуманитинарных инициатив, 2014. 352 с.
12. Капіца В.Ф. Ноосферно-ментальні і ноо-праксіологічні сили в номонології їх розвитку та гносеометриці онтодіяльнісної креативної реалізації. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 35. С. 9-14.
13. Эзер Э. Эволюционная эпистемология как самореферентная исследовательская программа в естествознании. *Эволюционная епистемология*: антология. Москва, 2012 с. 259-272.
14. Фальмер Г. По разные стороны мезокосма. *Эволюционная епистемология:* антология. Москва, 2012. С. 325-336.

Анотація

Моргун О. А. **Ноосферно-гносеологічні засади створення інноваційних програм наукових досліджень в методологічній системі ноонаукового пізнання.** – Стаття.

Розглядається проблема створення ноосферно-гносеологічних засад з метою розробки інноваційних науково-дослідних програм з номонології методологічно-регулятивних систем ноо-пізнання і ноосферного зросту наукових знань. Показується необхідність розвитку ноосферно-пізнавального світорозуміння для вірного представлення гносеосфери наукової реальності, сучасної ноосфери науки в якості ноо-науки, в якій відбувається активні ноо-ментальні і науково-дослідні процеси інноваційного спрямування розкривається сутність інноваційно-ноосферного підходу, в якому можливо визначити номонологічні регулятори розробки наукових програм на інноваційній основі та в системі сучасних методів і ноо-методології наукового пізнання з отримання ноо-інноваційної за програмою проведення інноваційних досліджень. Представлена "структурна єдність" інноваційної програми і методологічної системи з її реалізації за відповідними основними етапами проведення наукового дослідження, в єдиній гносеосфері, логосфері і гносеометриці науково-дослідних процесів за їх тематично-науковими розділами та інноваційно-дослідним контентом. Стверджується, що номонологічна регулятивність та управляємість науково-дослідними процесами досягається в разі задіяння відповідних гносеометричних методів науково-дослідних стандартів інноваційності, енактивно-пізнавальних технологій "пізнання через дію", інформаційного і ноосферно-технологічного НТ-програмування та ноосферно-креативного синтезу. Доведена праксіологічна значимість інноваційних науково-дослідних програм та можливості їх ефективного використання в багатьох сферах суспільної життєдіяльності, а особливо – науки, освіті, соціо-економічних сферах, в розвитку інноваційного ноосферного виробництва, в соціо-ноосферній самоорганізації і саморегуляції суспільного буття в інноваційній перспективі його духовно-творчого прогресу.

Ключові слова: ноосферне пізнання, інноваційна програма, гносеологія науки, ноонаука, методологічна система, ноосферні інновації, інноваційне дослідження, ноо-знання, ноосферна номонологія.

Summary

Morhun O. A. **Noosphere-gnoseological principles of creating innovative research programs in the methodological system of nooscientific knowledge.** – Article.

The problem of creating noospheric-gnoseological bases in order to develop innovative research programs on the nomonology of methodological-regulatory systems of noo-knowledge and noosphere growth of scientific knowledge is considered. The need to develop a noospheric-cognitive worldview is shown for the correct representation of the epistemosphere of scientific reality, the modern noosphere of science as a noo-science, in which active noo-mental and research processes of innovative direction reveal the essence of the innovative-no-sphere approach, in which it is possible to identify nomonological regulators of development of scientific programs on an innovative basis and in the system of modern methods and noo-methodology of scientific knowledge on the acquisition of noo-innovative in the program of innovative research. Presented "structural unity" of the innovative program and methodological system for its implementation according to the relevant main stages of scientific research, in a single epistemosphere, logosphere and epistemetrics of research processes according to their thematic-scientific sections and innovation-research content. It is argued that nomonological regulation and management of research processes is achieved in the case of the involvement of appropriate epistemetric methods of research standards of innovation, enactive-cognitive technologies " recognition through action", information and noosphere-technological NT-programming and noosphere-creative synthesis. Proven practical significance of innovative research programs and the possibility of their effective use in many areas of social life, and especially – science, education, socio-economic spheres, in the development of innovative noosphere production, in socio-noospheric self-organization and self-regulation of social existence in the innovative perspective of its spiritual and creative progress.

Key words: noosphere cognition, innovation program, epistemology of science, noonauk, methodological system, noosphere innovations, innovative research, noo-knowledge, nospheric nemonology.

УДК 141. 321.6. 34.096
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.12

О. І. Об'єдков
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9596-5486
аспірант третього року навчання,
асистент кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету

ФЕНОМЕН ЦИФРОВОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ. ШЛЯХ ВІД КЛАСИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДО СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Останнім часом світ все більше занурюється в цифровий простір, оскільки сфери життєдіяльності індивіда вже в деякій мірі, а іноді й повністю переплітаються з використанням продуктів інформаційної революції. Мова йде про ті часи, коли з появою мережі Інтернет (початок 80-х років XX ст.) розпочався масштабний розвиток засобів комунікації, надання послуг (як комерційних, так і державних), вирішення професійних та побутових проблем людини, навчання й інших сфер саме цифровим шляхом. Світ продовжував невпинно приймати блага постіндустріальної сучасності, серед яких варто виокремити штучний інтелект, масивні бази даних, безпілотні й мобільні технології, безготівкові розрахунки, віртуальна реальність, хмарні сховища, безпаперовий документообіг і звісно ж технології ідентифікації (біометрія). Тепер задля виконання своїх професійних обов'язків не треба діставатися до свого місця роботи, а дитина не має щоранку йти до школи, так як свої задачі можна виконувати в будь-якому місця за допомогою комп'ютера або мобільного пристрою та мережі Інтернет. Зараз людина не має відстоювати величезні черги в державних органах, щоб отримати ідентифікаційний код чи довідку з реєстрації місця проживання, так як це можна зробити через спеціальні мобільні застосунки. Наразі державні програми з цифровізації націлені на створення найбільш придатних умов для реалізації державного управління, економіки, освіти, бізнесу, медицини і навіть приватного життя.

З усього вищенаведеного можна зробити висновок, що явище цифровізації є дуже революційним та має сприйматися адекватно. Світ рухається вперед, забуваючи про старий устрій й засоби розвитку, а з еволюційної точки зору – це великий стрибок у майбутнє, яке вимагає перманентних змін. Тобто відбувся природній процес, від якого ніхто не має постраждати, а лише отримати преференції. Але з іншого боку є нюанси, які відштовхують певні прошарки населення від такого прогресу. Існує думка серед таких людей, що тотальна цифровізація не всім йде на користь і це взагалі небезпечно. Мова йде про безпеку нашої особистості, а також наших даних, оскільки користуючись благами цифрової революції, людина так чи інакше має себе ідентифікувати. Це відбувається, коли ми погоджуємось на обробку персональних даних при використанні мобільних додатків чи певних сайтів в мережі Інтернет. І саме тут виникає нагальна проблема кібербезпеки, так як наші особисті дані можуть стати предметом шантажу для хакерів. Сюди можна віднести й наші фінанси, оскільки іноді при їх пересиланні з використанням різноманітних платіжних систем може статися так, що вони надійдуть тим же зацікавленим хакерам. Щороку фіксуються тисячі масштабних випадків витоку даних. На щастя, з кожним роком їх стає все менше завдяки сучасним засобам захисту від кібератак.

Виходячи з таких контраргументів, виникає серйозне питання: «Наскільки безпечна ця цифрова революція?». Існує навіть думка про те, що подібний перехід до інформаційних технологій відбувся лише для того, щоб усіх контролювати та перетворити нашу планету на єдиний тоталітарний табір, де дані, думки, погляди, ідеї всіх індивідів мають контролюватися. Варто зауважити, що в деяких країнах ця загроза реально існує, зокрема в Китаї й російській федерації. Що це за явище цифровий тоталітаризм і чи дійсно він вже з'явився?

Актуальність дослідження. Тоталітарний режим представляє собою одну із загроз, що може протистояти сучасному демократичному світу, країни якого тяжіють до свободи в усіх сферах життя, в тому числі свободі дій в кіберпросторі, але виключно в рамках відповідного законодавства та збереження безпеки цифрового світу. Феномен цифрового тоталітаризму являє важкий процес переходу від контролю на рівні політичного устрою держави за суспільним й приватним життям пересічних громадян до спеціальних маніпуляцій зі слідкування через світ інформаційних технологій. Мова йде про те, що цифровий тоталітаризм дійсно може спростити реалізацію заходів з панування держави над життям людей через продукти інформаційної революції. Тому виникає потреба ретельного дослідження зазначеного явища і прогнозування майбутнього розвитку, оскільки існує реальна небезпека, що цей

© О. І. Об'єдков, 2023

процес може перестати бути безпечним та контрольованим.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика цифрового тоталітаризму досі досліджується, проте на сьогоднішній день мають місце серйозні напрацювання. Тим не менше, питанню загрози тоталітаризму в свій час приділяли такі іноземні науковці, як Фрідріх Август фон Гаєк, Карл Йоахім Фрідріх, Збігнєв Бжезінський, Артур Крокер, Ален Турен, Елвін Тоффлер. Особливо вагомий вклад зробили такі дослідники, як Ханна Арендт зі своєю працею «Джерела тоталітаризму». В ній авторка ретельно розглядає джерела тоталітаризму, розкриває явище расизму й інші проблеми, які виникають в умовах тоталітарного устрою. Також, необхідно зазначити Еріха Фромма з його книгою «Втеча від свободи», в якій він вказує на небезпеку, яка пов'язана із приходом тоталітарного режиму. Автор праці звертає увагу, що свобода оманлива і її людина використовує для нівелювання стосунків з іншими. В той же час індивід підкоряється авторитарній особі, яка позбавляє людину можливості жити на свій розсуд.

Серед сучасних вчених, які досліджували явище цифрового тоталітаризму варто згадати Джон Барлоу, Хусейн Пусат Кілдиг, Сімона Янковські, Вінсент Ф. Хендрікс, Мадс Вестергоард та Бюнг-Чул Хань. Окрім цього зазначену проблематику розглядати такі науковці, як Г. Смолян, Б. Кормич, В. Богуш, Г. Атаманов, О. Соснін, О. Додонов, О. Юдін, А. Баранов, О. Литвиненко і В. Лопатін.

Метою цієї статті є розкриття явища «Цифровий тоталітаризм», визначення існування або відсутності його загрози, а також пропозиція можливого інструменту вирішення даного питання, якщо розповсюдження цифрового тоталітаризму буде набирати більших обертів.

Виклад основного матеріалу. Кожна сучасна держава без винятку має власний державний устрій (унітарний, федеративний та конфедеративний), форму державного правління (республіка і монархія), а також політичний режим, де основними виступають демократичний, авторитарний й тоталітарний. Саме політичний режим визначає напрямки розвитку тієї чи іншої країни, характеризує умови і якість життя її громадян, а також загальний рівень прогресу, якого досягла держава за часи свого існування.

Варто відзначити, що тематика політичного режиму є полем для дискусій в рамках правової науки та політології. Оскільки, в статті мова йде про явище тоталітаризму, то в першу чергу необхідно розкрити передумови його виникнення. При першій же згадці слова «тоталітаризм», «тоталітарний» на думку приходять диктатури країн першої половини XX ст., а саме Нацистська Німеччина на чолі з Адольфом Гітлером і його Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини, СРСР часів правління Йосифа Сталіна, а також фашистська Італія, очільником якої був Беніто Муссоліні. Так, саме в Італії вперше використали термін «тоталітаризм». Спочатку він виник як експресивний вираз, який використав італійський політик, ліберальний демократ Джованні Амендола з метою розкритикувати виборчу систему фашистської Італії. 23 травня 1923 року політик використав вираз *sistema totalitario* в своїй статті «Більшість і меншість», характеризуючи загарбницьку стратегію фашистської партії. На думку німецького науковця Йенса Петерсена таким чином Дж. Амендола не тільки вказав на контраст раніше діючих *sistema maggioritario* (система більшості) й *sistema minoritario* (система меншості), але і попередив, що подібна система загрожує встановленню необмеженої та абсолютної політичної влади [1, с. 7-8].

Новий термін почали активно використовувати, зокрема в антифашистській пресі, але пропаганда прибічників фашизму відмовилася заперечувати всі звинувачення з цього приводу і застосовувала це слово в програмних промовах, а пізніше зробили тоталітаризм частиною власного політичного курсу. Й. Петерсен у своїй праці «Історія концепції тоталітаризму в Італії» приводить слова члена фашистської партії Р. Ф. Даванзатті, які він виголосив у лютому 1926 р.: «Якщо опоненти скажуть нам, що ми тоталітарні, ми домініканці, непримиренні, ми деспотичні, то не слід боятися цих прикметників. Прийміть їх з честю й гордістю...» [1, с. 8].

Остаточно ж поняття тоталітаризму оформилося в 1950-ті роки. Порівнюючи зазначений італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм та сталінізм було запропоновано концепцію тоталітарного суспільства, яку сучасні дослідники пов'язують з феноменом «класичного тоталітаризму».

Класична концепція тоталітаризму утвердилася в ті часи, коли після Другої світової війни ще добре пам'ятали про фашизм, нацизм, в СРСР Сталін був досі при владі, а держави, які приймали комуністичну модель, наслідували тоталітарні методи керування. 1952 р. в США відбувся політичний симпозіум, на якому тоталітаризм визнали як «закриту і нерухливу соціокультурну і політичну структуру, в які будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру». Першими ж теоретичними дослідженнями з тематики тоталітаризму були «Шлях до рабства» (1944 р.) Ф. А. фон Гаєка, «Походження тоталітаризму» Х. Арендт (1951 р.), а також «Тоталітарна диктатура й автократія» К. Й. Фрідріха та З. Бжезінського [2, с. 267].

Для більшої деталізації поняття тоталітаризму необхідно визначити його основні характеристики і підвиди. Так, для тоталітарного режиму властиве наступне: жорсткий контроль однієї політичної партії над усіма напрямками державного функціонування, а саме політикою, економікою, соціальною й духовною сферами. На чолі ж держави стоїть одноосібний лідер, який ні перед ким не звітує. Таке лідерство часто носить індивідуальний характер, а найближче оточення диктатора переважно відокремлене від нього [2, с. 269]. В тоталітарній країні наявний правоохоронний орган (зазвичай поліція, рідше міліція), який виконує каральну функцію із застосуванням масових репресій над усіма, хто хоч якось порушує закон. Також, необхідно зазначити, що при такому режимі законодавство країни вкрай обмежує свободи громадян, а інститут громадянського суспільства існує більше формально. Часто відсутність останнього напряму пов'язують з наявністю одноосібного лідера країни, який нібито буде піклуватися про добробут та стабільність життя його громадян.

Особливої уваги заслуговує чіткий набір характеристик тоталітарного суспільства, який запропонували в раніше згаданій роботі К. Й. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й автократія». Усього дослідники визначили шість ознак тоталітарного суспільства, а саме:

– «Домінуюча ідеологія, заснована на доктрині завоювання світу заради побудови нового суспільства;

– Єдина партія, з одним лідером, яка організована за ієрархічним, олігархічним принципом, за умови злиття партійного та державного апарату;

– Тотальний поліцейський контроль із використанням досягнень сучасної науки, особливо психології;

– Контроль партії над усіма засобами масової комунікації;

– Повний контроль над збройними силами;

– Централізований контроль і керівництво всією економікою» [3; с. 88-89].

Із започаткуванням класичної концепції тоталітаризму, коли вже розпочався такий період в історії, як «холодна війна», світ отримав чіткі риси біполярності і на міжнародній арені утворилися два найсильніші центри – США й СРСР. Так, одні країни обрали капіталістичну модель, інші ж тяжіли до комуністів. Другі були закритими, де знищувалося все приватне, свобода пересічних громадян нівелювалась, а повнота влади керуючих країнами комуністичного блоку масштабувалася в геометричній прогресії та отримувала обриси тоталітаризму. З іншого боку, держави, які обрали шлях розвитку США, спрямували свій розвиток на лібералізацію всіх сфер життєдіяльності, а також загальну демократизацію суспільного устрою й державного управління. І так було до кінця 80-х років XX ст., поки тоталітарні (комуністичні) системи не зникли з карти світу. Люди втомилися від утисків та розпочали боротьбу за власну свободу. Так сталося в Румунії з режимом Ніколи Чаушеску, в Чехословаччині відбулася так звана «Оксамитова революція», між Німецькою Демократичною Республікою та Федеративною Республікою Німеччина була знищена залізна завіса, ознаменована падінням Берлінською стіни. Також, комунізм був знищений в Польщі, Болгарії, Албанії та Югославії, а вже взимку 1991 року звершив своє існування СРСР. В історії цей період відомий як «осінь народів». Саме так звершився період диктатур, тоталітарна система була знищена і майже весь світ розпочав свій вектор демократичного розвитку. Настав час, коли індивід не міг більше покладатися на державу та її керівництво, які мають за нього все вирішити. Тепер людина була сам на сам зі своїм життям й була повністю відповідальна за власну свободу [4, с. 110].

Важливо те, що 90-ті роки XX сторіччя заклали підвалини для нового історичного етапу розвитку людства. Відбувалися значні зміни в геополітиці і біполярний світ змінився на мультиполярний. Окрім цього, з появою новітніх держав, що вибороли свою незалежність, для економіки настали нові часи й такі країни спрямували свій шлях на входження в єдиний світовий економічний простір. Зрушення мали місце і в соціально-культурній сфері, оскільки відкрилося чимало можливостей для самореалізації індивіда, де останнє також пов'язане з підвищенням значення індивідуальної та суспільної свободи. Також, вищезазначений період ознаменований ще й всеосяжним розповсюдженням мережі Інтернет, який подарував людству чимало можливостей, а саме розширення кола для комунікації, ведення бізнесу, самоосвіта та дистанційна освіта, швидка поінформованість щодо останніх новин й ін.

Першим документом, який проголошує важливість Інтернету та закріплює в собі свободу доступу до нього і використання є Декларація незалежності кіберпростору, яка була опублікована 8 лютого 1996 року в Давосі, Швейцарія, відомим поетом, політичним активістом й кіберлібертаріанцем Джоном Перрі Барлоу. Автор зазначеної декларації пропагував дещо утопічний погляд на майбутній світ, де панує рівність та свобода усіх перед усіма, проте даний документ носив і революційний характер. Так, зокрема, Барлоу зазначав наступне: «Ми створюємо світ, у який усі можуть увійти без привілеїв чи упереджень, наданих расою, економічною силою, військовою силою чи місцем народження. Ми створюємо світ, де будь-хто і в будь-якому місці може висловлювати його або її переконання, якими б винятковими вони не були, не боячись бути примушеними до

мовчання чи конформізму» [5]. Автор декларації проголошував нову цифрову реальність, кіберпростір, бути незалежним новим світом без гноблення старого світу національних держав, керованих урядами. Барлоу порівнює цифрову революцію з Американською війною за незалежність, а піонери цифровізації схожі на героїв Американської революції: «Ці все більш ворожі та колоніальні заходи ставлять нас у те ж положення, що і попередні любителі свободи та самовизначення, яким доводилося відкидати владу далеких, необізнаних держав. Ми повинні оголосити наші віртуальні сутності імунними до вашого суверенітету, навіть якщо ми продовжуємо погоджуватися з вашим правлінням над нашими тілами. Ми будемо розповсюджувати себе по всій Планеті, щоб ніхто не міг затримати наші думки» [6, с. 119].

Для людства виникли нові важливі задачі, породжених інформаційною революцією, а саме збереження кіберпростору в безпеці, розроблення дієвих механізмів його захисту і найголовніше – це боротьба з перетворенням мережі Інтернет на оновлений «цифровий» концтабір, де тяжіють до використання тоталітарних заходів. Мова йде про те, що з появою Інтернету шлях індивіда був спрямований на емансипацію, розвиток особистості, власної свободи. Кіберпростір в свою чергу надає прекрасну можливість людині реалізовувати себе в повній мірі, а держави отримують плацдарм для втілення в життя різноманітних політичних, економічних, соціальних й культурних проєктів, які було б складно провести в режимі офлайн [7, с. 35-36]. Проте існує чимало загроз з боку тих же користувачів, які б використовували Інтернет для власного збагачення шляхом маніпуляцій персональними даними або ж крадіжкою грошей через цифровий банкінг, а також естеблішменту держав, що зацікавлений в тотальному контролі власних громадян через цифровий простір. Тобто пересічний користувач кіберпростору наразі дуже вразливий, а сам Інтернет не настільки ще досліджене явище. Через вразливість індивіда окремою загрозою є маніпуляції його знанням й свідомістю через надмірну кількість джерел інформації та загальну швидкоплинність світу [8, с. 150]. Дуже вдалою тут буде теза, яку використав в своїй статті стосовно тотальної й небезпечної цифровізації Олексій Миколайович Литвинов: «Тільки 5 % дна океану вивчено. Що знаходиться на інших 95%, не знає ніхто. І, схоже, вчені цим не переймаються; набагато більше їх цікавить, як простіше і швидше дістатися до Місяця, ніж спуститися в найглибшу частину океану» [9, с. 171].

В продовження Декларації незалежності кіберпростору необхідне було і юридичне закріплення прав користувачів Інтернету, а саме цифрових прав. Ядром останніх є право на отримання інформації, яке включає право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб. Основою зазначеної преференції є право людини на отримання інформації. На прикладі України це є конституційним правом, яке міститься в основному законі держави. Так, ст. 34 Конституції України закріплює наступне: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб– на свій вибір» [10]. Також, варто згадати положення одного із найголовніших міжнародних договорів в сфері захисту прав людини – Європейською конвенції з прав людини, прийнятої 4 листопада 1950 р. Ст. 10 Конвенції гарантує право на свободу вираження поглядів та право на доступ до інформації, але включаючи сучасні реалії цифрового простору, ця стаття розширюється в тлумаченні і до свободи в корисутванні Інтернетом. Чимало країн закрпілює це право законодавчо. Наприклад, Естонія та Іспанія визнають Інтернет як загальнодоступну послугу, Греція і Португалія закріплюють цю свободу на рівні конституційному, а у Франції й Коста-Ріці право користування Інтернетом визнається вищими судами [7, с. 35].

З іншого боку тотальна цифровізація, активне використання продуктів інформаційної революції, а також поступове розповсюдження Інтернету по всьому світу (вже нараховується більше, ніж 5 млрд користувачів і їх кількість неухильно зростає кожного року [11]) створюють підґрунтя для впровадження систем контролю деякими державами за власними громадянами на базі вищезазначеного цифрового простору. Вище було зазначено про дві держави, в яких яскраво проявляє себе явище «цифрового тоталітаризму», а саме Китай та російська федерація.

Так, Китайська Народна Республіка (КНР) розпочала свій шлях у бік цифрового тоталітаризму 1998 року, коли почалась розробка системи фільтрації контенту в Інтернеті, відомої як «Золотий щит» (неофіційна назва – «Великий китайський фаєрвол»), запуск якої відбувся 2003 року. Основним завданням такого «щита» виступає закриття доступу користувачам з Китаю до Інтернет-ресурсів, сервери яких знаходяться за межами території держави. Подібне обмеження було направлене на ліквідацію створення будь-якої політичної сили, яка б могла виступати альтернативою Комуністичної партії КНР. У зв'язку з цим виникла необхідність створити сервіс, який би був повністю контрольований державою й об'єднав би громадян Китаю. Саме так був створений додаток для обміну текстовими і аудіоповідомленнями WeChat [12, с. 85].

З подальшим розвитком інформаційних технологій в КНР все більше знищується «приватність» громадян та відповідно для владних органів розширюються можливості для контролю

за їх даними. Для понад мільярду китайців вже стало нормою політика «соціального рейтингу», що була започаткована 2014 року [13]. «Соціальний рейтинг» – це система обліку діяльності, що визначає певну благонадійність громадян Китаю, де кількість балів вирішує чи отримає громадянин кредит, чи влаштується на роботу, чи матиме можливість віддати дітей до дитячого садочку чи школи з кращими умовами і т. д.

Комуністична партія КНР пішла ще далі й має на меті створити базу даних ДНК, де будуть зберігатися «ДНК, а також зразки обличчя, голосу та райдужної оболонки ока». Окрім цього, влада буде збирати дані про Y-хромосому чоловіків з метою накопичення даних про їх родичів за батьківською лінією. Такі бази даних вже існують щонайменше у 25 провінціях КНР та для збору таких даних вже встановлюються повсюдно камери стеження з функцією розпізнавання обличь. Одним із прикладів «успішної» ідентифікації є виявлення одного представника уйгурської народності через встановлений на його мобільний телефоні додаток з уйгурським словником. На жаль, в КНР досі переслідують і використовують репресії по відношенню до цієї етнічної групи [14]. Все зазначене вище є живим втіленням сюжетів антиутопічних романів. Як показує практика дій влади Китаю, а також швидкість розвитку інформаційних технологій, подібні заходи «цифрового тоталіризму» будуть застосовуватися і надалі.

Подібна ситуація з Інтернет-простором існує в російській федерації, де у нинішньої влади є власний погляд на обмеження цифрової свободи та контроль за пересічними користувачами. Дана концепція в росії має назву «суверенного інтернету», що має на меті захист держави від зовнішнього втручання й захисту національної безпеки. Федеральна служба з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій (Роскомнадзор) продовжує блокувати доступ до певних сайтів та електронного сервісу, а з початком повномасштабного вторгнення рф на територію України чимало іноземних компаній пішли з ринку росії і як наслідок закрили доступ до своїх веб-сайтів. Окрім цього, роскомнадзор має недобру славу, пов'язану з власною некомпетентністю, коли співробітники даної установи намагалися заблокувати відомий у світі месенджер Telegram, що був створений Павлом Дуровим, колишнім гендиректором соціальної мережі «Вконтакте». Відповідно, некомпетентність пов'язана з блокування IP адреси, яка належать хостинг-провайдеру Amazon Web Services, у зв'язку з чим відбулося блокування багатьох Інтернет-ресурсів, які не були метою роскомнадзору [15, с. 90-91]. Сам Telegram в російській федерації вдалося заблокувати в квітні 2018 року. Вищезазначений П. Дуров відмовився співпрацювати з фсб і передавати ключі шифрування листування користувачів. На конституційному рівні росії передача даних про людей прямо заборонена [12, с. 85]. Telegram і досі залишається популярним месенджером для обміну повідомленнями, навіть не дивлячись на суворі заборони.

В даному дослідження варто згадати й Україну, оскільки вона є одним з лідерів з впровадження цифрового документообігу. Так, завдяки додатку «Дія» (скор. «Держава і я») відбулась реалізація концепції «держава в смартфоні» і перехід державних послуг в онлайн осередок. Завдяки цьому додатку вдалося прискорити, оптимізувати процеси та зменшити обсяги бюрократичної рутини державних органів, а також боротися з проявами корупції. З іншого боку, певна частина громадян переймається через безпеку збереження даних про себе й того, що владні органи можуть мати певний зиск з контролю за кожною дією громадянина України. Подібна думка має повне право на життя, проте дане питання потребує публічного обговорення із залученням експертів у сфері цифрової безпеки. Тим не менш, наразі складно говорити про репутацію додатку «Дія», оскільки ще пройшло не так багато часу з моменту запуску [15, с. 91].

Іноді цифровий тоталітаризм плутають з вимушеною та виправданою цензурою, яка навіть закріплюється законодавчо. З початком військових дій з боку рф на території України, уряд спрямував свою політику на викорінення майже всього, що носить російський слід. Так були заблоковані Інтернет-ресурси «Mail.ru», «Яндекс», а також такі соціальні мережі, як «Вконтакте», «Одноклассники». В першу чергу це було спрямовано на те, що зменшити вплив держави-агресора через кіберпростір на українців, а також залишити росію без прибутків від реклами в Україні. Окрім цього, фсб, яка повністю контролює всі веб-сайти з доменним ім'ям.ru має можливість отримувати доступ до персональних даних користувачів таких сайтів. У зв'язку з цим, вважається, що дії владних органів України цілком обґрунтовані і подібне неможливо співставити з явищем цифрового тоталітаризму [12, с. 85].

Висновки. Дослідивши ретроспективу тоталітарного режиму, оптимістично можна відмітити, що на цей час людство зробило чимало, щоб розбудувати, в цілому, демократичний світ, в якому люди виборють свої права, народи спрямовують свій шлях на незалежність, держава намагається створити оптимальні умови для власного розвитку. Свої корективи вносить й технологічний прогрес, який неухильно просувається в усі сфери життя людства, але з іншого боку вимагає від індивіда чимось поступитися, коли останній іноді навіть не усвідомлює цього: власними свободою, безпекою, часом. Зрозуміло, що людина сама має

відповідати за своє життя, проте інформаційна революція приносить несподівані сюрпризи, під які необхідно перелаштовуватися.

На сьогодні доволі складно відмітити, де є чіткі прояви цифрового тоталітаризму, проте приведені прикладі Китаю і російської федерації показують, що ці держави на шляху до повного контролю своїх громадян в режимі онлайн. Так, Китай з політикою соціального рейтингу, росія з тотальним контролем Інтернет простору з боку владних структур, не залишають ані шансу на спокійне приватне життя пересічній особі. Існує великий ризик серйозних порушень прав людини в цій сфері і тому пропонується наступне. З боку міжнародної спільноти необхідно розробити міжнародно-правовий акт, що регламентуватиму безпеку Інтернет мережі та чітко визначатиме інформаційні права людини. Держави зі свого боку мають адаптувати власне законодавство відповідно до такого міжнародно-правового акту, а також створити незалежні інституції, які будуть контролювати безпеку кіберпростору, а також захищати приватну сферу життя індивіда від порушень його прав в цифровій мережі. Зокрема, подібні інституції мають виступати гарантом «цифрового антитоталітаризму». Наостанок, від людини, яка наразі більшу частину свого життя проводить в Інтернет просторі, вимагається не зволікати, а убезпечувати себе від будь-яких зазіхань на безпеку їх приватного життя в кіберпросторі, інформаційних прав та використовувати різноманітні застосунки й програмне забезпечення для гаджетів, які створять для індивіда умовний щит від зовнішніх зазіхань з боку державних органів влади й хакерів. Технологічна революція і її продукти мають ставати нормою у використанні для кожного, проте для цього необхідно до кінця розуміти наслідки їх використання, зокрема, людина має тримати баланс між своєю біологічною сутністю та контролювати рівень свого занурення в цифровий світ.

Література

1. Petersen, J (2004) 'The history of the concept of totalitarianism in Italy', in Maier H, (ed.) *Totalitarianism and Political Religious. Concepts for the comparison of dictatorships. Volume 1.* London: Routledge; pp. 3-20. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203340288-10/history-concept-totalitarianism-italy-jens-petersen?context=ubx&refId=69a2b8de-a422-4f09-ab0b-6e3ae997c866 (дата звернення: 14.03.2023);

2. Калініна А. О. Виникнення тоталітаризму : умови формування та типологія. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць.* 2014. Вип. 51. С. 264–272. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/274 (дата звернення: 14.03.2023);

3. Friedrich Carl., J., Brzezinski Zb (1965) *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard university press. URL: https://www.hup.harvard.edu/index-maint.html?isbn=9780674332607pavroz.ru/files/friedrichbrzezinski.pdf (дата звернення 15.03.2023);

4. Комарова Т. Тоталітаризм як соціокультурний феномен в інформаційну епоху. *European political and law discourse*. 2020. Vol. 2. № 7. P. 107-112. DOI: 10.46340/eppd.2020.7.2.14;

5. Декларація незалежності кіберпростору. Пер. з англ.І. Єгорової : веб-сайт. URL: https://ccl.org.ua/positions/deklaracziya-nezalezhnosti-kiberprostoru/ (дата звернення: 15.03.2023);

6. Vincent F. Hendricks, Mads Vestergaard (2018) 'Epilogue: Digital Roads to Totalitarianism'. P. 119–137. DOI: 10.1007/978-3-030-00813-0;

7. Сокоринський В. О. Сучасні інструменти захисту прав, свободи та безпеки особистості в епоху «цифрового тоталітаризму». *Регіональні студії : наук. фах. вид.* 2022. № 28. С. 35-39. DOI: 10.32782/2663-6170/2022.28.6;

8. Сухова Н. М. Цифрова реальність: нові умови для людства. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія.* № 1 (33). 2021. С. 150-154. DOI: 10.18372/2412-2157.33.15662;

9. Литвинов О. М. Діджиталізація: на порозі цифрового дахау // Держава і злочинність. Нові виклики в епоху постмодерну : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті віце-президента Кримінологічної асоціації України, професора О. М. Литвака (м. Харків, 23 квіт. 2020 р.) / Харків, 2020. С. 170-172. URL: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9635 (дата звернення: 17.03.2023);

10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141;

11. Datareportal. Digital 2022: October Global Statshot Report. URL: https://datareportal.com/reports/digital-2022-october-global-statshot (дата звернення; 18.03.2023);

12. Нестеренко В. В. Тоталітаризм в інформаційному середовищі // Радіоелектроніка та молодь у XXI столітті : матеріали 25-го Міжнар. молодіжн. форуму, м. Харків. 20-22 квітня 2021 р. Харків, 2021. С. 84–85. URL: https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/3130c51f-6341-4c4e-aa11-f6b7e712b634/content (дата звернення: 18.03.2023);

13. China's new 'social credit system' is a dystopian nightmare. *New York Post*: веб-сайт. URL: https://nypost.com/2019/05/18/chinas-new-social-credit-system-turns-orwells-1984-into-reality/ (дата звернення: 17.03.2023);

14. Цифровий тоталітаризм: Китай створить найбільшу в світі базу даних ДНК для відстежування людей, – ЗМІ. *ЕспресоTV*: веб-сайт. URL: https://espreso.tv/tsifroviy-totalitarizm-kitay-stvorit-naybilshu-v-sviti-bazu-danikh-dnk-dlya-vidstezhuvannya-lyudey-zmi (дата звернення: 17.03.2023);

15. Tymchyshyn B. Totalitarian threats of digital age. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2020. Вип. 37. С. 88-95. DOI: 10.26565/2220-8089-2020-37-12.

Анотація

***Об'єдков. О. І.* Феномен цифрового тоталітаризму. Шлях від класичної концепції до сьогодення.** – Стаття.

У статті досліджено політичний режим тоталітаризму, історію його започаткування, а також шлях який він пройшов від своєї першої згадки до злету в певних країнах світу в першій половині XX ст. Були розкриті умови, за яких тоталітаризм завершив своє існування та що започаткувало розвиток інформаційної революції. В статті згадано декларативний акт, який заклав основу для свободи доступу до Інтернету – Декларація належності кіберпростору (1996). Окрім цього, розкрито законодавче закріплення інформаційних прав індивіда, які складають нормативну базу для свободи в Інтернет. Акцентовано увагу на прикладах країн, де проявляє себе цифровий тоталітаризм, а саме Китайська Народна Республіка й російська федерація. В статті представлені, які саме прояви існують в КНР, а саме політика т. з. соціального рейтингу, а також створення єдиної бази даних ДНК, що дозволяє ідентифікувати особу за зразком обличчя, голосу та райдужної оболонки ока. Також, в статті наведений приклад російської федерації, яка використовує такий владний орган, як роскомнадзор для контролю громадян своєї держави у користуванні Інтернетом. Згадано, і про правоохоронний орган рф – фсб, який повністю контролює персональні дані користувачів в мережі Інтернет, які користуються сайтами з доменними ім'ям.ru. Був наведений і приклад України з прогресивним додатком «Дія», який встиг зарекомендувати себе як ефективний додаток для швидкого й ефективного документообігу. Проте громадян України хвилює безпека їх персональних даних, оскільки існує думка про те, що органи влади України будуть використовувати такі дані проти громадян цієї держави або ж зловживати власними повноваженнями у цій сфері.

У висновках до дослідження був запропонований інструмент, який потенційне зміг би протистояти розвитку цифрового тоталітаризму на трьох рівнях: персональному (відповідальність індивіда), державному (законодавча ініціатива та створення незалежних інституцій), а також міжнародному (розробка міжнародно-правового акту, який зможе стати впливовим засобом у сфері безпеки кіберпростору і регламентації інформаційних прав індивіда).

Ключові слова: політичний режим, «осінь народів», кіберпростір, цифровізація, «соціальний рейтинг», «суверенний Інтернет», цифровий тоталітаризм, «Дія».

Summary

***Obiedkov O. I.* The phenomenon of digital totalitarianism. The path from the classic concept to the present.** – Article.

The article examines the political regime of totalitarianism, the history of its inception, as well as the path it took from its first mention to its rise in certain countries of the world in the first half of the 20th century. The conditions under which totalitarianism ended its existence and which initiated the development of the information revolution were revealed. The article mentions the declarative act that laid the foundation for freedom of access to the Internet – the Declaration of the Independence of Cyberspace (1996). In addition, the legislative consolidation of an individual's informational rights, which constitute the normative basis for freedom on the Internet, has been revealed. Attention is focused on the examples of countries where digital totalitarianism manifests itself, namely the People's Republic of China and the Russian Federation. The article presents which manifestations exist in the People's Republic of China, namely the so-called politics. social rating, as well as the creation of a single DNA database that allows identifying a person based on the pattern of the face, voice, and iris of the eye. Also, the article provides an example of the Russian Federation, which uses such a power body as Roskomnadzor to control citizens of its state in using the Internet. It was also mentioned about the law enforcement agency of the Russian Federation – fsb, which fully controls the personal data of users on the Internet who use sites with domain names.ru. The example of Ukraine with the progressive application «Diya», which managed to prove itself as an effective application for fast and efficient document processing, was given. However, citizens of Ukraine are concerned about the security of their personal data, as there is an opinion that the authorities of Ukraine will use such data against citizens of this state or abuse their own powers in this area.

In the conclusions of the study, a tool was proposed that could potentially resist the development of digital totalitarianism at three levels: personal (responsibility of the individual), state (legislative initiative and creation of independent institutions), as well as international (development of an international legal act that can become influential means in the field of cyberspace security and regulation of information rights of an individual).

Key words: political regime, «fall of nations», cyberspace, digitalization, «social rating», «sovereign Internet», digital totalitarianism, «Diya».

УДК 141.113
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.13

І. В. Омельчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8817-1573
кандидат філософських наук
(Україна, Хмельницький)

ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕЙ ПЛЮРАЛІЗМУ В ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Постановка проблеми. Слово «постмодерн» вживається для позначення певного стану розвитку сучасної культури. Щоправда, у філософському дискурсі існують численні приклади узагальнень, які інакше позначають цей етап розвитку. Широковідомими є терміни «постіндустріальне суспільство», «постісторичний стан», «постсучасність», «транс-модерн», «ситуація постмодерну», «постмодерніті» тощо. Істотної різниці між змістом цих слів не має. Втім, найбільш вдалим, а відтак розповсюдженим, термінологічним еквівалентом стану сучасної культури є «постмодерн».

Французький філософ Жан Франсуа Ліотар визначає термін «постмодерн», як «стан культури після трансформацій, яких зазнали правила гри в науці, літературі та мистецтві наприкінці XIX століття» [9, с. 9]. На його думку, трансформації безпосередньо пов'язанні з кризою наративів, якщо точніше, метанаративів. Звідси випливає, резюмує Ж.-Ф. Ліотар, що «стан постмодерну» це епоха разючої недовіри до метанаративів. Останні, вважає французький філософ, відображають своєрідну ідеологію модерну, яка нав'язує суспільству та культурі загалом набір чітких приписів. Засадничими з-поміж яких є раціоналізм, неодмінний історичний прогрес, сцієнтизм, антропоцентризм, абсолютна свобода тощо.

Розмірковуючи про витоки постмодерну, Ж.-Ф. Ліотар вважає, що постмодерн розкриває себе не після модерну і не всупереч йому, а навпаки, в певному відношенні до нього. Постмодерн, зазначає він, «уже знаходився в модерні, тільки приховано» [8, с. 94]. Зображений у такий спосіб постмодерн, як складова частина модерну, обумовлює закономірність буття обох цих станів. З одного боку, завдяки кореню слова «модерн», окреслюється органічний зв'язок з попередньою епохою. А з іншого, через префікс «пост», засвідчується поява дещо інакшого, вже сучасного стану розвитку історії.

Німецький філософ Петер Козловські трактує термін «постмодерн» вельми розширено, розуміючи під ним нову історичну епоху, що йде на зміну епосі модерну. Філософ пов'язує програму модерну з пафосом Просвітництва, з надіями раціоналістів на абсолютне панування розуму. Альтернативою автократичним претензіям науки епохи модерну, П. Козловські, протиставляє постмодерну критику сцієнтизму, функціоналізму та утопізму. Він наголошує, що модерн виходить з єдиного універсального наукового методу – каузально-аналітичного, тоді як «наука постмодерну виходить з множинності методів, з розрізнення і комплементарності методів пояснення та розуміння» [7, с. 49].

Інший знаний теоретик постмодернізму Вольфґанґ Вельш вважає, що постмодерн хоч і з'являється «після Нового часу», але за смислом ніяк не «після модерну». Постмодерн збігається з модерном XX століття, відрізняючись від нього лише інтенсивністю. На думку В. Вельша, «постмодерн починається там, де закінчується ціле. А тому всюди, де спостерігаються спроби ретоталізації, постмодерн – в опозиції: в архітектурі – проти монополії інтернаціонального стилю, в теорії науки – проти жорсткого сцієнтизму, в політиці – проти як зовнішніх, так і внутрішніх проявів надпанування» [4, с. 130].

Американський філософ Річард Рорті, цілком у дусі попередніх мислителів, вважає, що постмодерн в найширшому розумінні описує відчуття, що «втрачена цілісність». Р. Рорті зазначає, що передчуття, згідно з яким все на світі розпадається на друзки, зумовлено двома причинами. По-перше, криза філософської тео-логіко-метафізичної традиції, відповідно якій є один істинний опис того, яка реальність насправді. По-друге, розчарування в інститутах ліберальної демократії. Тобто, зневіра щодо кращого соціально-політичного майбутнього людства, що одного щасливого дня історія завершиться повселюдним прийняттям егалітарних та демократичних інститутів [12, с. 454-455].

Загалом можна побачити, що модерним спробам абсолютизації розуму, засиллю логоцентризму та сцієнтизму, методологічному універсалізму та соціально-технологічному оптимізму, постмодерн намагається протиставити альтернативний світогляд. В основі цього світогляду лежить критика принципів класичного раціоналізму, з питомими їй атрибутами: плюралізмом, нелінійністю, контекстуальністю, невизначеністю тощо. Відтак інтелектуальною реакцією на постмодерн буде цілком певний стиль філософування – постмодернізм. Таким чином, визначення «постмодерну»,

© І. В. Омельчук, 2023

як епохи з властивими їй ціннісними та світоглядними орієнтирами, а «постмодернізму», як інтелектуально-філософську рефлексію цієї епохи, сприятиме подоланню термінологічної плутанини. З цього приводу Олександр Гріцанов пише: «В цілому, якщо сучасний культурний стан може бути виправдано охарактеризований за допомогою поняття "постмодерн" то стан усвідомлення його ментальності цілком адекватно називати за допомогою поняття "постмодернізм"» [6, с. 428].

З'ясовуючи природу філософського постмодернізму, білоруська дослідниця Марина Можейко наголошує на принциповій не монолітності його структури, яка «характеризуючись не тільки атрибутивною, а й програмною плюральністю, об'єктивується в широкому віялі різноманітних (як за критерієм моделюючої предметності, так і з точки зору методології, яка використовується) проектів» [10, с. 602]. Отож, якщо постмодерн попервах сприймається, як стан принципової плюральності, тоді постмодернізм варто розуміти, як спробу цю плюральність концептуалізувати.

Мета нашого дослідження полягатиме в тому, щоб за умов неабиякої актуалізації постмодерном категорій різноманіття та множинності, визначити природу плюралістичного підходу. З'ясувати, чи притаманні філософії постмодернізму ознаки, які окреслюють власне програму плюралізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В сучасній вітчизняній та зарубіжній філософсько-методологічній рефлексії, такі дослідники як В. Вельш, С. Келлерт, Ж-Ф. Ліотар, Р. Рорті, І. Хассан, Л. Столович, Л. Мікешина, В. Канке, П. Бублик, О. Ратнікова, М. Шестакова та ін., відзначають очевидну суголосність постмодернізму та плюралістичного підходу.

Виклад основного матеріалу. Відомий американський культуролог, фахівець з проблем постмодернізму, Іхаб Хассан, у статті «Плюралізм в постмодерністській перспективі», робить спробу зафіксувати ключові теми постмодерністської філософії. Він перелічує одинадцять істотних ознак постмодернізму: «невизначеність», «фрагментарність», «деканонізація», «безособовість», «невимовне», «іронія», «гібридизація», «карнавалізація», «перформанс», «конструктивізм» та «іманентність» [14]. Водночас запропоновані автором характеристики не лише окреслюють область постмодерністської «внутрішньої невизначеності», а відображають простір в якому втілюється критичний плюралізм.

Свій проект дослідження постмодернізму І. Хассан вважає остаточно не завершеним. Він наголошує, що перерахованих ним одинадцять ознак вочевидь не достатньо, аби збагнути всю глибину та неоднозначність постмодернізму. Заразом автор стверджує, що ці міркування принаймні призводять до двох висновків: «по-перше, критичний плюралізм глибоко залучений в поле культури постмодернізму, і, по-друге, обмежений критичний плюралізм в постмодерністських умовах певною мірою є реакцією проти радикального релятивізму, іронічної невизначеності» [14, p. 508]. Як ми бачимо, І. Хассан, з одного боку, вважає плюралізм невід'ємним елементом постмодернізму, а з іншого, наголошує на його відмінності від релятивізму. Інакше кажучи, критичний плюралізм намагається вгамувати наполегливість ідеї відносності.

Підхід щодо розрізнення методологічних програм плюралістичного підходу та релятивістського, притаманний також Р. Рорті. Він наголошує: «якщо "постсучасне" ("postmodern") філософське мислення ідентифікується з божевільним і нерозумним культурним релятивізмом – з ідеєю, що будь-яка нісенітниця, що назвала себе культурою, заслуговує поваги – то я не маю нічого спільного з таким мисленням. Але я не думаю, щоб з того, що я назвав "філософським плюралізмом", слідувала б подібна дурість» [12, с. 468]. Подібний плюралізм, вважає Р. Рорті, міститься в утилітаризмі та прагматизмі. А його тлумачення цілком відповідає духу позитивного прочитання змісту цього поняття.

Під «філософським плюралізмом» американський філософ розуміє теорію, «яка стверджує, що існує потенційна нескінченність рівноцінних способів життя, і що ці способи життя не можна впорядкувати за ступенем їх досконалості, а лише так, наскільки вони сприяють щастю окремих людей, які приймають даний спосіб життя, і щастю людських спільнот загалом» [12, с. 461]. Різниця між плюралізмом та релятивізмом, пише Р. Рорті, це різниця між «прагматично обґрунтованою терпимістю» та «легковажною безвідповідальністю».

Позитивну оцінку плюралізму, властивого постмодерністській програмі, дає уже раніше згаданий нами німецький філософ В. Вельш. Відзначаючи безкомпромісно незбориму роль плюралізму в межах постмодернізму, він пише: «Проти чого озивається постмодерн, так це проти всіх тих відмінних рис і позицій, які принципово протистоять такому плюралізму. Постмодернізм прощається з усіма формами монізму, уніфікації і тоталітаризації, з обов'язковими утопіями і багатьма прихованими формами деспотизму – і натомість переходить до ідеї множинності та різноманіття, багатоманітності та конкуренції парадигм, до співіснування різнорідного, гетерогенного» [4, с. 133].

Ба більше, продовжує В. Вельш, постмодернізм позитивно використовує кінець Єдиного і Цілого, коли намагається утвердити і розгорнути зростаючу силу множинності в її легітимності

та своєрідності. Саме тут зосереджено ядро постмодерну, вважає німецький філософ. На основі усвідомлення неминущої цінності відмінних концепцій і проектів, а не через поверховість або байдужість, постмодернізм радикально плюралістичний. Погляд постмодернізму, писав В. Вельш, це погляд плюралістичний [4, с. 130].

Виділяючи плюралізм як один з основних атрибутів постмодернізму, В. Вельш, водночас, застерігає про небезпеку неконтрольованого плюралізму. Так, він абсолютно виправдано помічає, що плюралізм легко причаровує, підбурює до еклектики і вседозволеності. Однак просте нарощування різноманіття не посилює його, а, навпаки, загрожує ослабити прогресуючою байдужістю. «Втім підхід постмодернізму, – зазначає В. Вельш, – по суті, не рівнозначний заклику до еклектичного цитування та використання легко замінних декорацій. Навпаки, потрібно, щоб окремі архітектурні одиниці-слова не звучали подібно словесним уривкам, але наочно представляли логіку і специфічні можливості тієї чи іншої використовуваної мови. Тільки тоді виконується постмодерний критерій багатомовності, в іншому ж випадку ми отримаємо неорганізований хаос» [4, с. 121]. Або в іншому місці він підсилює цю ж саму думку такими словами: «Постмодерний плюралізм у жодному разі не означає будь-що, а виступає за множинність і різноманіття зобов'язань» [5, с. 128].

Цінність постмодерністського плюралізму також проявляється у сфері соціологічного знання. Адже, як стверджує В. Вельш, притаманні постмодернізму диверситивність та різноманітність властиві одночасно і всьому суспільству. «Радикальний плюралізм і неминуча гетерогенність, різнорідність несхожих парадигм – те, що сповідує культурний постмодернізм, – є принципом постмодерного суспільства *загалом*, оскільки воно характеризується множинністю конфліктуючих і непоєднуваних критеріїв» [4, с. 124]. Тому, підсумовує В. Вельш, «постмодерне суспільство невідворотно плюралістичне. І той хто оминає цей плюралізм був би: в соціології – невігласом, в політиці – диктатором» [4, с. 124].

У кінцевому підсумку В. Вельш порушує вкрай важливу проблему об'єктивного і неупередженого відображення методологічного потенціалу плюралізму. Розв'язання якої, своєю чергою, дозволить глибше осягнути власне потенціал постмодернізму. Німецький філософ визнавав, що надто часто зустрічається саме зовнішня імітація, яка абсолютно заслужено породжує антипатію до постмодерністської творчості. Однак це не повинно затьмарювати всього напряму. Позаяк «головне в постмодерні, – наголошує В. Вельш – розширення можливостей, що враховує реально існуючий плюралізм, а що стосується звернення до історії, то це лише прийом, мета якого – повернути потенціали, втрачені в ході нещадної вирубки, реалізованої модерном» [4, с. 119].

З іншого боку, оцінка постмодерністського плюралізму, як і постмодернізму загалом, може бути діаметрально протилежною. Основна ідея обвинувачень розгортається довкола проблеми ототожнення плюралізму із еклектикою або релятивізмом. Зокрема дослідниця Ольга Ніколаєва один із розділів своєї книги, присвячений постмодернізму, промовисто називає «Диктатурою плюралізму». Причина, згідно з якою авторка негативно оцінює потенціал постмодернізму в тому, що «замість єдиної абсолютної Істини тут виступає якась множинність відносних, суб'єктивних "істин", покликаних мирно співіснувати і взаємного пристосовуватися в рамках плюралістичного простору» [11]. Звідси, на її думку, слідує еклектичність і цинізм. Оскільки постмодернізм насаджує принципово несерйозне, глузливе ставлення до духовних і культурних цінностей. Це означає, вважає О. Ніколаєва, «що все представлено в рівній гідності та рівній нікчемності в просторі постмодерністської цивілізації, утворюючій одночасно і звалище, і супермаркет...» [11].

Негативну оцінку постмодерністського плюралізму виражає філософ Лев Балашов. На думку Л. Балашова «постмодерністи, цураючись-уникаючи всяких канонів, стандартів, монізму, єдності, абсолютизму і таке інше, кидаються в іншу крайність, а саме, в крайність плюралізму, хаосу, анормального, релятивізму» [2, с. 94]. Саме завдяки плюралізму, припускає Л. Балашов, розкривається безмежна, безпринципна природа постмодернізму.

До того ж Л. Балашов наголошує, що постмодернізм, в своєму безмежному плюралізмі, аж ніяк не новий, позаяк вже на початку XX століття поширювалися подібні погляди. Тому філософ пропонує дослухатися до слів російського письменника Леоніда Андрєєва, який в одній критичній статті щодо п'єси Максима Горького описує «прогресивного» обивателя: «Петро не був так зашкарубіло нетерпимий до чужих думок, як його батько, він не тільки припускав, а й поважав чужі думки, щоб мати можливість потиснути руку і мерзотникові. В даний час такий методологічний трюк є однією з основ респектабельності різних каліцтв людського суспільства і особистої поведінки» [1, с. 13]. Такий аргумент, вважає Л. Балашов, розкриває підступну здатність плюралістичного підходу повсякчас виправдовувати свою природу.

Тенденція ототожнювати програму плюралізму з еклектикою та релятивізмом властива також філософині Ользі Білан. У статті «Сутність постмодернізму в "постіндустріальному" суспільстві» авторка цілком слушно зауважує, що «постмодерністський умонастрій зазнає на собі від-

битку розчарування в ідеалах. Постмодерністи прагнуть показати реальну багатоликість істини, множинність її смислів, яка не зводяться до якогось одного центрального знаменника. Плюралізм можна вважати серцевиною постмодерності» [3, с. 144]. Проте трактуючи плюралізм на релятивістський лад, авторка вбачає у суспільному різноманітті устремлінь, множинності інтересів, несхожості вподобань, риси безладності, відсутності будь-якої організованості. Затим О. Білан пише: «Дія, керована плюралізмом думок, може привести лише до плюралізму дій, бо плюралізм є відсутність цих принципів, тобто безпринципність» [3, с. 146].

Загалом, критика постмодерного плюралізму властива підходам О. Ніколаєвої, Л. Балашова чи О. Білан, має певні спільні риси. Усі вони декларують думку, у якій плюралізм позбувається власної самобутності та ототожнюється з еклектикою чи релятивізмом. Раніше ми звертали увагу на те, що плюралізм може трактуватися і у такому значенні, однак підкреслювали, що це не відповідає методологічному потенціалу плюралістичного підходу. Понад те, якщо пригадати міркування інших теоретиків постмодернізму, як-от І. Хассана чи В. Вельша, то запропонована аргументація О. Ніколаєвої, Л. Балашова чи О. Білан, не відповідатиме плюралістичним тенденціям постмодернізму. Позаяк поряд з тенденціями принципового неприйняття постмодернізму з властивими йому інтенціями до різноманіття та гетерогенності, існують інші точки зору, згідно з якими множинність не лише не елімінується, а навпаки набуває ствердного та конструктивного характеру.

Висновки. Підбиваючи підсумки потрібно сказати, що поняття «плюралізм» щодо постмодерністського дискурсу набуває свого істинного теоретичного значення у різних інтерпретаціях. З одного боку, як його ствердна характеристика, згідно з якою плюралізм розглядають як явище безперечно позитивне, який виражає саму динаміку життя, і відповідну міру демократичності й толерантності суспільства. З іншого, наділяють негативними та деструктивними якостями, вбачаючи у ньому синонім байдужості, безпринципності та радикальної релятивізації. Однією з причин того, чому трапляються такі полярні позиції, тенденція ототожнювати смисл плюралістичного підходу з подібними йому, проте відмінними підходами, еклектикою та релятивізмом. А втім, незважаючи на різноманіття можливих підходів верифікації ролі плюралізму, не викликає сумніву той факт, що плюралізм, в різних його проявах, являє собою характерну ознаку постмодернізму. Як писав з цього приводу В. Вельш, «постмодерн тут осмислений як конструкція радикальної плюральності, а постмодернізм захищається як його концепція» [5, с. 15].

Важливим аспектом застосування плюралізму в рамках постмодерністського дискурсу є власне стратегія становлення постмодерну як своєрідного культурно-історичного феномену. Відтак можна припустити, що зміна історичних епох, інакше кажучи, розв'язання проблеми співвідношення постмодерну і модерну, пропорційна росту рівня актуалізації плюралізму. На думку Леоніда Столовича, плюралістичний постмодернізм або постмодерністський плюралізм заперечуючи класичну традицію протиставляє себе епосі модерну, однак таке протиставлення набуває оригінального вигляду: постмодернізм плюралістично включає в собі і домодерні, і модерні елементи попередньої культури [13, с. 290-291].

Цю особливість плюралістичного підходу також помічав В. Вельш, коли говорив про популярну для сучасників помилку ідентифікувати постмодерн, як анти-модерн чи транс-модерн. Причина цьому, вважає німецький філософ, сам термін. Однак некоректність таких зауважень, В. Вельш, пояснює наступним чином: по-перше, якби постмодерн дійсно прагнув стати транс-модерном, то для цього слід було б просто продовжити інноваційну схему модернізму і зробитися модерним. А по-друге, якби в постмодерні йшлося суто про заперечення модерну і його подолання, то нічого б не змінилося. Лише традиція, від якої відмовляються, називалася б «модерн». Однак постмодерн чинить інакше, він реалізується в межах «принципового плюралізму». «А останній, зі свого боку, містить у собі як минуле, так і сьогодення, він – зазначає В. Вельш, – на відміну від будь-якого анти-модернізму – включає в себе модерн, розміщуючи його на почесне, але не виняткове місце» [4, с. 131].

Стає очевидним, що прямого протиставлення модерну і постмодерну явно недостатньо, позаяк така позиція бачить постмодерн лише під одним кутом зору. Отож, знов-таки повертаючись до В. Вельша мовимо, що ні хибне за змістом розуміння постмодерну як анти-модерну, ні хибне, щодо форми, розуміння його як транс-модерну, «несумісне з істинною ідеєю та смисловим ядром постмодерну, з принциповим плюралізмом» [4, с. 132].

Не підлягає сумніву, що потенціал закладений у плюралізмі очевидно реалізує себе у межах постмодерністського дискурсу. Саме таку позицію висвітлюють провідні теоретики постмодернізму, котрі відкидаючи крайнощі аргументації, намагаються балансувати на ствердних та позитивних аспектах, як множинності, так і єдності. Вочевидь реалізація цієї настанови розгортається на тлі протиставлення модерну та постмодерну, і, що важливо, в результаті такого експерименту останній ідентифікується вже не як анти-модерн чи транс-модерн. Опираючись на принципи

плюралістичного підходу, постмодерн починає тлумачитися не як заклик тотального заперечення модерну, категоричного неприйняття будь яких його ідеалів та норм, а як картина ширшого світогляду, яка, безперечно, включатиме й модерн. Підтвердженнями слугують, проаналізовані у нашому дослідженні, міркування Ж.-Ф. Ліотара, Р. Рорті, І. Хассана, В. Вельша.

Література

1. Балашов Л. Е. Занимательная этика. Москва, 2002. 464 с.
2. Балашов Л.Е. Ошибки и перекосы категориального мышления. Москва, 2002. 140 с.
3. Билан О.А. Сущность постмодернизма в «Постиндустриальном» обществе. *Известия Петербургского университета путей сообщения*. 2004. № 1. С. 142-147.
4. Вельш В. «Постмодерн». Генеалогия и значение одного спорного понятия. *Путь*. 1992. № 1. С. 109-136.
5. Вельш В. Наш постмодерний модерн. / пер. з нім. А.Л. Богачова, М.Д. Култаєвої, Л.А. Ситніченко. Київ, 2004. 328 с.
6. Грицанов А.А. Постмодернизм. *Новейший философский словарь. Постмодернизм* / гл. научный редактор и составитель А.А. Грицанов. Минск, 2007. С. 425-428.
7. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития. / пер. с нем. Л.В. Федоровой и др. Москва, 1997. 240 с.
8. Лиотар Ж.-Ф. Переписать современность. *Ступени: Философский журнал*. 1994. № 2. С. 92-112.
9. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. / пер. с фр. Н.А. Шматко. Санкт-Петербург, 1998. 160 с.
10. Можейко М.А. Постмодернизм. *Энциклопедия. Постмодернизм* / составители и научные редакторы А.А. Грицанов, М.А. Можейко. Минск, 2001. С. 601-605.
11. Николаева О. Современная культура и Православие. Москва, 1999. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Nikol/02.php (дата звернення: 18.04.2023).
12. Рорти Р. Послесловие: прагматизм, плюрализм и постмодернизм (1998). *Историко-философский ежегодник'2000* / ред. Н.В. Мотрошилова. Москва, 2002. С. 454-470.
13. Столович Л. Плюрализм в философии и философия плюрализма. Tallinn, 2005. 336 с.
14. Hassan I. Pluralism in Postmodern Perspective. *Critical Inquiry*. 1986. Vol. 12, No. 3. pp. 503-520.

Анотація

Омельчук І. В. **Проблеми концептуалізації ідей плюралізму в філософії постмодернізму.** – Стаття.

У статті представлені результати філософської рефлексії феномену плюралізму в традиції філософсько-методологічної думки постмодернізму. Показано, що модерним спробам абсолютизації розуму, засиллю логоцентризму та сцієнтизму, методологічному універсалізму та соціально-технологічному оптимізму, постмодерн намагається протиставити альтернативний світогляд. В основі цього світогляду лежить критика принципів класичного раціоналізму, з питомими їй атрибутами: плюралізмом, нелінійністю, контекстуальністю, невизначеністю тощо. Уточнено, що визначення «постмодерну» як епохи з властивими їй ціннісними та світоглядними орієнтирами, а «постмодернізму» як інтелектуально-філософську рефлексію цієї епохи, сприятиме подоланню термінологічної плутанини.

Важливим аспектом розуміння ролі та значення плюралізму в постмодерністському дискурсі є процес становлення постмодерну як своєрідного культурно-історичного феномену. З'ясовано, що саме на тлі плюралістичного підходу безпосередня конфронтація модерну та постмодерну ліквідується. Завдяки плюралізму, з'являється можливість інтерпретувати постмодерн не як спробу абсолютного спростування модерну, на кшталт позиції анти-модерну, а як заклик до пошуку нових смислів, внаслідок взаємодії з модерном.

Встановлено, що ідея плюралізму в філософії постмодернізму може тлумачитись по-різному. Проблема виникає тоді, коли плюралізм починають ототожнювати з еклектикою або релятивізмом. У цьому разі плюралістичний підхід звинувачують у неконтрольованій безмежності, безпринципності, відсутності будь-якої злагодженості. В ньому починають бачити синонім байдужості та радикальної релятивізації. Однак таке витлумачення плюралізму не відповідає його методологічному потенціалу. Тут варто пригадати слова В. Вельша, який говорив, що просте нарощування різноманіття не посилює плюралізму, а, зовсім навпаки, загрожує ослабити його прогресуючою байдужістю. Позаяк головне в плюралізмі не збільшення кількості, а розширення можливостей. Постмодерний плюралізм у жодному разі не означає вдоволеності від існування абичого, а виступає за множинність і різноманіття зобов'язань.

Ключові слова: модерн, постмодерн, постмодернізм, плюралізм, еклектика, релятивізм.

Summary

Omelchuk I. V. **Problems of conceptualization of the ideas of pluralism in the philosophy of postmodernism.** – Article.

The article presents the results of a philosophical reflection on the phenomenon of pluralism in the tradition of philosophical and methodological thought of postmodernism. It is shown that postmodernity tries to oppose an alternative worldview to modern attempts to absolutize the mind, the emphasis on logocentrism and scientism, methodological universalism, and socio-technological optimism. This worldview is based on criticism of the principles of classical rationalism, with its specific attributes: pluralism, nonlinearity, contextuality, uncertainty, etc. It is clarified that the definition of «postmodernity» as an era with its own value and worldview orientations, and «postmodernism» as an intellectual and philosophical reflection of this era, will contribute to overcoming terminological confusion.

An important aspect of understanding the role and meaning of pluralism in postmodern discourse is the process of becoming postmodern as a kind of cultural and

historical phenomenon. It was found that it is against the background of a pluralistic approach that the direct confrontation between modernity and postmodernity is eliminated. Thanks to pluralism, it becomes possible to interpret postmodernity not as an attempt to completely refute modernity, such as the position of anti-modernity, but as a call for the search for new meanings, as a result of interaction with modernity.

It has been established that the idea of pluralism in the philosophy of postmodernism can be interpreted in different ways. The problem arises when pluralism begins to be identified with eclecticism or relativism. In this case, the pluralistic approach is accused of uncontrolled infinity, unprincipledness, lack of any coherence. It begins to see a synonym for indifference and radical relativization. However, this interpretation of pluralism does not correspond to its methodological potential. Here it is worth recalling the words of W. Welsch, who said that a simple increase in diversity does not enhance pluralism, but, quite the contrary, threatens to weaken it with progressive indifference. Since the main thing in pluralism is not the increase in quantity, but the expansion of opportunities. Postmodern pluralism in no way means satisfaction with the existence of an abyss, but advocates multiplicity and diversity of obligations.

Key words: modernity, postmodernity, postmodernism, pluralism, eclecticism, relativism.

УДК 218:001.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.14

А. О. Пальчик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1247-1734
кандидат філософських наук,
викладач
Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-подільської дієцезії РКЦ

ФЕНОМЕН НАУКИ У ТЕОЛОГІЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ІОАННА ПАВЛА II

Постановка проблеми. Наука у розумінні *sciense* є відносно новим об'єктом теологічної рефлексії. Самé поняття *теології науки* як напрямку богословських роздумів (напр., проект М. Геллера [5, с. 115]) виникає у контексті переосмислення «земної» реальності як чогось цінного з богословської перспективи. Довготривале нехтування світським, профанним рівнем, а також фіксація уваги Вчительського уряду Церкви (і богословів) на пріоритетних з сотеріологічної перспективи об'єктах (Бог, людина, Церква тощо) упродовж століть виключало дослідження таких феноменів людського життя, як праця, політика, наука, техніка та ін., що розглядалися передусім у контексті морального вчення. Лише у XX ст., з появою та розвитком соціальної доктрини Церкви, згадані феномени поступово звертали на себе увагу католицьких дослідників, які почали відкривати у «земних речах» новий шанс для оновлення богослов'я. Вирішальним поштовхом для такої рефлексії став II Ватиканський собор (1962–1965), створивши простір для діалогу Католицької церкви зі світською культурою, включаючи науку. Думка Іоанна Павла II значно збагачує такий напрямок релігійної рефлексії, при цьому не обмежуючись тенденційними для богослов'я апологетичними мотивами. У його творчості (науковій, проповідницькій тощо) розкрилися нові виміри і аспекти науки як культурного феномену, що потребують окремого вивчення.

Автори переважної більшості публікацій розглядають думку Іоанна Павла II стосовно науки передусім в контексті проблематики співвідношення віри і розуму (Е. Даллес, В. Поссенті, А. Андервальд, М. Свігост [12], З. Воляк [14], С.І. Присухін та ін.), зокрема діалогу між наукою (природознавством) і релігією, «реабілітації Галілея» і т.п., натомість бракує досліджень, де б наука виступала самодостатнім об'єктом зацікавлення у творчості папи.

Мета даної статті – з'ясувати специфіку богословсько-антропологічної рефлексії Кароля Войтили (Іоанна Павла II) стосовно феномену науки. Відповідно до мети ставляться наступні **завдання**: 1. визначити ідейні впливи на вчення Іоанна Павла II про науку як сферу культури; 2. окреслити характер і мету папського вчення стосовно науки; 3. представити його головні ідеї стосовно сутності і завдань науки, а також людини як суб'єкта наукового пізнання; 4. з'ясувати значення ідей понтифіка в контексті теологічної топіки і теології науки. **Методами**, які застосовувалися у дослідженні, стали аналіз і синтез, біографічний, генетичний та герменевтичний.

Виклад основного матеріалу. Для Кароли Войтили (обраного у 1978 р. єпископом Риму під іменем Іоанна Павла II) сфера науки як інтелектуальної сфери людської діяльності була однією з пріоритетних питань, до яких він постійно повертався упродовж своєї діяльності. Як фахівця у царині етики і представника персоналістичного напряму, його передусім цікавила людина у всіх вимірах її буття, включаючи пізнавальну активність. З іншого боку, з огляду на обов'язки, пов'язані з церковним служінням на найвищих щаблях церковної ієрархії, сфера наукових досліджень у їх етично-богословському вимірі часто ставала темою папського вчення. Таким чином, наукові зацікавлення Іоанна Павла II гармонійно переплітались з реалізацією пастирського служіння, що й окреслило специфіку його думки.

Співпраця о. Кароля Войтили з молодими науковцями розпочалася наприкінці 1952 – початку 1953 рр. у будинку краківської філармонії, де він проводив цикл занять для групи молодих фізиків з Ягелонського університету. Ще перед цим, перебуваючи на посаді вікарія парафії св. Флоріана у Кракові, він був відомий молодим інтелектуалам своїми проповідями. Невдовзі взаємини о. Кароля з ними дещо змінили формат: академічне пастирство перетворилося у взаємну духовно-інтелектуальну співпрацю, що мала багаторічну перспективу. Зустрічі Кароля Войтили з науковцями не припинилися ані після його призначення краківським архієпископом, ані після обрання головою Католицької Церкви. Ці зустрічі відбувалися у формі семінарів, організацією яких займався видатний польський фізик Єжи Янік. Семінари, що отримали назву «Наука – Релігія – Історія», відбувалися з періодичністю раз у два роки в папській резиденції Кастель-Гандольфо з 1980 по 2003 рр. Тематика цих міждисциплінарних семінарів стосувалася актуальних питань фізики, космології, теорії еволюціонізму тощо,

© А. О. Пальчик, 2023

часто у їх відношенні до філософії природи, метафізики і релігії [11; 13]. Серед учасників семінарів варто відмітити двох польських священників і науковців – Міхала Геллера (нар. 1936) і Юзефа Жицінського (1948–2011). Праці М. Геллера – космолога, філософа і богослова – Іоанн Павло II читав, використовуючи його ідеї у діалозі з науковцями-природознавцями. Подібно, тісне спілкування з Ю. Жицінським (також священником і філософом, останній період життя якого відбувся на посаді люблінського архієпископа) на тему еволюції не могло не вплинути на думку понтифіка стосовно християнського погляду на цю проблему: у 1992 р. папа назвав еволюціонізм «чимось більшим, ніж гіпотезою» [14, с. 105].

Необхідно відмітити особливості джерел досліджуваної нами проблематики. З. Воляк виділяє чотири найважливіші документи, які стосуються теми співвідношення віри і науки у творчості Іоанна Павла II: 1. промова до членів Папської академії наук з приводу річниці народження А. Ейнштейна, 2. лист до о. Дж. Койне 1988 р., 3. промова до членів Папської академії наук на тему еволюції 1996 р. та 4. енцикліка «Fides et ratio» (1998). Наведені джерела, вибрані «дещо арбітрально», розкривають наступні головні питання стосовно проблематики: «1. Історія відношень між вірою і наукою, як з боку співпраці, так і конфліктів; 2. віра і фізичні та космологічні науки; 3. віра і біологічні науки; 4. віра і філософський розум, тобто віра і властиве усім людям прагнення пізнання істини» [14, с. 90–91]. Як можна зауважити, така відома енцикліка, як «Fides et ratio» не займає у наведеному списку першорядного значення. Чи дійсно вона є важливим джерелом для дослідження думки Іоанна Павла II стосовно співвідношення науки і релігії? М. Свігост вважає, що вона є цілісним розкриттям теми, яка неодноразово виявляє себе у різні роки понтифікату [12, с. 182]. На думку З. Воляка, хоча енцикліка і має найбільший церковний авторитет серед головних джерел стосовно згаданої проблематики, однак залишається найменш придатною, оскільки стосується «загально зрозумілої філософії, а на тему науки висловлюється скромно та обережно». А якщо подивитися на текст енцикліки з перспективи попередніх висловлювань Іоанна Павла II на питання «віра – наука», то напрошується думка, що ця проблематика в енцикліці була практично ігнорована [14, с. 91]. Окрім названих, безпосередньо нашої тематики стосується папська промова, виголошена на зустрічі з представниками наукового співтовариства в Люблінському католицькому університеті 9.06.1987 р. На нашу думку, у ній було найбільш розгорнуто представлено погляди папи на тему людини як суб'єкта наукової діяльності. Також необхідно вказати на твори, у яких виражено підхід Кароля Войтили / Іоанна Павла II до проблематики людської діяльності у світі (у тому числі пізнавальної, наукової) як з антропологічної та етичної перспективи, так і у світлі Одкровення: «Любов та відповідальність» (1960), «Особа і вчинок» (1969) і його перша енцикліка «Redemptor hominis» (1979). Слід відзначити, що остання позиція також цілковито належить авторству папи, будучи своєрідною програмою його понтифікату.

Сам термін «наука» понтифік вживав як у ширшому, так і вужчому значенні: у ширшому – стосовно дисциплін (включаючи теологію), які відповідають нижче наведеним критеріям науковості; у вужчому ж – стосовно суто емпіричних наук.

Теологію Іоанн Павло II окреслює як «частину такого розумового процесу, який провадить від "творення" до "зрозуміння"; є *науковою* рефлексією, оскільки проводиться *критичним*, тобто таким свідомим власних принципів і вимог способом, аби її значення мало універсальний характер; *методичним* способом, тобто відповідним до норм, визначеним її предметом та метою; *систематично*, тобто з налаштуванням на когерентне зрозуміння об'явлених Богом істин у їх відношенні до центру віри – Христа і Його спасенного значення для людини». Відповідно, теологів, до яких звертається у промові, папа зараховує до «працівників науки» [10, с. 169, 173]. Таке широке розуміння науки пояснюється особливістю думки Іоана Павла II, що тяжіє до цілісного, холістичного, комплексного розуміння концепту істини. Як наслідок, таємниця світу і (особливо!) людини, як його привілейованої складової, не може редукуватися виключно матеріальним виміром.

У вужчому ж сенсі термін «наука» вживався папою передусім у контексті співвідношень між «світськими науками» (передусім природничими) та релігією (вірою, надприродним одкровенням, богослов'ям). Також варто зауважити, що він уникає різкого протиставлення між «світськими» та «церковними» науками, що можна пояснити наміром відкритості на діалог зі світом культури, виразно проголошеним II Ватиканським собором.

На думку папи, наука за своєю природою є певним *благом*, оскільки спрямована на пізнання світу, створеного благим (Бут. 1:31), не втративши цю характеристику навіть після первородного гріха. Пізнання ж світу людиною є «формою участі у знанні Творця», тобто – пояснює Іоанн Павло II – є «першим ступенем подібності людини до Бога, актом пошани стосовно Нього, оскільки усе, що відкриваємо, являє собою шану для Первісної Істини» [7, с. 24]. Варто зауважити, що така думка папи є вагомим аргументом всупереч дилетантському трактуванню дерева пізнання добра і зла у біблійному райському саду як символу спокуси пізнання реальності. Коли Бог забороняє людині споживати плоди цього дерева, не йдеться

про табу на пізнання (у нашому розумінні цього слова), але про пересторогу щодо самовільного визначення людиною добра чи зла.

Адекватно проваджене наукове пізнання понтифік окреслює як точку перетину людської і божественної діяльності, посилаючись на документи II Ватиканського собору: «Коли вчені зі смиренням крокують уперед, відкриваючи таємниці природи, рука Божа провадить їх до вершин Духу» (пор. «Gaudium et spes», 36). У власних міркуваннях папа посилається на свого попередника Пія XI, який у motu proprio, на підставі якого засновувалася Папська академія наук, закликав науковців не вагатися «ствердити, що кожна наукова дисципліна відкриває і зміцнює дорогу, яка веде до християнської віри». Віра є нейтральною щодо наукового пізнання і сама по собі не сприяє процесу наукових пошуків, проте може мотивувати до досліджень, що супроводжуються свідомістю відкриття у природі присутності Творця [7, с. 27].

В промові до членів Папської академії наук (10.11.1979 р. у Римі) понтифік окреслив два завдання наук, що відповідають специфіці теоретичних і прикладних досліджень. Завданням фундаментальних наук є пошук істини. У цьому контексті папа згадує заклик святого Августина «Intellectum valde ama» («сильно люби розум»), що служить «оздобою» наукової творчості на даному етапі. «Чисте знання є благом, достойним любові, оскільки вона є пізнанням, а отже вдосконаленням розумності людини». Будучи інтегральною частиною культури, воно має зберегти свою «чистоту» навіть у випадку, якщо буде використане технічно. Фундаментальне знання є спільним благом, до якого не може бути жодних обмежень у формі «міжнародних залежностей» чи «інтелектуального колоніалізму». Також фундаментальні дослідження мають відзначатися незалежністю від політичної та економічної влади, завданням якої, натомість, стає підтримка розвитку цих досліджень без підпорядкування власним цілям. Вільна від потенційної політично-економічної узурпації наукова істина підконтрольна лише сама собі, а також Богові, який є найвищою Істиною та Творцем людини і Усесвіту [6, с. 29].

Друге завдання науки пов'язується з практичним використанням знань, що уповні реалізується їх різноманітними технологічними застосуваннями. Таке завдання обумовлюється подвійною метою «заспокоєння слушних вимог життя» і «подолання різних загрозливих для неї типів зла». Папа визнає велику користь прикладних наук для людства, але лише за умови, якщо дослідники керуються любов'ю та розумом, а також відважно протиставляються усіляким спробам невластивого втручання у їхню діяльність з боку тиранічної влади. У цьому контексті сумління постає ніби союзником прикладних наук. Таким чином тріада «наука – техніка – сумління» обумовлює функціювання науки як діяльності, що поставлена на службу людині [6, с. 29].

Теза Іоанна Павла II про підпорядкування прикладних наук фундаментальним знанням зумовлене ситуацією людини, особливо у XX ст. В енцикліці «Redemptor hominis» папа розвиває ідеї соборної пастирської конституції «Gaudium et spes», аналізуючи сучасні страхи людства, також спричинені науково-технічним поступом. Безвідповідальне ставлення до виробленої продукції ставить людину («невільника речей») перед загрозою самознищення. Натомість людина, яка від початку отримала покликання бути «шляхетним паном» свого середовища, має усвідомити велич і гідність свого призначення, збагнути істину про саму себе [1, с. 32–40]. Отже, можна прослідкувати наступну логіку: якщо метою фундаментальної науки є *пошук істини* у різних її аспектах (а передусім істини про людину, її сутність і покликання), то прикладні дисципліни, скеровані на втілення істини в людську практику, не можуть ґрунтуватися на принципах, які з цією істиною розходяться.

В іншому місці Йоан Павло II стверджує, що наука принесла Церкві користь [6, с. 30], посилаючись на уривок «Gaudium et spes» (п. 7): «Здатність до більш критичного мислення очищає його (релігійне життя – *А.П.*) від магічного розуміння світу і від поширених досі забобонів та з кожним днем вимагає більш особистого та діяльного сприйняття віри, завдяки чому багато людей приходять до щораз живішого відчуття Бога» [2, с. 338]. Як бачимо, отці Собору прямо не називають науку чинником, що сприяє очищенню християнського релігійності, але на її місці згадується «критичний дух». Можна сказати, що у даному місці папа виступає інтерпретатором постанов Собору і стверджує, що наука є інструментом «критичного духу» і криється у тексті соборного документа implicite.

Як підкреслює Іоанн Павло II, віруюча людина усвідомлює походження Усесвіту від Творця, який промовив своє «перше "fiat"» («нехай станеться»), що, у свою чергу, дало початок усім речам. Отже, існування світу вже має своє пояснення і, відповідно, науковий прогрес, не дивлячись на його подекуди заплутані й нелегкі стежки, прямує до відкриття реальності Всесвіту, елементи якого гармонійно поєднані. «Таким чином, великі вчені переконанні, що остаточною метою усіх природничих наук є відкриття елементарного закону». На думку папи, характерною рисою такого закону, формулювання якого могло б пояснити структуру Всесвіту, має бути простота. Разом з тим, простота елементарного закону зовсім не означає, що його «схоплення» є простою задачею [9, с. 99].

Міркування Іоанна Павла II стосовно людини як суб'єкта наукового пізнання також спираються на початок Книги Буття (2:19–20): «І сотворив

Господь Бог з землі всіляких польових звірів і всіляких птахів піднебесних і привів їх до чоловіка побачити, як він назве їх; як саме чоловік назве кожне живе творіння, щоб воно так і звалось. І дав чоловік назви всякій скотині, всякому птаству піднебесному і всякому звірові польовому, але для чоловіка не знайшлося помочі, йому придатної» [4, с. 5]. На думку папи, цей текст має символічний (в розумінні символу як «знаку збіжності, зустрічі та пасування до себе даних елементів») характер і не претендує на науковість з точки зору емпіричних наук. Натомість наведений уривок представляє людину, що «від початку» вирізняє себе у видимому Всесвіті, навіть серед найближчих до себе істот. Таким чином, вона опредмечує оточуюче її середовище, речі, серед яких залишається суб'єктом. Відкрита людиною (створеною на образ і подобу Божу) власна суб'єктність невід'ємно поєднується зі спроможністю до пізнання: «Людина є суб'єктом у світі предметів тому, що (вона – *А.П.*) є здібною до пізнавальної об'єктивізації усього, що її оточує. Тому, що завдяки своєму розумові звернена "згідно з природою" до істини. В істині міститься джерело трансцендентності людини стосовно усесвіту, в якому живе» [8, с. 422].

Отже, на думку Іоанна Павла II, у першій біблійній книзі відкривається «перспектива усілякої науки і усіх наук». Реальність в усіх її аспектах та елементах стає викликом для людського розуму. Більш того, тут у символічній формі міститься передвістя не лише новочасного та сучасного «гігантського» розвитку науки, але також змальовується майбутнє наукового пізнання в його суттєвих характеристиках. Процес «надавання імен» предметам, тобто опредметнення оточуючої реальності, символічно пов'язується зі все більш зростаючою спеціалізацію в царині наук, що одночасно супроводжується утвердженням людини у світі як суб'єкта. Іншими словами, зусилля, спрямоване людиною на пізнання, безпосередньо пов'язане з поглибленням її суб'єктності [8, с. 422].

«Початок», на який вказує папа, потребує детальнішого аналізу. За біблійним переказом людина чітко усвідомлює свою інакшість відносно решти світу, а також можливість надавати речам їхнє значення, використовуючи відповідно до власних потреб. Напевно процес становлення людини як суб'єкта не можна розглядати як швидкоплинний. Як відомо, первісна свідомість людини не відділяла чітко власного *Я* від природи, різниця між якими упродовж тисячоліть залишалася доволі туманною. Також для сучасників авторів Книги Буття, написаної у VI ст. до н.е., коли філософія тільки поставала, а про науку в розумінні людини XXI ст. не було й гадки, міфологічна картина світу все ще залишалася панівною. Якщо ж Іоанн Павло II бачить процес становлення людини як суб'єкта у безпосередньому зв'язку зі все більшим опредметненням реальності (що прямо пропорційно супроводжувалося б розвитком наукового пізнання), то чи не краще згаданий «початок» перенести на набагато ближчі нам часи?

У відповіді на це запитання не можна оминути категорії *плану Божого*, що реалізується в процесі творення світу та людини. Так, в одній з катехез (5.03.1986) папа посилається на Послання св. Павла до ефесян (1:11; 3:9), де Бог виступає вільним у творенні усього поза ним самим, а творіння віддзеркалює його «таємничий задум, укритий перед віками». В реалізації цього плану людина грає особливу роль разом з такою сферою діяльності, як наука, що вже закладена *implicite* в природу людини як розумної і творчої істоти. Поступово розгортаючись, пізнання людини все більше набирає рис усвідомленої активності, що виявляється у винайденні властивих методів пізнання світу і все більшої спеціалізації наукових дисциплін. Іншими словами, людську природу можна уявити як благодатний ґрунт, в який було посіяно спроможність пізнання, що згодом дає плоди у явищі, яке ми називаємо наукою. Таким чином, наука як така не є фактом, що з'являється разом з появою людини, але потенційністю, властивою їй «від початку».

Науковий прогрес – на думку папи – безпосередньо пов'язаний з відкриттям людиною самої себе. У процесі «називання» предметів, пізнання оточуючого світу, що також поступово розгортається у виділенні нових наукових дисциплін, людина все більше здійснюється у Всесвіті як суб'єкт. Отже, розвиток наукового пізнання пропорційний збільшенню людської суб'єктності на рівнях «людина – світ», «людина – людина» та «людина – суспільство». «Можна парадоксально сказати, що в міру поступу знання у світі – на макро- та мікрорівнях – людина ... щораз більше змушена захищати істину про себе саму». Це означає, що людина має протиставити себе подвійній спокусі: з одного боку, людина може узурпувати собі істину про себе (спокуса «самообожнювання»), а з іншого – підпорядкувати себе світу речей, таким чином перетворюючи себе саму на річ (пол. *samourzeczowienie*). Іншими словами, відповідно до логіки Книги Буття, людина від початку свого існування піддавалася спокусі підпорядкувати істину про себе власній же волі, що призводило до її існування поза об'єктивним порядком добра і зла. Ілюзія, що супроводжує спокусу, описану у Бут. 3:5, полягає на тому, що людина прагне самою стати мірилом добра і зла, таким чином ставлячи себе на місце Бога [8, с. 422–424].

Особливим чином вищезазначене стосується наук про людину. Іоанн Павло II зауважує, що у випадку дослідження сутності (природи) людини не вистачить застосування однієї або декількох

методологій. Тим більше це стосується науковців-християн, які не можуть дозволити собі наївне і некритичне засвоєння тих чи інших імплементованих у практику науки принципів. Ось чому віруючому досліднику слід «вийти поза суто природничу точку зору, а його віра наказує йому зайнятися антропологією з перспективи покликання і повного спасіння людини». Віра у даному випадку виконує роль «світла», що осяює наукові пошуки, а також «віссю», яка визначає інтелектуальну працю [8, с. 420].

Варто також вказати на зв'язок теологічно-антропологічною рефлексію папи з *теологічною топікою*, тобто богословським джерелознавством. Як бачимо, теологічна думка Іоанна Павла II стосовно антропологічного виміру науки ґрунтується на біблійних текстах, які, згідно з окресленням В. Граната і С.Ц. Напюрковського, є «натхненним об'єктивованим теологічним джерелом» [3, с. 36–37]. Звісно, годі шукати у Біблії фрагментів, які б прямо стосувалися науки як сфери людської культури, спрямованої на пізнання світу за допомогою властивої методології. Проте спосіб, у який папа інтерпретує текст «Книги Буття», є спробою віднайти сенси і цінності, яких потребує *сучасна* людина. Таким чином, Писання наново актуалізується, але вже з перспективи людини, для якої сфера наукового пізнання є даністю, що постійно впливає на її екзистенцію. Відповідно, сама наука стає теологічним місцем (відповідно, ненатхненим і необ'єктивованим) з власним дослідницьким потенціалом, провокуючи до виникнення нових богословських питань і пропонуючи варіанти їх розв'язання. Врешті, сама рефлексія Іоанна Павла II стосовно теологічних, етичних і духовних аспектів феномену науки, маючи ранг «звичайного папського повчання», стає джерелом подальшого розвитку богословської думки.

Чи можна назвати наведені ідеї Іоанна Павла II теологією науки? Це питання я доволі складним принаймні з двох причин: 1. теологія науки як окрема богословська дисципліна знаходиться лише на етапі свого становлення; 2. богословська рефлексія папи про науку відзначається суто пастирським характером, передусім є «пастирством розуму», скерованим на виховання у науковців властивої ієрархії цінностей. Папа виступає тут радше моральним авторитетом, ніж богословом науки. На відміну від М. Геллера, він не ставить за мету систематичне дослідження науки з теологічної перспективи. Разом з тим необхідно відмітити значний евристичний потенціал його думки для розвитку теології науки як окремої богословської дисципліни.

Висновки. Богословська думка Іоанна Павла II стосовно феномену науки гармонійно вписується у логіку католицького церковного вчення XX ст., а особливо II Ватиканського собору, авторитетним коментатором якого папа виступає. Однак його персоналістична думка, збагачена живим зацікавленням питаннями науки і особистими контактами з дослідниками, йде далі, значно поглиблюючи напрацювання, виражені в соборних документах, передусім у розкритті богословсько-антропологічного аспекту науки як феномену культури. Більше того, можна сказати, що власне цей аспект (поруч з етичним, похідним від нього) є найбільш характерним для думки Іоанна Павла II. Біблійним ґрунтом його рефлексії став початок «Книги Буття», де людина представлена суб'єктом пізнання, що шляхом «надавання імен» опредмечує світ оточуючих її речей.

Проваджена з богословської перспективи, рефлексія Іоанна Павла II суттєво збагачує розуміння науки як нового «теологічного місця». Хоча ідеї стосовно феномену науки у його творчості були підпорядковані передусім пастирським завданням, їх значення для теоретичного богословського осмислення в межах окремої дисципліни, що формується, важко переоцінити. Наступними питаннями, які заслуговують на увагу з перспективи нашої статті, є поняття автономії науки в документах Католицької Церкви і повчанні Іоанна Павла II зокрема (включаючи використання наукової методології у дослідження релігійних феноменів); ідейні взаємовпливи між науковцями, філософами науки і богословами; етика науки у розумінні Іоанна Павла II тощо.

Література

1. Відкупитель людини. Redemptor hominis. Енцикліка вселенського архієрея Івана Павла II. Львів : Видавництво «Місіонер», 2008. 80 с.

2. Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / пер. з лат. Р. Паранько, Ф. Ковальський та ін. / Український католицький університет. Львів : Свічадо, 2014. 608 с.

3. Напюрковський С.Ц. Як займатися теологією / пер. з пол. К. Рассудіної. К. : Інститут Релігійних Наук св. Томи Аквінського, 2010. 240 с.

4. Святе Письмо Старого і Нового Завітів / пер. І. Хоменко. Видавництво оо. Василіян «Місіонер», 2015. XX +1126 + 350 с.

5. Heller M. Nowa fizyka i nowa teologia. Tarnów : «Biblos», 1992. 151 s.

6. Jan Paweł II. Głęboka harmonia prawd nauki z prawdami wiery (W stulecie urodzin Alberta Einsteina). *Jan Paweł II. Wiara i kultura : Dokumenty, przemówienia, homilie* / Red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkula. Rzym – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1988. S. 28–35.

7. Jan Paweł II. Nauka wobec problemów człowieka. *Jan Paweł II. Wiara i kultura : Dokumenty, przemówienia, homilie* / Red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkula. Rzym – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1988. S. 22–27.

8. Jan Paweł II. Społeczeństwo oczekuje od swoich uniwersytetów ugruntowania własnej podmiotowości. *Jan Paweł II. Wiara i kultura : Dokumenty, przemówienia, homilie* / Red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkula. Rzym – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1988. S. 417–425.

9. Jan Paweł II. W poszukiwaniu prawdy korzysny jest dialog między nauką a teologią. *Jan Paweł II. Wiara i kultura : Dokumenty, przemówienia, homilie* / Red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkula. Rzym – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1988. S. 96–101.

10. Jan Paweł II. Wierność Chrystusowi oznacza wierność Kościołowi i jego Magisterium. *Jan Paweł II. Wiara i kultura : Dokumenty, przemówienia, homilie* / Red. M. Radwan, S. Wylężek, T. Gorzkula. Rzym – Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1988. S. 167–174.

11. Nowina Konopka M. Kontakty Jana Pawła II z fizykami. *Postępy Techniki Jądrowej*. vol. 63. z. 3. 2020. S. 28–34.

12. Świgost M. Nauka i wiara w nauczaniu Karola Wojtyły – Jana Pawła II. *Wiara i nauka : nagrodzone i wyróżnione prace konkursowe : IV Dni Jana Pawła II*. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. S. 181–217.

13. Tomczak A. Od wyprawy górskiej do seminarium naukowego. Przyczynek do biografii Karola Wojtyły Jana Pawła II. Toruń 1999. 30 s.

14. Wolak Z. Jan Paweł II o relacjach między nauką a teologią. *Zagadnienia filozoficzne w nauce*. 2014. nr 57. S. 83–110.

Анотація

Пальчик А. О. **Феномен науки у теологічно-антропологічній рефлексії Іоанна Павла II.** – Стаття.

Актуальність даної статті зумовлена необхідністю осмислення нових підходів до вивчення феномену науки як сфери культури, зокрема в контексті трансформаційних процесів в сучасній католицькій теологічній думці. Яскравим представником останньої є папа Іоанн Павло II (1920–2005), рефлексія якого стосовно науки найчастіше досліджувалася з перспективи проблематики співвідношення науки і релігії. Метою статті є з'ясування специфіки богословсько-антропологічної рефлексії Іоанна Павла II стосовно феномену науки. Методами, які застосовувалися у дослідженні, стали аналіз і синтез, біографічний, генетичний та герменевтичний.

Специфіка богословської думки Іоанна Павла II на тему науки як культурного феномена зумовлена не лише необхідністю розвивати церковну доктрину (передусім постанови II Ватиканського собору), але й корениться у персоналістичному характері його антропологічних та етичних поглядів, особистим зацікавленням актуальними науковими питаннями у різних галузях (втім і природознавства), постійними контактами з представниками наукового співтовариства тощо. Наука, на переконання Іоанна Павла II, є благом. Людина, покликана до панування над світом речей, на думку папи, є суб'єктом серед оточуючих її об'єктів, яким вона "надає імена", тобто визначає їх значення. Одночасно людина "від початку" покликана до пізнання реальності, тим самим пізнаючи Автора творіння, тобто Бога. Визнаючи пріоритет фундаментальних наук, завданням яких є пошук істини, папа звертає увагу на необхідність їх властивого застосування в людській практиці, що має керуватися служінням людині відповідно до гідності її покликання. У роздумах над проблемою людини як суб'єкта наукового пізнання Іоанн Павло II передусім спирається на перших розділах Книги Буття, інтерпретуючи біблійний текст з перспективи сучасної людини, для якої наука є даністю, а науково-технічний прогрес становить загрозу її екзистенції.

Богословсько-антропологічна думка папи стосовно науки є цінною не лише як "теологічне джерело" (locus theologicus), але й як підстава для нових досліджень в рамках теології науки.

Ключові слова: Іоанн Павло II, католицька теологія, теологія науки, теологічне місце, наука і релігія.

Summary

Palchyk A. O. **The phenomenon of science in the theological and anthropological reflection of John Paul II.** – Article.

The relevance of this article is determined by the need to understand new approaches to the study of the phenomenon of science as a sphere of culture, in particular in the context of transformational processes in modern Catholic theological thought. A vivid representative of the latter is Pope John Paul II (1920–2005), whose reflection on science was most often studied from the perspective of the relationship between science and religion. The article is aimed at finding out the specifics of the theological and anthropological reflection of John Paul II regarding the phenomenon of science. Analysis and synthesis, biographical, genetic and hermeneutical methods were used in the research.

The specificity of the theological thought of John Paul II on the topic of science as a cultural phenomenon is determined not only by the need to develop church doctrine (primarily the resolution of the Second Vatican Council), but is also rooted in the personalistic nature of his anthropological and ethical views, personal interest in topical scientific issues in various fields (however natural sciences), constant contacts with representatives of the scientific community, etc. According to John Paul II, science is a good. According to the Pope, a person called to dominate the world of things is a subject among the objects around him, to which she "gives names", that is, determines their meaning. At the same time, man "from the beginning" is called to know reality, thereby knowing the Author of creation, that is, God. Recognizing the priority of fundamental sciences, the task of which is the search for truth, the pope draws his attention to the need of their proper application in human practice, which should be guided by service to man according to the dignity of her vocation. In his reflections on the problem of man as a subject of scientific knowledge, John Paul II primarily relies on the first chapters of progress is a threat to his existence.

The theological and anthropological opinion of the pope regarding science is valuable not only as a "theological source" (locus theologicus), but also as a basis for new research within the framework of theology of science.

Key words: John Paul II, catholic theology, theology of science, locus theologicus, science and religion.

УДК [17.03+37.013] : 808.53
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.15

О. Г. Рогова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5498-6897
кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»

ХРИСТИЯНСЬКА ЕТИКА ЯК ОСВІТНЯ ДИСЦИПЛІНА: ТЯГАР ЧИ СВОБОДА?

Постановка проблеми. Сьогодні настанови християнської етики визнає та поважає велика кількість її прихильників по всьому світу. Як відомо, вона залишила свій потужний слід в загальнолюдській моралі (шануй батьків, не вбивай, не кради тощо). І можна було б вважати, що питання про позитивну значущість християнської моралі є вирішеним у сучасному світі. Проте нещодавні екзистенційно кризові явища такі, як пандемія та війна, знов загострили на теренах України певний дискурс по відношенню до християнсько-етичних вимог (наприклад, суперечливе ставлення до імперативу про прощення ворогів тощо). В наслідок цього загострення актуалізувалась і особлива дискусія навколо події повернення до типових освітніх планів Нової української школи предмету етики та курсів морального спрямування, до переліку яких входять і дві, затверджені МОН України, програми з християнської етики у 2022 році. Зазначена подія знов підбурила освітянські та навколо освітянські обговорення щодо доцільності та необхідності зазначеного предмету для сучасної зростаючої особистості. Ставлення до християнської етики в цьому обговоренні перебуває в певній бінарній опозиції: від радісно схвального сприйняття до майже суцільного заперечення. Ця дискусія не є новою, вона триває в українському суспільстві з 2005 року, коли християнська етика була вперше запроваджена на державному рівні в українських школах фактично як результат політичної волі діючого на той час Президента України Віктора Ющенка. Проте, як на початку дискусії, так і в теперешній час, більшість її учасників не є фахівцями ані в галузі юриспруденції, ані в галузі моральної теології чи філософії, ані спеціалістами-викладачами релігійної освіти в державній світській школі. Це створює додаткове поле напруги навколо складного питання впровадження християнської етики, як навчального предмету, що пов'язане з цілою низкою проблем, як то нормативно-правове врегулювання, навчально-методичне забезпечення, підготовка педагогічних кадрів тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією з перших про проблемність викладання християнської етики наголосила О. Сухомлинська [12], зазначаючи, що держава, суспільство, освіта повинні визначитися: чого вони хочуть, запроваджуючи такі курси. Сумніви щодо доцільності хрисиянської етики через полірелігійність України та відсутність необхідних для дитини зразків в особі вчителя розглядає О. Федкевич [14]. Проблеми викладання християнської етики, яка може бути використана різноманітними політичними та релігійними інституціями проаналізовані П. Кралюком [7]. Найбільшу систематизацію аргументів "за" та "проти" християнської етики в школі проведено А. Васьків [3]. А. Басаурі-Зюзіна [2] вивчала різноманітне ставлення батьків до викладання предмету християнської етики в школах. Л. Коваленко [6] приділяє увагу проблематиці релігійної освіти у світській державі. Доцільність християнської етики як навчального предмету аналізує Н. Лебідь [8]. Після повернення християнської етики в Новій українській школі аргументи науковців почали розгортати в журналістських колах такі відомі фахівці, як К. Щоткіна, О. Довженко, Н. Зелена тощо. Більшість журналістських побоювань обертається навколо обов'язковості викладання християнської етики в школі.

Проте, на нашу думку, в науково-суспільних дискусіях виділяється проблема доцільності викладання зазначеного предмету з точки зору його впливу на ціннісно-світоглядний розвиток особистості, яке, в решті-решт, зводиться до проблеми: чи вивчення християнської етики з великою кількістю своїх заборон, настанов і вимог не обмежуватиме свободи особистості, що зростає?

Тому **метою** статті є розгляд найбільш поширених дискусійних питань, які стосуються впливу обмежувальних вимог християнської етики та способів її викладання на свободу сучасної зростаючої особистості, задля усування їх перешкодливої дії щодо ефективного впровадження зазначеного предмету.

Виклад основного матеріалу. В якості першого питання суспільної дискусії, визначимо усталені побоювання, що викладання християнської етики приведе до клерикалізації освіти з обов'язковою катехізацією світогляду особистості, що може змотивувати до релігійного способу життя, як життя занадто обмеженого,

© О. Г. Рогова, 2023

занадто відокремленого від усього модернізованого та сучасного. Запобіжники катехізації в освіті для обгрунтування своєї позиції наводять наступні положення. Викладання християнської етики, за їх уявою, є закононавчальним, а тому порушує принцип світськості освіти на тлі активного втручання Церкви до освітнього простору з подальшим впливом на світогляд та життєустрій школярів. В даному випадку, слід зауважити, що відповідно до міжнародної класифікації видів релігійної освіти, запропонованої у другій половині XX ст. професором Бірмінгемського університету Майклом Гриммітом [1] є конфесійні, а є позаконфесійні (некатехізичні) способи викладання предметів, що містять релігійний зміст (прикладом позаконфесійного/некатехізичного викладання є навчальна дисципліна «релігієзнавство» в українських вишах). Позаконфесійна релігійна освіта – це освіта для всіх, в якій особиста конфесійна визначеність, чи її відсутність не є ані підставою, ані складовою, ані метою навчально-виховного процесу. За своєю суттю ця форма освіти не сумісна із доктринально-катехізичним викладанням релігії, з наданням релігійному благочестю обов'язкового нормативного статусу. Вона не вимагає релігійної самоідентифікації учнів в будь-якій формі, тому має важливі переваги перед конфесійною/катехізичною освітою: дозволяє вводити релігійний компонент до програм світської загальноосвітньої школи без розділення учнів за конфесійними ознаками. На відміну від більшості країн Західної і Центральної Європи, де традиційно практикувалося роздільне релігійне навчання, наприклад, католиків і протестантів, на Україні внесення розділення було б протиприродним і недоцільним, бо знайомство з релігією починалося б для розділених за конфесійною ознакою учнів із засвоєння на особистому досвіді правила: «Релігія – це те, що розділяє». Навряд чи вигоди конфесійного навчання можуть бути виправдані такою ціною. Сама ж катехізація відноситься як раз до конфесійних видів освіти, які заборонені в державній школі згідно чинного законодавства і відповідних рекомендацій МОН України. А вчителям пропонується педагогічний або виховний підхід до викладання християнської етики, де вчитель має «забути» про власну конфесійну приналежність (яка, скоріше за все, у нього є), коли він перетинає поріг класу. Стосовно вчителів священників, здатних «забезпечити» клерікалізацію освіти то, по-перше, бажаючих працювати в школі кліриків виявилось зовсім не багато. По-друге, українське законодавство вимагає від священнослужителів обов'язкової державної педагогічної освіти, що значно зменшує те, чого і так майже немає. До тих поодиноких випадків викладання християнської етики священниками також вимагається дотримання позаконфесійного підходу. Зрозуміло, що така вимога залишається багато в чому на совісті вчителя. Проте адміністрації закладів освіти цілком здатні і повинні контролювати цей процес. Єдиним неконтрольованим випадком, на нашу думку, може бути вплив авторитетного та харизматичного вчителя, здатного запалити паростки мало контрольованого релігійного пориву в дитячих душах. Але слід сказати відверто, що авторитетний та харизматичний вчитель не є рядовим явищем в український школі. Проблема скоріше виникне, якщо вчитель викладатиме християнську етику так, що відіб'є бажання у дитини до будь-якого морального удосконалення у площині метафізичних інтересів в майбутньому, що, на нашу думку, значно звузить плюралізм світоглядного та етичного розвитку особистості. Проте, існуюча практика обов'язкового написання батьківських заяв на відвідування уроків християнської етики здатна врегулювати проблему, як занадто впливового, так і прищеплюючого байдужість вчителя. Але чомусь за існування практики написання батьківських заяв, що гарантує дотримання принципу непримусового навчання, замовчують найбільш галасливі учасники дискусії.

На нашу думку, при викладанні християнської етики більш цікавою для дискусійного обговорення є проблема суміщення освітнього ідеалу вільної та самостійної особистості в демократичній школі з цілепокладанням християнської етики, яка намагається прищепити дитині певний моральний кодекс. Ця проблема була порушена ще Костянтином Ушинським у запитанні: «Яким має бути зміст переконання, щоб воно не руйнувало необхідної форми будь-якого справжнього переконання – не руйнувало свободи?» [13, с. 417-418]. В. Зеньковським такі найважливіші екзистенціали, як свобода та відповідальність визнавалися як цінності й цілі освіти та виховання людини. Досить пригадати, як В. Зеньковський визначав кінцеву мету виховання – «забезпечення зв'язку свободи і добра» [4, с. 35]. Свободу він вважав головною умовою самоствердження і саморозвитку особистості.

Свобода, самостійність, рівність, критичний підхід до традиції та авторитету, віротерпимість, раціональність, науковість і віра в прогрес успадковані сучасною освітою від класичної освітньої парадигми і залишаються її суттєвими характеристиками. Дійсно, ідеал самостійної, критично мислячої, незалежної у своїх думках освіченої людини найбільш рішуче характеризує прагнення постклясичної освіти. Сама освіта в демократичній школі накреслена як практика свободи, яка переносить акцент із зовнішньої діяльності на «внутрішнє сенсотворення та стан свободи»,

з питання «що я повинен робити?» на питання «яким я маю бути?» [9, с. 105].

Свобода стає можливою завдяки діалогу і критичному осмисленню реального світу, тобто через відкритість і постійну взаємодію з ним у процесі пізнання. Чи сприятиме в такому випадку самій практиці вільної освіти заборона рефлексії над релігійною етикою та релігійними явищами життя? Чи справедливим є обмеження поля критичного осмислення релігійності та релігійної етики, як складової реального світу у зв'язку з побоюваннями, що осмислення викликатиме зацікавленість? Якщо ми погоджуємось з тим, що демократична школа не може обмежувати власний принцип свободи, як такої, то розглянемо зазначену В. Зенковським проблему взаємозвязку свободи та добра, актуалізовану в сьогоденні.

Уявимо собі, що над зростаючою особистістю немає ніяких об'єктивних законів, окрім її власних, над нею не владна ніяка «необхідність», ніякий моральний імператив. Дитина віддається ні відкуп власному свавіллю, і це проголошується як її свобода. Проте такий повний індивідуалізм позбавляє зростаючу особистість критеріїв достовірності і розчиняється в суб'єктивному відчутті, грі фантазій, домислів, пристрастей, зовнішніх впливів, а іноді й маніпулювання. Дитина виявляється абсолютно самотньою, бо немає з чим порівняти її власний екзистенціальний досвід. Описана картина підштовхує до рефлексії щодо освітнього цілепокладання.

Наприклад, В. Кізіма [5] вважає, що головне завдання сучасної освіти полягає в навчанні оптимальній поведінці в будь-яких життєвих ситуаціях, бо людина у своїй життєвій заклопотаності акцентує увагу не стільки на собі або на умовах свого життя, скільки на змінних комплексах життєдії «людина+обставина», тобто на реальних життєвих ситуаціях, оптимальна поведінка в яких і управління якими і складає насправді його перманентну проблему. При цьому дослідник вважає, що сучасна освіта повинна бути органічно пов'язана з амерічною та сизигічною діяльностями: «Амерічна діяльність – це осмислена поведінка та дії людини в невизначених, перехідних і нестійких ситуаціях, що супроводжуються як життєвими поразками і невдачами, так і ефективними вирішеннями, здавалося б, нерозв'язних проблем. У разі, коли вона веде до максимальної свідомої гармонізації відносин людини і світу, її можна визначити як сизигічну діяльність» [5, с. 54]. Але тут ми підходимо до проблеми критеріїв ефективності рішень та ознак гармонійності відносин. А значить в процесі освіти учень окрім знаннєвого компоненту має отримати екзистенціний досвід визначення життєвих цінностей та їх реалізації у вчинковій царині. Отримання такого досвіду в освіті починається з питань про джерело ціннісних уявлень і сходить до розуміння їх впливу на буття.

У процесі оцінювання буття і становленні цінностей особистості велику роль відіграє прагнення до зміцнення своєї присутності у бутті, його наповнення значеннями і сенсами, не заданими раніше. Бажання досягнення нової якості життя в тих або інших формах закладене в різних цінностях, які показують, що саме суб'єкт вважає необхідним для утвердження значущості свого буття та його змін у напрямку ефективності, гармонійності і, врешті-решт, досконалості. Так, цінності матеріальних і життєвих благ (життя, здоров'я, сім'я, діти, безпека, комфорт, багатство тощо) свідчать про прагнення до фізичної досконалості й продовження фізичного буття (як особистого, так і через нащадків). Соціальні і моральні цінності (рівність, пошана, справедливість, мир, дружба, спілкування, праця тощо) відзеркалюють прагнення до зміцнення зв'язків індивіда із суспільством, іншою особистістю, в яких і через яких людина збагачує своє буття. Смисложиттєві цінності (любов, творчість, свобода, духовність, знання тощо) відображають прагнення до наповнення життя унікальним сенсом, що дозволяє усвідомити, що особистість здатна знайти нову якість і залишити свій слід у бутті через творчість і мислення. Цінності ж містичні, релігійні свідчать про бажання духовного безсмертя. У зв'язку із цим цінності можуть бути визначені як суб'єктивний пошук подолання обмежень природно-соціальної програми, отримання джерела, що зміцнює, примножує, продовжує, удосконалює індивідуальне буття, виводить людину на новий рівень якості життя. Навряд чи приховування хоч якихось цінностей сприятиме усесторонньому розвитку особистості.

Для демократичного напрямку в освіті особливим є пробудження та розвиток здатності людини відчувати моральні цінності, визначитися в них, наповнити їх власним сенсом і значущістю, навчитись відкриватись новим цінностям, розширювати свої світоглядні горизонти і, завдяки цьому, свій життєвий простір. За таких умов освіта стає процесом розгортання потенціалів особистості в знаходженні життєвих цінностей і особисто значущих сенсів. Моделювання реальності в свідомості, її практична зміна і доповнення з позиції належного виступає сферою справжньої свободи індивіда, який виявляється здатним вийти за рамки власної біосоціальної програми через можливість переорієнтації власного я у напрямі значущого ідеалу, свободою, яка в екзистенційно-ціннісному розумінні, перш за все, свобода стати самим собою. А чи готова сьогодні школа до підтримки особистості стати самою собою у свободі через розкриття широкого спектру значущих ідеалів? Все ще не пережита сцієнтиська освітня парадигма,

на думку М. Романенка [11], не тільки не привела учнів до зазначеної свободи, але віддала їх у владу млявих «істин», у рабство земної кмітливості, дріб'язкової обачності, ницості, до всього, що робить сумнівним високий сенс людського життя, бо пізнання дійсності не дає примирення з нею, не дає можливості розірвати тенета необхідності, в решті-решт не дає відродити в людині дар свободи. Як у цьому сенсі не згадати К'єркегора, який стверджував, що людина може звільнитися з полону раціоналістичної філософії, лише наблизившись до таємниці віри. Лише віра, на його думку, може зняти з людини незручні тягарі, тільки вона може розпочати боротьбу за неможливе, тільки вона може повернути людині свободу. Відмовляючись від віри, людина тим самим піддається рабству необхідності, яка стримує особистість через навколишній світ, який живе за її законами, але вона ж і тероризує людину зсередини. Людська мудрість зводиться до того, щоб прийняти її без опору: примиритися з необхідністю. Звісно школа не є інституцією з завданнями навернення особистості до релігійної віри, проте вочевидь не має права й приховувати інформацію щодо існуючих уявлень про різноманітне осмислення свободи особистості. Відкидання християнської етики значну звужує зазначену палітру уявлень.

Інший напрямок дискусії навколо викладання християнської етики пов'язаний з зазначеним предметом як додатком, не передбаченим «контрактом про послуги» через порушення принципу свободи совісті, варіантом якого є звинувачення християнської етики в індоктринації особистості. Сам термін індоктринація використовується і як синонім вчення (crew indoctrination for flight – навчання екіпажу для польоту; new employee indoctrination – індоктринація нових співробітників; security indoctrination – індоктринація безпеки) і як негативне явище в освіті. Причому досі не є визначеним, що саме негативного містить індоктринація: зміст навчального предмету, форма викладання, його мета чи намір вчителя.

Існує думка, що будь яка освіта є, по суті, індоктринацією, через організацію роботи шкіл як осередків нав'язування світогляду (зокрема атеїстичного), системи контролю та примусу, а також як відповідний спосіб навчання через некритичне прийняття на віру певних наукових положень (наприклад, аксіом з геометрії). Тому зауважимо, що індоктринація в негативному сенсі, який хвилює учасників дискусії навколо викладання християнської етики, грунтується на наступних позиціях: відчуження особистості через від'єднання від адоктринальних способів мислення; примусове нав'язування ідей, суджень, переконань та заперечення суб'єктивних міркувань; радикалізація світогляду, через пропаганду унікальності, обраності та відкидання толерантності та розмаїття.

Проте на нашу думку, різниця між індоктринацією та викладанням християнської етики в державній школі все ж існує і полягає, насамперед, у розвитку критичного мислення (здатності до аналізу, аргументації власних думок і суджень, перевірці достовірності отриманих знань). Навіть, якщо припустити, що християнська етика у школі є спроможною нав'язати особистості догму, сформувати адепта, що буде практикувати та поширювати отримане вчення (хоча це не є метою викладання християнської етики, і є надзавданням навіть для недільних парафіяльних шкіл), то невже всі інші предмети навчального плану не здатні прищепити елементарних навичок критичного мислення, не здатні сприяти активній позиції учня, мотивуючи до дослідження й верифікації того, що учень чує й бачить на уроках християнської етики. Врешті решт, якщо увесь освітній процес не навчає визначити правдивим не те, що сказане (принаймні у блоці гуманітарного циклу), а те, що учень вирішить прийняти за правду, то це буде лише свідченням, що школа залишилась у системі репродуктивної освіти і не має нічого спільного з тими демократичними принципами, які відчайдушно намагаються прищепити сучасній школі, а саме: уникнення заборони власного мислення учнів, навчання шляхам інтелектуального пошуку, на якому розгортаються ідеї, принципи, переконання і, як наслідок, етичні кодекси, за допомогою яких формуються судження та розвивається любов до правди і пошуку істини.

Звісно, на відміну від загальношкільного контексту релігійно-орієнтований предмет християнської етики має відсутність досить значної гнучкості, бо спирається на доктрини віри, що мають бути озвучені при аргументації християнсько-етичних положень, без можливості вибору. Але при викладанні християнської етики в школі, саме освітній заклад має забезпечити компаративний підхід зі свободою досліджувати інші переконання або релігійні погляди. Останнє, до речі, є неможливим тільки або у досить замкнених релігійних спільнотах, або у тих, що мають чітко визначену тенденцію до фундаменталізму. Напрямком покращення методологічної культури викладання релігійних предметів в етичному аспекті може бути також відмова від простих і однозначних відповідей щодо складних духовно-етичних проблем, які обумовлені діалектикою єдності та різноманітності релігійного досвіду.

Проте намагання затиснути освітній простір у прокрустове ложе виключно атеїстичного світогляду є нездоланним наслідком комуністичної ідеології, що скоріше виглядає як ідеологіч-

ний фундаменталізм, у порівнянні з наявністю факультативного предмету християнської етики на підставі вільного вибору батьків, зафіксованого письмовою згодою. Як раз раціоналізм атеїстичного коріння часто «працює» проти людини. Він може приводити до панування виключно прагматичної доцільності, що обмежує можливості духовного піднесення людини і що перетворює її на розумний, але бездушний суб'єкт.

До наступної категорії дискусійних питань відноситься побоювання щодо здатності християнської етики завадити реалізації особистості всіх її потреб, природних потягів та пристрастей, які на думку активних дискурсантів визначають напрямок і зміст або суттєво забарвлюють людське життя. Дійсно, благо у сучасному світі дуже часто визначається як таке, що відповідає природнім потребам та гедоністичним переживанням. І все, що від потреб походить, ними обумовлюється, є само по собі добром і не може бути обмеженим. Отже, людське життя було б вкрай збідненим, якби не існувало чуттєвих пристрастей, які й підіймають життя над простим буденним існуванням. Утиск чуттєвих пристрастей завдяки християнським моральним вимогам, у такому випадку, віднімає колір життя та його справжню насиченість.

Не вдаючись до обговорення питання про справжній сенс і насиченість життя звернемо увагу на спектр розвитку почуттєвої сфери людини. По-перше, серед становлення чуттєвих здібностей особистості чомусь акцент робиться на фізіологічні почуття і майже повністю ігнорується розвиток так званих душевних почуттів, особливе місце серед яких займає, наприклад, почуття сумління.

Якщо уважніше придивитись до цього почуття, то легко можна побачити, що воно складається з двох частин: з "я" та "не я". Або зі зміцнення людської гідності й відмови від того, що не є співзвучним з людською гідністю й не відповідає їй. Метою розвитку зазначеного почуття сумління (а воно внесено в якості базової національної цінності до Програми "Нова українська школа у поступі до цінностей" [10], затвердженої Інститутом модернізації змін освіти при МОН України) якраз є утвердження гідності людини, яке дуже часто буває поєднане з керуванням такими вадам, як ненажерливість, пияцтво, розпуста тощо, що зазвичай і гарантують почуттєву насолоду. Отже проблема полягає в свободі людини: які почуття для власного саморозвитку вона обере в якості домінуючих (совість, що керує пристрастями, чи пристрасті, що шукають компромісу з совістю, а бо просто нехтують нею). Християнська етика в даному контексті ще досить широко доповнює спектр напрямків почуттєвого розвитку, що стосуються духовного виміру буття І це не тільки сумління, а почуття благоговіння, милості, співпереживання, справедливості, поваги, гідності тощо.

Крім того, прибічники розвитку почуттєвих насолод майже не обговорюють, що будь-яке бажання-насолода само по собі містить елемент страждання через неможливість отримати насичення, бо відчуття задоволеного бажання завжди буває короткотривалим і мізерним на відміну від довгоочікуваності самого бажання, його подальше задоволення вимагає ще більших зусиль. А навіть певний етап задоволення бажань незабаром поступається місцем новому прагненню. Довготривалого, повного задоволення не дає жоден об'єкт бажання. За Шопенгауером будь який об'єкт бажання вічно уподібнюється тільки милостині, що кидається жебракові, яка сьогодні підтримує життя, щоб подовжити його до наступного страждання задоволення.

Відповідно до згубного впливу, який справляють пристрасті на розвиток і виховання характеру людини, ллються потоки сліз, а й іноді й крові. Що є джерелом різноманітних негараздів життя, як не пристрасті та заміна совісті благопристойністю зовнішньої поведінки? Саме це поширене явище ми спостерігаємо у сучасної молоді, що нерідко приводить до девіантної поведінки.

Отже, є сенс звернути увагу на ті засоби, які здатні додати рівноваги у врегулюванні необмежених пристрастей. Така рівновага містить в собі елементи самокерування та стійкості. А сам врівноважений шлях має перебувати у вільному та свідомому самобмеженні почуттєвих бажань насолоди, доки вони не стали керувати свободою людини. Християнська етика не забороняє мати почуття, а намагається додати ще один фокус для оцінки свого життя з погляду, чи прямує воно за духом перевірених часом правил. І це, у свою чергу, супроводжується тим, що учень виробляє у собі настрій не ханжи, а вільної, розсудливої особистості, якій внутрішній бік життя становить сферу її цікавості.

І навіть, якщо хтось зауважить, що християнська етика все ж таки є аскетичним обмеженням, то такій же опалі можна піддавати науку та її представників: адже й науковці більшу половину свого життя проводять у кабінеті чи лабораторії, ніж у кругообігу життя, відкриваючи там ті чи інші істини. А спортсмени більшу частину свого життя проводять на спортивних майданчиках і зборах, ніж випробовують радощі життя.

Взагалі значення християнської етики є подвійним: сприяючи особистій досконалості, вона водночас через зразки життя подвижників (яких школа не готує, не має наміру готувати і не має можливості готувати) вливає духовне життя в організм людства, перебуваючи його світочем,

а через знайомство з християнською етикою упорядковує відносини людей між собою, будуючи їх на засадах правди, свободи і любові.

Зазначимо, що розглянуті нами дискусійні питання не походять з самого освітнього середовища, в якому як вчителі, так і учні захоплюються можливістю викладати/вивчати християнську етику, позитивними наслідками якої є: розвиток ерудиції, розширення кругозору учнів за рахунок введення в нього релігійних понять і знань; інтелектуальний розвиток через постановку та розв'язання світоглядних питань; виховання толерантності на тлі позбавлення учнів від упереджень та непорозумінь як відносно релігії в цілому, так і відносно окремих релігійних традицій; етичне виховання через збагачення моральної системи цінностей у самоусвідомленні учнів; естетичне виховання при ознайомленні з високими зразками духовної культури; соціальна адаптація як підготовка дітей до зустрічі з різними проявами релігійності в оточуючій реальності, розвиток вміння орієнтуватись в особистих релігійних питаннях; громадянське виховання на тлі поглибленого розуміння вітчизняної історії, самобутності історичного шляху нашої держави тощо.

Висновки. Традиційні культурні образи, що відтворюються освітою, включають такі норми свідомості та поведінки, які мають історико-культурне та світоглядне значення, серед яких сьогодні міститься християнська етика зі своїми традиційними чеснотами. Але з розвитком принципів свободи, самоактуалізації людини у демократичній школі значущість та необхідність традиційних етичних норм підлягають суспільній дискусії. Проте, відмова освітньої системи від розвивальної ролі християнської етики породжує низку негативних наслідків таких, як звуження плюралізму світоглядного та етичного розвитку особистості, що зміцнює, примножує, продовжує, удосконалює індивідуальне буття; обмеження сфери розвитку критичного мислення учнів через неможливість рефлексії над проблемами християнської етики та релігійного способу життя; руйнування ціннісної ієрархії, що супроводжується кардинальною зміною комбінаторики поведінки, коли «низові цінності» починають домінувати й відігравати роль визначних цінностей, а цінності, перевірені часом, так звані абсолютні, усуваються на культурну периферію. Дана ціннісна інверсія має негативний характер і повинна бути врахована при формуванні сучасної освітньої політики. Ми згодні, що людські якості можуть бути будь-якими. Але можливість ознайомлення з загальнозначущими вищими, розповсюдженими у всьому світі християнськими цінностями має бути захищеним політикою в галузі освіти. Розуміючи свободу як відповідальний вибір, сучасна освіта повинна переорієнтуватись на максимальну свободовідповідність. Цей процес висуває необхідність не заборони викладання християнської етики, а перенесення акцентів з нормативно-регулюючих підходів в освіті з їх моралізаторством, примусовою моральністю, нав'язаними нормами і цінностями, виконання яких підштовхується ззовні в репродуктивній освіті та маніпулятивному вихованні, на ціннісно-зорієнтовані, які забезпечують свободу подальшого світоглядного визначення і здатні позитивно вплинути на інтелектуальний, етичний, естетичний, громадянський розвиток зростаючої особистості та її соціалізацію.

Література

1. Grimmitt M. What Can I Do in RE? A consideration of the place of Religion in the twentieth-century curriculum with suggestions for practical work in schools. Great Wakering: Mayhew-McCrimmons. 1973. 251 p.
2. Басаурі-Зюзіна А. М. Дослідження ставлення батьків до викладання предмету "Християнська етика в українській культурі" в школах м. Києва. *Практична філософія.* Київ : Центр практичної філософії. 2014 р. N 3. С. 66-72.
3. Васьків А. "Християнська етика" і "Етика" в школі: pro і contra. *Українське релігієзнавство.* 2005. № 36. С. 211-216.
4. Зеньковський В. В., прот. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Москва : Школа-пресс, 1996. 250 с.
5. Кізіма В. В. Нова освіта для нової людини. *Філософія освіти: науковий часопис* / Інститут вищої освіти АПН України; НПУ імені М. П. Драгоманова; Українська академія політичних наук. Київ: Майстер-клас. 2005. № 2. С. 36-61.
6. Коваленко Л. До проблеми релігійної освіти у світській державі (Фрагменти). *Наша віра.* 2005. Червень. № 5. С. 5-16.
7. Кралюк П. Викладання християнської етики як проблема українського суспільства. *Українське релігієзнавство.* 2005. № 36. С. 91-96
8. Лебідь Н. Віра за розкладом. Чи потрібен в українських школах новий навчальний курс –Етика віри? *Без цензури.* 2005. № 21. С. 17-21.
9. Меднікова Г.С. Мистецтво постмодернізму як фактор адаптації особистості. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. 240 с.
10. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. Київ : ІПВ. 2018. 40 с.
11. Романенко М. І. Соціальні та парадигмально-когнітивні детермінанти розвитку сучасної освіти : дис : д-ра філос. наук: 09.00.10 / Дніпропетровський національний університет. Дніпро, 2003. 422 с.
12. *Сухомлинська* О. В. Про «*Християнську етику*» *без ілюзій. День.* № 88. 5 червня 2007 р. URL : http://www.day.kiev.ua/182365
13. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения в 6 т. /сост. С. Ф. Егоров. Москва: Педагогика, 1990 г. Т. 2. 496 с.
14. Фідкевич О. Дискусія щодо християнської етики в школі. URL : https://osvita.ua/blogs/80048/

Анотація

Рогова О. Г. **Християнська етика як освітня дисципліна: тягар чи свобода?** – Стаття.

У статті розглянуто актуальну низку дискусійних питань навколо світоглядного значення християнської етики як навчального предмету в умовах реформування освіти за концепцією Нової української школи. Головна увага приділена дослідженню впливу християнсько етичних положень на ціннісно-світоглядний розвиток зростаючої особистості, що зводиться до з'ясування того наскільки вивчення християнської етики з великою кількістю своїх заборон, настанов і вимог впливатиме на свободу зростаючої особистості, її подальший розвиток та соціалізацію. Дослідження здійснюється в контексті актуальних питань сучасної української духовно-етичної та філософсько-освітньої думки. Методологічною базою дослідження є поєднання системного, соціокультурного та компаративного аналізу.

Серед найбільш важливих дискусійних питань розглянуто, по-перше, проблему ризиків клерикалізації освіти з загрозою подальшої катехізації світогляду особистості на тлі викладання нормативних положень християнської етики. По-друге, проаналізовано питання суміщення освітнього ідеалу вільної та самостійної особистості в демократичній школі з цілепокладанням християнської етики, яка намагається прищепити дитині сталий моральний кодекс. По-третє, досліджено звинувачення християнської етики в індоктринації особистості за відсутності певної гнучкості самого навчального предмету через небезпеку примусового нав'язування ідей, суджень, переконань та заперечення суб'єктивних міркувань. По-четверте, розглянуто вплив християнської етики на емоційно-почуттєвий бік розвитку зростаючої особистості, що забезпечує насиченість її життя через задоволення почуттєвих бажань.

Рефлексія над визначеною проблематикою здатна забезпечити вільний ціннісно-етичний розвиток зростаючої особистості засобами християнської освіти у співпраці та взаємодії з нею у полі формування критичного мислення та оновленої методологічної культури викладання релігійно орієнтованого предмету, здатного ефективно вплинути на інтелектуальний, етичний, естетичний, громадянський та соціальний розвиток.

Ключові слова: християнська етика, освіта, дискусія, школа, особистість, свобода.

Summary

Rohova O. H. **Christian ethics as an educational discipline: burden or freedom?** – Article.

The article covers a number of topical issues about the worldview meaning of Christian ethics as an educational subject in the context of reforming education according to the concept of a New Ukrainian School. The main focus is on analysing the influence of Christian ethical principles on the development of values and worldviews of a growing personality, which comes down to finding how much the study of Christian ethics with its large number of prohibitions, instructions and requirements will affect on the freedom of a growing personality, its further development and socialization. The research is carried out in the context of the needs of modern Ukrainian spiritual, ethical, philosophical and educational thought. The methodological basis of the study is a combination of systematic, socio-cultural and comparative analysis.

Among the most important discussion issues is considered, at first, the problem of the risks of clericalization of education with the threat of further catechizing of the worldview of the individual that is connected with the teaching normative provisions of Christian ethics. Secondly, is analyzed the problem of combining the educational ideal of a free and independent individual in a democratic school with the goal of Christian ethics, which tries to instill a stable moral code in a child. Thirdly, is investigated the accusation of Christian ethics in the indoctrination of the individual in the absence of a certain flexibility of this educational subject due to the danger of the forced imposition of ideas, judgments, beliefs and the denial of subjective reasoning. Fourthly, is examined the influence of Christian ethics on the emotional-sensual side of development of a growing personality, which ensures the saturation of its life through the satisfaction of sensual desires.

Reflection on certain issues can ensure the free value-ethical development of a growing personality by means of Christian education in cooperation and interaction with it in the field of formation of critical thinking and updated methodological culture of teaching a religiously oriented subject. What is able to effectively influence on the intellectual, ethical, aesthetic, civic and social development.

Key words: Christian ethics, education, discussion, school, personality, freedom.

УДК 1:355.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.16

Ю. В. Соколовська
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-3778-0023
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України

І. І. Севрук
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5751-2216
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України

Н. Ю. Чупрінова
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0950-1410
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України

ЕКОЛОГІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ТА ЇЇ ФОРМУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ РИЗИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. На теренах України дев'ятий рік поспіль тривають бойові дії. Увага громадськості зосереджена переважно на проблемах гуманітарної катастрофи, що розгортається у зонах ведення бойових дій та деокупованих територій, на питаннях щодо біженців та вимушених переселенців. Підтримка України міжнародною спільнотою, постачання зброї та техніки, навчання українських військових, – питання, які хвилюють громадськість та широко обговорюються.

Водночас, екологічна ситуація в країні, що стає наслідком ведення бойових дій, залишається нібито другорядною. Інформація через національні ЗМІ проходить, але... Як свідчить аналіз того ж інформаційного простору, екологічні наслідки війни в Україні та вирішення відповідного кола проблем зазвичай суспільна свідомість відтерміновує «на майбутнє», покладаючи всю повноту відповідальності на країну-агресора – «після перемоги», очікуючи відповідні «майбутні компенсації».

Втім реальний стан справ вже на даний момент діагностується як «екоцид в Україні» [1]. Екологічна катастрофа, що поступово нагромаджує руйнівний потенціал, потребує не тільки її фіксації. Необхідним стає негайне усвідомлення того, що ми, громадяни України, можемо і маємо зробити у цій ситуації на теперішній час. Необхідним стає науково-теоретичний пошук та визначення нашої, національної «зони відповідальності» у питаннях екологічної безпеки країни, обґрунтування можливих шляхів системного вирішення відповідного кола проблем, що дозволить, якщо не попередити, то хоча б мінімізувати екологічні наслідки ведення бойових дій на теренах нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє наявність значної кількості публікацій, які присвячено дослідженню проблем екологічної безпеки України. У національному інформаційному просторі центровою на сьогодні є тема шкоди, що заподіяна довкіллю країни внаслідок воєнної агресії. Розглядається масштаб руйнування екосистеми на тимчасово окупованих територіях та територіях ведення бойових дій, збитки країни, зокрема, у грошовому еквіваленті.

У наукових дискурсах тема екологічної безпеки країни презентована здебільшого розробками проблеми «екоциду» та правових аспектів цього феномену. Розробки загальнотеоретичного плану надають аналіз змісту, історичного генезису поняття «екоцид», його конкретно-історичних проявів (В. Антоненко, В Хуткий, І. Балюк, Г. Гончаренко, О. Донець, І. Карпець, К. Максакова, Н. Малишева, Є. Решетов та ішн.). Екоцид розглядається як злочин проти безпеки людства з огляду на міжнародне кримінальне та екологічне право, при цьому наголос робиться на необхідності реформування міжнародного кримінального права у напрямку включення кримінального правопорушення «екоцид» до міжнародних угод, розробки механізмів розслідувань таких злочинів (К. Максакова, О. Шуміло). Надається також аналіз регіонального виміру загроз та ризиків екологічної та природно-техногенної безпеки України (С. Іванюта, А. Качинський). Крім того, вітчизняна теорія надає визначення «військового екоциду» (О. Лановенко, О. Остапішина) та наго-

© Ю. В. Соколовська, І. І. Севрук, Н. Ю. Чупрінова, 2023

лошує на необхідності формування екологічної культури військових (І. Севрук). Необхідність трансформації ментальності військових усвідомлюється як нагальне завдання сьогодення (Л. Кримець, Р. Калениченко, І. Севрук, І. Соколовська, Н. Чупрінова).

Розгортання бойових дій на Сході країни з 2014 року стимулювало появу низки наукових розвідок, які присвячено аналізові забезпечення захисту довкілля, відновлення міст та територій, що зазнали військової агресії (В. Антоненко, В. Хиткий, С. Іванюта, О. Трегуб, Б. Беззубко, Ю. Беззубко). Увага авторів здебільшого зосереджується на власне екологічних питаннях та правових аспектах руйнування довкілля. У цьому ж русі розгортається і аналітичний огляд «Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на Сході України» (А. Ющук).

Спільною у всіх дослідженнях є оптика переносу вирішення екологічних проблем на майбутнє – час, коли буде встановлено мир та притягнуто країну-агресора до відповідальності.

Проведений аналіз джерел дозволяє стверджувати, що проблеми екологічної безпеки країни, на теренах якої ведуться широкомасштабні воєнні дії, та відповідні завдання, що стоять перед національними силовими структурами, поки що залишаються поза уваги вітчизняної філософської рефлексії. Позначене коло проблем постає як складний, багаторівневий смисловий простір, що потребує міждисциплінарних та комплексних наукових розвідок. Тому у пропонованому дослідженні зосереджено увагу на розглядові лише однієї з широкого кола окреслених проблем, – екологічної ментальності військових, – з наголосом на необхідності переведення теоретичного розгляду у практичну площину та унеможливлювання відтермінування вирішення екологічних проблем на майбутнє.

Метою пропонованого дослідження є: обґрунтування необхідності формування «нової екологічної ментальності» військових як практичної реалізації екологічно чутливих підходів у всіх військово-професійних практиках, зокрема, під час ведення бойових дій; переходу від формату декларативності «необхідного» у формат практичного здійснення «можливого».

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека визнається світовим співтовариством як глобальна проблема та нагальне завдання. Екологічна стійкість визначається як стратегічний напрямок у забезпеченні сталого розвитку людства. Недарма серед сімнадцяти Глобальних цілей, ухвалених ООН, шість мають екологічний вимір [2].

Беззаперечною є теза і про те, що у сучасному суспільстві – «суспільстві ризику», – найбільші ризики утворює військова сфера [3] Само її функціонування – як у мирний, так і, особливо, у воєнний час, – за доби високих технологій утворює найзначніші та непередбачувані загрози існуванню як людства, так і усього живого на Землі. На думку Н.Ф. Реймерса, видатного еколога сучасності, у добу глобалізації «навіть регіональні війни... втрачають локальний характер та набувають світового значення, оскільки піддають загрозі усіх людей Землі, наближаючи її до екологічного краху» [4, с. 365].

Непередбачуваність та незворотність наслідків – ось головні ризики високотехнологічної доби, що потребують принципового переформатування мислення, формування нової етики як «етики відповідальності перед майбутнім» (Г. Йонас), нової екологічної ментальності військових, як специфічної професійної групи, діяльність якої за доби високих технологій утворює «надризики», зокрема, екологічні.

Україна, що позиціонує себе як належну до цивілізованого кола країн, визнає усі вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки. Це фіксувала і стратегія сталого розвитку країни до 2030 року, що підтверджувала цілі сталого розвитку, визначені ООН [5], і Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО, яка у 2021 році, визначаючи напрями реформ, спрямованих на реалізацію курсу на набуття Україною повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору, стратегічною метою 1.8. визначала мінімізацію «негативного впливу на навколишнє природне середовище». Зокрема, підкреслювалась необхідність «мінімізувати вплив... на стан довкілля та екосистеми, здоров'я персоналу та населення від діяльності складових сектору безпеки та оборони України» [6].

Отже, забезпечення екологічної безпеки України визнавалось як стратегічно значуще. І це було зазначено ще до 24.02.2022., коли бойові дії на теренах країни набули характеру повномасштабної війни.

Питання екологічних ризиків, що утворює військова сфера у «суспільстві ризику», – не є новим. У свідомості світової спільноти, починаючи з часів проведення перших військово-екологічних досліджень, ствердилася думка про неприпустимість екоциду, який почали розглядати як злочин проти людства.

Але й на сьогодні, як свідчить ситуація в Україні, актуальність цього питання все більше загострюєтеся. Що демонструє ситуація? Якщо звернутись до інформації, наявної у відкритих джерелах, станом на 2022 рік ситуація може бути ідентифікована як «екоцид в Україні».

Національне законодавство України визначає екоцид як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» (Кримі-

нальний кодекс України, ст. 441) [7]. Станом на першу декаду березня 2023 року згідно офіційного ресурсу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, мінімальні збитки, що є наслідком впливу воєнних дій на довкілля, становили 441 мільярд гривень. Зафіксовано 2 339 звернень щодо злочинів проти довкілля України. [8]. Згідно підрахунків Держекоінспекції збитки довкіллю України за одинадцять місяців воєнної агресії становили вже понад 1 трильйон 743 мільярди гривень.

Самі по собі дані щодо руйнівних наслідків воєнних дій є вражаючими. Але. Є дві сторони конфлікту. І впливати на агресора та його ставлення до питань збереження довкілля України ми не можемо зараз і безпосередньо. Це питання майбутнього та міжнародних інституцій. Водночас, необхідно враховувати й те, що станом на теперішній час, реформування міжнародного кримінального права у напрямку «внесення статті щодо екоциду до Римського статуту», що має стати «ефективним механізмом притягнення до відповідальності МКС (Міжнародний кримінальний суд) не тільки під час військових дій, а й у мирний час» [9, с. 111], залишається ще перспективою. Крім того, й на сьогодні практики несення відповідальності агресором за екологічні збитки майже відсутні. Відомо лише про один прецедент у світовій практиці, коли у 1991 році спеціально створена Компенсаційна комісія ООН, що розглядала компенсації за збитки завдані Кувейту через іракське військове вторгнення і окупацію, частково задовольнила вимоги щодо відшкодування екологічних збитків. З 80 мільярдів доларів, що було вказано як компенсація збитків, Комісією було прийняте рішення щодо виплати дещо більше ніж п'ять мільярдів доларів.

Втім руйнується довкілля відбувається «тут і тепер». І наслідки можуть бути незворотними. Міркування про «майбутні компенсації» від агресора проблеми не вирішують. Принципово важливим стає не тільки усвідомлення українським соціумом та силовими структурами дійсного значення екологічних питань/проблем, а й конкретні дії, що спрямовані на мінімізацію екологічних ризиків та наслідків війни.

Якою є ситуація?

Результати всеукраїнського опитування «Думки і погляди населення України щодо екологічних наслідків війни» (КМІС на замовлення проєкту APENA2, травень 2022 р.), продемонстрували в цілому «обізнаність громадян» (59%) у питаннях щодо загроз довкіллю через війну. Але «ці знання переважно обмежуються фактами, що стосуються персональної безпеки (опромінення, загрози підірватися на міні під час с/г робіт або відвідування лісів, загрози інтоксикації через потрапляння отруйних речовин у повітря тощо)» [10]. Безумовно, така інформованість населення є важливою у країні, на теренах якої внаслідок ведення бойових дій, можливі надзвичайні ситуації. Населення має чітко усвідомлювати, яким чином діяти у разі пожеж, радіаційної, хімічної та інших загроз. Але це інший – другий бік питання. Дії «після того, як».

Принципово важливими, на думку авторів, є дії «до того» – превентивні. І тут населення не є суб'єктом дії. Проблема розгортається у площині воєнно-політичних рішень. І саме від свідомого ставлення до екологічної складової ведення бойових дій, усвідомлення її не як другорядної, а принципово важливої, з огляду на прийдешні покоління та можливість життя на цій території, багато чого залежить.

Інформація про такі дослідження серед військових відсутня. Відомо, що військова освіта в якості обов'язкової містить екологічну складову. Майбутнім офіцерам надаються знання з екологічної безпеки. Водночас, коли йдеться про ведення бойових дій, спрацьовує один з основних принципів екологічного забезпечення збройних сил – «пріоритет виконання бойових завдань у воєнний час», згідно якого екологічні ризики та міжнародні акти по екології враховуються «по можливості» [11]. Як свідчать реалії сучасності, протистояння агресорові призводить до супутнього руйнування/знищення оточуючого природного середовища.

В такому разі, чисельні екологічні проблеми, що стають наслідком ведення бойових дій на теренах нашої країни, є результатом діяльності не тільки агресора.

Виникає питання, принципово важливе у перспективі майбутнього: наскільки при ухваленні тих чи інших рішень щодо воєнних дій українські військові дійсне враховують екологічні ризики?

Недостатнє усвідомлення незворотності та непередбачуваності наслідків, що пов'язані з можливою екологічною катастрофою, яка спричинена веденням бойових дій у високотехнологічну добу, породжує специфічну ситуацію, що її можна ідентифікувати як «екологічний парадокс війни»: «війна за територію – знищує цю територію», якщо не враховані екологічні аспекти/наслідки ведення бойових операцій. Нехтування екологічними міркуваннями при проведенні бойових дій призводить/запускає незворотні процеси у руйнуванні екосистеми, території стають непридатними для проживання. Отже, війна за територію – знищує цю територію, перетворює її на непридатну для життєдіяльності.

З огляду на вище зазначене, принципово важливим стає перекодування ментальності військових: від солдата до вищих щаблин військової ієрархії: в якості не другорядного, а стратегічно значущого мають виступати екологічні мірку-

вання при виконанні бойових завдань, прийнятті рішень, у повсякденній діяльності.

Маємо зазначити, що екологічна культура військових, її формування, – тема, яка не є новою ані у науковому, ані в освітньому просторах України. Традиційно про екологію говорять. Проводяться відповідні заходи, екологічна тематика включається у програми індивідуальної підготовки військовиків. Екологічні знання надаються, екологічні стандарти закріплені. Але наявний значний розрив між деклараціями/теорією та практиками повсякденності. Проблема, на наш погляд, полягає у традиційних у національних контекстах формалізмі та декларативності. І це принципово відрізняє Україну, як країну із пострадянським минулим, від країн цивілізованого світу.

Військові у силу специфіки завдань, що виконуються, в той чи інший спосіб – незалежно від умов мирного часу або воєнного стану, – завжди дуже щільно взаємодіють з природним середовищем. Наслідки цієї взаємодії, на жаль, не є екологічно нейтральними. І шанобливе ставлення до оточуючого середовища, здатність у всіх військово-професійних практиках та практиках повсякденності реалізовувати екологічно чутливі підходи, стають одним з вагомих показників загальної культури військовослужбовця.

І не тільки загальної культури. На думку авторів, таке свідоме ставлення до збереження довкілля, є показником дійсного, реального, недекларативного патріотизму. Патріотичне виховання військових на сьогодні визнається як стратегічно значуще завдання. Війна примусила усвідомити сенс та роль патріотизму у всій його повноті. І нагальна потреба сьогодення – практична реалізація патріотичних почуттів через конкретні дії, спрямовані на забезпечення добробуту, розвитку та, в цілому, Майбутнього країни. І екологічно чутливі практики військових, усіх громадян України, – постають як прояв дійсного патріотизму.

Недостатньо лише формального закріплення вимог щодо екологічної компетентності військових, в першу чергу офіцерського складу, лише знань з екології та теоретизування щодо збереження довкілля (у самому широкому сенсі). Вкрай необхідними є практики, що формують нову екологічну ментальність військових.

Формат дослідження потребує певних термінологічних пояснень щодо змісту понять «екологічна ментальність військових», «нова екологічна ментальність військових».

Поняття «ментальність» зазвичай розуміється як «стійкі структури духовного життя, які утворюють певний «рамковий формат» сприйняття світу», що «визначають той чи інший спосіб дії». У вітчизняній науково-теоретичній традиції ментальність прийнято розглядати «як рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів» [12, с. 370].

Отже, абсолютно доречним є розгляд ментальності військових (як специфічної соціальної групи), що формується в контексті військово-професійної діяльності та реалізується у чисельних практиках, у які включені військові. Справа у тому, що світ військових – це особливий світ відповідного образу життя та мислення, моделей габітуальної поведінки [3], в цілому, специфічний світ субкультури військових, що тримається на чітко встановлених правилах, нормах, традиціях, ритуалах, звичаях тощо. Можна стверджувати і про наявні певні архетипи, що утворюють підґрунтя ментальності військових. Можемо стверджувати, також і те, що важливою ознакою ментальності військових до теперішнього часу, так саме як і ментальності сучасних українців в цілому, на чому наголошує дослідниця архетипів свідомості сучасного українця О. Калита, є інфантильність. Вона проявляється у небажанні відповідати за власні вчинки, «схильності до думки, що хтось повинен організовувати життя, розв'язувати проблеми» [13].

Екологічна ментальність військових, у такому разі, може бути визначена як рамкові духовні структури, що визначають ставлення військових до оточуючого середовища та реалізуються у чисельних практиках як військово-професійної діяльності, так і практиках повсякденності. І у такому разі, важливою особливістю цієї екологічної ментальності, яка багато у чому пояснює наявний розрив між знанням та дією, є саме вище позначена інфантильність.

Має бути сформована «нова екологічна ментальність», яка на відміну від попереднього формату, проявляється не тільки у знанні, що треба робити, аби не завдати шкоди довкіллю, а і у практичній реалізації цього знання. Поняття «нова екологічна ментальність військових» може бути визначено як здатність військового реалізовувати екологічно чутливі підходи у всіх практиках повсякденної та військово-професійної діяльності у мирний та воєнний час.

Особлива увага і наголос – на необхідності формування нової екологічної ментальності офіцерського складу. Офіцерський склад – це управлінська ланка. Саме офіцерський склад – кожен на своєму рівні – приймає рішення. І конче важливим є своєрідний «екологічний автоматизм» у прийнятті рішень, що є проявом нової екологічної ментальності, і постає як неможливість нехтувати екологічною складовою при прийнятті будь-якого рішення.

Як принципово важливе, постає питання: яким чином можна і треба формувати нову екологічну ментальність військових, зокрема, майбутніх офіцерів, враховуючи реальні умови сьогодення – режим воєнного стану в країні, бойові завдання, що стоять перед силовими структурами країни, наявні стереотипи мислення та поведінки, що є далекими від високих стандартів екокультури?

На думку авторів, осередками формування нової екологічної ментальності майбутніх офіцерів можуть і мають стати вищі військові навчальні заклади. Достатньо замкнутий (осяжний) життєвий простір ВВНЗ може стати свого роду майданчиком/полігоном, на теренах якого за чотири-п'ять років можна перекодувати ментальність молодої людини, формуючи на рівні поведінкових автоматизмів, моделей габітуальної поведінки екологічну чутливість.

Це мають бути, у першу чергу, екологічно чутливе середовище, створене у ВВНЗ, екологічно чутливі чисельні практики повсякденності через які, навіть неусвідомлюючи це, проходить майбутній офіцер. Сам простір ВВНЗ як «дисциплінарний простір» (М. Фуко) ставить курсанта у чітко визначені фіксовані рамки. Вимоги щодо обов'язковості підпорядкування (навіть якщо тобі це не подобається), додержання дисципліни, єдиноначальства тощо, – тобто все, що притаманне субкультурі військових, – може постати дієвим механізмом формування нової екологічної ментальності військових.

Перспективними напрямками розробки проблем, що позначено у даному дослідженні, вважаємо ті, що присвячено дослідженню специфіки ментальності військових у її сучасних проявах та обумовленостях, зокрема, екологічної ментальності, та пошук напрямків трансформації ментальності військових, що є адекватними викликам сучасності. Важливими також вважаємо практично орієнтовані розробки щодо логістичного забезпечення вирішення завдань, що спрямовано на створення екологічно чутливого середовища у вищих військових навчальних закладах України.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати наступне:

– екологічна ситуація в Україні, яка надшвидкими темпами перетворюється на екоцид внаслідок ведення широкомасштабних бойових дій на теренах країни, потребує змін в усвідомленні питань забезпечення екологічної безпеки, що передбачає перенос уваги/акценту у вирішенні екологічних проблем з оптики переносу на майбутнє – у теперішній час;

– як стратегічно значуще постає питання усвідомлення українськими військовими частки своєї відповідальності у питаннях збереження довкілля під час ведення бойових дій;

– необхідним є долання наявного розриву між декларативністю екологічних вимог і стандартів та реальними військово-професійними практиками;

– необхідним стає формування нової екологічної ментальності військових, яка розкриває свій зміст як здатність у всіх практиках військово-професійної діяльності та всіх практиках повсякденності реалізовувати екологічно чутливі підходи;

– вирішити завдання щодо формування нової екологічної ментальності майбутніх офіцерів здатні вищі військові навчальні заклади, які можуть і мають стати осередками екологічно чутливих практик.

Література

1. Тодорчук О. Екоцид в Україні: Росія знищує майбутнє всієї Європи й має бути покарана. *УНІАН. Новини. Екологія. 09.11.22.* URL: https://www.unian.ua/ecology/ekocid-v-ukrajini-rosiya-znishchuye-maybutnye-vsiyeji-yevropi-y-maye-buti-pokarana-12039462.html

2. Цілі сталого розвитку в Україні. Сайт Організації Об'єднаних Націй Україна. URL: https://ukraine.un.org/uk/sdgs

3. Севрук І. І. Методологічний зміст поняття «габітус» та завдання соціального структурування особистості офіцера. *Гілея: науковий вісник.* 2017. Вип. 117. С. 212-217.

4. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология. М.: Россия молодая, 1992. 365 с.

5. Цілі сталого розвитку. Міністерство освіти і науки України. URL: https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/analitichni-materiali/cili-stalogo-rozvitku

6. Указ Президента України № 189/2021. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1892021-38845

7. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

8. Дашборд із даними про загрози довкіллю. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://ecozagroza.gov.ua

9. Шуміло О.М. Перспективи встановлення юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо екоциду. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2021. № 5.* DOI https://doi.org/10.15421/392207

10. Делікатна І. Україна, війна, довкілля. Чи знає Захід про екологічні наслідки війни. Економічна правда. 8 вересня 2022. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/8/691294/

11. Севрук І. І. Екологічна складова формування військового професіонала у суспільстві ризику. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2013. Вип. 41 (1).* С. 47-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2013_41%281%29__7

12. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність. *Філософський енциклопедичний словник.* К.: Абрис, 2002. 751 с.

13. Калита О. Архетипи свідомості сучасного українця. Українська правда. 1 грудня 2009. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2009/12/1/4351123/

Анотація

Соколовська Ю. В., Севрук І. І., Чупрінова Н. Ю. **Екологічна ментальність військових та її формування в контексті екологічних ризиків сучасної України.** – Стаття.

У дослідженні на основі конкретно-історичного, міждисциплінарного та функціонального підходів здійснено аналіз екологічних ризиків, що є наслідком ведення бойових дій на теренах сучасної України, обґрунтовано необхідність унеможливлювання переносу вирішення проблем екологічної безпеки країни на майбутнє та формування нової екологічної ментальності українських військових.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності формування «нової екологічної ментальності» військових як дієвого механізму долання наявного розриву між декларативністю вимог щодо екологічної культури військових та військово-професійних практик у сучасних національних контекстах.

Методологічною основою дослідження є етика відповідальності перед майбутнім, сформульована Г. Йонасом, та визнання безальтернативності сформульованого ним категоричного імперативу для військово-професійних практик високотехнологічної доби. При проведенні дослідження було використано методи філософської рефлексії, аналізу, зокрема, аналізу документів, синтезу, моніторингу, спостереження. Контекстом даного дослідження є екологічні ризики сучасної України як країни, на теренах якої протягом дев'яти років ведуться бойові дії.

Своєрідність отриманих результатів: 1) На основі аналізу фактологічних даних, наявних у національному інформаційному просторі, обґрунтовується теза про небезпечність відтермінування вирішення екологічних проблем, породжених веденням бойових дій на теренах країни, «на майбутнє», «після перемоги» та очікування компенсацій від країни-агресора. 2) Обґрунтовано ризики виникнення «екологічного парадоксу війни» у разі відтермінування вирішення екологічних проблем, визначено зміст цього парадоксу: «війна за територію – знищує цю територію», за умов недостатньої уваги до екологічних аспектів/наслідків ведення бойових операцій. 3) Обґрунтовано необхідність вирішення проблем екологічної безпеки країни «тут-і-тепер», що передбачає виявлення національної зони відповідальності та пошуку системи превентивних дій. 4) Введено поняття «нова екологічна ментальність військових», визначено зміст цього поняття як здатності військових реалізовувати екологічно чутливі підходи у всіх практиках військово-професійної діяльності та практиках повсякденності. 5) Обґрунтовано необхідність формування «нової ментальності військових» як одного з дієвих механізмів забезпечення екологічної безпеки країни. 6) Обґрунтовано, що військовий навчальний заклад може і має постати як своєрідний «полігон»/«практикум» у формуванні екологічних навичок завдяки створенню екологічно чутливого середовища та включення майбутніх офіцерів у різноманітні екологічно чутливі практики повсякденності.

Позначено перспективи для подальших розвідок науково-теоретичного та науково-практичного спрямування.

Ключові слова: екоцид, екологічні ризики, екологічна ментальність військових, екологічно-чутливе середовище, екологічно чутливі військово-професійні практики, екологічна культура військових.

Summary

Sokolovska Yu. V., Sevruk I. I., Chuprynova N. Yu. **Environmental consciousness and its development in the military under environmental risks in modern Ukraine.** – Article.

The study conducted based on concrete-historical, interdisciplinary and functional approaches presents an analysis of environmental risks that arose as a result of hostilities on the territory of modern Ukraine. The research emphasizes the urgency of finding the solution to the country's environmental security problems without postponing the issue for the future.

The purpose of the study is to substantiate the need for the development of new environmental consciousness in the military as an effective mechanism that will help overcome the existing gap between the declarativeness of requirements regarding the environmental culture of the military and their professional practices in modern national contexts.

The methodological basis of the research is the ethics of responsibility for the future, formulated by H. Jonas, and the recognition of the lack of alternatives to the categorical imperative formulated by him for the professional military practices of the high-tech age. During the research, the methods of philosophical reflection, analysis, in particular, document analysis, synthesis, monitoring, and observation were used. The context of this study is the situation of ecocide in Ukraine.

The peculiarity of the obtained results: 1) Based on the analysis of the actual data available in the national information space, the thesis about the danger of postponing the solution of environmental problems caused by the hostilities on the country's territory for the future or after the victory and expecting reparations from the aggressor-country is substantiated. 2) The risks of the ecological paradox of war in case of postponing the solution of environmental problems are substantiated, the content of this paradox is determined: "a war for a territory destroys this territory" under the conditions of insufficient attention to environmental aspects/consequences of military operations. 3) The need to solve the problems of ecological security of the country here-and-now is substantiated, and this involves identifying the national area of responsibility and finding a system of preventive actions. 4) The concept of new environmental consciousness of the military was introduced, and this concept was defined as the ability of the military to implement ecologically sensitive approaches in all military professional activities and everyday practices. 5) The necessity of building new environmental consciousness as one of the effective mechanisms for ensuring the environmental security of the country is substantiated. 6) It is substantiated that a military educational institution can and should operate as a training base or a workshop for the development of environmental skills

through the creation of an environmentally sensitive environment and the inclusion of future officers in various environmentally sensitive everyday practices.

Prospects for further research in the scientific-theoretical and scientific-practical direction are indicated.

Key words: ecocide, ecological risks, environmental consciousness of the military, environmentally sensitive area, environmentally sensitive professional military practices, ecologically sensitive approaches, ecological culture of the military.

УДК 504.75.13.101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.17

Г. Г. Старікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3229-1442
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

Л. А. Тіхонова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3954-0250
кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

ПЕРЕДУМОВНІ СКЛАДОВІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Постановка проблеми. Сучасна теорія пізнання досліджує найрізноманітніші аспекти когнітивної системи людини. Особливу увагу деякі дослідники приділяють аналізу неявних, імпліцитних складових цієї системи. Слід підкреслити, що феномен неусвідомленої пізнавальної діяльності відомий науковцям і філософам з давніх часів, але, в силу своєї неявності, він і досі з великими складнощами піддається аналізу. Дослідження довели, що неявні, імпліцитні знання приймають активну участь майже й всіх пізнавальних і навіть практичних, прикладних діях людини. Особливим типом неявних знань можна вважати так звані передумовні знання, когнітивний статус яких й досі залишається, до певної міри, невизначеним, оскільки частина епістемологів, за традицією, взагалі заперечує значення цього типу знань для наукового пізнання. Інші автори, які, натомість, вважають принципово важливою роль передумов у науковому пізнанні, теж поки що не дійшли загальної думки щодо місця цих знань в когнітивній структурі, специфіки їх функціонування тощо. Тому розгляд питання про особливості передумовного знання та його ролі в науці залишається досить актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема передумов знання вперше з'явилася ще у діалектиці Платона, а також у вченні Аристотеля про висхідні основи науки та філософії, але у самостійному та багатоаспектному вигляді її сформулював І. Кант, який намагався дослідити аналітичний і синтетичний апріоризм, апріорні передумови й різного роду регулятивні принципи, які й складають головні компоненти передумовного знання. Саме Кант і ввів це поняття до системи філософського знання [1]. Проблема вияву та осмислення передумов науки – одна з провідних тем фіхтевського «науковчення», воно повинно було, зокрема, відкрити основи усіх можливих наук, які не можуть бути доведені у них самих.

Одночасно з цим здійснювався розвиток ідеї «відсутності передумов» у науковому знанні як необхідній умові «чистого» теоретико-пізнавального аналізу. Так, Е. Гуссерль намагався подолати психологізм у логіці й у своїх «Логічних дослідженнях» базувався на вимогах світоглядної «безпередумовності». Концепція принципової «безпередумовності» знання як умови його науковості досягла апогею у дослідженнях логічного емпіризму. Критичний перегляд неопозитивістської дослідницької програми поновив цікавість до передумов наукового знання та привів до їх дослідження у якості самостійного компонента в загальній структурі науки. К. Поппер, а після нього й А. Масгрейв, Дж. Уоткінс та інші розглядають передумовне знання як «непроблематичне» знання, як третю складову наукового знання, поряд з даними й гіпотезою [2, с. 215]. В науковій літературі було сформульовано два підходи до передумовного знання – логіко-історичний (темпоральний) та евристичний, але обидва вони стикаються зі значними логічними труднощами. При першому підході далеко не завжди можливо встановити певні моменти, у які те чи інше знання стає відомим науці й у цьому сенсі може вважатися таким, що «передує» даному знанню. У другому підході складність полягає у відсутності певних, однозначних евристичних передумов для підтвердження даної теорії, що значно ускладнює їх логічну реконструкцію. Існують й інші трактування передумовного знання: як конкуруючої теорії (І. Лакатос); теорії, яка завдає онтологію (У. Куайн); додаткової схованої інформації (Дж. Уоткінс) тощо. Для методологів – послідовників К. Поппера притаманно функціональне розуміння передумовного знання як загальноприйнятного, безсумнівного знання, третьою складовою пізнавального процесу, характер відношення якої до наукового знання вимагає спеціального дослідження [3, с. 198-201]. Необхідно відмітити, що зміст і структура самого передумов-

© Г. Г. Старікова, Л. А. Тіхонова, 2023

ного знання або чітко не диференціюється (воно приймається просто як деякий цілісний фактор, що виконує свою функцію передумови, умови, конкретного знання тощо), або зводяться до змісту і структури спеціального знання. Питання про включення у передумовне знання філософсько-світоглядних, регулятивно-методологічних компонентів по суті взагалі не підіймається. Це підтверджується й тим, що сучасне обговорення ролі онтологічних передумов у розвитку наукової теорії майже не пов'язується з проблемою передумовного знання, яке досліджується лише на рівні конкретно-наукових або вузько специфічних логіко-аналітичних традицій.

Серед сучасних досліджень у цій сфері слід відмітити роботи деяких представників синергетичного напрямку – В.С. Стьопіна, Н. Мотрошилової, О. Князевої [4, с. 637-639]. Однак найбільшим внеском слід вважати роботи Л.А. Мікешиної, які присвячені проблемі імпліцитних типів знання. Так, робота «Епістемологія цінностей» досить детально аналізує одну з найважливіших складових наукового знання – ціннісні світоглядні передумови й різні типи передумовних знань в науці [5]. Зокрема, приділяється увага імпліцитним, неявним компонентам наукового знання, їх впливу на методи проведення наукових досліджень, а також і на їх результати. Однак все ще залишається нерозв'язаною проблема класифікації знань цього типу, що, у свою чергу, пов'язано з їх принциповою невербальністю та переважною неусвідомленістю.

В сучасній вітчизняній гносеології та епістемології, на жаль, повністю відсутні роботи, пов'язані з проблемою передумовного знання, зокрема в науковому пізнанні. Взагалі сучасні дослідження у цьому напрямку стають все більш прагматичними і вузькими, їх автори намагаються використати результати теоретичних досліджень своїх попередників виключно для розробки рекомендацій по найбільш ефективному використанню імпліцитних, зокрема, і передумовних, знань у конкретних видах людської діяльності – економіці й менеджменті, педагогіці, навчанні іноземним мовам або практиці перекладів. Існують також нечисленні роботи, у яких досліджується феномен неявного знання, але й в цих роботах питання про передумовність знання не підіймається [6, с. 38-40]. Виходячи з цього, ми вважаємо, що подальше дослідження даного феномену вимагає не лише перегляду і уточнення існуючих підходів, але й розробки принципово нового бачення цієї проблеми. Всі ці міркування визначили мету нашої роботи.

Мета роботи – це аналіз певних компонентів наукового знання, які можна віднести до імпліцитних феноменів, що включають до себе неявні та передумовні знання.

Основний матеріал. Ми вважаємо, що слід погодитися із сучасними дослідниками у визнанні необхідності надати «рівноправний» статус, поряд зі спеціально-науковими знаннями, також і світоглядному передумовному знанню, яке «володіє» власними формами та засобами в процесі участі у пізнавальній діяльності. В цьому знанні у логіко-методологічній формі повинні бути відображені й зафіксовані усі види ціннісних відношень самого процесу пізнання: від соціально-психологічних до соціально-економічних і культурно-історичних; від внутрішньо-наукових методологічних до філософсько-світоглядних. Проблема передумов пізнання – одна з традиційних у філософії попри її загальну невизначеність та відсутність чіткого розуміння цього феномену. Однак глибинні зміни останніх десятиліть у методології, історії й філософії науки, антропологічний поворот у загальній теорії пізнання зробили цю проблему однією з найбільш актуальних. Стимулюючий вплив на розвиток досліджень цього когнітивного феномену мало поєднання нових, більш сучасних варіантів системного, діяльнісного та історичного принципів аналізу в їх єдності та взаємодії, а також значний вплив принципу соціальної детермінації наукового пізнання. Так, до останніх десятиліть наука переважно розглядалась лише як система знання, хоча неявно вона розумілась і як певна діяльність; констатувався розвиток та зміни науки, але був відсутній глибокий аналіз рушійних сил та самої природи цього розвитку. Структура науки уявлялась лише як статична структура такого ж «сталого» знання, тобто знову неявно елімінувалися діяльнісний та історичний аспекти, існування яких явно не заперечувалось. Нарешті, декларування наявності й впливу принципу соціальної детермінації наукового пізнання не підкріплювалося реальним врахуванням цього фактору в епістемологічних дослідженнях. На сьогоднішній день дослідження науки як єдності знання й діяльності з вироблення цього знання зробили актуальною проблему регулятивів пізнавальної діяльності, тобто її ціннісно-нормативних передумов. Розробка теорії та історії розвитку науки поставила питання про рушійні сили цього розвитку й тим самим про передумови, а також про механізм зміни цих передумов. Прагнення виявити структуру наукового знання, що розвивається, і розглядати його системно призвело до усвідомлення необхідності підключення нових «одиниць» методологічного аналізу, тобто до розгляду розвитку й зміни теорій у контексті й у системі різних передумов та інших параметрів. Зміна відношення до статусу і ролі концептуальних передумов у науковому пізнанні знайшло свій прояв також у зростанні уваги дослідників до їх конкретних форм і видів – філософським і загальнонауковим методологіч-

ним принципам побудови наукової картини світу, стилю наукового мислення, ідеалам та нормам пізнавальної діяльності, здоровому глузду тощо.

Наступним кроком були дослідження передумовної функції ціннісної свідомості у науково-пізнавальній діяльності й знанні. Однак майже у всіх дослідженнях, навіть у тих, які стосуються досить глибоких проблем, наприклад, методів філософського критико-рефлексивного аналізу передумов, само поняття «передумовне знання» використовується як інтуїтивно зрозуміле. Таким чином, виникла необхідність спеціального дослідження природи, структури, логіко-методологічного статусу й форми існування передумов наукового пізнання у контексті сучасного вчення про пізнання. Знадобилося експліцитувати й ввести до понятійного апарату сучасної методології поняття «передумовне знання», яке завжди було багатозначним і вельми невизначеним. Складність вияву й дослідження феномену передумовності, а також плюралізм у трактовці його конкретних форм вчені пояснюють низкою факторів. По-перше, цей елемент структури наукового знання не можна зафіксувати, за допомогою логічного підходу, який дозволяє досліджувати структуру теорії, несуперечність її вихідних положень тощо, але виявляється недостатнім для того, щоб виявити позалогічні (недедуктивні) способи отримання знань, а також функціонально-змістовні особливості висловлювань «позанаукового» типу – конститутивних, регулятивних, світоглядних. По-друге, передумовне знання як непроблематичне (оскільки воно не має дискурсивної форми) або очевидне або й таке, що не має відношення до спеціально-наукового знання, частіш за все явно не формулюється й існує переважно у імпліцитній формі.

Постає питання, які ж існують способи введення неявних передумов у наукове знання та форми їх існування у ньому. Можна вважати, що є певні спеціальні «форми буття» й вбудовування імпліцитних елементів у об'єктивоване знання. Однак аналіз з цієї точки зору власне логічних, а також гносеологічних методів та прийомів, загальнонаукових і спеціальних наукових методів приводить до дещо іншого висновку: будь-який спосіб міркування, або пізнання чи оперування зі знанням (від інтуїтивно-змістовного до формалізованого, логічно-абстрактного) – це ще й спосіб буття, функціонування неявного знання. Саме тому проблему необхідно переформулювати наступним чином: як саме форми неявного знання і способи його введення до когнітивної системи залежать від етапів, методів і форм науково-пізнавальної діяльності? Відразу ж необхідно підкреслити, що великі можливості введення неявних передумов у наукове знання мають індуктивні методи (індукція, аналогія, екстраполяція тощо). У цих методах висновки носять ймовірнісний характер, припущення про їх істинність або правдоподібність базується на неповній інформації і, головне, залежить від різного типу неявних передумов, у тому числі світоглядного характеру. Ці особливості значно посилюються у «позалогічних» пізнавальних процесах порівняння, вибору гіпотез, методів, оцінки й рішення проблем, способів доказу, обґрунтування тощо. У кожному з цих процесів представлені інтуїтивні, неексплiковані, невербалізовані й не завжди усвідомлені елементи як інтелектуальний і ціннісний фон суб'єкта наукової діяльності.

Поряд з вказаними способами можна виявити найбільш поширений спосіб введення неявних елементів, у тому числі й передумов, у наукове знання – це «переклад» явного, актуально вираженого знання у неявне, в підтекст, тобто використання способу «умовчання» про знання нібито очевидне, само собою зрозуміле й всім відоме. Очевидність – це характеристика не самого знання, а прийняття його достовірності або істинності суб'єктом. Істинність знання очевидна для суб'єкта в тому випадку, коли її обґрунтування й доведення не вимагає експериментальних операцій і спеціальних логічних міркувань, таке знання сприймається суб'єктом безпосередньо відчуттями або, врешті решт, тому, що це знання багаторазово підтверджено і перевірено раніше.

Відомо, що Декарт розглядав очевидність як важливу ознаку знання, оскільки вважав істинним лише те, що сприймається ясно, чітко, є самоочевидним. Стан розумової самоочевидності було для нього висхідним й кінцевим моментом руху пізнання. Однак зрозуміло, що Декарт навіть на задавав питання «очевидно для кого?», повністю відволікаючись від історичного і комунікативного характеру отримання й передачі знання. Але ще у Аристотеля очевидність знання досліджувалася у її методологічному значенні, при цьому питання «очевидно для кого?» розглядалося ним спеціально. Дослідники звернули на це увагу у зв'язку з проблемами становлення аксіоматичного методу. У «Другій аналітиці» він у загальній формі писав, що у залежності від того, який статус має висловлювання, воно повинно бути присутнім у знанні або обов'язково у явній формі як постулат, оскільки він може бути предметом суперечки й причиною непорозуміння; або у неявній формі, як аксіоми – самоочевидні, необхідні істини; або як припущення, істинність яких не доведено, але вона не викликає суперечок та заперечень у дослідників, які належать, наприклад, до однієї наукової школи. Згідно з цими ідеями Аристотеля можна виділити наступні загальні для всіх сучасних наук типи висловлювань, які, як правило, не формулюються явно у наукових текстах «нормальної» науки:

- логічні й лінгвістичні правила і норми;
- загальноприйнятні сталі конвенції, у тому числі відносно мови науки;
- загальновідомі фундаментальні закони і принципи;
- більш складні змістовно-нормативні групи висловлювань: філософсько-світоглядні, які не висловлені експліцитно або як очевидні, або вони взагалі не усвідомлюються дослідником; парадигмальні норми і уявлення; наукові картини світу, стиль мислення, конструкти здорового глузду.

У всіх цих випадках очевидність – це не чуттєва достовірність, але, скоріше, інтелектуальна переконливість, яка сформована на основі певного «способу бачення» або засвоєних світоглядних і методологічних регулятивів, або ж мовних і логічних норм та правил. Очевидність цього типу має явно виражене соціокультурне і комунікативне походження: очевидно не будь-кому, але лише тому, хто належить до певного соціуму, хто засвоїв певний стиль мислення, систему світогляду, парадигму. У цьому випадку очевидне може стати імпліцитною складовою лише тому, що за принциповими механізмами свого існування пізнавальна діяльність завжди носить соціально-опосередкований характер і здійснюється в комунікації. Лише за умови, що знання буде очевидним як для автора, так і для деякої наукової спільноти, воно може прийняти імпліцитні форми, не втрачаючи при цьому своїх передумовних функцій. Комунікативна опосередкованість наукової діяльності, явна або неявна діалогічність наукових текстів, їх ціннісна «завантаженість» і контекстуальна багатоплановість закономірно ставлять питання про динаміку переходу до неявного у даному контексті знання всіх стереотипів, загальноприйнятих істин, які панують у конкретній культурі. Задача їх актуалізації й експлікації набуває особливого значення при зміні основ наукового пізнання, до якої призводить зміна парадигм, стилю мислення і наукова революція взагалі.

На наступному етапі філософсько-методологічні й світоглядні передумови певної області знань приймаються взагалі без доказів, тобто формується нерефлективний шар знання, який обґрунтовує спеціально-наукових зміст, і здійснюється це переважно в імпліцитній формі. У той же час виникають типові тексти статей, у яких передумовне знання не формулюється, явно не присутнє й може бути виявлене лише в процесі спеціальної реконструкції усього контексту. Таким чином, виявляється досить суттєва особливість: гносеологічний статус філософських основ й передумов науки, зокрема, їх непроблематичність, нерефлективність або, навпаки, експліцитна форма присутності у знанні знаходяться в прямій залежності від комунікацій і відповідного професійного консенсусу. Процес переводу очевидного знання у підтекст й повторна його експлікація носять регулярний і загальний характер.

Результатом того, що очевидне може включати до себе додаткові неявні посилки, стає виникнення невизначеності, протиріччя у системі знання й навіть парадоксів. Класичним прикладом можна вважати ситуацію з п'ятим постулатом геометрії Евкліда. Власне Евклідове формулювання цього постулату було надто складним, громіздким і далеко не очевидним, тому наприкінці XVIII ст. його замінили відомою формулою: через точку, яка лежить поза прямою, проходить лише одна пряма, що паралельна даній. Однак і в цій формі аксіома про паралельні не могла бути логічно виведена з решти аксіом. Усі докази, які висувалися, характеризувалися однією проблемою: у певному пункті кожного міркування явно не формулювалося, ігнорувалося звернення до посилок, які базуються на інтуїції й не можуть бути виведені з інших аксіом Евкліду. При цьому ці сховані інтуїтивні посилки виявлялися замаскованою формою самої аксіоми про паралельні, на що свого часу вказав Р. Карнап [7, с. 185].

Усвідомити і зрозуміти цю ситуацію з аксіомою про паралельні й виявити сховані помилки при її доказі стало можливим лише з розвитком логіки та відповідних розділів геометрії. Як показав Карнап, раніше в різних «місцях» висновку «іноді непомітно допускалося звернення до інтуїції, іноді це робилося явно, іноді – приховано, імпліцитно. Метод для розрізнення чисто логічного висновку і висновку, який має позалогічні компоненти, що базуються на інтуїції, став відомим лише після систематичної розробки логіки...» [7, с. 187]. Як відомо з історії математики, видатні вчені-геометри М.І. Лобачевський та І. Боян прийшли до необхідності замінити постулат щодо паралельності іншим, прямо протилежним. Вони чекали появи протиріччя, але воно не з'явилося. Наново побудована геометрія була логічно обґрунтована і мала протиріччя лише відносно звичних інтуїтивних просторових уявлень.

Отже, історія аксіоми про паралельні демонструє, що за очевидним, інтуїтивно ясним знанням може ховатися суттєва додаткова, неусвідомлена інформація. Її вияв за допомогою сучасних логічних прийомів не лише дозволив створити більш чітку систему доказів у науці, але й здійснити відкриття принципово нових «світів», як це сталося у різних неевклідових геометріях. Можна припустити, що неявна передумова, яка стала такою в результаті своєї очевидності, може стати неусвідомленою в процесі зміни теорій, дослідницьких програм або парадигм, що стає прихованою причиною неузгодженості знання, появи парадоксів, протиріч у новій системі міркувань

(наприклад, неусвідомленість того факту, що сталося зміщення концептуальної сітки тощо).

Окрім того, доки певна передумова, яка є очевидною, присутня в тексті імпліцитно, складно ставити питання про її істинність, складно виявити її неспроможність, поставити мету перевірити в експерименті тощо, тим більш що вона приймається як непроблематичне, заздалегідь істинне знання. Ми бачимо, що два останні фактори породжують, у свою чергу, ще одне коло питань, а саме: як впливає невербалізоване знання, що неявно присутнє у тексті, на істиннісні характеристики об'єктивованого знання. Відомо, що в процедурах підтвердження (спростування) приймають участь лише поняття, закони, гіпотези, які сформульовані явно, експліковані за своїм характером. Неявні ж концептуальні передумови, одночасно із ціннісними орієнтирами, усвідомлено або неусвідомлено сприймаються як істинні. У випадку переходу знання до підтексту як очевидного можуть виникнути напружені ситуації, які породжуються гносеологічною природою самої очевидності. Чуттєво очевидне, як відомо, не завжди означає істинне. В основі цього твердження знаходиться значний досвід розвитку природознавства. Очевидність як ознака, що характеризує істинність знання, антропоморфна. У зв'язку з цим можуть виникати також суттєві розходження в інтерпретації й розумінні ентимем, очевидних неексплікованих передумов у представників різних парадигм, дослідницьких програм, шкіл або напрямків, що вимагає враховувати інтерсуб'єктивний, комунікативний характер очевидності.

Як виявилось, одним з показників ступеню зрілості тієї або іншої науки, розвиненості її самосвідомості може слугувати відношення вчених до передумов тих методів і процедур, які вони застосовують. З цієї точки зору можна досить чітко розмежувати класичну і сучасну науку, оскільки ці етапи розвитку наукових знань опосередковано фіксують не лише змістовну різницю ідеалів і норм побудування й обґрунтування теорії та методів, але й різний ступінь усвідомлення їх присутності в науці. Це можна підтвердити процесами, що відбувалися у фізиці на початку XX сторіччя, зокрема, процесом усвідомлення і експлікації неявних передумов вимірювальних процедур та пов'язаних з ним онтологічних припущень. Якщо розглянути сутність цього процесу у зв'язку із створенням А. Ейнштейном теорії відносності, можна відмітити наступні особливості. Вимірювальні процедури у фізичному експерименті завжди основані перш за все на таких допущеннях, які виходять з конкретних фізичних законів і, як правило, можуть бути чітко експліковані дослідником. Окрім того, до складу допущень – передумов вимірювальних процедур – входять також постулати, які втілюють ті загальні риси, які існують у різних конкретних видів експериментально-вимірювальних процедур. Ці постулати частіш за все приймаються як інтуїтивно ясні і, як правило, не мають формулювання у явному вигляді (прикладом може слугувати постулат об'єктивної відтворюваності експерименту). Але за зовнішньою очевидністю таких тверджень сховані досить сильні допущення відносно природи фізичного світу, зокрема, онтологічний принцип однорідності часу, що, у свою чергу, передбачає відволікання фізики від ідеї еволюції світу.

Таким чином, прийнявши ті чи інші принципи вимірювання, фізик неявно приймає також і низку онтологічних допущень. Відповідно перегляд принципів вимірювання приводить до перегляду онтологічних схем, які на цей момент приймаються фізикою. У класичній фізиці такий аналіз, як правило, ніколи не проводився у явному вигляді. Кореляція онтологічних постулатів з неявно присутньою схемою виміру відбувалася поступово як висування гіпотез та їх перевірка на досвіді. Для сучасної ж фізики характерна принципово інша ситуація: перебудова картини світу починається з експлікації та аналізу принципів експериментально-вимірювальної діяльності. Ейнштейн був одним з перших, хто усвідомив цю залежність, а також врахував її у явному вигляді.

Висновки. Ми бачимо, що різні види неявного знання відіграють важливу роль у науковому пізнанні. Як показав аналіз, особливе значення мають передумовні знання, які включають до себе базові неусвідомлені уявлення про картину світу та філософські, так звані «метафізичні» передумови наукової діяльності. Питання про відношення «метафізики» і науки – це не лише питання про значення філософського вчення про буття для науки, але й проблема впливу усього філософського знання, його світоглядної функції, на науку в цілому. Філософські передумови містяться у передумовному знанні як базовий елемент й співвідносяться із загальнонауковими методологічними принципами і з спеціально-науковим знанням, що разом передбачає вияв їх взаємодії й диференціацію функцій. У той же час, спеціально-наукове знання, якщо воно розглядається як передумовне, не повинно і не може досліджуватися, як форма знання, виключно логічними засобами, воно повинно також стати об'єктом критико-рефлексивного (гносеологічного і методологічного) аналізу як система, що формується у своїх соціокультурних функціях на протязі довгої історії. Отже, необхідно пояснити, перш за все, не відношення «метафізика (як вчення про буття) – наука», а взаємодію між наукою та філософсько-світоглядним, методологічним знанням, конструктивну роль цієї взаємодії.

Саме так розглядається ця проблема у сучасній філософській літературі, у якій за останні десятиліття широко досліджуються конкретні соціокультурні, світоглядні й методологічні передумови науки. До них відносяться філософські принципи, ідеали і норми, загальнонаукові методологічні регулятиви, а також поняття наукової картини світу, стиля мислення і так званого «здорового глузду». Виявляються їх теоретичні, концептуальні і доконцептуальні форми, досліджується їх роль на різних етапах пізнання і обґрунтування, у різних пізнавальних процедурах, а також способи і форми функціонування передумов у науковому знанні. Можна припустити, що саме такого типу передумови і відповідні форми знання й пізнавальної діяльності необхідно включити до складу терміну «передумовне знання» в узькому розумінні.

Література

1. Кант И. Собр. соч. в 8 т. Т. 4. Основоположения метафизики нравов. М.: Прогресс, 1994. 354 с.

2. Karl Raimund Popper. Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge. Psychology Press, 2002. 582 p.

3. Marx W. Wartofsky. Epistemology, Methodology and the Social Sciences (Boston Studies in the Philosophy and History of Science. Book 71). ed. Springer, 1983. 278p.

4. Аршинов В.И. Личностное знание М. Полани как позиция синергетики. Субъект, познание, деятельность. М.: Прогресс, 2002. С. 635-670.

5. Микешина Л.А Эпистемология ценностей. М.: (РОССПЭН), 2007. 439 с.

6. Мельничук М. Неявне знання як аналог апріорізму в некласичній парадигмі епістемології. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. 2012. Вип. 602-603. С. 36-40.

7. Rudolf Carnap. Philosophical Foundations of Physics. Martin Gardner, ed. Basic Books, 1966. 300 p.

Анотація

Старікова Г. Г., Тіхонова Л. А. **Передумовні складові наукового знання.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу феномену передумовних знань як важливого компоненту когнітивної системи людини. Розглядається історія дослідження питання про передумови наукового пізнання, при цьому особливу увагу приділено постпозитивістським підходам й моделям, розробленим наприкінці XX ст. у дискусіях з представниками так званої концепції принципової «безпередумовності» наукового знання. Показано, що у більшості сучасних робіт питання про включення у передумовне знання філософсько-світоглядних, регулятивно-методологічних компонентів по суті взагалі не підіймається. Це підтверджується й тим, що сучасне обговорення ролі онтологічних передумов у розвитку наукової теорії майже не пов'язується з проблемою передумовного знання, яке досліджується лише на рівні конкретно-наукових або вузько специфічних логіко-аналітичних традицій. Метою статті є аналіз певних компонентів наукового знання, які можна віднести до імпліцитних феноменів, серед яких особливе місце займають саме передумовні знання. Особливу увагу приділено розгляду феномену очевидності у науковому знанні. Здійснюється аналіз сутності цього когнітивного феномену, різноманіття його змісту та можливі способи його виникнення й функціонування у науковому знанні. Слід підкреслити, що значне місце в очевидному передумовному знанні займають нерефлексовані, неекспліковані філософсько-світоглядні передумови, які значно впливають на ефективність та результати пізнавального процесу. Робиться висновок про необхідність вияву теоретичних, концептуальних і доконцептуальних форм передумовного знання, подальшого дослідження його ролі на різних етапах пізнання і наукового обґрунтування, а також способів і форм функціонування передумов у науковому знанні.

Ключові слова: імпліцитне знання, передумовне знання, неявне знання, очевидність, філософсько-світоглядні передумови наукового знання.

Summary

Starikova H. G., Tyhonova L. A. **Prerequisite components of scientific knowledge.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of prior knowledge as an important component of the human cognitive system. The history of research on the prerequisites of scientific knowledge is considered, while special attention is paid to post-positivist approaches and models developed at the end of the 20th century in discussions with representatives of the so-called concept of fundamental "unconditionality" of scientific knowledge. It is shown that in the majority of modern work, the question of including philosophical-worldview, regulatory-methodological components in the prerequisite knowledge is essentially not raised at all. This is also confirmed by the fact that the modern discussion of the role of ontological prerequisites in the development of scientific theory is almost not connected with the problem of prerequisite knowledge, which is investigated only at the level of specifically scientific or narrowly specific logical-analytical traditions. The purpose of the article is to analyze certain components of scientific knowledge, which can be attributed to implicit phenomena, among which prerequisite knowledge occupies a special place. Special attention is paid to the consideration of the phenomenon of obviousness in scientific knowledge. An analysis of the essence of this cognitive phenomenon, the diversity of its content and possible ways of its emergence and functioning in scientific knowledge is carried out. It should be emphasized that unreflected, unexplained philosophical and worldview prerequisites, which significantly affect the effectiveness and results of the cognitive process, occupy a significant place in the obvious prior knowledge. A conclusion is made about the need to reveal theoretical, conceptual and pre-conceptual forms of prerequisite knowledge, further research of its role at various stages of cognition and scientific justification, as well as methods and forms of functioning of prerequisites in scientific knowledge.

Key words: implicit knowledge, prerequisite knowledge, obviousness, philosophical prerequisites of scientific knowledge.

УДК 179.7:342.761
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.18

Л. В. Тітаренко
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3832-6763
аспірантка кафедри богословія та релігієзнавства
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ФЕНОМЕН ЕВТАНАЗІЇ: ПРАВО НА ЖИТТЯ ТА ПРАВО НА СМЕРТЬ

Актуальність. Право на життя є найвищим людським правом та цінністю. На сучасному етапі розвитку суспільства евтаназія постає однією з найбільш суперечливих проблем наукових досліджень, що виявляється в активних дискусіях між прихильниками та противниками «легкої смерті». У наукових колах евтаназія вивчається, як міждисциплінарний феномен, який охоплює медичні, біологічні, соціальні, юридичні, моральні, етичні, релігійні, психологічні, філософські, антропологічні аспекти тощо.

Усі явища, які виникають у суспільному житті людини, потребують юридичного закріплення, але слід зазначити, що евтаназія іноді може здійснюватися всупереч законодавству, тому наукова проблема легалізації та реалізації евтаназії, як антиподу права на життя, потребує досконалого дослідження.

Філософські, соціологічні, релігійні, психологічні, юридичні аспекти евтаназії розглядали: А. Шопенгауер, Д. Юм, Е. Дюркгейм, Ю. Кардаві, С. Гроф, Ж. Судо, О. Мінойс, Ф. Фут та ін. Право людини на смерть та легалізацію евтаназії вивчали українські дослідники: Г. Анікіна, В. Бабалко, В. Ворона, О. Домбровська, О. Старко та ін.

Мета статті – дослідити сутність і доцільність евтаназії як онтологічного феномену.

На сьогодні, у наукових колах, відсутнє єдине, усталене та уніфіковане тлумачення терміну «евтаназія», оскільки увесь обсяг визначень, які охоплює цей феномен, часто суперечливий, окрім того виявляється варіативність його написання: еутаназія, ейтаназія тощо.

Термін «евтаназія» походить від давньогрецької: «eu» – легка, «thanatos» – смерть, що у перекладі означає «безболісна, щаслива, гарна, легка смерть» [16].

Френсіс Бекон першим вводить у наукове поле термін «евтаназія» у трактаті від 1605 року «Про єдність та примноження наук». Філософ розуміє евтаназію як науку про полегшення смерті; спокійну смерть без мук та страждань, він пише, що «...обов'язок лікаря полягає не лише у тому, аби покращити та відновити здоров'я хворого, але й також полегшити страждання та муки, які викликає хвороба, і робити це не лише, коли таке полегшення болю як небезпечного симптому може посприяти одужанню, але й тоді, коли вже не існує ні однієї надії на порятунок та можна тільки полегшити смерть, зробивши її більш спокійною і легкою, саме тому евтаназія сама по собі вже є немалим щастям» [3].

Досліджуючи феномен евтаназії, виявляється, що впродовж історії людства, у різні історичні епохи змінювалося ставлення до проблематики смерті: її або боялися, або сприймали, як належне. Тому доцільним буде розглянути розвиток ставлення до евтаназії у відповідності до генези філософської думки.

В Античності розуміння процесу помирання часто ототожнювалося зі сном. Зокрема на цю схожість наводив Сократ. Погляди Сократа на смерть особливо добре проявляються, якщо звернути увагу на те, як він прийняв свою смерть. Він, засуджений до страти, добровільно прийняв отруту. Такий вчинок може вказувати на те, що практики самогубства та евтаназії в тогочасному суспільстві були прийнятними [8].

Представники стоїцизму, епікуреїзму, скептицизму, неоплатонізму намагалися подолати страх смерті зусиллями розуму. Припускали, що смерть – це перспектива існування людини. Зокрема, Епікур висунув таке твердження: «Поки я живу, смерті ще немає, а коли є смерть, то немає мене» [8]. Сенека приходить до висновку, що смерть – це момент кругообігу речей, зворотній процес; смерть не як знищення життя, а його трансформація [8].

Схоластичні філософи П'єр Абеляр та Тома Аквінський приділяли менше уваги в своїх трактатах темі смерті, але не ігнорували повністю. П. Абеляр акцентує, зокрема, увагу на взаємозв'язку гріха та смерті [8].

Епоха Відродження або Ренесансу звернула філософію не до Бога, а до людини. З'являються філософи, які з прихильністю ставляться до евтаназії. До таких мислителів можна віднести Томаса Мора і Мішеля Монтеня. Зокрема Т. Мор писав: «Якщо хвороба не тільки не піддається лікуванню, але і приносить постійні муки і страждання, то священики і влада звертаються до страждальця з такими вмовляннями: він не може справитися ні з якими завданнями життя, неприємний для інших, тягар для самого себе собі і, так би мовити, переживає вже свою смерть» [17, с. 45].

© Л. В. Тітаренко, 2023

В епоху Просвітництва проблема смерті та безсмертя вирішувалася переважно з двох позицій: відкритого матеріалізму (Ламетрі, Гальвецій, Дідро, Гольбах) та деїзму (Вольтер. Руссо). Матеріалісти розглядали смерть як абсолютне закінчення існування людини, тим самим заперечували феномен безсмертя. Ламетрі доводив, що душа припиняє існування після смерті тіла. Філософ-деїст Вольтер заперечував безсмертність душі, в той час як Ж.-Ж. Руссо припускав її безсмертя [10].

Пізніше представник німецької класичної філософії І. Кант вважав смерть такою, що перекреслює всі наміри, прагнення та надії, а саме тому є злом. Але без підходу до смерті ми не зрозуміємо, що таке життя [10].

Проте Г. Гегель вбачав смерть в єдності з життям, діалектику духовного та тілесного: «Все, що народилося, має загинути » [6].

Л. Фейербах заперечував можливість особистого безсмертя. Природна смерть не була для нього злом. Смерть є елементом природи самої людини. Вона повинна мудро використовувати свій життєвий капітал [10].

У сьогоденні медична, філософська і правова література феномен евтаназії трактує у різний спосіб: «безболісний, жалісний і такий, що покладає край стражданням безповоротний вихід в небуття»; «умертвіння невиліковно хворих людей за їх проханням з ціллю припинення страждань; «свідома дія, яка веде до смерті безнадійно хворої людини відносно швидким і безболісним шляхом з ціллю припинення страждань» [1, с. 25-34].

«Короткий оксфордський словник» надає три визначення даного терміну: перше – це «спокійна та легка смерть», друге – «засоби для неї» і третє – це «дії для виконання смерті»[6]. «Британська енциклопедія» визначає евтаназію як «милосердне вбивство (англ. mercy killing): це дія чи практика, що спрямовується на досягнення безболісної смерті особами, які страждають від болю спричиненого фізичними розладами або ж невиліковними хворобами» [13, с. 34-37]. Найбільш точне тлумачення даного терміну пояснюється юристами: Евтаназія – це «акт», діяння осіб медичного персоналу, що може виражатися як в дії (наприклад, введення лікарем дози лікарського препарату, яка є летальною), так і в бездіяльності (наприклад, небажання проводити реанімаційні заходи щодо підтримки життя пацієнта). Це навмисний акт, в основі якого лежить намір, певна мета лікаря пришвидшити смерть хворого за певних мотивів (користі чи милосердя). В основі евтаназії знаходиться волевиявлення самого пацієнта або ж його близьких. Евтаназія здійснюється безболісно, пацієнт, який піддається евтаназії, є інкрабельним (невиліковно хворим) [7].

На думку сучасноо українського філософа Н. Хамітова «Евтаназія – ситуація відносин лікаря, невиліковно хворої людини і її родичів, при нестерпних стражданнях хворого, коли виникає питання про продовження чи припинення життя» [12].

Стрімкий розвиток науки створив всі умови для зміни цінностей людини. Результатом перевороту у свідомості на початку Нового часу стає природничо-наукове мислення, що опирається на матеріальні, переважно фізичні зв'язки у природі. Таким чином, з плином часу все більше стираються межі між поняттями життя, тіла, духу, душі та природними сферами. Обмеження лише матеріальними процесами не допомагає у розв'язанні проблем смерті. Адже все ще існують душевно-духовні зв'язки, які власне і роблять смерть проблемою.

Прибічники евтаназії вважають її допустимою згідно певних причин, а саме: медична причина, коли смерть як остання можливість припинення страждань пацієнта; економічна, коли підтримка життя та лікування більшої частини невиліковних хворих потребує досить дорогих медичних препаратів та приладів; біологічна – знищення неповноцінних людей, які загрожують зникненню людини як біологічного виду; турбота пацієнта про рідних – небажання бути тягарем; принцип доцільності – зупинка довготривалих і безрезультатних дій для підтримки життя безнадійно хворого, щоб використати ці ресурси для інших виліковних хворих.

Розрізняють декілька підходів у науковоій класифікації евтаназії. Залежно від поведінки медичного працівника, евтаназія буває активна («метод наповненого шприца», або так звана позитивна евтаназія, коли хворому вводять лікарські чи ж інші засоби та препарати, які спричиняють швидку безболісну смерть) та пасивна евтаназія («метод відкладеного шприца», так звана негативна евтаназія, коли не виконуються медичні маніпуляції, і не застосовуються медичні засоби, тобто прискорюється настання біологічної смерті).

Активна евтаназія може бути виражена у таких формах: «вбивство з милосердя», коли лікар, усвідомлюючи страждання невиліковно хворої людини, вводить їй надмірну дозу препарату для знеболення, що викликає смерть; «власне активна евтаназія». Тобто при активній евтаназії припинення життя людини здійснюється з метою позбавлення її мук лікарем, родичем або ж іншою особою через введення надмірної дози медичного препарату або вчинення інших дій.

Про пасивну евтаназію ми можемо говорити, коли пацієнт не отримує для підтримки життя харчування чи певного догляду, смерть настає через певний час, в силу природних аспектів, проте не настала б, якби дані процедури продов-

жувалися; припиняється подача препаратів, без яких продовжує розвиватися хвороба, в результаті чого наступає смерть; відключення медичного апарату, який підтримує штучно життя організму [6].

Окремо варто зупинитися на «асистованому лікарем суїциді», коли лікар допомагає невиліковно хворому скоїти суїцид. Надає пацієнту препарати та надає інструкцію щодо їх застосування. І на основі цього, хворий сам вчиняє певні дії, які несуть за собою смерть. Проблема у тому, що немає однозначного ставлення до цього виду евтаназії: чи вона є активною, чи пасивною. Юридично класифікувати це як злочин досить важко (пасивна евтаназія), а з іншого боку, це умисне діяння лікаря, що сприяє самогубству (активна).

З боку пацієнта евтаназія поділяється на добровільну та недобровільну. В першому випадку евтаназія здійснюється за проханням адекватного та проінформованого пацієнта, він здатний розуміти власне рішення. Неактивна евтаназія проводиться переважно з некомпетентним пацієнтом на підставі рішення родичів, опікунів тощо [13, с. 34-37].

Підставами для недобровільної евтаназії є те, що пацієнт нездатний приймати рішення, проте відповідальність беруть на себе родичі, консиліум лікарів, влада. У випадку з новонародженою дитиною, життя та здоров'я якої є нестерпним, рішення приймають батьки чи законні опікуни, і коли неповнолітня дитина виявляє бажання померти, батьки мають право прийняти рішення за неї. В ситуації важко психічно-хворої людини, евтаназія розглядається як милосердя.

В рамках біоетики проведене розрізнення між словами «вбити» та «дати померти». Це як «втопити» та «не врятувати людину, яка тоне». Юридичному покаранню підлягає лише перше діяння [16].

Багато осіб, які займаються проблематикою евтаназії, підтримують методи саме пасивної евтаназії і заперечують можливість застосування активної.

Прихильники активної евтаназії вважають, що якщо хвора людина при свідомості і розуміє, що її дні лічені, не може терпіти фізичних страждань та просить лікаря пришвидшити смерть, і лікар виконує це прохання просто припинивши лікування (пасивна евтаназія), то муки хворого на цей час навпаки тільки посиляться. І в цій ситуації смертельна доза ліків (активна евтаназія) є більш гуманною.

Є третій бік ставлення до евтаназії в моральному плані. Згідно християнської моралі, життя людині дається Богом. І тільки він може вирішити питання про припинення земного існування людини. Негативну оцінку евтаназії дає не тільки православне християнство, а й медична етика Гіппократа, яка однозначно відкидає використання досвіду та знань лікаря для того, аби викликати смерть хворого.

Основним завданям медицини є лікування хворого. Цілеспрямоване припинення життя однієї людини іншою – милосердне вбивство – суперечить покликанню професії лікаря і політиці та моралі медичного працівника. Евтаназія суперечить принципам гуманізму та покликанню медицини. Багато вчених налякані тим, що формальний дозвіл на евтаназію може загальмувати розвиток пошуків ефективних засобів діагностики та лікування тяжкохворих, а також може посприяти недобросовісному наданню медичної допомоги таким хворим. Відсутність належного лікування та догляду може провокувати потребу хворого прискорити смерть, що ще більшою мірою дозволить лікарю припинити лікування.

Прихильники евтаназії вважають, що евтаназія виходить за рамки несправедливого вбивства. Коли спокій панує над стражданням, позитивні емоції над негативними – життя є благом. Виходячи з цього аргументу, хвора людина, стан якої такий, що видається кращим померти, яка страждає від нестерпних болів або вона вже просто відчуває принизливу залежність від інших, може не продовжувати жити.

Якщо людина має право на гідне життя, а смерть відповідно є частиною життя людини, то право на гідну смерть є також частиною права на життя. Прихильники евтаназії вважають життя благом доти, допоки воно має достойність, існує в полі культури та моральних відносин. Тільки коли людина позбувається всіх цих аспектів в силу своєї хвороби, вона позбувається і етичного погляду на себе і розглядається як певна річ, об'єкт. Тому питання позбавити її життя такеж саме питання: чи можна зрубати всохле дерево?

Інший аргумент носить вже меркантильний характер. Підтримка штучної життєдіяльності людини, яка є на стадії вмирання або у вегетативному стані, здійснюється за допомогою передових апаратів та обходиться вкрай дорого. І ці кошти, які йдуть на підтримку безнадійно хворих, можна було б витратити на лікування інших десятків або й сотень людей чиї хвороби піддаються вилікуванню.

Критики евтаназії наводять аргумент з юридичної точки зору. Навіть, якщо прийняти бездоганний закон про евтаназію, то все одно не можна буде проконтролювати його виконання. Вбивства, пов'язанні з спадком, нерухомістю, з будь-якою користю отримають законне прикриття. І таким чином, кількість передчасно померлих збільшиться.

Контраргументом є те, що зловживання взагалі – це аргумент лінивих депутатів, які не мають бажання вникнути в проблему та ретельно її

обміркувати. Потрібно прописати закон так, щоб уникнути можливість зловживань. Побудувати процес погодження на евтаназію так, щоб не було ніяких прогалин: перепровірити діагноз, зібрати консиліум, мати стійке підтвердження хворого про бажання піти з життя.

Евтаназія, на думку її захисників, звільняє родину хворого від фінансових проблем, а також є певним актом милосердя до членів його родини. Адже разом із хворим, який страждає та помирає, страждають і рідні люди. Тому евтаназія може зняти цей психологічний тягар. Евтаназія надала б змогу родині зекономити певні кошти, які можуть бути витрачені дарма, та витратити їх на інші цілі: навчання, покращення добробуту, лікування виліковних хвороб тощо.

Ще один аргумент проти евтаназії виходить з практики медицини. Відомі непоодинокі випадки, коли хворі поверталися з глибокої довготривалої коми до свідомості. Інколи під час хвороби у хворого настає спонтанна ремісія чи полегшення і пацієнт відмовляється від евтаназії. Але вже здійснена евтаназія позбавляє хворого надії на такий перебіг обставин та виключає можливість одужання.

Наступним соціальним аргументом проти евтаназії може виступити той факт, що в деяких країнах через скрутне фінансове положення медицини евтаназія може стати зброєю для ліквідації психічнохворих, онкохворих, одиноких похилого віку, дітей-інвалідів та інших невигідних для суспільства груп людей. Евтаназія в такому випадку буде важелем остаточного вирішення питання про таких людей. Тобто евтаназія в руках недобросовісної політики може стати інструментом етнічних та суспільних чисток або геноциду.

Отже, евтаназію можна визначити наступним чином: це «легка смерть»; навмисні дії або бездіяльність медичного працівника, які здійснюються згідно недвозначного прохання хворого з метою позбавлення страждань, в результаті чого наступає смерть. Це дуже грубе та узагальнене визначення, оскільки не включає в себе всіх аспектів проблеми, що в принципі зробити неможливо.

Евтаназію можна розуміти не лише як питання смерті (як неповоротного явища, якого не можна уникнути), а й як питання самого помирання, відповідь на яке людина шукає, знаходячись на межі власного існування. Майже кожна людина боїться смерті, більше того, не бажає помирати в страшних муках, тому принаймні можна зрозуміти людей, які в такому стані благають про евтаназію.

Евтаназія має суперечності етичного, морального, юридичного, релігійного та суспільного характеру. Дискусії щодо евтаназії можна розділити на дві позиції: противники, які вважають її неприпустимою та прибічники, які вбачають в ній засіб припинення нестерпних страждань хворої людини.

В найбільш загальній класифікації евтаназія буває пасивна та активна. Пасивна – лікар не робить прямих дій на позбавлення життя людини, активна – лікар вчинює прямі дії, які несуть за собою смерть. Навколо боротьби цих видів евтаназії й криються переважно дискусії навколо евтаназії як такої.

Більшість країн світу не підтримують політику евтаназії, цей процес карається законом. Але одночасно з цією забороною відбувається латентне застосування евтаназії, яке суспільству зручно замовчувати. Щодо України, то слід зазначити, що наша держава ще зовсім не готова до запровадження евтаназії. Україна насамперед, потребує розвитку (в усіх сферах), аби бути спроможною відповідати за безпеку та законність такого явища.

Взагалі, феномен евтаназії – це дуже глибока морально-етична проблема, яка стосується людей як носіїв гуманності, моралі, певних законів та принципів людського співіснування. Найбільш значуща проблема, яка пов'язана з легалізацію евтаназії – це загроза знецінення людського життя.

Питання можливості евтаназії має розглядатися в кожному випадку окремо, оскільки кожна ситуація, де є питання евтаназії наповнена безліччю нюансів та аспектів, як позитивних, так і негативних. Тому необхідно з'ясовувати кожен випадок окремо і для кожного окремо приймати рішення.

Бо ж, право на життя кожної окремої людини – це тільки право, а не обов'язок, як і право на смерть – це лише право, та не обов'язок. Право надає, але й водночас вимагає від нас відповідальності за власний вибір. Отже, виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що евтаназія – може бути однією з форм прояву прав людини, а саме право на смерть.

Література:

1. Анікіна Г.В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Форум права*, 2009. № 3. С. 25-34.

2. Довбуш О. Право на гідну смерть. Право України, 2002. № 10. С. 122-125.

3. Запорожан В., Аряєв М. Біоетика: підручник. К.: Здоров'я, 2005. 287 с.

4. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР, з подальшими змінами та доповненнями. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141

5. Кучер Л.С. Феномен смерті як об'єкт історико-філософського аналізу *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Щоквартальний науковий журнал, 2009. № 4. С. 43-47.

6. Невгод В. Евтаназія – вчора, сьогодні, завтра. *Людина і світ*, 2003. № 11. С. 62-64.

7. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 року № 2801-XII, з подальшими змінами та доповненнями. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1993. № 4. Ст. 19.

8. Панюхіна Ю. Морально-правові аспекти евтаназії. *Юридичний журнал*, 2009. № 4. С. 43-47.

9. Платон. Держава. Київ: Орієнтир, 2016. 336 с.

10. Токарчик Р. А. Біоюриспруденція. Підстави права для XXI сторіччя: навчальний посібник. Переклад з польської проф. О.С. Переломової та проф. В.М. Вандишева. Наук. ред. проф. М.П. Курило, Р. А. Токарчик. Київ: Кондор. 2016. 186 с.

11. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742

12. Хамітов Н., С. Крилова та ін. Філософська антропологія: словник. К.: КНТ, 2018. 465 с.

13. Харчук В. Право на евтаназію як особисте право людини. В. Харчук. *Юридичний журнал*, 2010. № 4. С. 34-37.

14. Читанка з філософії. К.: Довіра, 1992. Т.1: Філософія стародавнього світу. С. 149-164.

15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 43 5-IV, *Голос України*. 2003. № 45

16. Шпачук А.О. Евтаназія: правові та етичні аспекти. *Вісник Академії адвокатури України,* 2012. Вип. 3. С. 159-163.

17. Шеховцева Л.І. Питання про евтаназію: «за» і «проти». *Вісник Запорізького національного університету*, 2009. С. 150-153.

Анотація

***Тітаренко Л. В.* Феномен евтаназії: право на життя та право на смерть.** – Стаття.

Стаття присвячена проблемі евтаназії в бутті людини. Цей феномен досліджкється в Античності, середньовіччі, в добу Відродження, Нового часу та в сучасній Україні.

Аналізується активна і пасивна види евтаназії. При активній евтаназії припинення життя людини здійснюється з метою позбавлення її мук лікарем, родичем або іншою особою через введення надмірної дози медичного препарату або вчинення інших дій. Пасивна евтаназія відбувається, коли не виконуються медичні маніпуляції і не застосовуються медичні засоби, тобто прискорюється біологічна смерть.

Також евтаназія буває добровільною і недобровільною. Добровільна евтаназія здійснюється за проханням адекватного та проінформованого пацієнта, який здатний усвідомлювати власне рішення. Неактивна евтаназія проводиться переважно з некомпетентним пацієнтом на підставі рішення родичів, опікунів тощо.

Розглядається ставлення до евтаназії в моральному плані. Згідно християнської моралі, життя людині дається Богом, і тільки він може вирішити питання про припинення земного існування людини.

Аналізуються аргументи прихильників і тих, хто протистоїть евтаназії.

Питання можливості евтаназії має розглядатися в кожному випадку окремо, оскільки кожна ситуація, де є питання евтаназії наповнена безліччю нюансів та аспектів, як позитивних, так і негативних. Право на життя кожної окремої людини – це тільки право, а не обов'язок, як і право на смерть – це лише право, та не обов'язок. Право надає, але й водночас вимагає від людини відповідальності за власний вибір.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що евтаназія – може бути однією з форм прояву прав людини, а саме право на смерть. Кожна людина має право вибору щодо свого життя і своєї смерті.

Ключові слова: право на життя та на смерть, активна і пасивна евтаназія, добровільна та недобровільна евтаназія.

Summary

***Titarenko L. V*. Phenomenon of euthanasia: the right to life and the right to death.** – Article.

The article is devoted to the problem of euthanasia in the human being. This phenomenon will be studied in Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, the New Age, and modern Ukraine.

Active and passive types of euthanasia are analyzed. With active euthanasia, the termination of a person's life is carried out with the aim of relieving his suffering by a doctor, a relative or another person through the administration of an excessive dose of a medical drug or other actions. Passive euthanasia occurs when no medical manipulations are performed and medical means are not used, that is, biological death is accelerated.

Euthanasia can also be voluntary or involuntary. Voluntary euthanasia is carried out at the request of an adequate and informed patient who is capable of realizing his own decision. Inactive euthanasia is performed mainly with an incompetent patient based on the decision of relatives, guardians, etc.

The attitude to euthanasia in moral terms is considered. According to Christian morality, life is given to a person by God, and only he can decide the issue of ending a person's earthly existence.

The arguments of supporters and those who oppose euthanasia are analyzed.

The question of the possibility of euthanasia should be considered in each case separately, since every situation where there is a question of euthanasia is filled with many nuances and aspects, both positive and negative. The right to life of every single person is only a right, not an obligation, just as the right to die is only a right, not an obligation. The right gives, but at the same time requires from a person responsibility for his own choice.

So, based on the above, it can be argued that euthanasia can be one of the forms of manifestation of human rights, namely the right to die. Every person has the right to choose his life and his death.

Key words*:* right to life and death, active and passive euthanasia, voluntary and involuntary euthanasia.

УДК 130
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.19

В. І. Фуркало
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4707-6788
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних і правових дисциплін
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

В. С. Фуркало
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0502-3207
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних і правових дисциплін
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЯВИЩА «НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЇЗМ» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Постановка проблеми. Зміни, які відбуваються на сучасному етапі в соціально-економічній, політичній та інших сферам, пов'язані з російським вторгненням в Україну. У зв'язку воєнною обстановкою в нашій країні, обумовило повернення значимої теми героїзму до наукового вивчення з філософської позиції, та передбачило здійснення переосмислення явища «національний героїзм» в контексті української національної ідеї.

Необхідно зазначити, що проблема героїзму переплітається з оцінкою діяльності не тільки відповідних персоналій певного історичного періоду або поколінь народу, а також з її закріпленням в культурній пам'яті людського суспільства.

Значна кількість дослідників акцентували увагу у своїх наукових дослідженнях на вивченні героїзму, що стає одним із феноменів, що першочергово потребують розуміння і, яке відіграє важливе значення у формуванні гуманних, шляхетних цілей, активної позиції та патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи наукові погляди вчених Дж. Бруно, Г. В. Гегель, Д. Кемпбелла та Ф. Ніцше, варто зазначити, що у своїх дослідженнях вони описували сутність категорії героїчного.

Особливу увагу заслуговують сформовані визначення поняття героїзму у працях В. Табачковського, В. Малахова, С. Кримського, які зазначали, що героїзм є важливою складовою свободи особистості. Інший вчений В. Баранівський розглядав національно-патріотичне виховання воїнів як основної детермінанти героїзму, а філософський аналіз героїзму здійснював у своїх працях В. Микольченко.

Аналізуючи західну філософію XX ст., було визначено напрями в осмисленні героїчного. Відповідно до першого напряму філософи продовжують активно розвивати концепцію Т. Карлейля, яка полягає в тому, що герой є «надлюдиною», наступний напрям описував героя як соціальний міф та як один з інструментів психоаналізу; згідно третього напряму, герой розглядався як феномен суспільної свідомості та регулятор життя в соціумі. І останній напрям характеризувався концепцією про дегероїзацію, представники якої заперечували існування героїчного в умовах постмодерного суспільства.

Таким чином, на основі проведеного аналізу наукових поглядів вчених можемо констатувати, що з одного аспекту, філософи не займались осмисленням явища «національного героїзму» і не було надано трактування його природи та не здійснювався пошук атрибутивних ознак, які окреслюють важливий аспект усвідомлення проблем українського буття і може стати основою побудови образу власної нації та її культури. Відповідно до іншого аспекту, є актуальним, на наш погляд, саме філософське осмислення явища «національний героїзм» в контексті української національної ідеї.

Мета статті – здійснити філософське осмислення явища «національний героїзм» в контексті української національної ідеї.

Виклад основного матеріалу. У контексті нашого дослідження, перш за все, необхідно надати визначення поняттю «філософське осмислення», яке розглядається нами як філософське розуміння героїзму та визначення змісту та сутність таких понять, як «героїчне», «героїзм», «герой, в історії філософської думки з урахуванням різних форм філософської рефлексії щодо цього феномену в контексті філософії та засобів виявлення специфіки його відображення у свідомості людей.

Філософське осмислення явища «національний героїзм» виражає загальні сенси, поняття національного буття, усвідомлення національного у найзагальнішому підґрунті різних його виявлень, тому важливо визначити героїчні символи. Аналіз даного явища обумовлено теоретич-

© В. І. Фуркало, В. С. Фуркало, 2023

ним та практичним його значенням. Саме «національний героїзм» виступає чинником відповідної ідентичності, у зв'язку з цим, вагоме значення відіграє чітке розуміння його природи, що дозволяє з'ясувати змістовно-ціннісний аспект української національної культури, формує її ідеал, ототожнення з яким і є процесом національної ідентифікації.

У контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати деякі наукові підходи, ґрунтуючись на яких буде здійснено аналіз явища національного героїзму.

Слушним на наш погляд, є позиція вченого К. Гюбнера, який дане явище описував як певний аспект феноменології національної ідентифікації, тобто відповідно до його позиції, це те, що є фундаментом ідентифікації людей з їхньою нацією, якому внутрішньому досвіду вона відповідає, відповідних категорій і пов'язаного з ними внутрішнього досвіду людини [8, с. 165].

Науковець В. Горський розглядав героїзм як частину культурних порядків, тобто визначених сфер організованості, де, насамперед, взаємодія і комунікація особливим способом впорядковані і наділені характерним символічним виразом [1, с. 153]. Необхідно зазначити, що героїзм завжди є представленням буття національної культури, уособленням культури в цілому та відповідно до усталеності й осмисленості, що характеризують культурний порядок, окреслюють значення буття індивіда в окремому суспільстві у онтологічному контексті зазначеної дійсності.

У зв'язку з війною росії проти України, досить актуальною і важливою є тема героїзму. Протягом тривалого часу, Україна залишається в полоні власних історичних міфів, але постійно намагається знайти нових «героїв» та реалізувати ідентифікацію індивідів, які створюють напружені ситуації в соціумі. Пріоритетність проблеми щодо героїзму і героїв для національних історій тривалий час було і зараз залишається феноменом, який не потребує уточнень. Але, варто зазначити, що у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних філософів не вистачало аналізу понять «герой» та «героїчний».

Саме у XX ст. почалися дослідження, які були спрямовані на вивчення націоналізму, та було визначено основні його теорії, а саме: есенціалізм, переніалізм та модернізм, які неоднаково описували проблему історичного розвитку націй. Так, наприклад, представники есенціалізму, розглядали поняття «герой», як один із головних феноменів, що співвідноситься з національною традицією та ідентичністю і є головним компонентом виховання патріотизму, і потребує детального вивчення. Що стосується поглядів модерністів, то вони феномен героя відносять до конструкції, яка була сформована лідерами націоналістичного руху на свідомому рівні.

Аналізуючи історичну природу героїзму, важливо підкреслити, що вперше філософом Дж. Віко у XVIII ст. визначив, що героїзм є особливою властивістю тільки відповідного періоду в розвитку людства, та йменував це як «століття героїв», [2, с. 115]. Основні напрацювання цього вченого продовжив у своїх наукових працях німецький філософ Г. Гегель, який стверджував, що герої функціонують лише у період нецивілізованого стану (дикість і варварство, стихійні некеровані прояви людських сил [1]. Крім того, саме Г. Гегель перший надав визначення поняття «герой», і описував його як людину, що жертвує своїм життям заради суспільного блага [1]. Отже, на основі цього визначення, герой є втіленням національного духу. І тільки смерть може бути героїчною.

У першій половині XIX ст. феномен «героїчне» характеризувався у контексті «теорії великої людини». Філософи мали відмінності у своїх поглядах щодо визначення феномену «героїчне», і насамперед, це було пов'язане лише зі сферою героїчних вчинків, а саме: досягнення (подвиг) у військовій сфері чи прояв героїзму у різних сферах діяльності. Так у теорії філософа Т. Карлейля зазначені види героїзму поєднувалися. І цей вчений описував героїчну людину на прикладі життя особистостей, які мають можливості та здібності вести за собою інших громадян. Філософ Т. Карлейль зазначав, що сучасне суспільство складається з героїв. У його теорії поняття «велика людина» поєднувалась з категорією «культ героїв», який був своєрідний для реакційного романтизму, а героїзм розглядав як безпосереднє героїчне діяння [4, с. 124].

Крім того, філософ Т Карлейль окреслив проблемне питання щодо суспільного сприйняття героїв та їх вчинків, пристосування таких особистостей до іншого статусу в суспільстві. І відповідно до його наукових поглядів, повага до героїв в різні історичні періоди розглядається різноманітними способами, і виступає основою взаємовідносин між індивідами [4, с. 129].

У кінці XIX ст. відбулися значні зміни у визначенні феномену «героїзм», що представлені у наукових працях німецького філософа Ф. Ніцше. На думку цього філософа, героїчний період в історії людства вже минув, а в сучасному періоді починає переважати «людське – надлюдським», що обумовлює виникнення майбутнього героя як Надлюдини [3, с. 68]. Філософ Ф. Ніцше розглядав феномен «героїчне», як те, що показує могутність, духовність, силу волі та здатність забезпечити конститутивний принцип людських вчинків (волю до влади) як вищий сенс буття. Бажання до владарювання впливає на переоцінку всіх існуючих морально-духовних цінностей, насамперед, у розумінні значення героїчного, а також його основних критеріїв,

а героєм є людина, яка є найближчою ідеалу Надлюдини. Важливо зазначити, що, на думку філософа Ф. Ніцше, герой – це наполовину Бог, тварина, людина з крилами янгола, і іноді зла істота з демонічними проявами [3, с. 71].

Отже, можемо констатувати, що надане цим філософом трактування феномену «героя» сприяє формуванню нових стандартів відповідно антропологічних та культурних підходів того часу. Саме в цей період, герой функціонує відповідно до принципу «час – гроші».

Аналізуючи наукові погляди іншого філософа Д. Кемпбелла, було визначено основний шлях героя, який включає в себе такі етапи, а саме: перехід через дійсність, перевірка за порогом і повернення до соціума, що повторюється циклічно. Так, на думку цього вченого, героїзм має вагомий вплив на духовний розвиток суспільства і може існувати тільки з розвиненою культурою [4].

Отже, необхідно зазначити, що в філософії представлено значна кількість визначень категорій «герой» і «героїзм. Але, зауважимо, для вищезазначених визначень, загальним є те, що явище «героїзм» розглядався як складний соціально-психологічний та моральний феномен, в якому на різних історичних періодах на перше місце виходить одна чи інша сторона [6].

Необхідно зазначити, що розвиток героїзму відповідно до зарубіжних досліджень здійснювався відповідно до героїчної моделі поведінки, що включає в себе природні потреби людей, крім того, сенс героїзму є безумовне начало, зовнішнє буття індивіда (Платон, Г. Гегель, І. Кант).

Так, наприклад М. Вебер зазначав, що єдиним способом поведінки для героя є відповідний божественний чи особистісний авторитет. Литовський дослідник Л. Еріксонас розглядав феномен героїчного як певну даність, схильність постійно чинити добрі справи, відповідний тип поведінки людей, і він найбільше був пов'язаний із формуванням ідеї громадянської держави і націоналізму [9]. В епоху модерного націоналізму ситуація ускладнюється, у зв'язку з розвитком національних рухів, тобто відбуваються значні зміни у сутності феномену героїчного. Починають з'являтися культ невідомого солдата, тобто воїнів, які загинули під час війни, а потім були визнані державами героями на національному рівні.

Аналізуючи українську історію, були герої, які ототожнювалися з комуністичними злочинами, але небагато героїв, які мають чесноти, які б асоціювались з Україною. Тобто, можна стверджувати, що вибір героїв є вибором відповідної системи цінностей, які людство ставить перед собою як зразок. Так, у зарубіжних країнах до всіх героїв відносяться шанобливо, і до них належать індивіди, які зробили подвиги чи певні дії для народу чи своєї держави.

Відповідно до європейських традицій, здійснюючи філософський дискурс героїзму в Україні, необхідно визнати відсутність національного консенсусу стосовно головних моментів історії країни, існування масової і важкої для акцептування толерантності суспільства до функціонування у публічному просторі символів тоталітаризму.

У кінці XX ст. концепція «зникнення героїчної ролі людини», яку запропонували Р. Килло, А. Рапопорт, Г. Стейнберг набула актуальності. Так, вчена Г. Стейнберг зазначала, що героїчне, вже вийшло з користування. А власне герої залишились лише в книгах [7, с. 17].

А вчений Б. Шварц, що суспільство живе у постгероїчну епоху, а зміст поняття «герой» повністю було змінене [10, с. 79]. Ним було визначено, такі типи героїв, де перший – ґрунтувався на ідеї нації, а другий – на громадянську ідею держави, які мають одну виражену відмінність. Стосовно героїв, які знаходяться у центрі національної традиції, то вони є конкретними індивідами, з перевагами та недоліками.

А уявний герой виступає прикладом для наслідування молодої нації. А щодо героя, який ґрунтується на громадській ідеї, для нього характерна сукупність якостей, які загальноприйняті для суспільства, які в античний період та в епоху Відродження характеризувалися подвигами чи вчинками робити добрі справи.

Аналізуючи погляди філософа Е. Макінтайра, дослідження якого не були спрямовані на вивчення проблеми героя, але ним було визначено два типи етики: перша, яка створена на основі наслідування прикладу, та іншого типу етикету, що базувався на принципі імітації відповідним абстрактним правилам. Таким чином, на основі вище зазначеного, національна традиція України знаходиться у просторі етики, яка слідує за визначеними прикладами, де саме герой для кожної нації чи певної соціальної групи всередині національного співтовариства виходить в якості зразка. Отже, поглядів цього вченого, може обумовити деякі складнощі в процесі налагодження взаємодії на міждержавному рівні, де кожна з національних традицій виходить із тих чи інших національних зразків [5].

На даний час, у зв'язку з сучасними реаліями необхідно активізувати увагу на пантеоні українських національних героїв. Як відомо, в українській суспільній свідомості не закарбовано багато загальнонаціональних героїв. Але, наприклад героїв, які існують у певних регіонах користується повагою у громадян. Тому необхідно пропагувати в України систему загальнонаціональних цінностей та її носіїв, які сприймаються в усіх регіонах країни на позитивно рівні. На сучасному етапі загальнонаціональними героями є такі відомі постаті, як Богдан Хмельницький, Воло-

димир Великий, Ярослав Мудрий. А серед духовних лідерів українського суспільства є Г. Сковорода, Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко. Щодо інших діячів, то їх шанують лише на місцевому.

Необхідно, щоб національний героїзм формувався зсередини громадянського суспільства та відповідав його потребам та запитам. І основним завданням держави та громадянського суспільства є основа для забезпечення відповідних умов при формуванні консолідаційної моделі національної ідентичності, яка б ґрунтувалася на сутнісних соціальних і національних запитах громадян.

Висновок. На основі проведеного дослідження, можна зробити висновок, що феномен «національний героїзм» трансформується протягом усієї історії філософії. Так, герой в античну епохи не був суб'єктом історії, а імплементувався в неї. У цей період головним ідеалом людського існування був військовий і громадянський подвиг героїв, який отримував від суспільства моральні основи з метоюреалізації подвигу. Аналізуючи середньовічну філософію, то в цей час, герой визначається за рахунок власного героїчного шляху та відбувається модифікація сакральних позицій героя. У епоха Відродження, герой був господарем свого часу, а всі події історії обмежуються його реалізованими чи нездійсненими можливостями. У епоху Новий час герой стає діючим суб'єктом історії. А його героїчні подвиги набувають раціонального та соціального підґрунтя. Саме в цей період формуються уявлення про сучасного героя, які збереглися й до теперішнього часу, але вони зазнали національних деформацій, які є характерні для кожного етносу.

Отже, явище «національний героїзм» має певну структуру та взаємодіє з такими поняттями, як історія, суспільство, культура та нація.

Крім того, визначено, що українська історія і культура через самопізнання створила своїх героїв та їх символіки, які виступають основою сучасного і майбутнього розвитку нації та боротьби. За рахунок відтворенню цієї символіки, важливо побудувати цілісну філософію української національної ідеї, в якій, формулюються важливі образи національного буття.

Література

1. Горський В. С. Філософія в українській культурі (методологія та історія). Київ: Центр практичної філософії, 2001. 236 с.

2. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Київ: Критика, 1998. 208 с.

3. Забужко О. С Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. Київ: Основи, 1993. 126 с.

4. Кемпбелл Д. Герой із тисячею облич: пер. з англ. Київ: Альтернатива, 1999. 392 с.

5. Макінтайр Е. Після чесноти. Дослідження з теорії моралі: пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 438 с.

6. Лазос, Г. (2022). Психологи і війна: зміна парадигми надання психологічної/психотерапевтичної допомоги та резільєнтність фахівця. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, (3(27), 37-47. https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.3

7. Стейнберг Г. Д. Герой повсякденності: Роздуми філософа: пер. з ісп. Київ: Новий Акрополь, 2004. 117 с.

8. Carlyle T. On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History, Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1916. 288 p.

9. Eriksonas L. National Heroes and National Identities: Scotland, Norwey and Lithuania. Bruxelles, 2004. 320 s.

10. Schwartz B. Lincoln in the Post-Heroic Era: History and Memory in Late TwentiethCentury America. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1542-734X.2010.00734_1.x (дата звернення: 22.01.2023).

Анотація

Фуркало В. І., Фуркало В. С. **Філософське осмислення явища «національний героїзм» в контексті української національної ідеї.** – Стаття.

У статті здійснено філософське осмислення явища «національний героїзм» в контексті української національної ідеї.

У контексті нашого дослідження «філософське осмислення» визначено як філософське розуміння героїзму та визначення змісту та сутність таких понять, як «героїчне», «героїзм», «герой, в історії філософської думки з урахуванням різних форм філософської рефлексії щодо цього феномену в контексті філософії та засобів виявлення специфіки його відображення у свідомості людей. Філософське осмислення явища «національний героїзм» виражає загальні сенси, поняття національного буття, усвідомлення національного у найзагальнішому підґрунті різних його виявлень.

Проведений аналізу поглядів відомих філософів на такі поняття, як «герой» та «героїзм» від античності до теперішнього часу.

На основі проведеного дослідження, були сформовані висновки, що феномен «національний героїзм» трансформується протягом усієї історії філософії. Так, герой в античну епохи не був суб'єктом історії, а імплементувався в неї. У цей період головним ідеалом людського існування був військовий і громадянський подвиг героїв, який отримував від суспільства моральні основи з метою реалізації подвигу. Аналізуючи середньовічну філософію, то в цей час, герой визначається за рахунок власного героїчного шляху та відбувається модифікація сакральних позицій героя. У епоху Відродження, герой був господарем свого часу, а всі події історії обмежуються його реалізованими чи нездійсненими можливостями. У епоху Новий час герой стає діючим суб'єктом історії. А його героїчні подвиги набувають раціонального та соціального підґрунтя. Саме в цей період формуються уявлення про сучасного героя, які збереглися й до теперішнього часу, але вони зазнали національних деформацій, які є характерні для кожного етносу.

Отже, було визначено, що явище «національний героїзм» має певну структуру та взаємодіє з такими поняттями, як історія, суспільство, культура та нація.

Крім того, визначено, що українська історія і культура через самопізнання створила своїх героїв та їх символіки, які виступають основою сучасного і майбутнього розвитку нації та боротьби.

Ключові слова: національний героїзм, національна ідея, герой, нація, ідентифікація, буття.

Summary

Furkalo V. I., Furkalo V. S. **Philosophical understanding of the phenomenon of "national heroism" in the context of the Ukrainian national idea.** – Article.

In the context of our study, "philosophical understanding" is defined as the philosophical understanding of heroism and the definition of the meaning and essence of such concepts as "heroic", "heroism", "hero, in the history of philosophical thought, taking into account various forms of philosophical reflection on this phenomenon in the context of philosophy and means of detecting the specificity of its reflection in people's minds. Philosophical understanding of the phenomenon "national heroism" expresses general meanings, the concept of national existence, awareness of the national in the most general basis of its various manifestations.

An analysis of the views of famous philosophers on such concepts as "hero" and "heroism" from antiquity to the present.

On the basis of the conducted research, the conclusions were formed that the phenomenon of "national heroism" is transformed throughout the history of philosophy. Thus, the hero in the ancient era was not the subject of history, but was implemented in it. In this period, the main ideal of human existence was the military and civil feat of heroes, who received moral foundations from society in order to realize the feat. Analyzing medieval philosophy, at this time, the hero is defined by his own heroic path and the sacred positions of the hero are modified. In the Renaissance, the hero was the master of his time, and all the events of history are limited by his realized or unrealized possibilities. In the New Age, the hero becomes the active subject of the story. And his heroic deeds acquire a rational and social basis. It was during this period that ideas about the modern hero were formed, which have survived to this day, but they have undergone national deformations that are characteristic of each ethnic group.

So, it was determined that the phenomenon of "national heroism" has a certain structure and interacts with such concepts as history, society, culture and nation.

In addition, it was determined that Ukrainian history and culture through self-discovery created its heroes and their symbols, which are the basis of the modern and future development of the nation and struggle.

Key words: national heroism, national idea, hero, nation, identification, existence.

УДК 722.51:[502.17+504.61]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.20

П. Е. Хрімлі
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1028-3142
аспірант кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торгівельно-економічного університету

СЕМАНТИКА ХРИСТОЛОГІЧНИХ ПОСЛАНЬ ПАТРІАРХА ВАРФОЛОМІЯ В СУЧАСНОМУ ДИСКУРСІ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ПАТРІАРХАТУ

Постановка проблеми та актуальність теми. Апостольська місіонерська діяльність Константинопольського Патріархату, яка обумовлена внутрішньою природою східної християнської традиції, виконала своє призначення як Киріархальна Церква Мати (Μητρός Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως), щодо українського православ'я, здійснивши хрещення слов'ян на територіях сучасної України. Надання автокефального статусу Православної Церкви України у січні 2019 року Патріархом Варфоломієм та Священним Синодом Вселенського Патріархату Константинополя, діяльність Патріарха щодо припинення російської воєнної агресії проти України, чималі зусилля Його Святості Патріарха Варфоломія щодо привернення уваги людства до екологічних проблем та порятунку навколишнього середовища – все це викликає зростання інтересу до сучасного дискурсу Вселенського Патріархату, зокрема до христологічних Послань Патріарха. Його Святість Патріарх Варфоломій, 232-й Патріарх Константинопольського Патріархату, в своїх христологічних посланнях, спираючись на традиційну доктрину Вселенського Православ'я, свій авторитет як предстоятеля Константинопольської Кафедри та свій особистий релігійний досвід християнина, надає сучаної церковної традиції нового теологічного та філософського виміру. Цей вимір розуміється як «присутність Православ'я у сучасному світі» («παρουσίας της Ορθοδοξίας μέσα στο σύγχρονο κόσμο»): отримання людиною есхатологічного спасіння можливо з умов зміни парадигми – пасивне очікування спасіння в умовах сучасного світу визнається недостатнім. Активна творча діяльність людини, яка розуміється як нове со-творіння («καινῆς κτίσεως»), діяльність людини з порятунку навколишнього середовища як творіння Божого – все це є необхідним компонентом, який створює можливість спасіння самої людини в есхатологічному вимірі, та водночас, в реальному перебігу часу, створюючи умови для покращення якості та збільшення тривалості життя. Все це робить тексти христологічних послань Патріарха унікальними та вартими уваги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософська та теологічна рефлексія Патріарха щодо віровчення та догматичної традиції, екологічних проблем та екологію людини [1], шляхи рішення екологічної кризи відображаються в його чисельних посланнях, зокрема, христологічних посланнях, а також у христологічних посланнях з приводу російської воєнної агресії в Україні [2]. Дослідження, присвячені діяльності патріарха Варфоломія, його погляди на сучасну догматичну традицію, на роль православної церкви у сучасному світі, діяльність в напрямку рішення екологічних проблем людства, виконували Марос А. [Maros], (2017) [3], Хрісавгис І. [Χρυσαυγής Ι] (2018) [4], Васіліадіс П. [Βασιλειάδης] (2015), (2022) [5], та інші.

Мета та завдання. Христологічні послання Предстоятеля Вселенської Кафедри значним чином відображають сучасний теологічний, екуменічний та екологічний дискурс Константинопольської Кафедри, який формулює сучасну точку зору та позицію грецького канонічного церковного простору («Ελληνορθόδοξη Εκκλησία»), щодо викликів сьогодення. З цього погляду здається цікавим дослідити семантику христологічних послань Патріарха Варфоломія, які відображають рефлексію Патріарха щодо сучасного стану грецької православної традиції, яка все більш набуває екологічного та екуменічного виміру. Отже, метою цієї статті є визначення загальних елементів в семантичній структурі послань. Завданнями статті є визначення ролі патріарших послань в грецької церковної традиції; дослідження теологічної риторики Патріарха, яка складає значну частину христологічних послань; дослідження нерелігійного компонента послань – специфічного елліністичного підґрунтя, яке розуміється як етос; дослідження новітніх елементів в теологічної та філософської рефлексії Патріарха Варфоломія, які надають розширення меж фундаментальних дефініцій, притаманних грецької церковної традиції.

Виклад основного матеріалу. Послання як письмова фіксація релігійного досвіду мають онтологічний вимір та вищу ступінь авторитетності з самого початку виникнення християнства. Сутність релігійних послань відбиває природу Божественного Одкровення, мета і зміст якого є пред-

© П. Е. Хрімлі, 2023

метом християнської віри та практики. Феномен Божественного Одкровення завжди вказує на християнство як на надприродну релігію, тобто релігію, яка була отримана надприродним чином, шляхом Саморозкриття Бога людям [6, с. 86]. Природа Божественного Одкровення розуміється як ініціативна дія Бога по відношенню до людства, яка має строгу семантичну структуру: джерело – інформація – адресат [6, с. 67-68], де *джерелом* (адресантом послання) є Бог, який розкриває Себе; *інформація*, тобто умови, дотримання яких приводить до есхатологічного спасіння, *адресат* – це людство, яке призначене Богом до спасіння. В християнській традиції письмова фіксація релігійного досвіду в посланнях була домінуючою: на відміну від іудаїзму, християнство не розумілося як національне релігійне та культурне надбання, яке повинно формуватися століттями. Майже миттєве розповсюдження християнства на різних територіях серед різних народів вимагало універсалізму, завдяки якому церковна традиція формувалася виключно через текст. Таким чином, релігійне послання в християнській традиції це отриманий, текстуально зафіксований та переданий досвід Божественного Одкровення, який формує фундамент церковної традиції – віру та практику церкви. Християнська традиція послань починається з виникнення апостольських текстів, які визнаються як унікальний досвід безпосередніх свідків проповіді та спокутної жертви Христа. Це безпосереднє свідотство визнається церквою як критерій канонічності тексту, який надає можливість включення апостольських послань до тексту Святого Письма.

Із закінченням апостольської місії розповсюдження Євангелії та становлення перших помісних церков, настає ера збереження традиції та церкви через діяльність єпископів, які розуміються як спадкоємці апостольського статусу. Така ж сама апостольська спадкоємність зберігається і при написанні єпископських, а згодом, і патріарших послань: семантична структура послання постає незмінною і відтворюється вже як традиційна. Та одночасно, спостерігається відмінність єпископських послань від апостольських за ступенем авторитетності та часом написання: апостольські послання належать до каноничного корпусу Святого Письма як частини Одкровення, а патріарші послання є частиною Священного Передання церкви як другої частини Одкровення, тобто також являються носіями Одкровення. Якщо канонічний корпус апостольських послань є зафіксованим і не підлягає модифікації, починаючи з другого віку, тобто не може бути збільшений [6, с. 52], то ієрарх церкви створює свої послання регулярно, протягом церковного року, як відповідь церкви на виклики сучасності. За своєю природою, церковна традиція завжди є христоцентричною, тому найголовніші послання предстоятеля церкви присвячені центральним подіям літургічного церковного року з точки зору можливості спасіння – Різдву та Воскресінню Христа.

Специфічність та унікальність традиції патріарших послань Константинопольської Кафедри обумовлюється кількома факторами, серед домінуючих факторів можна визнати лінгвістичний компонент. Сучасна лінгвокультурологія визначає мову як «структурний вузол розгалуженої системи свідомості» [7, с. 62], де мова одночасно обумовлює і реалізує ментальність як властивість свідомості. Семантика канонічних апостольських послань, написаних грецьким койне II століття, містить також і грецький культурний субстрат – елліністичну письмову культуру, яка обумовлена грецькою ментальністю та історичним контекстом часу в якому створювалися ці тексти. Цей феномен створив та демонструє специфічну системність мислення, властиву для апостольських, та також і для патріарших послань Константинопольської Кафедри, в яких, згідно традиції, використовується церковна традиція грецького койне. Дотримуючись спадкоємності з апостольськими посланнями, патріарші послання Константинопольського Патріархату також зберігають елліністичний субстрат у вигляді класичного візантійського епістолярного стилю, який з часом набуває стандарту катаревуси, формуючи строгу канонічність та стандартизованість тексту [8, с. 40]. Кафаревуса («καθαρεύουσα») це консервативний, літературний різновид грецького койне, так звана «висока та чиста мова», яка виключає будь-які запозичення з турецької мови – туркізми були замінені на слова, що були взяті з давньогрецької мови. Громіздкі в порівнянні з грецькою димотикою, граматичні конструкції кафаревуси [9, с. 8] в деяких випадках зберігають ритм гекзаметру та елементи панегірика у стилі, що також є притаманним й для апостольськіх послань. Все це має виняткове теологічне значення: збереження апостольського лінгвістичного компоненту в посланнях створює загальний хронотоп [10, с. 50], що надає патріаршім посланням Константинопольської Кафедри онтологічного виміру тимчасової та просторової цілісності. Збереження та використання Константинопольською Кафедрою, що знаходиться на своїй історичній території, але в межах ісламської держави, грецької мови високого стилю, яка формувалася протягом тисячоліть та використання цієї як мови Нового Завіту та мови нації – все це вказує на стійкість православної віри, та набуває характер патріотизму, вказує на незламанность грецького народу навіть в умовах ісламського оточення.

Автором христологічних послань Константинопольської Кафедри останніх тридцяти років є 232-й Предстоятель Константинопольського

Патріархату, Його Святість Патріарх Варфоломій. Зберігаючи спадкоємність з апостольською традицією послань, а також із традицією послань попередніх патріархів, христологічні послання Патріарха Варфоломія мають ряд характерних особливостей, серед яких важливішим визнається наявність подвійного компоненту в семантиці послання. Цей подвійний компонент обумовлюється присутністю теологічного елементу (христологічної теми), та, водночас, і філософської риторики, яка визнається автором послань як етос (τό «ἦθος»).

Теологічний елемент складає значну частину патріаршого послання, його основною темою є христологічні церковні свята: Різдво Христове та Великдень. Ця частина встановлює теологічний вимір послання, автор надає свою христологічну рефлексію, спираючись на контекст попереднього Одкровення, теологічна рефлексія Патріарха відбувається на тлі історичного та культурного підгрунття, в контексті порівняння християнства з іншими релігіями та найбільш знаними філософськими течіями, які вплинули на формування сучасного світогляду, як наприклад, твори Фрідріха Ніцше: «Σκυθρωπὴ εἶχεν ἀκούσει κάποιαν ἡμέραν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ τραγικοῦ φιλοσόφου ὅτι: «ὁ Θεὸς εἶναι νεκρός! Τὸν σκοτώσαμε... Ἐμεῖς ὅλοι εἴμαστε οἱ φονιάδες του... ὁ Θεὸς θὰ μείνῃ νεκρός!» («В 19 столітті людство почуло похмуро з уст трагічного філософа, що «Бог вмер! Ми Його вбили. Ми всі Його вбивці. Бог залишиться мертвим!») (Пасха 2009) [11].

Теологічна риторика послань набуває своєї дефініції також за рахунок використання автором посилань на інші тексти, які складають зміст Священного Писання та Священного Передання, і це є невід'ємним семантичним компонентом в теології послань Патріарха Варфоломія. Посилання на давні тексти є давньою візантійською традицією, яка використовувала цей прийом з метою збереження давніх літературних творів, та придання тексту найбільшої авторитетності, яка притаманна давнім джерелам «μίμησις» [12, с. 101]. Дотримуючись традиції, Патріарх згадує тексти Св. Передання: «μετά τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου: «Ποῦ σοῦ, θάνατε, τό κέντρον; ποῦ σοῦ, Ἅδη, τό νῖκος;» («згідно святителю Іоанну Златоусту: «Смерть, де твоє жало? Пекло, де твоя перемога?»») (Пасха, 2014) [13]. В різдвяних посланнях автор традиційно використовує посилання на старозаповітні пророцтва про народження Дитини: «Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν»! (Ἡσ. θ΄5) («Бо Немовля народилося нам – Сина дано нам») (Ис. 9:5) (Різдво, 2013) [14]. Також актуальним для різдвяних послань є посилання на тексти псалмів: «Διότι, ὡς λέγει ὁ Προφητάναξ Δαυΐδ, ὁ ἐπόπτης τῶν καρδιῶν μας ἄνωθεν Θεός "καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπει-νωμένην οὐκ ἐξουδενώσει" (Ψαλμ. Ν΄,19) («Бо, як пророк Давид говорить: Бог наш, який керує нашими серцями з небес, «не буде зневажати скорботних і смиренних серцями») (Пс. 50:19) (Різдво, 2013) [14]. Але найчастіше автор послань згадує тексти Нового Заповіту – Євангелія та Послання Апостолів. Тексти Євангелій згадуються відповідно сенсу теологічної рефлексії Патріарха, тому спостерігається більш рівномірний розподіл посилань на всі чотири Євангелія. Що до посилань з текстів послань апостолів, то частіше згадуються послання Апостола Павла, тим самим спостерігається певна спадкоємність текстів Апостола Павла та Патріарха Варфоломія. Ділячись своїм баченням, Патріарх порівнює свій релігійний досвід із релігійним досвідом апостола Павла, вбачаючи їх ідентичність: «μέχρις ὅτου φθάσει νὰ λέγῃ μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» («коли можна буде сказати разом з Апостолом Павлом: «Вже не я живу, але живе в мені Христос»») (Гал. 2:20), (Пасха, 2009) [11].

Автор послань, роздумуючи про великі христологічні події, ділиться своїм особистим релігійним досвідом, який залучає не лише логіку мислення, яка формує контент теологічної рефлексії, але також й людські почуття. Головні почуття, про які говорить автор, описуючи свій релігійний досвід, це здивування та радість. Про саме ці почуття, говорили, та саме їх описували апостоли, переживаючи свою першу с зустріч із Воскреслим Христом: «έτι δε απιστούντων αυτών από της χαράς και θαυμαζόντων είπεν αυτοίς» («А як вони з радощів не йняли йому ще віри й дивувались») (Лука, 24:41) [15]. Автор, продовжуючи традицію спадкоємності з канонічними новозавітними текстами, також описує двоїстість переживання свого релігійного досвіду, який одночасно вміщує радість Різдва і гіркоту драми секулярного світу: «Παρακολουθοῦμεν ἔκπληκτοι τὸ ἐπαναλαμβανόμενον συνεχῶς «δρᾶμα τῆς Βηθλεέμ». Διότι περὶ δράματος πρόκειται καὶ ὄχι περὶ χαρμοσύνου γεγονότος, ἐφ᾽ ὅσον ἀγνοεῖται ὁ σπαργανούμενος ἐν φάτνῃ τῇ οὐσίᾳ ἀφανὴς Θεάνθρωπος, καὶ τὸ δημιούργημά του, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς εἰκὼν τοῦ Θεοῦ» («З подивом ми наслідуємо «Віфлеємську драму», де йдеться про драму, а не лише про радісну подію, оскільки (світ) не розпізнав Сина і Слово Боже в яслах і пеленах, і не бачить у творінні Його – в людині, «образ Божий» (Різдво 2014) [16].

Патріарх бачить у літургійній події Воскресіння Христа факт людської історії, причетність до якої викликає радість, бо сама ця історія є реальною: «Ἡ ἀνάστασις διαποτίζει τήν ὕπαρξιν ἡμῶν καί πληροῖ χαρᾶς αὐτήν.» («Воскресіння пронизує все наше єство і наповнює нас радістю.») (Пасха 2014) [13]. Автор прямо вказує, що релігійний досвід, набутий ним за роки служіння, це квінтесенція літургійної реальності церкви. І лише через євхаристійне переживання Воскресіння

Христа, християнин може відчути радість як релігійний досвід: «Ἔχομεν τὴν χαροποιὸν ἐμπειρίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι ἐνικήθη ὁ θάνατος διὰ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. «Χαρᾶς τὰ πάντα πεπλήρωται, τῆς ἀναστάσεως τὴν πεῖραν εἰληφότα». Αὐτὴ ἡ πίστις καταυγάζει ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, συμπυκνοῦται δὲ ἐν τῇ Θείᾳ Εὐχαριστίᾳ.» («Ми володіємо радісним досвідом Церкви, що Христове воскресіння перемогло смерть. "Радістю наповнилось все новиною про Воскресіння". Ця віра просвічує всі явища церковного життя та сконцентровується в Божественній Євхаристії») [13].

Наступним елементом, який складає подвійний компонент послань Патріарха, є етос, (τό «ἦθος»). Феномен етосу є невід'ємною частиною елліністичної ментальності, яка може бути зрозуміла як відчуття себе та своєї ідентичності в контексті перебігу часу та історії свого народу, спадкоємності подій, орієнтованість на релігійні та культурні цінності. В деяких посланнях етос є присутній через непряме згадування автора, через його роздуми та розміркування, але є послання, де Патріарх прямо вказує на цей феномен: «Τό περιεχόμενον, τό «ἦθος» αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία πρέπει νά βιωθῇ ἐνταῦθα χριστοπρεπῶς, πρίν τελειωθῇ ἐν τῇ ἐπουρανίῳ Βασιλείᾳ, εἶναι ἡ ἀγάπη, ἡ βιωματική πεμπτουσία τῆς «καινῆς κτίσεως»» («Змістом чи «етосом» такої свободи, яку тут слід пережити так, як належить Христу, перш ніж вона вдосконалиться в небесному Царстві, є любов, досвідчена квінтесенція «нового творіння». (Пасха, 2021) [17]. В цьому випадку автор розуміє етос як цінність християнської культури. В іншому випадку йдеться про суто теологічний, літургійний етос, ціннісний зміст Євхаристії: «Αὐτή ἡ σωτηριώδης ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισις ἐνεργεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς δυναμική προέκτασις τοῦ ἤθους τῆς Εὐχαριστίας ἐν τῷ κόσμῳ» («Це рятівне оновлення у Христі усвідомлюється в Церкві як динамічне розширення євхаристичного етосу в світі») (Пасха, 2020) [18]. В контексті етосу автор послань висловлює своє ставлення до сучасного світу, до ситуації, в якій світ переживає великодні та різдвяні події. Головна тема «секулярного світу» пов'язана зі станом та долею людини. У посланнях часто згадується роль людини у світі, людська гідність та призначення. Для Патріарха цінність людського життя перевищує будь-яку цінність матеріального світу: «πιστεύομεν ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.» («ми вважаємо, що право на життя належить усім людям») (Пасха 2015) [19].

Темою етоса в посланнях є також і сучасна екологічна проблема людства. Згідно з думкою Патріарха, людина невіддільна від природи і є частиною створеного Богом світу; природа має досконале божественне авторство, і тому гідна захоплення своєю гармонійністю та красою. Автор поєднує зусилля з порятунку навколишнього середовища із зусиллями з порятунку людської душі, привертаючи увагу християн до екологічних питань [1, с. 7]. Ця думка є фундаментальною в теології Патріарха та визначає його діяльність як релігійного і політичного діяча у його міжнародної діяльності із захисту екології та довкілля. Вселенський Патріарх Варфоломій був нагороджений премією ООН за заслуги у справі екології та отримав неофіційний титул «зеленого Патріарха»: («πράσινος Πατριάρχης») [20].

Етос в посланнях Патріарха також характеризується наявністю нерелігійного компонента. Як правило, автор послань згадує політичний, державний факт, суспільну подію сьогодення, які безпосередньо не пов'язані з релігією, або пов'язані у виняткових випадках, але які отримали гучний резонанс: світова економічна криза, природні катаклізми та техногенні катастрофи, екологічні проблеми та медична етика, пандемія коронавірусу, воєнний тероризм, ісламський тероризм, війна в Україні. Автор послань оцінює політичні події, апелюючи не так до судової справедливості, а лише з позиції моралі та релігійної етики. Візія Патріарха на виклики сьогодення може розумітися таким чином, що проблеми суспільства в сучасному світі становлять значну загрозу людському існуванню, не кажучи вже про щасливий перебіг життя. Водночас, Патріарх висловлює переконаність, що якість земного життя має значення і людина народжена для щастя: «ὅπως ὁ συγκαταβάς τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων Σωτήρ χαρίζηται ὑμῖν ὑγιείαν, τήν πρός ἀλλήλους ἀγάπην, προκοπήν ἐν παντί ἔργῳ ἀγαθῷ, καί πᾶσαν ἄνωθεν εὐλογίαν, ἐν τῷ ἀνατέλλοντι νέῳ ἔτει καί ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις τῆς ζωῆς ὑμῶν.» («щоб Спаситель, що прийшов до людського роду, дав вам здоров'я, любов один до одного, допомогу в усіх добрих справах і всяке благословення в наступному Новому році і в усі дні вашого життя.») (Різдво 2020) [21]. Роблячі нерелігійні події елементом етосу в своїх посланнях, Патріарх тим самим демонструє свою стурбованість усіма проблемами сучасності, декларуючи, що можливість есхатологічного спасіння відбувається саме в цих умовах сучасного людського життя.

Висновки. Сучасне христологічне послання Предстоятеля Константинопольської Кафедри в православній церковній традиції – це традиційне відкрите письмове звернення Патріарха Варфоломія до православних християн і до всіх людей за строго визначеними нагодами та у зв'язку з актуальними подіями сьогодення. Якщо апостольські послання створювалися з метою формування і збереження церковної традиції в випадку загрози її втрати, то патріарші послання ставлять собі за мету збереження традиції, яка може бути втрачена з плином часу; важливою функцією христо-

логічних послань Константинопольської Кафедри є передавання церковної традиції наступним поколінням. Відповідаючи викликам часу, послання Патріарха Варфоломія, зберігаючи апостольську віру, доповнюють церковну традицію сучасним історичним, політичним і соціальним контентом.

Унікальність христологічних послань Патріарха Варфоломія становить його теологічна та філософська рефлексія, яка надає розширення меж фундаментальних дефініцій, притаманних грецької церковної традиції. Специфічність патріарших послань Константинопольської Кафедри обумовлюється лінгвістичним компонентом – використання мови кафаревуси як різновиду грецького койне, наявністю подвійного компоненту в семантиці послання. Цей подвійний компонент обумовлюється присутністю теологічного елементу та, водночас, і філософської риторики, яка визнається автором послань як етос. Теологічна риторика послань посилює своєю авторитетність також за рахунок використання автором посилань на інші тексти, які складають зміст грецької церковної традиції. Феномен етосу як другий елемент подвійного компоненту розуміється як філософська рефлексія автора про перебіг часу та виклики сьогодення, які супроводжують спрямованість церкви на есхатологічне спасіння.

Дослідження семантичної структури тексту послань Патріарха Варфоломія може набути свого подальшого розвитку через розкриття взаємозв'язку та встановлення семантичної єдності елементів подвійної структури послань, яка їм притаманна.

Література

1. J. Chryssavgis (ed.), On Earth as In Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew, (NewYork: Fordham University Press, 2012), pp. 7-8.

2. Τα Αναστάσιμα μηνύματα των Προκαθημένων της Ορθοδοξίας για το Πάσχα. URL: https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/ta-anastasima-minymata-ton-prokathimenon-tis-orthodoxias-gia-to-pascha-video/ (last accessed: 01.03.2023).

3. Maros A. The Ecological Theology of the Ecumenical Patriarch Bartholomew. URL: https://www.academia.edu/38664372/The_Ecological_Theology_of_the_Ecumenical_Patriarch_Bartholomew_I (дата звернення 01.03.2023).

4. Χρυσαυγής Ι. Βαρθολομαίος, Αποστολή και όραμα. Αθήνα: ΕΝ ΠΛΩ, 2018. 354 σ.

5. Βασιλειάδης Π. The Responsibility of World Religions for Ecology, the World Economic System and the International Law. URL: https://www.academia.edu/2952054/THE_RESPONSIBILITY_OF_WORLD_RELIGIONS_FOR_ECOLOGY_THE_WORLD_ECONOMIC_SYSTEM_AND_THE_INTERNATIONAL_LAW. (last accessed: 01.03.2023).

6. О. Коллинз Дж. Фундаментальная теология. Санк-Петербург: Святой Крест, 1993. 241с.

7. В.Л. Сметанин. Теоретическая часть эпистологии и конкретно-исторический эформосис поздней Византии. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2327/1/adsv-16-06.pdf (дата звернення 01.03.2023)).

8. Жарікова Ю.В., Хрімлі П.Є. Семантична структура апостольських та патріарших послань : компаративний аналіз. Закарпатські філологічні студії: зб. наук. праць. 2021. Вип. 17. С. 38-43.

9. Лабецька Ю.Б. Грецьке мовне питання: сучасний стан досліджень. Вчені записки Таврійського національного університету ім. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2020. № 3. Том 2. С. 7-12.

10. Политов А.В. Онтологический смысл понятия хронотопа в философских идеях А. Ухтомского и М. Бахтина. Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2014. Том 14. Вып. 4. С. 50.

11. Πατριαρχική Ἀπόδειξις ἐπί τῷ Ἁγίῳ Πάσχα 2009. URL: https://serviotikos.blogspot.com/2009/04/2009_18.html?m=0 (дата звернення 01.03.2023)

12. Д. А. Черноглазов. Замечания о византийском эпистолярном этикете XII в.: pluralis modestiae и pluralisreverentiae URL: https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia2/article/view/1841/1701 С. 101. (дата звернення 01.03.2023)

13. Πατριαρχική Ἀπόδειξις ἐπί τῷ Ἁγίῳ Πάσχα 2014. URL: https://www.saint.gr/19/texts.aspx п 2014 (дата звернення 01.03.2023)

14. Η Πατριαρχική Απόδειξη για την εορτή των Χριστουγέννων 2013. URL: http://www.imr.gr/article/269/patriarxikh-apodeixis-xristoygenna-2013 (дата звернення 01.03.2023)

15. Новый Завет на греческом языке с подстрочным переводом / под ред. А. А. Алексеева. Санкт-Петербург: Библейское общество, 2003. 1405 с.

16. Η Πατριαρχική Απόδειξη για την εορτή των Χριστουγέννων 2014. URL: https://www.pemptousia.gr/2014/12/86086/ (дата звернення 01.03.2023)

17. Πατριαρχική Απόδειξις επί τῷ Αγίω Πάσχα 2021. URL: https://www.imkn.gr/anakoinoseis/item/661-patriarchal_encyclical_pascha_2021 (дата звернення 01.03.2023)

18. Πατριαρχική Ἀπόδειξις ἐπί τῷ Ἁγίῳ Πάσχα 2020. URL: https://www.imka.gr/patriarchiki-apodeixis-epi-t-agi-pascha-2020/ (дата звернення 01.03.2023)

19. Πατριαρχική Ἀπόδειξις ἐπί τῷ Ἁγίῳ Πάσχα 2015. URL: http://ec-patr.eu/docdisplay.php?lang=gr&id=2108&tla=gr (дата звернення 01.03.2023).

20. Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, Μηνύματα και ομιλίαι δια το περιβάλλον, εκδ. Φανάριον. URL: https://www.ertnews.gr/anadromes/oikoymenikos-patriarchis-vartholomaios-30-chronia-apo-tin-eklogi-toy-22-oktovrioy-1991/ (дата звернення 01.03.2023).

21. Η Πατριαρχική Απόδειξη για την εορτή των Χριστουγέννων 2020. URL: https://www.imka.gr/i-patriarchiki-apodeixi-gia-tin-eorti-ton-christoygennon-2020/ (дата звернення 01.03.2023).

Анотація

Хрімлі П. Е. **Семантика христологічних послань Патріарха Варфоломія в сучасному дискурсі Константинопольського Патріархату.** – Стаття.

У статті розглядається семантика христологічних послань Патріарха Варфоломія, яка надає сучасної грецької церковної традиції нового теологічного та філософського виміру. Сучасне христологічне послання Предстоятеля Константинопольської Кафедри – це традиційне відкрите письмове звернення Патріарха до православних християн і до всіх людей за строго визначеними нагодами та у зв'язку з актуальними подіями сьогодення. Патріарші послання ставлять собі за мету збереження традиції, яка може бути втрачена з плином часу, отже важливою функцією христологічних послань Константинопольської Кафедри є збереження церковної традиції в її неушкодженої цілісності. Відповідаючи викликам часу, послання Патріарха Варфоломія, зберігаючи апостольську віру, доповнюють церковну традицію сучасним історичним, політичним і соціальним контентом.

Унікальність христологічних послань Патріарха Варфоломія становить його теологічна та філософська рефлексія, яка надає розширення меж фундаментальних дефініцій, притаманних грецької церковної традиції. Специфічність патріарших послань Константинопольської Кафедри обумовлюється лінгвістичним компонентом – використання мови кафаревуси як різновиду грецького койне, наявністю подвійного компоненту в семантиці послання. Цей подвійний компонент обумовлюється присутністю теологічного елементу та, водночас, і філософської риторики, яка визнається автором послань як етос. Теологічна риторика послань посилює своєю авторитетність також за рахунок використання автором посилань на інші тексти, які складають зміст грецької церковної традиції. Феномен етосу як другий елемент подвійного компоненту розуміється як філософська рефлексія автора про перебіг часу та виклики сьогодення, які супроводжують спрямованість церкви на есхатологічне спасіння.

Дослідження семантичної структури тексту послань Патріарха Варфоломія може набути свого подальшого розвитку через розкриття взаємозв'язку та встановлення семантичної єдності елементів подвійної структури послань, яка їм притаманна.

Ключові слова: Патріарх Варфоломій, Вселенський Патріархат, дискурс Константинопольської Кафедри, христологічні послання Патріарха Варфоломея, семантика послань.

Summary

Khrimli P. Ye. **The semantics of the Christological Epistles of Patriarch Bartholomew in the contemporary discourse of the Patriarchate of Constantinople.** – Article.

The article investigates the semantics of the Christological Epistles of Patriarch Bartholomew, which gives the modern Greek church tradition a new theological and philosophical dimension. The contemporary Christological Epistles of the Patriarch of Constantinople is a traditional open written address of the Patriarch to Orthodox Christians and to all people on strictly defined occasions and in connection with current events. Patriarchal Epistles set themselves the goal of preserving a tradition that can be lost over time, therefore, an important function of the Christological messages of the Constantinople See is the preservation of the church tradition in its intact integrity.

Responding to the challenges of the times, the of Patriarch Bartholomew, preserving the apostolic faith, complement the church tradition with modern historical, political and social content. The uniqueness of Patriarch Bartholomew's Christological Epistles is his theological and philosophical reflection, which extends the boundaries of the fundamental definitions inherent in the Greek church tradition.

The specificity of the patriarchal messages of the Constantinople Chair is determined by the linguistic component – the use of the Kafarevusa language as a variety of Greek Koine, the presence of a double component in the semantics of the Epistles.

This double component is determined by the presence of the theological element and, at the same time, philosophical rhetoric, which is recognized by the author of the epistles as ethos.

The theological rhetoric of the epistles strengthens its authority also due to the author's use of references to other texts that make up the content of the Greek church tradition. The phenomenon of ethos as the second element of the double component is understood as the author's philosophical reflection on the passage of time and the challenges of the present, which accompany the church's focus on eschatological salvation.

The study of the semantic structure of the text of the epistles of Patriarch Bartholomew can take its further development by revealing the relationship and establishing the semantic unity of the elements of the dual structure of the epistles inherent in them.

Key words: Patriarch Bartholomew, Ecumenical Patriarchate, discourse of the Constantinople See, Christological Epistles of Patriarch Bartholomew, semantics of the Christological Epistles.

УДК 1(091)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.21

А. О. Шинкарьова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5167-0333
аспірантка
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯННЯ КОНЦЕПТІВ ІНДІЙСЬКОГО ТРАКТАТУ НАТЬЯШАСТРА – RASA І BHĀVA З КОНЦЕПТАМИ ПОЕТИКИ АРІСТОТЕЛЯ І КОНЦЕПТОМ ІДЕЙ ПЛАТОНА

Постановка проблеми: актуальність дослідження естетичних концептів індійської і давногрецької філософської думки зумовлена тим, що попри очевидну схожість двох базових трактатів театрального мистецтва Індії і Давньої Греції – Натьяшастри Бгарати і Поетики Арістотеля, ідея впливу давньогрецької філософської думки на інтелектуальну культуру Індії і навпаки досі дискутується. Проте ця схожість прослідковується і в контексті цих творів, в структурі, у меті написання, у їх впливі на культуру, тому порівняльне дослідження естетичних концептів трактатів дозволяє більш точно зрозуміти їх спільні риси. Новизна дослідження полягає в тому, що результати порівняння дають матеріал для припущення, що концепт bhāva Бгаратамуні і концепт ейдоса Платона, в контексті естетичної теорії, мають схожі ознаки. А саме – bhāva це ідеальний постійний стан, який проявляється у відповідній йому rasa.

Аналіз останніх публікацій: порівняння індійської і европейської естетики популярна галузь дослідження. В статті 2022 року «Aesthetic Delight and Beauty: A comparison of Kant`s Aesthetic andAbhinavagupta`s Theoty of Rasa» порівнюються концепти «aesthetic judgment» та «sāghāraṇīkaraṇa» з акцентом на універсальність естетичного досвіду. В статті 2016 року «From Puzzling Pleasures to Moral Practices: Aristotle and Abhinavagupta on the Aesthetics and Ethics of Tragedy» порівнюються концепти мімемсіс і катарсис з ідеями Абгінвагупти. В статті 2002 року «Rasa and Katharsis: A comparative study, aided by several films» порівнюється rasa і катарсис з точки зору структури і функцій, і висновується їх співмірність.

Мета дослідження: висвітлити зв'язок між rasa Бхаратамуні і катарсисом Арістотеля, ейдосами Платона і bhāva Натьяшастри, спираючись на їх втілення у rasa. Завдання дослідження: 1) знайти у тексті Арістотеля Поетика концепти відповідні до rasa Натьяшастри, порівняти ці тексти; 2) прослідкувати хід коментаторської дискусії про природу rasa і її походження від bhāva; 3) порівняти концепт bhāva з концептом ейдосів Платона.

Вже на початку відкриття манускриптів Натьяшастри, з'явилася гіпотеза про грецьке походження Нарьяшастри. Автор критичного видання Натьяшастри і її перекладу Гхош пише: «Another important contribution of Regnaud was indeed his very well-reasoned refutation of Windisch's fantastic theoty about the Greek origin of Indian Natya» [4, c. li]. Реньо відкинув фантастичну теорію Віндіша, проте Пол Реньо, якого згадує Гхош, досліджував тільки два манускрипта з фрагментами тексту. Далі дискусія тривала «This question was, however, revived by H. Reich in 1903. Winternitz discussed this and said The Indian drama, as we know it, has throughout such a strong national Indian character that is stands against the hypothesis of any foreign influence on it» [4, c. li] і це свідчить що питання впливу давньогрецької філософської думки як мінімум розглядалося. З 1865 року, коли Холл опублікував перші уривки Натьяшастри, за 150 років було багато досліджень, в тому числі з порівняльної естетики, тому що Натьяшастра не тільки важливий текст індійської культури, він співмірний з текстом европейської культури Поетикою Арістотеля.

Починаючи з періоду написання трактатів впадає в око синхронність. Арістотель написав Поетику близько 335 року до н.е. Дати створення Натьяшастри не можна визначити з такою точністю, бо за індійською традицією переписування текстів, оригінальний текст міг бути записаний зі змінами і доповненнями, манускрипти на пальмовому листі ламалися, поїдалися міллю і розсипалися з часом. Під час дослідження дати написання, аналізувалася мова тексту, вжиті терміни, метричні форми, вживані географічні назви і т.д. Пол Реньо висунув версію про I ст до н.е. (на основі вивчення кількох частин манускриптів), Харапрасад Шастрі – II ст до н.е. (на основі двох манускриптів), а Каві під час підготовки видання Бароди (1926-1954) дослідив 44 манускрипта, Гхош під час підготовки свого видання 1951 року порівнював перше видання Бароди з манускриптами Азіатського товариства Лондона. На основі досліджень Каві і Гхоша, які були покладені в основу критичних видань, можна припустити, що текст був створений у III–V ст.до н.е. і дійшов до нас в двох варіантах з коментарем Абгінавагупти Абгінавабгараті. Коментар був написаний в проміжку 1000–1030 рр.

© А. О. Шинкарьова, 2023

Що стосується порівняння контексту створення цих трактатів, то він має загальнокультурну базу. Відомо, що давньогрецький театр походить від Діонісійських містерій, в найдавнішому театрі на сцені був алтар, де приносилася в жертву коза, і всі глядачі скроплювалися кров'ю, як учасники спільного ритуалу. Актори перевтілювалися в богів, якщо вони мали відповідні ролі, і вважалося, що драматурги говорять від імені богів. «...in Greece and in Mexico we find some dances of religious character to be intimately connected with the origin of drama. Hence it may be assumed that in India too, religion might have played a part in the origin of this art. The Katyayana Srautasutra complied probably about 600 B.C. seems to give support to this assumption» [7, с. 18]. Зрозуміло, що мова йде не про релігійні, а про містичні ритуали, які передбачали танці, музику і жертвоприношення, і саме вони дали початок театральному мистецтву.

Що стосується порівняння мети створення цих трактатів, то вона також схожа. Натьяшастра містить шлоку про створення трактату:

na vedavyavahāro'yaṃ saṃśrāvyaḥ śūdrajātiṣu |
tasmātsṛjāparaṃ vedaṃ pañcamaṃ sārvavarṇikam ‖ 12‖ [9, с. 11]

«As the [existing] of Vedas are not to be listened to by those born as Sudras, be pleased to create another Veda which will belong [equally] to all the Colour-groups (varna).» [5, с. 3] Боги, на чолі з Індрою стурбовані тим, що люди перебувають у полоні емоцій, звертаються до Брахми з проханням дати Натьяведу для всіх варн, оскільки шудри не повинні слухати Веди. Брахма вирішив створити п'яту веду «про натью з напівісторичними оповіданнями, яка сприятиме обовязку -дхармі, здобутті добробуту -артхі, славі, міститиме добрі поради, дасть керівництво людям майбутнього в усіх діях, буде збагачено навчанням всіх шастр і дасть огляд всіх мистецтв» [4, с. I15].

Про мету створення «Поетики» Арістотель пише, що люди схильні до наслідування і відтворення, це навичка характерна людині з дитинства і дозволяє набувати перші знання. Це наслідування дає переживання задоволення, причиною є те, що «набувати знань надзвичайно приємно не тільки філософам, але і іншим людям, хоч останні сприймають їх поверхово» [1, с. 43].

Таким чином, мета написання Натьяшастри і «Поетики» – це пізнання і навчання.

Якшо порівнювати зміст трактатів, впадає в очі схожість контенту. В Натьяшастрі Бгаратамуні 36 розділів: 1. Причина і божественне походженя твору. 2. Опис театру і його частин. 3. Божества, пов'язані зі сценою. 4. Опис танцю і його види. 5. Підготовка до вистави. Інструментальна музика, танці і пісні. 6. Визначення і види rasa, bhāva. 7. Визначення bhāva. 8. Жести частинами обличчя. 9. Жести руками, танець руками. 10. Рухи частинами тіла. 11. Рухи земні і небесні. 12. Мандала земна і небесна. 13. Рухи персонажів. 14. Мова різних частин Індії. 15. Декламація на санскриті. 16. Різні віршовані метри. 17. Декламація у грі, зразки і помилки. 18. Використання мов. Вживання санскриту і пракритів. 19. Інтонація. Стилі звернення до різних персонажів. 20. Опис двох типів гри. 8 мінорних стилів гри. 21. Структурний аналіз п'єси. 22. Характеристика стилю. Героїчний, величний, чарівний, енергетичний. 23. Костюми і макіяж. 24. Вираження різних психологічних станів і жіноча психологія. 25. Поводження з куртизанками. Класифікація героїв. 26. Представлення різних об'єктів і поведінок жінок. 27. Визначення переможців у змаганні акторських трупп. Час для вистав. 28. Загальна теорія музики. Струнні інстументи, ноти, інтервали. 29. Струнні інструменти. Стилі гри. 30. Флейти. 31. Час для пісень і гри на інструментах, характеристика деяких мінорних стилів гри. 32. Пісні під час вистави. 33. Стилі гри на різних барабанах. 34. Характеристика персонажів.Мешканці харему, чоловічі персонажі. 35. Розподіл ролей у п'сі. Члени типової трупи акторів. 36. Небесне розповсюдження драми [5, с. xviii-xix].

Із «Поетики» Арістотеля до нашого часу дійшло 26 глав з таким змістом: 1. Мета «Поетики» і її завдання. Наслідування. Види поезії. Засоби вираження – ритм, мелодія, метр. 2. Розрізнення видів поезії, комедії і трагедії в залежності від видів діючих осіб. 3. Розрізнення видів поезії від способу наслідування. Епос, лірика, драма. Походження слова комедія. Дія. 4. Підгрунтя поезії. Ямбічна і сатирична. Поділ на трагічну і сатиричну. Зміни и складі і організації трупи. Структура твору. 5. Визначення комедії і її розвиток. Різниця між епосом і трагедією. Огидне. Смішне. 6. Визначення трагедії. Катарсис. Дія і фабула. Характер. Причина дії. 7. Цілісність, час, завершеність дії в трагедії. 8. Єдинство дії в трагедії. 9. Завдання поезії. Різниця між поезією і історією. Історія і міф у драмі. Дивовижне і його значення. 10. Дія проста і заплутана. 11. Елементи заплутаної дії – перепетії і впізнавання. Страждання. Страх. 12. Частини структури трагедії. 13. Дії, що викликають співпереживання і страх. 14. Як викликати співпереживання і страх. Міф як основа сюжета. 15. Характери персонажів трагедії. Ідеалізація. 16. Види впізнавання. Предмети впізнавання. Прикмети. Згадування. Висновок. Вірогідність. 17. Порада авторам трагедії – чітко уявляти і переживати те, що пишеш. Розвиток сюжету. Зміст. Епізоди. 18. Зав'язка, розв'язка і їх значення. Складні міфи. Хор відносно інших частин. 19. Діалектичний розвиток думки –пред-

мет риторики. Інтонація. 20. Елементи мови і их види. 21. Слова і їх види. 22. Поетична мова. Розмовна мова, метафори, глоси. Героїчне. 23. Епічна поезія. Різниця між епосом і історією. Гомер. 24. Подібність і різниця між епосом і трагедією. Метр епоса. Епоси Гомера і поетична ілюзія. 25. Критика і засоби спростування. Приклади, аналіз і виправдання поетичних помилок. 26. Поріявняння трагедії і епоса. Доказ переваги трагедії. Заключна частина.

Зміст трактатів багато в чому схожий не тільки тому, що вони описують одну предметну сферу і намагаються систематизувати досвід і уявлення попередників, обидва автори Бгаратамуні і Арістотель згадують схожі концепти, які описують естетичні переживання.

У Арістотеля вони згадуються в таких розділах – прекрасне [1, с. 51], комічне [1, с. 46], потворне [1, с. 46], дивовижне [1, с. 60], героїчне[1, с. 82], жах[1, с. 55], жаль [1, с. 55], гнів [1, с. 71].

Окремо у Арістотеля в «Поетиці» згадується особливий тип переживання катарсис «відтворення не розповіддю, а дією, яка через співчуття і страх сприяє очищенню подібних почувань» [1, с. 47].

Естетичні концепти Натьяшастри (rasa і bhāva) зібрані в VI розділі, який присвячений rasa. Rasa перерховані у шлоці:

śṛṅgārahāsyakaruṇā raudravīrabhayānakāḥ |
bībhatsādbhutasaṃjñau cetyaṣṭau nāṭye rasāḥ smṛtāḥ ‖ 15‖
[9, с. 266]

«The eight Sentiments recognized in drama are as follows: Erotic (śṛṅgāra), Comic (hāsya), Pathetic (karuṇā), Furious (raudra), Heroic(vīra), Terrible (bhayānakā), Odious (bībhatsa), and Marvellous (adbhuta)» [5, с. VI.15 102]

Пристрастне, комічне, сумне, страшне, героїчне, жахливе, огидне, дивне – це rasa. rasāḥ – іменник номінативному відмінку у множині, створений з кореня ras і суфікса a, означає сок, нектар, есенція.

У шлоці 17 перераховані bhāva або sthāyibhāvā.

ratihāsaśca śokaśca krodhotsāhau bhayaṃ tathā |
jugupsā vismayaśceti sthāyibhāvāḥ prakīrtitāḥ ‖ 17‖ [9, с. 267]

«The Durable Psychological States (sthāyibhāva) are known to be the following: love, mirth, sorrow, anger, energy, terror, disgust and astonishment» [5, с. VI.12 102]

Насолода, сміх, сум, гнів, сила, страх, огида, подив – sthāyibhāvā. Слово bhāvāḥ, як вважає Гнолі перший перекладач Натьяшастри, це каузатив від кореня bhū to be і має два значення «to cause to be» створювати і «to pervade» пронизувати [6, с. xv]. sthāyibhāvāḥ – складене сполучення слів sthāyin і bhāvāḥ, в якому випадає закінчення першого слова. sthāyin –означає «standing», «permanent, constant». Все словосполучення означає постійні стани.

Про необхдність розрізнення rasa і bhāva в Натьяшастрі є окрема шлока:

teṣāṃ tu vacanaṃ śrutvā munīnāṃ bharato muniḥ |
pratyuvāca punarvākyaṃ rasabhāvavikalpanam ‖ 4‖ [9, с. 261]

«At these words of the sages, Bharata continued speaking, and mentioned in reply to their question the distinction between the Sentiments and the Psychological States.» [5, с. VI14 100]

В подальшому коментарі є розяснення, що з bhāva виникають відповідні rasa: Delight (rati) – the Erotic (śṛṅgāra), Laughter (hāsa) – the Comic (hāsya), Sorrow (śoka) – the Pathetic (karuṇā), Anger (krodha) – the Furious (raudra), Heroism (utsāha) – the Heroic (vīra), Fear (bhaya) – the Terrible (bhayānakā), Disgust (jugupsā) – the Odious (bībhatsa), Wonder (vismaya) – the Marvellous (adbhuta). З насолоди – пристрастне, сміху – комічне, суму – сумне, гніву – страшне, сили – героїчне, страху – страшне, огиди – огидне, подиву – дивне. Якщо порівняти естетичні концепти Арістотеля і Натьяшастри, видно що вони співпадають за винятком одного. Пристрасного або еротичного немає у Арістотеля, але він є у Платона, прекрасного немає у Бгаратамуні.

Щоб відбувся перехід від rasa до bhāva задіюються тригери. Оскільки трактат про театр, то, ймовірно, мова йде про певні прийоми, завдяки яким актор викликає у себе емоції, які провокують відповідні переживання у глядача.

pāñcālamadhyamā ceti vijñeyāstu pravṛttayaḥ |
daivikī mānuṣī caiva siddhiḥ syāddvividhaiva tu ‖ 26‖ [9, с. 269]

«The Success in the dramatic performance is of two kinds: divine (daivikī) and human(mānuṣī)» [5, с. VI 25 104] Мова про два типи вмінь (siddhiḥ): божественні (daivikī) і людські (mānuṣī), це натхнення, яке має божественну природу, і професіоналізм, який напрацьований актором.

Що ж до визначення природи rasa, в VI розділі Натьяшастри є окрема стрічка, навколо якої розгорнулася велика дискусія на декілька століть за участю кількох індійських інтелектуалів, і точки зору яких в своєму коментарі Абгінавабгараті наводить Абгінавагупта.

tatra vibhāvānubhāvavyabhicārisaṃyogādrasaniṣ pattiḥ | [9, с. 272]

Rasa (емоційне переживання)виникає по причині об'єднання – тригера, який викликає емоцію; зміни емоцій і наслідка, який залишається після емоційного переживання.

Визнаними перекладачами VI розділу Натьяшастри є Гнолі і Полок. В перекладі Гнолі «Out of the combination (saṃyogāt) of the Determinants

(vibhāva), the Consequents (anubhāva) and Transitory Mental States (vyabhicārin), the birth of Rasa takes plase» [6, с. 25]. «Rasa arises from the conjunction of factors, reactions, and transitory emotions» в перекладі Поллока [12, с. 50] В перекладі Гхоша «Now the Sentiment is produse (rasaniṣpattiḥ) from a combination(saṃyogāt) of the Determinants (vibhāva), the Consequents (anubhāva) and Complementary Psyhological States (vyabhicāribhāva)» [4, с. VI.31].

Сам Бгаратамуні пояснював насолодження rasa через різноманітні спеції, які додають смак їжі. Але вказував, що rasa отримують від bhāva, а не bhāva від rasa, хоч вони і повязані одна з одною. Коментатор Натьяшастри Лоллата, якого Абгінавагупта цитує 11 разів так представляв rasa як поєднання vibhāva, anubhāva, vyabhicāri з sthāyibhāvā породжується rasa. vibhāva це перший чинник, anubhāva не народжується з rasa – ці два ментальні стани не є причиною rasa, її причиною є bhāva. sthāyibhāvā посилюється і стає rasa. Rasa притаманна персонажу (наприклад Рамі) і також актору який його грає. Погляд Лоллати полягає в тому, що глядач приписує талановитому актору такий самий душевний стан, який має бути у персонажа, і сприйняття глядачем цього переданого актором стану, викликає у глядача схоже переживання. Rasa належить персонажу і актору, і це дає задоволення глядачу. Актор реалізує rasa, поет і глядач знаходяться поза межами rasa. Walimbe згадує, що на думку багатьох дослідників, можливо, що такий погляд на rasa найбільше співпадає з поглядами самого Бгарати [14, с. 20].

Коментатор Шрі Шанкука, процитований Абгінвагуптою більше 20 разів, вважає, що якби sthāyibhāva була rasa в латентній формі, не треба було б писати VII розділ про bhāva. sthāyibhāva стимулюється vibhāva і стає rasa, проте мова йде не посилення. Шрі Шанкука розуміє rasa як відображення. Талановитий актор відтворює стан персонажу і його досвід, але це стан актора і імітація стану персонажу. За Шанкукою глядач вважає, що сприймає переживання персонажу і насолоджується ним, сам глядач усвідомлює rasa в процесі логічного висновування.

Коментатор Бгаттанаяка вважає що глядач не сприймає rasa безпосередньо, бо сприйняти він може тільки свої особисті переживання. Переживання глядача не можуть бути переживаннями персонажу, наприклад Рами, бо у глядача немає відповідного досвіду. Також глядач не може сприймати емоції іншого, наприклад Рами, бо він їх не може відчути, глядач переживе не ті самі емоції, що актор і персонаж Рама. За Бгаттанаякою емоції мають стадії проявлення і насолоди. Rasa вже знаходиться в sthāyibhāva і проявляється в драмі в узагальненому ідеалізованому вигляді і переживається з задоволенням, поки не досягне рівня філософського роздуму.

Після розгляду позицій попередніх коментаторів Абгінавагупта вказує що Бгарата в VII розділі визначив bhāva і там же визначив rasa. Bhāva створюють поетичний контекст чи сенс, який і є rasa. Rasa супроводжується задоволенням від усвідомлення або схоплення, різновид інсайту. Підсумовування Абгінавагуптою коментаторських думок до трактату Натьяшастра, і особливо його акцент на вхопленні поетичного сенсу, має значення для підтвердження, що філософська думка Індіїї крутилася навколо звязку між rasa і bhāva і ретельно намагалася пояснити її природу.

Останнім часом в порівняльній естетиці частіше зустрічається думка, що rasa і карсис цілком порівнювані концепти. «Sanskrit poetic develops the most extensive and thorough system of how the art-presentation is aimed toward affecting the spectator. Rasa is examined here from this aspect, which enables the concept to be compared to Aristotle`s katharsis» [13, с. 58].

Якщо припустити, що в площині естетичних теорій rasa відповідає катарсису, треба спробувати знайти в естетичних теоріях давніх греків концепт співмірний концепту bhāva.

Концепти прекрасне, імітація (мімемсіс), катарсис були поширеними в Давній Греції ще до Платона, але Платон зібравши попередні уявлення, вибудував на основі концепту прекрасного теорію ейдосів. В діалозі «Гіппій Більший» Платон спростовує концепції прекрасного, які були до нього: прекрасне це конкретна річ або щось корисне (Сократ); прекрасне це чуттеве задоволення (софісти). В діалогі «Бенкет» прекрасне це вічна ідея, абсолютна і незмінна, яку можна пізнати завдяки еросу, Платон описує ієрархію ідеї краса від краса фізичної тіла до духовної, моралі і законів і краса чистого пізнання. В діалозі «Іон» Платон описує містичну природу творчості, на прикладі поетичного натхнення. Така натхненність відповідає божественній сидхі Натьяшастри. Концепт про поетичне натхнення Платон описує як магніт з металевими кільцями. Найближче кільце це поет, наступне рапсод, який виконує твір, наступне глядачі. Магніт – це божество або муза. Цей концепт корелює з дискусією про природу rasa в Абгінавабгараті – про емоції Рами, актора і глядача і кому саме вони належать.

Що стосується категорії прекрасне у Арістотеля, воно повинне бути співмірне сприйняттю людини. Платон говорить про наслідування вічним ідеям, а Аристотель про наслідуванню буттю речей. За Арістотелем творчість це реалізація того, що вже є в душі людини, але в творчості необхідно відображати не випадкове і одиничне, а те, що могло б бути. Незважаючи на

критику Арістотелем теорії ідей Платона, ці два підхода можна узгодити в контексті творчості. Пізнання відображеного через впізнавання має вигляд магніта – ідеї з трьома залізними кільцями поет, рапсод, глядач. Нагадує класичний приклад індійських коментаторів -Рама- актор-глядач. В такому дискурсі bhāva Бгаратамуні це окремий випадок ідей у площині емоційних станів. Арістотель відстоював теорію втілення матерії у форму, і його концепти переживань, згадані в «Поетиці» – це матерія автора, яка викликає емоційні переживання у глядача катарсис або rasa.

Узагальнюючи, можна сказати, що окремий вид ідей bhāva втілюються в матерію і набувають форм емоційних переживань rasa в театрі або поетичній творчості. Переживання rasa призводить до очищення або до катарсису, і відповідно пізнання, а це і є метою сприйняття творчості у давній греків і метою створення Натьяшастри.

Висновок з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку: схожість між текстами Натьяшастра Бхаратамуні і «Поетика» Арістотеля в контексті, меті, структурі, впливі на культуру і концептах естетичних переживань дозволяють зробити висновок, що автори мали однакову точку зору або перебували під впливом схожих уявлень. Підтверджено що концепти естетичних переживань, які вказані в двох трактатів співпадають за винятком одного концепту, пристрасть або еротична rasa (śṛṅgāra) Це естетичне переживання не згадане у Поетиці, хоча концепт ероса згадується у Платона. Також у Бгаратамуні відсутній концепт прекрасного, який є одним з ключових для давньогрецьких естетичних теорій.

Розглянута активна коментаторська дискусія навколо природи концепту rasa і bhāva в коментарі Абгінавагупти, яка свідчить про те, що індійські філософи помітили важливість концепту bhāva і намагалися через нього прояснити природу rasa.

Дослідження не дає достатніх данних, щоб стверджувати безпосередній вплив естетичних теорій давніх греків на індійську естетику і навпаки. Проте порівняння rasa і катарсису підтверджує думку сучасних дослідників, що це співмірні концепти, а припущення, що bhāva це окремий випадок ейдосу в естетичній площині дозволяє запропонувати вирішення для індійської дискусії про природу звязку між rasa і bhāva.

Література

1. Арістотель. Поетика. Київ, 1967. 140с.
2. Гришкова Н.В. Концепт як мовно-культурний феномен. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Філологічна, 2009. Вип. 11. Острог, 2009 с. 187-193.
3. Платон. Діалоги/Пер.з давньогр. Київ, 1999. 395с.
4. Ghosh M. The Natyasastra. The original sanskrit text. Calcutta, 1967. 233 p.
5. Ghosh M. The Natyasastra. Translation. Revised Second Edition. Calcutta,1967. 587p.
6. Gnoli R. The Aesthetic Experience according to Abhinavagupta. Varanasi, 2015. 125p.
7. Gupta M. A study of Abhinavabharati on Bharata`s Natyasastra and Avaloka on Dhananjaya`s Dasarupaka (Dramaturgical Princioles). Delhi, 2010. 374 p.
8. Monier Monier-Williams. Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philogically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European languages. Oxford, 1899. 701 p.
9. Natyasastra of Bharatamuni with the Commentary Abhinavabharati by Abhinavaguptacarya. Chapter 1-7 Illustrated. Vol.I Editer by M. Ramakrishna Kavi. Second Edition. Baroda, 1956. 487 p.
10. Natyasastra of Bharatamuni with the Commentary Abhinava Bharati by Abhinavaguptacarya and English Translation by M.M. Ghosh. Edited and introduction Pr.Pushpenda Kumar. Delhi, 2010. 522 p.
11. Nāṭyaśāstram text with introduction, english translation and indices in four volumes. Vol I. Dr.N.P. Unni. Delhi,1998. 448p.
12. Pollock Sh. A rasa reader: classical indian aeshetics. New York, 2016. 442 p.
13. The Pursuit of Comparative Aesthetics. An Interface between East and West. Edited by M. Hussaine, R. Wilkinson. Burlington, 2006. 264p.
14. Walinbe Y.S. Abhinavagupta on Indian Aesthetics. Delhi, 1980. 82 p.
15. Шинкарьова А.О. Методи пізнання в традиції кашмірського шиваїзму по тексту «Шива-сутра». Гілея: науковий вісник. Вип. 169-170 (No 2-4). Київ, 2022. 87- 91 с.
16. Шинкарьова А.О. «Шивасутра» Васугупти (переклад українською) International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022", May 11-12, 2022. Kyiv, 2022. 40-46 с.
17. Aesthetic Delight and Beauty: A comparison of Kant`s Aesthetic andAbhinavagupta`s Theoty of Rasa. S. Todaria, S. Rajaraman, S. Menon. Journal of Dharma Studies. 02-2022. Bengalury, 2022. p. 5:51-62.
18. Rasa and Katharsis: A comparative study, aided by several films. E. Gerov. Journal of American Oriental Society. Apr- Jun. 2002 Vol.122. Ann Arbor, 2002. p.264-277.
19. From Puzzling Pleasures to Moral Practices: Aristotle and Abhinavagupta on the Aesthetics and Ethics of Tragedy. G. Ashton, S. Tanner. Journal Philosophy East and West. Vol.66, #1. Honolulu, 2016. p.13-39.
20. Shynkarova A. Methods of cognition in the tradition of Kashmir shaivism in Vijnana Bhairava tantra. International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021", April 21-22, 2021.Kyiv, 2021. 25 p.
21. Shynkarova A. The concept caitanya in the philosophy of Kashmir shaivism in the text the Siva Sutras. International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020", April 22-23, 2020. Kyiv, 2020. 16-17 p.

Анотація

Шинкарьова А. О. **Порівняння концептів індійського трактату про драматичне мистецтво Натьяшастри – rasa і bhava з концептами «Поетики» Арістотеля і концептом ідей Платона.** – Стаття.

В статті порівнюються естетичні концепти індійського трактату III–V ст. до н.е. Натьяшастра Бгаратамуні – rasa і bhāva та концепти естетичних переживань з трактату 335 року до н.е. «Поетика» Арістотеля та ейдоси Платона, саме в контексті його естетичної теорії. Під час дослідження підтверджується думка дослідників порівняльної естетики останніх років про схожість концепту Арістотеля катарсис і концепту Бгаратамуні rasa. Відмічається, що концепти естетичних переживань двох трактатів співпадають за винятком одного концепту, пристрасть або еротична rasa (śṛṅgāra). Це естетичне переживання не згадане у «Поетиці», хоча концепт ероса згадується у Платона. Також у Натьяшастрі Бгаратамуні в шлоці про перелік rasa відсутній концепт прекрасного, який є одним з ключових для давньогрецьких естетичних теорій.

Підхід до порівняння двох трактатів відповідає індійській традиції розгляду трактатів, яка називається чотиричастною мандалою. А саме порівнюється зміст трактату, мета створення, структура, цільова аудиторія. Під час дослідження концептів естетичних переживань зроблено акцент на представлення точки зору індійських коментаторів, поданих в коментарі X–XI ст. Абгінавагупти Абгінавабгараті з метою ілюстрації того, що напружена дискусія представників різних наукових шкіл, серед яких були ньяїки і буддисти, представник школи пратибхіджня не знаходить задовільного вирішення через недостаньо детермінований концепт незмінного ідеального стану.

В процесі дослідження також розглянуте припущення про подібність концепта bhāva і концепта ейдосів Платона, в контексті естетичних переживань. При чому відмічено, що розуміння концепта bhāva як окремий випадок стану вічних незмінних ідей або ейдосів дозволяє вирішити коментаторську суперечку індійських філософів, яка тривала кілька століть, і без цього концепту не може бути задовільно вирішена.

Ключові слова: rasa, bhāva, ейдос, катарсис, Натьяшастра, Поетика, Арістотель, Платон, Абгінавагупта, естетика.

Summary

Shynkarova A. O. **Comparison of the concepts of rasa and bhava with the concepts of Plato's eidos and the concepts of Aristotle's Poetics.** – Article.

The article compares the aesthetic concepts of the Indian treatise of the III–V centuries. B.C. Bhāratamuni's Natyashastra – rasa and bhāva and concepts of aesthetic experiences from the Ancient Greek treatise of 335 BC. Aristotle's Poetics and the concepts of Plato's eidos, specially in the context of his aesthetic theory. During the research, the opinion of the researchers of comparative aesthetics of recent years about the similarity of Aristotle's concept of katharsis and Bharatamuni's concept of rasa is confirmed. It is noted that the concepts of aesthetic experiences of the two treatises coincide with the exception of one concept, passion or erotic rasa (śṛṅgāra). This type of aesthetic experience is not mentioned in the Poetics, although the concept of eros is mentioned in Plato. Also, in the Natyashastra by Bharatamuni, the shloka about the list of rasa lacks the concept of beauty, which is one of the key concepts for Ancient Greek aesthetic theories.

The approach to comparing the two treatises follows an Indian treatise tradition called the four-part mandala, namely, the content of the treatise, the purpose of its creation, structure, and target audience are compared. During the research of the concepts of aesthetic experiences, emphasis was placed on the presentation of the point of view of Indian commentators, presented in the commentary of the X–XI centuries. Abginavagupta`s Abginavabgarati in order to illustrate that the intense discussion of representatives of various scientific schools, among which there were Nyayaks and Buddhists, the representative of the Pratibhijna`s school that does not find a satisfactory solution due to an insufficiently defined concept of the idea.

In the course of the research, the assumption about the similarity of the concept of bhāva and the concept of Plato's eidos, in the context of aesthetic experiences, were also considered. At the same time, it was noted that understanding the concept of bhāva as a special case of the state of eternal unchanging ideas or eidos allows to resolve the commentary dispute of Indian philosophers, which have lasted for several centuries, and without this concept cannot be satisfactorily resolved.

Keywords: rasa, bhāva, eidos, katharsis, Natyashastra, Poetics, Aristotle, Plato, Abhinavagupta, aesthetics.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.22

Е. В. Щербенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8706-9195
кандидат філософських наук,
докторант
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

VITA NARRATIVA. ЄВРОМРІЯ І КРЕАТИВНИЙ КЛАС

Постановка проблеми. Нові виклики, пов'язані з російсько-українською війною, що йдуть корінням в особливості модернізації кожної з країн, черговий раз спричинили трансформацію не лише дослідницької перспективи, де йдеться про зміни світової системи безпеки, але й ретроспективи, в якій національне та релігійне відродження, феномен Майдану і Революції Гідності наразі постають як sine qua non здійснення демократичних реформ в Україні. Відповідна переоцінка цінностей та зміни наративів, що відбувається нині також засобами «критики зброєю», очевидно, потребуватимуть зусиль більш як одного покоління суспільствознавців. Проте вже зараз доступно спробувати вирізнити у доробку тлумачення вітчизняного транзиту евристичні моменти, як-от запропонована Я. Грицаком візія Майдану 2013–2014 рр. як першої успішної революції креативного класу, що можуть правити за орієнтир у подальших дискусіях.

Аналіз останніх публікацій. Література, присвячена процесам перехідної доби в Україні, загалом неозора, дозволяє проте позначити певні константи її теоретичної інтерпретації. У ретроспективі, виділимо серед них наступні: триетапна схема модернізаційного переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), кореляція з цими викликами трьох найбільших криз, артикульованих у публічній сфері через наратив революцій (1990, 2004, 2013–2014 рр.), нарешті, вимір їхньої післядії, пов'язаний з подоланням травм модернізації (теми Чорнобилю, Голодомору, «ленінопаду») у публічному дискурсі. (Для докладнішого знайомства з тезаурусом вітчизняної транзитології адресуємо читача до репрезентативного видання [1]).

Важливим при цьому постає не відзначений у відомих нам дослідженнях чинник «інтерактиву», або зворотного зв'язку, який стає помітним лише в межах цілого транзитного сюжету, розкриваючись у генераційному вимірі інституційної пам'яті, поступовому формуванні етосу проактивного громадянина.

Так, лідери студентської «революції на граніті» доби УРСР залишаються діючими акторами щоденного плебісциту в часи Незалежності. Середня ланка керманичіїв Помаранчевої революції («польові командири») реалізує себе також у складі депутатського корпусу та інших гілок державної влади. Креативний (прото)клас, що конституювався як політичний актор в ході Революції Гідності, протягом 2014–2022 рр. визначає етос опору агресії верств/мереж, що залишаються лідерами суспільної довіри (волонтери, ЗСУ, Церква), визначивши успіх українського спротиву після початку вторгнення.

В світлі сказаного, можна говорити про мобілізацію щоразу нових верств нараторів (редакторів, публічних інтелектуалів, блогерів) до сфери практичної політики, які приносять з собою також нову візію реформ. У цьому плані, інакше відкривається й амбівалентність спадку радянського етапу української модернізації, де засадничо артикульована модерна фігура революційного наратора («національного поета, революціонера-демократа»), в зв'язку з чим російсько-українська війна постає також у вимірі «війни за радянську спадщину», її символічний капітал.

Мета статті. В статті досліджується процес інтеріоризації інституційних змін української політії доби демократичного транзиту в перебігу зміни генерацій, що знаходить вияв у поступовій адаптації наративів перехідної доби до стандартів глобального громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Рухаючись в обраному напрямі, констатуємо, що феномен Майдану як гібридної power game, що постає в обороні загроженої *Євромрії*, виявляє також риси гри ідентичності, наслідком якої стає зміна внутрішніх наративів (inner narratives) акторів, що дозволяє вести мову про *синхронізацію* дії інституційних, комунікаційних та ціннісних чинників у новому етосі громади. Далі він закріплюється в родинних історіях («селфі з революцією»), освітніх програмах і т. ін.

Оскільки спроба «гри на пониження» з боку частини істеблішменту виступає тригером соборного ефекту «революційного свята», в ряду його нараторів ми вирізняємо як необхідну *фігуру фанатика*, носія «політики страху», протиставленого політиці довіри. Осміювання цієї фігури в перформативній комунікації карнавалу революції [2] («дякувати Кучмі і Януковичу за Майдан») створює підмурівок солідарних дій початково

© Е. В. Щербенко, 2023

парасолькової організації («на цьому майдані») як емерджентного актора («не злий Майдан»).

Звернемо увагу, саме після того, як суспільний порядок денний набуває у щоденному плебісциті формату історії гідності: *вибори вкрали* (2004) та *побили дітей* (2013), необоротним стає розгортання подій за алгоритмом суспільного протистояння «інтереси vs цінності» (апробованого вже в ході студентської «революції на граніті»). При цьому щоразу на шляху обопільної мобілізації опозицією й урядом доступних ресурсів у певний момент відбувається розвал «владної команди», коли за поетапного підняття ставок в розпорядженні уряду залишається тільки ultima ratio, на якому не всидиш. Одним з вирішальних моментів, як бачимо в підсумку, стає тут втрата істеблішментом символічного капіталу (М. Озуф [3] каже про «перетікання сакральності»): солідаризація на стороні Майдану усіх політичних сил у 2004-му, як усіх релігійних деномінацій у 2013-му.

У нашій праці, що вміщує в фокус уваги чинник відповідальності акторів та його імплікації в політичному дискурсі перехідного суспільства [4] ми запропонували наступну інтерпретацію цілого транзитного сюжету.

Вітчизняна уявлена спільнота в ході реформ, які спираються на потенціал модерності, успадкований від доби УРСР, в межах здійснення курсу на євроінтеграцію поступово накопичує соціальний капітал (суттєвою мірою в «тіньовому» секторі), що дозволяє в критичні моменти протистояння верств нового громадянського суспільства діям «шантажистської» держави (blackmail state), інвестувати активність мереж довіри в публічну сферу (Ч. Тіллі), задіюючи між іншим потенціал світових ЗМІ як «четвертої влади» глобального громадянського суспільства. Важливим висновком при цьому стає теоретичне положення щодо дискурсу перехідного суспільства, який виступає носієм інституційної пам'яті демократичного транзиту.

Доповнивши цю теоретичну модель важливими аспектами генераційного виміру [5] (зв'язок «середній клас плюс студентство» виступає осердям опору спробам встановлення квазітоталітарного режиму), а також ролі громадянської релігії, що передбачає орієнтацію громадян у плані всіх форм суспільної комунікації на ігри з ненульовою сумою (win-win), ми постали перед необхідністю артикулювати багатомірний чинник синергії взаємодії політичних акторів, який у робочому порядку визначили як *демон Майдану* (агори).

Поряд з відомими теоретичними абстракціями в сфері природничонаукового знання (демон Лапласа, демон Максвела), пам'ятаємо також демонів Маркса («ідеї, до яких розум приковує нашу совість») і Сократа, який відмовився залишити місце ув'язнення всупереч Законам, що їх породженням з усією очевидністю визнавав себе (вкажемо принагідно на спробу ввести подібний концепт для опису реалій пострадянського простору [6]).

Особливо показово згаданий чинник виступає, коли актор має до діла з ситуацією, в якій очевидно поступається ресурсами power game іншій стороні. Звернемося до прикладів.

Президент Леонід Кучма у книзі «Україна не Росія», торкаючись теми серпневого путчу 1991 року і дій тодішнього голови парламенту Леоніда Кравчука, свідчить: «о 9-й ранку 19-го серпня до кабінету Л. М. Кравчука з вимогою ввести надзвичайний стан в Україні з'явилися командуючий Київським військовим округом генерал Чечеватов, перший секретар ЦК КПУ Гуренко і генерал армії Варенніков, що прилетів з Москви. Кравчук спокійно пояснив відвідувачам, що, відповідно до Конституції УРСР (він показав її гостям), надзвичайний стан може ввести тільки Верховна Рада республіки, а голова Верховної Ради такими повноваженнями не володіє. Слідом за цим, у телевізійному зверненні, він закликав народ України до громадянського миру, виваженості і порядку, переконував зберігати спокій, єдність і згуртованість, а головне – не допустити кровопролиття».

І далі, заперечуючи тим, хто вбачав у тодішньому голові парламенту мало не спільника путчистів: «Леонід Макарович вчинив мудро, наголошуючи на необхідності дотримуватися конституційної процедури. Якби він з порога заявив, що не дозволить ввести надзвичайний стан, командуючий Київським округом Чечеватов міг би оголосити воєнний стан. У нього були відповідні повноваження від міністра оборони СРСР Язова, а війська до Києва вже були стягнуті» [7].

Зіставимо з цим епізодом свідчення не названого активіста часів зародження «помаранчевого» протесту в умовах монополізації командою чинного глави уряду інформаційного простору під час президентської кампанії – 2004: «Бігморд – це мій персональний засіб масової інформації. Ляпка на пиці Януковича – мій короткий та зрозумілий для усіх меседж. Я не можу довести в їхньому суді, що «бігморд» якось надто багато для скромного бюджету виборчої кампанії п. Януковича. Я не можу заявити в ток-шоу або в новинах про те, що я думаю про цього кандидата і як я його насправді підтримую. У них є телебачення, радіо і газети. У мене є інтернет і фарба в руці.

Я бачу по обличчях людей, які бачать результат моєї дії і посміхаються йому (завважимо цей момент задіяння сміхового начала. – *Е. Щ.*), що це саме те, що вони хотіли зробити, але не наважувалися. Я викликаю своєю дією почуття, найбільш близькі до того, що називається єдністю – люди єдині в несприйнятті злочинця, який рветься до влади. Можна називати це дитинністю, дурістю,

провокацією і т. д. Насправді, все просто: бігморд – це мій персональний засіб масової інформації» [8].

В обох випадках перед нами постає акт ініціації політичної гри, апеляція до візаві як носіїв громадянського темпераменту (опоненти глави українського парламенту, згадаємо, не взяли на себе відповідальності нехтування конституцією УРСР). Можна сказати, в цьому акті учасники постають подібно Сократу відкритими до голосу Законів як породжені ними. Ймовірно, слід тут згадати про розрізнення, яке проводиться в англійській мові між *power* і *authority*.

Зрозуміло, при цьому має бути взята до уваги умова громадянського темпераменту актора-ініціатора. Приміром, Я. Грицак, по гарячих слідах рефлексуючи над успіхом «помаранчевих», вбачав заслугу Ющенка як лідера протесту в тому, що він змінив вісь суспільної дискусії, зробивши її підставовою темою гідність (водночас протиставляючи йому фігури чинних президента і прем'єра, яким, говори вони про гідність, ніхто не повірить).

Коригуючи певною мірою згадану тезу (за свідоцтвом президента Польщі О. Кваснєвського, одного з модераторів розв'язання конфлікту, голова українського уряду у ряді епізодів, коли від нього залежало, чи обійдеться «елегантна» революція без кровопролиття, поводився цілком гідно), згадаємо, що поряд з харизмою, за Вебером, легітимуючий ефект мають також легальність і традиція. У цьому плані, незмінність протягом років Незалежності риторики «входження/повернення в Європу» шести українських Президентів забезпечила недоторканність сюжету *Євромрії*, зумовивши зрештою її популярність («євроремонт», «євровікна» і под.).

Відтак, другий Президент України, виступаючи з промовою з нагоди тринадцятої річниці української Незалежності, висловившись по суті щодо мотивів «помаранчевого» протесту три місяці по тому, постає одним з її ключових нараторів (можна віднести це до проявів іронії історії): «Нещодавно соціологи запропонували громадянам України перелік із кількох десятків найважливіших цінностей, які може сповідувати людина. Найвищий бал отримала графа «Свобода». Можливо, у цю глибинну цінність кожен вкладає свій зміст, але для усіх нас свобода – це передовсім свобода народу, до якого волею Всевишнього тобі випало належати. Бо не може бути вільною людина, якщо нація її невільна» [9].

Музику творить народ, ми обробляємо. Повторюваний у критичних пунктах, передбачених теорією, формат протистояння Майдан vs Банкова, «вертикалі влади» та мережевого суспільства, може викликати резонне запитання: через що влада не вчиться, наражаючись у підсумку на тожсамий за форматом протест? Чому запит блогера М. Найєма «хто сьогодні готовий вийти на Майдан» виявляється достатнім для початку акцій протесту у 2013-му, подібно як ініціатива з помаранчевою стрічкою у 2004-му для того, щоб у цей колір миттю вбралася столиця?

Звернемося до свідчень щодо ситуації напередодні вибуху соціологині І. Бекешкіної (2013) та журналіста й історика Д. Яневського (2004).

І. Бекешкіна: «Влада так старанно переконувала цю молодь, що Україна йде в Європу, що ми підпишемо Угоду про асоціацію і навчатися і працювати там стане легше, а згодом, можливо, з'явиться й безвізовий режим... І молодь покладала на це свої життєві плани. Адже в самій Україні, на жаль, зараз сформовано глуху ситуацію для самореалізації. Соціальні ліфти не працюють, всюди корупція, нагору проходять тільки «свої». Відтак молоді люди сподівалися на полегшення можливості реалізуватися за кордоном. Це не просто припущення. Ми нещодавно проводили опитування, не лише серед студентів, а й поміж громадян узагалі, стосовно того, що найбільше не влаштовує українців у нашій вищій освіті. Так ось, претензій багато, але на першому місці те, що наші дипломи не визнаються у світі! І в таких умовах раптом виявляється, що Україна вже нікуди не йде. Такий «облом». Молодь цим обурилася – не в тому навіть сенсі, що в неї відібрали мрію, а в тому, що їй поламали плани на майбутнє» [10, 31].

Д. Яневський: «Для десятків і сотень тисяч громадян України дилема їх власного життя станом на осінь 2004 року формулювалася гранично просто: або зберегти та примножити зароблене в барах Мадрида, на будівельних майданчиках Нью-Йорка, у будинках для літніх людей Мілана, на базарах Стамбула, у ресторанах Лондона, нафтових просторах Тюмені, кравецьких майстернях Афін, офісах Києва, або твою, твою єдину і неповторну шкуру завтра знімуть і розіпнуть на барабані... У термінах Марксової соціології це називається революцією міських середніх верств. «Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору – або померти на колінах перед входом до будь-якої районної державної (податкової, пожежної абощо) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся – це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною – нехай навіть і у власних очах» [11, 140–141].

Таким чином, перед нами повторювана картина негарантованості державою базових прав людини і громадянина (недотримання урядом взятих на себе зобов'язань), що ставить під загрозу

долю цілої генерації. У таких умовах апеляція до гідності громади (надто за дедалі доступніших засобів комунікації) стає детонатором, достатнім, щоб від звуку голосу зійшла лавина.

Проте, знову нагадаємо, лише історія про порушену гідність, де на кін стає доля цілої генерації, творячи «солідарність уражених» (що дозволяє, між іншим, залучити потенціал «четвертої влади» глобального громадянського суспільства, частиною якого стає вітчизняна авдиторія) визначає історію успіху українського протесту. Відповідно, Майдан як наратор, карнавальному сміху й пісні якого уряд щоразу протиставляє лише залякування та замовчування, в сьогоднішньому «суспільстві вистави» (Гі Дебор) здобуває перемогу в форматі всі жанри добрі, крім нудного.

Якщо тепер у ретроспективі транзитного сюжету зіставити ідею революційного постання креативного класу (Я. Грицак) з motto помаранчевого 2004-го («народилася нація») та початку багатопартійності (діяльність Руху доби пізньорадянської лібералізації), і те, що ідеї *народності*, *класовості*, *партійності* наявні вже в складі радянського уявленого, по-перше, справляє враження ніби перед-писаність траєкторії пострадянського етапу розвитку України (який можна представити у плані дестигматизації трьох згаданих наративів), по-друге, постає питання, чому ця траєкторія розійшлася з російською, закоріненою у тій самій спадщині?

Щодо першого, евристичним може бути звернення до Токвілевого підходу, запропонованого в праці «Старий порядок і революція» [12], де він показує суттєвішу залежність нового режиму від попереднього в плані інтелектуального капіталу, ніж це видавалося тодішнім акторам спроби радикального розриву (не маючи можливості за обмеженнями цієї роботи опрацювати згаданий сюжет, обмежуємося тут вказівкою на цю можливість).

Щодо другого, слід зважити на згадані раніше реалії травми модернізації як складник інституційної пам'яті транзиту. В даному випадку має значення, що «діагностична карта» Росії й України тут суттєво різняться. Ані Чорнобиль, ані Голодомор не належать до «больових точок» російської свідомості. Натомість до кінця не залагодженою залишається травма громадянської війни, таборів і, про що зрідка згадується в публічному просторі, не впорядкованих поховань часів Другої світової. Не маючи можливості, знову ж таки, розглядати названі теми в межах цієї роботи, звернемо увагу на наслідки, що стосуються нашої теми.

Робота над оприявненням та опрацюванням травм, яка почалася в пізньому СРСР з проголошенням курсу «гласності й перебудови» (під поширеною назвою усунення «білих плям» історії), досить швидко дала перші плоди, зокрема щодо відкритості архівів, змін у шкільних курсах історій і под. Проте з переходом РФ і України до розвитку як незалежних держав ми спостерігаємо в цьому пункті важливу відмінність. Якщо Україна створила наратив «післячорнобильської бібліотеки» [13] і продовжує творити «наратив Голодомору» (до зусиль у цьому напрямі належать також діяльність на дипломатичній арені щодо визнання іншими державами голоду 1932–1933 геноцидом та ініціатива «Запали свічку»), в РФ, на межі тисячоліть, розпочинається поступове згортання спроб опрацювання травматичного досвіду (символічною віхою може виступати тут повернення до символіки радянської доби, зокрема гімну).

Святе місце порожнє не буває, не опрацьована травма дає хід ресентименту. «Маленькі переможні спецоперації» на Кавказі, в Криму й спроба поточної не були б можливі без рейтингоманії управлінської верстви, до якої «в темну» втягували нові покоління, зокрема із застосуванням новітніх комунікаційних технологій мережевої доби («дедывоевали», «можемповторить» і т. ін.), до чого доклався російський креативний клас, змушує згадати назву популярної книжки про падіння дому Романових «Двадцять три сходинки униз». Шлях від підірваних будинків 1999-го до 2022–2023-го бачимо нині як неухильний: не цінуючи лиця, за Орвелом, цінуватимемо чобіт, який на нього наступає.

Проте тут-таки, звертаючи увагу, наскільки буквально справджується формула «що написано пером», слід нагадати максиму часів Великої Французької революції: *це гірше, ніж злочин, це помилка*. Коли у 1999-му вся Росія читає на ТБ рядки національного поета і тут-таки, ніби не було написано двісті років тому:

Прогнівали ми Бога, ізгрішили,
Владикою собі цареубивцю
Ми нарекли

чинить (замінимо царе- на діто-) подібно. – це, очевидно, вияв сліпоти, не почуте попередження. Проте можна в цьому вбачати також неминучість повернення нових поколінь до етосу класики як і, водночас, що в царині vita narrativa і один у полі воїн.

Висновки. У цій роботі, розглядаючи в плані необоротності українського демократичного транзиту чинник *Євромрії* в контексті її зв'язку з глобальним громадянським суспільством, ми звернулися до феномену Майдану як гібридної владної гри, що містить також риси гри ідентичності, через яку відбувається творення нового етосу громади. Карнавал революції виступає при цьому в форматі authority game, основою якого стає історія гідності, на яку зав'язана доля цілої генерації, що дозволяє задіяти потенціал «четвертої влади» глобального громадянського суспільства. Дестигматизація наративів, наявних в радянському уявленому (ідеї народності, класовості, партій-

ності), через яку можна побачити єдність сюжету постання вітчизняного креативного класу, в перспективі робить актуальним звернення до Токвілевої евристики при подальших дослідженнях теми.

Література

1. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Київ: Парлам.вид-во, 2016.
2. Кені Педрик. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. Київ: Критика, 2006. 471 с.
3. Озуф Мона. Революционный праздник. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 416 с.
4. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 248 с.
5. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту. Генераційний аспект // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022 No. 2. P. 242–248.
6. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. Київ: Політична думка, 1997. 494 с.
7. Кучма Л. Д. Україна – не Росія. URL: https://coollib.com/b/263313/readp?p=192&cnt=9000
8. Тот, кто стрелял: Манифест. URL: https://maidan.org.ua//static/mai/1093437956.html
9. Найвище щастя – виводити на орбіту сучасної цивілізації рідну країну. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці Незалежності України // *2000*. 2004. 27 серпня – 2 вересня.
10. Ірина Бекешкіна: «Це європейське покоління» // *Тиждень*. 2013. № 50.
11. Яневський Данило. Хроніка «помаранчевої» революції. Харків: Фоліо, 2005. 319 с.
12. Токвіль Алексіс де. Старий порядок і Революція. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.
13. Гундорова Т.І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ: Критика, 2005. 263 с.

Анотація

Щербенко Е. В. **Vita narrativa. Євромрія і креативний клас.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню Євромрії як чинника українського демократичного транзиту, що виступає джерелом нових наративів громадянського суспільства, з чим пов'язано формування етосу проактивного громадянина. Піддається аналізу феномен Майдану як гібридної power game, що виявляє також риси гри ідентичності, за підсумками якої змінюються внутрішні наративи акторів. Вміщення в фокус уваги суспільного порядку денного історії гідності та осміяння фігури фанатика як носія політики страху, протиставленого політиці довіри, мають ефектом втрату істеблішментом символічного капіталу і перетікання сакральності (М. Озуф). Пропонується концепт «демону Майдану (агори)», що дозволяє говорити, поряд з power games, про authority games. Обговорюється зв'язок цього феномена з варіантами легітимації, за Вебером, у світлі чого виявляється вага незмінності риторики «входження/повернення в Європу» шести українських Президентів. Обговорюючи питання джерел нездатності істеблішменту видобувати уроки з досвіду, звертаючи увагу на ситуацію, що передує революційним вибухам, де виявляється негарантованість з боку уряду конституційних прав громадян, доходимо висновку, що апеляція до гідності громади у подібній ситуації виступає достатньою умовою початку протесту. Водночас, лише історія гідності, де на кін стає доля цілої генерації, забезпечує історію успіху українських протестів 2004 і 2013–2014 рр. У ретроспективі транзитного сюжету звертається увага на наявність у радянському уявленому ідей народності, класовості, партійності, що дозволяє інтерпретувати історію постання українського креативного класу в плані дестигматизації наративів, відзначається плідність звернення тут до Токвілевої евристики. У цьому зв'язку розходження між українською і російською траєкторіями транзиту трактується як наслідок вибору опрацьовування травми модернізації або відмови від нього. В останньому випадку неминучим стає шлях ресентименту, в світлі чого російська агресія 2022–2023 постає закономірним наслідком вибору РФ на межі тисячоліть.

Ключові слова: генерація, демократичний транзит, Євромрія, креативний клас, Майдан, наратор.

Summary

Shcherbenko E. V. **Vita narrativa. Eurodream and creative class.** – Article.

The article is devoted to the study of Eurodream as a factor of the Ukrainian democratic transition, which acts as a source of new narratives of civil society, which is connected with the formation of the ethos of a proactive citizen. The Maidan phenomenon is analyzed as a hybrid power game, which also demonstrate features of identity game, as a result of which the inner narratives of the actors change. Placing the history of dignity in the focus of attention of the public agenda and ridiculing the figure of fanatic as the bearer of the policy of fear, opposed to the policy of trust, gives a basis for the establishment's loss of symbolic capital and the flow of sacredness (M. Ozuf). The concept of 'Maidan (agora) demon' is proposed, which allows us to speak, along with power games, about authority games. The connection of this phenomenon with the options of legitimation, according to Weber, is discussed, in the light of which the weight of the immutability of the rhetoric of 'entering/returning to Europe' of six Ukrainian Presidents is revealed. Discussing the issue of the sources of the establishment's inability to draw lessons from experience, paying attention to the situation preceding the revolutionary explosions, where the constitutional rights of citizens are not guaranteed by the government, we come to the conclusion that an appeal to the dignity of the community in this situation is a sufficient condition for the start of a protest. At the same time, only the story of dignity, where the fate of an entire generation is at stake, provides the story of the success of the Ukrainian protests of 2004 and 2013–2014. In the retrospect of the transit, attention is drawn to the presence of ideas of 'narodnist', 'clasovist', 'partiynist' in the Soviet imaginary, which allows to interpret the history of the emergence of the Ukrainian creative class in

terms of destigmatizing narratives, attention is drawn to the fruitfulness of the appeal to Tocqueville's heuristics. In this connection, the difference between the Ukrainian and Russian trajectories of transit is interpreted as a consequence of the choice of working throw the trauma of modernization or rejecting it. In the latter case, the path of resentment becomes inevitable, in the light of which Russian aggression in 2022–2023 appears to be a natural consequence of the Russian Federation's choice at the turn of the millennium.

Key words: creative class, democratic transition, Eurodream, generation, narrator.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 504.75.13.101.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.23

М. О. Дубас
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5244-0898
аспірант
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
докторської школи імені родини Юхименків

ВІЙНА, ПАНДЕМІЯ COVID-19 ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ОНЛАЙН У СОЦІОЛОГІЇ: ДОСЛІДНИЦЬКІ ВИКЛИКИ І СУЧАСНІ ТРЕНДИ

Постановка проблеми

Події останніх років привертають дедалі більше уваги до цифровізації соціальних практик, та, відповідно, до цифрової соціології в цілому. Зміни, викликані пандемією COVID-19, а від 24.02.2022 – повномасштабною війною з росією, вплинули на кожен сегмент повсякденного життя людей у світі. Обмеження виникли у всіх галузях, торкнулися кожного офісу, кожної оселі, навчального закладу, малого, середнього та великого бізнесів. Не стала винятком і наукова діяльність: відтепер перед «класичними» методологіями досліджень постав неабиякий виклик, оскільки «правила гри» доведеться змінювати, щоб пристосуватися до новостворених (і незалежних від нас) умов.

По-перше, під час пандемії не було можливості збирати великі групи людей, що ускладнило процес збору даних, наприклад, це стало проблемою для фокус-групових досліджень. У маґістерській кваліфікаційній роботі мною було використано модифіковану версію, а саме – онлайн фокус-групи для дослідження сприйняття феномену корупції студентами НаУКМА. Тепер, під час війни, збирати групи респондентів будь-де, навіть у регіонах, що наразі не є епіцентрами бойових дій, небезпечно та ризиковано. Неабиякої актуальності набувають саме цифрові методології соціологічних досліджень.

По-друге, постає проблема етичної складової досліджень у галузі Digital Sociology (наприклад «сумнівно законне» використання консалтинговою компанією Cambridge Analytica даних користувачів соціальної мережі Facebook напередодні президентських виборів у США, коли переміг Д. Трамп).

По-третє, соціологи мають обмежений доступ до «big data», оскільки наразі багато платформ обмежують доступ до даних, що на них розміщуються, зокрема через те, що ці дані часто використовуються в спекулятивних цілях або з порушенням ethics code. Під час війни в Україні захист і безпека персональних даних остаточно стали необхідною умовою (багато реєстрів наразі перебувають у закритому стані), тож це також потрібно враховувати під час проведення майбутніх досліджень.

Науковці, що проводять польові дослідження, а також ті, які вимагають face-to-face спілкування, змушені підлаштовуватися під нові умови взаємодії з респондентами [2, с. 76].

Мета статті

Метою цієї статті є описати методології досліджень онлайн у соціології та розкрити їхні переваги і недоліки в контексті обмежень, спричинених війною та пандемією COVID-19.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми

Через необхідність дотримання соціальної дистанції, стало набагато важче проводити дослідження, що вимагають очної присутності респондента (-ів). У статті про дослідження молоді, а саме мігрантів із Сирії, що осіли в Канаді, автори виділили три основні параметри, обрані для аналізу методології (підбір респондентів, згода на обробку інформації та безпосередньо проведення самих інтерв'ю) та впливу на методологію карантинних обмежень через пандемію COVID-19. Окремо приділили особливу увагу до культури як до частини методології дослідження (як активного рефлексивного процесу) [3, с. 769].

Стрімкий розвиток інноваційних технологій призвів до появи нових методів дослідження в усіх академічних галузях. Інструменти та програмне забезпечення для забезпечення належного функціонування цифрових методів досліджень також активно розробляють, а їх впровадження – широко поширене у всьому світі. Особливо у розвинених країнах використання цифрових методів дослідження не є рідкістю, це неабияк допомагає збирати і аналізувати дані досліджень [2, с. 76].

Пандемія коронавірусу висунула унікальні умови до методологічних та етичних складових

© М. О. Дубас, 2023

соціологічних досліджень. Research Ethics Board (комітет етики досліджень, надалі – REB) Канади у 2020 році звернулися до всіх дослідників, що діяли в межах їхньої юрисдикції з розпорядженням припинити проведення досліджень (face-to-face) або ж подати заявки на внесення правок задля доведення відповідності методів досліджень місцевим заходам із охорони здоров'я. У будь-якому випадку, застосування вже звичних методів опитування стало неможливим через імовірну небезпеку для учасників досліджень (як для респондентів, так і для дослідників). Так само, як вирішили діяти ми під час мого дослідження для маґістерської роботи, вищезгадані дослідники вирішили скористатися цифровою платформою Zoom для проведення інтерв'ю, щоб забезпечити дотримання норм запроваджених карантинних обмежень. Важливо також зазначити, що інтерв'ю проводилися тільки з використанням аудіо зв'язку, без відео – задля забезпечення приватності та меншої суб'єктивізації респондентів. За згоди учасників звук було записано, а пізніше записи було передано до Primary Investigators (PI), тож тільки ці дослідники мали доступ до них [3, с. 770].

При підборі респондентів дослідники також зіткнулися з труднощами, спричиненими саме пандемічними обмеженнями COVID-19: це неможливо було зробити через локальні організації, оскільки останні було зачинено на карантин. Одна з таких організацій відмовилася співпрацювати за допомогою Zoom, оскільки використання цього програмного забезпечення не було передбачено їхніми нормативними документами. Аналогічно до опису проблеми в моїй маґістерській тезі, автори статті зазначили, що деякі респонденти не змогли взяти участь через відсутність у них доступу до високошвидкісного Інтернету. Також, незважаючи на те, що платформу Zoom було схвалено REB, приватність даних, отриманих під час дослідження, не могла бути гарантованою, що могло призвести до небажаних наслідків. Через теракт 09 вересня 2001 року мусульманська діаспора перебуває під особливим урядовим наглядом, оскільки навіть простий дзвінок мігрантів додому міг потягнути за собою такі наслідки як звинувачення в тероризмі, початок особливого розслідування або ж навіть депортацію. Саме через це локальні організації, що опікуються мігрантами з Сирії, часто відмовлялися будь-яким чином співпрацювати з дослідниками аби забезпечити належний рівень захисту для своїх клієнтів [3, с. 771].

Відповідно до політики Zoom щодо обміну даними від червня 2021 року, дані можуть передаватися або зберігатися в США, а також у країнах за межами Європейської економічної зони, Швейцарії та Великобританії. Враховуючи той факт, що описане вище дослідження було проведено в Канаді, існує очевидний ризик для респондентів (йдеться про ризик небажаної публічності отриманих даних від мігрантів), оскільки Zoom – це «хмарний» сервіс. Справді, це обмежує ступінь гарантованої конфіденційності та приватності, оскільки влада в цьому випадку належить компанії, що отримує дані. Як зазначають автори статті «Reflections of methodological and ethical challenges in conducting research during COVID-19 involving resettled refugee youth in Canada»: *«Культурна рефлексивність відіграє роль у проведенні ефективних досліджень, але також сигналізує про вихід за межі процедурної етики та зосередженні уваги на мікроетиці, оскільки у міжкультурних середовищах можуть виникнути несподівані виклики, особливо спричинені структурними проблемами COVID-19»* [3, с. 772].

Автори статті «Can digital research be an alternative method during the COVID-19 pandemic in Indonesia?» пропонують наступне визначення методів цифрових досліджень (далі – DRM, Digital Research Method): це такі методи, що передбачають використання онлайн і цифрових технологій для збирання та обробки даних дослідження. Дослідники наводять приклади інструментів, таких як контент-аналіз, аналіз соціальних медіа, аналіз соціальних мереж, онлайн опитування, освітні дослідження та глибинні інтерв'ю в Інтернеті або обговорення у фокус-групах (за умови наявності інноваційного програмного забезпечення та необхідного інструментарію цифрових досліджень) [2, с. 76].

Вищезгадані дослідники у своїй статті описують проведений воркшоп за участю дослідників їхнього університету (Indonesian Institute of Sciences). Метою було з'ясувати, чи можна використовувати DRM як альтернативний метод збору та обробки інформації під час пандемії COVID-19. Автори звертають увагу на те, що незважаючи на очевидні суперечності щодо DRM, цифрові методи постійно отримують нові засоби для збору даних. Аналіз даних в Інтернеті та їх обробка дали початок сучасній «Big Data» для отримання інформації, необхідної для аналізу та нових відкриттів. Так зване «веб-сканування» в соціальних наукових дослідженнях передбачає копіювання даних із веб-сайтів та упорядкування цих даних у певних форматах для подальшої роботи з ними. Критикою DRM виступають безліч аргументів, як-от такі, що інколи дані, зібрані в Інтернеті, особливо з соціальних медіа, можуть відображати лише певні особисті думки і не можуть репрезентувати генеральну сукупність [2, с. 79].

Автори статті «Can digital research be an alternative method during the COVID-19 pandemic in Indonesia?» пропонують наступну класифікацію методів цифрових досліджень:

– **онлайн інтерв'ю** використовуються для збору інформації шляхом проведення глибинного інтерв'ю, зазвичай від окремого респондента. Коли респондентам необхідна гарантована конфіденційність, вони надають перевагу давати інтерв'ю саме онлайн. Цей метод прийшов на заміну «класичному» методу глибинних інтерв'ю, та полягає у зборі та обробці даних за допомогою спеціально розробленого програмного забезпечення (Zoom, Skype, Google Meet, WhatsApp Calls та іншого);

– **онлайн фокус-групові дослідження** використовують для збору інформації від груп респондентів, що напряму стосуються певної теми (за певною ознакою належать до тієї чи іншої цільової групи). Це стає заміною «класичного» методу фокус-групових досліджень та полягає у зборі та обробці даних за допомогою спеціально розробленого програмного забезпечення (Zoom, Skype, Google Meet, Microsoft Teams та іншого);

– **«веб-сканування» та аналіз даних онлайн**, що допомагає виконувати копіювання даних із веб-сайтів та упорядковувати дані у певних форматах, а також відображати інформаційний потік та соціальну взаємодію в Інтернеті. Застосовання цього методу полягає в отриманні даних з різних джерел за допомогою застосування різних методів, таких як використання програмного забезпечення для «веб-сканування», API, програм загального використання та комп'ютерних скриптів, текстових корпусів у мережі, партнерство з такими компаніями, як Facebook, Twitter, Microsoft. Програмне забезпечення, що використовується – Scraper, DeepVisual, webhose.io, ParseHub, Octoparse, Getleft та інше;

– **веб-опитування** використовується для того, щоби виконувати копіювання даних із веб-сайтів та упорядковувати дані у певних форматах, а також відображати інформаційний потік та соціальну взаємодію в Інтернеті. Використання цього методу полягає у проєктуванні ряду запитань, на які мають відповісти респонденти. Питання можуть бути відкритими, закритими або з варіантами відповіді (-ей). Програмне забезпечення, що використовується – Scraper, DeepVisual, webhose.io, ParseHub, Octoparse, Getleft та інше;

– **аналіз соціальних мереж**: метод, за допомогою якого можна візуалізувати зв'язки та взаємодії між акторами в одній групі на противагу тому, аби вивчати людську поведінку чи будь-які взаємодії окремо. Застосування полягає у зборі даних із програмного забезпечення для записів даних із сервера, яке надає повну інформацію про взаємодію та дії користувачів із соціальних медіа. Наступний крок – аналіз отриманих даних за допомогою програмного забезпечення, що дозволяє побачити вузли, які зображують взаємодію акторів усередині групи (Gephi, Netlytics, Centrifuge, R, NodeXL та іншого);

– **аналіз соціальних медіа**. Цілями цього методу є дослідити, як можна отримати дані соціальної взаємодії, а також зрозуміти динаміку самоорганізованої системи, розповсюдження інформації та соціальний вплив. Застосування передбачає збір та аналіз даних про взаємодію та поведінку людей із соціальних медіа шляхом використання програмного забезпечення та програмування (Hotsuite, Snaplytics, HubSpot, Sprout Social, Google Analytics та іншого);

– **контент-аналіз та текстовий аналіз** використовують для аналізу вмісту, що з'явився в Інтернеті чи соціальних мережах, а також для аналізу тексту, отриманого з глибинних інтерв'ю, групових дискусій чи будь-якої іншої взаємодії. Використання полягає у обробці даних, зібраних з Інтернету або з обговорень та інтерв'ю в поєднанні з інтерпретацією цього за допомогою програмного забезпечення (наприклад, у Nvivo дані обробляються методом кодування) для отримання результатів. Програмне забезпечення: Nvivo, Netlytics, MAXQDA, Atlas.ti., RQDA та інше;

– **аналіз відео** передбачає аналіз певних умов за даними, отриманими із взаємодій на відео. Метод полягає у зборі відеороликів, пов'язаних з темою дослідження або зйомці відео безпосередньо під час польових досліджень, витяг відеозаписів із використанням допоміжного програмного забезпечення (CAQDAS, Google Video Intelligence, Nvivo, MAXQDA та іншого), а також інтерпретація відео для розуміння реального стану речей [2, с. 81-82].

Навідміну від традиційних методів, DRM має ряд сильних сторін, які відіграють особливу роль під час пандемії, особливо при майже нульовому контакті між дослідниками та об'єктами дослідження, що є наслідком низького ризику зараження COVID-19, оскільки більшість зустрічей проводяться онлайн. Використання DRM у соціально-гуманітарних дослідженнях може позитивно вплинути на процес дослідження для збору та аналізу даних. Охоплення DRM є ширшим, необмеженим у просторі завдяки розвитку технологій, які дослідники мають змогу використовувати в роботі. Оскільки DRM не передбачає безлічі поїздок науковців (переміщень, подорожей) для збору даних, особливо беручи до уваги карантинні обмеження через поширення COVID-19, ця умова безпосередньо знижує вартість дослідницької діяльності. Ще однією перевагою є те, що DRM є більш ефективними у використанні часу: можна провести набагато більше глибинних інтерв'ю (або фокус-груп, наприклад) за менший проміжок часу, оскільки дослідники не витрачатимуть час на подорожі до респондентів або на налаштування обладнання чи підготовкою кімнати для кожної наступної фокус-групи. Іншими словами, знижуються логістичні витрати (або взагалі немає потреби в них) [2, с. 78].

На прикладі проведених мною онлайн фокус-групових досліджень у рамках маґістерської тези, було підтверджено те, що респонденти почувалися більш безпечно як в аспектах здоров'я, так і щодо забезпечення їхньої анонімності. Також респонденти не витрачали час, щоб дістатися до місця проведення дослідження, а також попередньо голосували за зручний для всіх часовий проміжок – таким чином, ніхто з респондентів не відмовився брати участь у дослідженні через ті чи інші обставини місця та часу. На противагу цьому, традиційні (або офлайн) фокус-групові дослідження не мають таких переваг, пов'язаних із часом або логістикою. Анонімність, яку мають змогу забезпечити при використанні онлайн-інструментів, може вплинути на вираження думок респондентами, особливо якщо це стосується сензитивних питань. Варто звернути увагу і на те, що люди деякі люди можуть видавати себе (онлайн) за інших, а також далеко не всі респонденти згодні ділитися особистою інформацією з незнайомими людьми на онлайн-платформі. Про вищеперераховані факти потрібно пам'ятати протягом відбору учасників (респондентів), а також їх ідентифікації та попереднього аналізу змісту запитань (на предмет сензитивності): це допоможе уникнути складнощів під час проведення досліджень. Перевагою онлайн методологій є і те, що, застосовуючи їх, можна залучити до, наприклад, фокус-групових досліджень, людей, котрі офлайн найчастіше не є доступними – політиків, державних службовців найвищого рангу, відомих людей [5, с. 49-50].

Серед переваг DRM також можна визначити і те, що ці методи забезпечують охоплення ширшого діапазону даних – як стосовно об'єму інформації, так і відносно часових рамок, оскільки масиви даних, що зберігаються в мережі Інтернет у відкритому доступі, можуть бути використаними для безлічі досліджень. У свою чергу, інформація з соціальних мереж може бути використана для аналізу соціальних зв'язків або мережевого аналізу. Обмеженням для DRM є те, що валідність даних, взятих із мережі, потрібно перевіряти, що також потребує часу. Одним із найбільш значущих викликів, що постають перед DRM, є забезпечення належного обслуговування цифрової інфраструктури для уможливлення сканування, передачі, обробки та аналізу даних. Доступ до Інтернету, (особливо в країнах, що розвиваються) часто є обмеженим: повільне з'єднання з Інтернетом, що може призвести до порушення під час збору даних або створити похибки під час аналізу даних [2, с. 76]. Швидкий темп розвитку цифрових технологій дуже позитивно впливає на використання якісних методів дослідження, зокрема за допомогою використання нових інструментів. Поява цифрових диктофонів та відеокамер, розроблення новітнього програмного забезпечення (наприклад, софт для автоматичного написання транскриптів) робить трансформування даних із одного формату в інший набагато легшим і зручнішим, а це, відповідно, суттєво заощаджує час, який раніше дослідники витрачали на «ручні» збір та обробку інформації. Інтернет-платформи також стрімко розвиваються, тож сьогодні можна використовувати різні формати спілкування онлайн, що значуще вплинуло на шляхи збирання та обробки якісних даних [4, с. 761].

Дослідження, що проводилися онлайн, показали взаємозв'язок між тим, як респонденти поводяться в реальному житті та у віртуальному середовищі відповідно. Це довело, що відмінності між двома світами (середовищами) – реальністю та віртуальною реальністю – стають більш розмитими та менш помітними. Це, у свою чергу, прирівнює два методи: онлайн-дослідження та традиційні, офлайн-дослідження. Тому переваги та набір соціальних взаємодій у офлайн-дослідженнях можна перенести і в онлайн площину [5, с. 49].

Використовуючи DRM, дослідники отримують доступ до Big Data, що зберігається в мережі Інтернет. Такі дані можна знайти у Facebook, Instagram та Twitter. Значущою проблемою дослідники вважають цифровий розрив, який досі існує у цифровому світі. Йдеться про глобальні диспропорції з перспективи доступу до обчислювальних та інформаційних ресурсів, таких як Інтернет, та отриманих можливостей від такого доступу. Цифровий розрив – світова проблема, що призводить до нерівності в доступі до даних, наприклад, у розвинених країнах та країнах, що розвиваються, у слаборозвинених регіонах. Через це цифровий розрив є перепоною для належного впровадження DRM [2, с. 86].

Важливим аспектом онлайн-досліджень є і етичні питання. Дані, отримані з соціальних мереж для аналізу, на жаль, не завжди збираються належним чином (без порушень прав людини). Яскравим прикладом цього є скандал, що відбувся 2016 року під час президентських виборів у США: консалтингова компанія Cambridge Analytica (далі – CA) незаконно отримувала інформацію про користувачів з Facebook і використовувала їх для підтримки політичної кампанії Дональда Трампа. Цей кейс поставив питання про захищеність інформації у соціальних мережах в цілому, і, на мою думку, про етичну складову сучасних соціологічних досліджень зокрема. Цей скандал відкрив дискусію щодо використання даних соціальних мереж та виділив дві основні проблеми:

1. Дані зібрані з соціальних мереж є одночасно потужними та нейтральними (можуть бути небезпечним залежно від того, як вони застосовуються);

2. Єдиний спосіб проти зловживань цими даними – заблокувати їх всередині платформи [6, с. 2].

Щодо використання даних із соціальних мереж у передвиборчих кампаніях, дослідники дійшли наступного висновку: *«Чим більше громадськість та політичні діячі вважатимуть, що долю виборів можуть вирішувати дані соціальних медіа та обчислювальний ринок (і при цьому інвестувати в них, а не сприяти більш насиченим політичним дискусіям), тим гіршою буде якість публічних дебатів. Саме через це дані соціальних медіа ніколи не можна використовувати наївно, без аналізу контексту їхнього створення та без врахування похибок»* [6, с. 6].

У статті Вентуріні та Роджерс [6, с. 1-2] йдеться про API-based research – підхід до обчислювальних соціальних наук та цифрової соціології, заснований на вилученні записів із масивів даних, доступних онлайн-платформам через їх інтерфейси прикладного програмування (API). Соціальні медіа стали джерелом великої кількості даних, які у разі недостатньої захищеності можуть призвести до значущих наслідків, наприклад навіть вплинути на перебіг виборів. За інформацією зі ЗМІ, компанія CA незаконно заволоділа даними понад 80 мільйонів користувачів. Ці дані або «Big Data», які були зібрані компанією CA, вважаються сумнівними за походженням, дефектними через нерівномірність охоплення та неетично зібраними. Колишній співробітник CA, Крістофер Вайлі, розповів, що в 2013 році дізнався про дослідження в Центрі психометрії Кембриджського університету, які дозволяли складати детальні профілі користувачів на основі вірусних тестів у Facebook. Він зрозумів, що завдяки цьому можна в рази ефективніше розміщувати політичну рекламу в соцмережах – застосовувати так зване мікротаргетування. Також у статті йдеться про Когана (професора Кембриджського університету), який за ідеєю Вайлі створив додаток із психологічним тестом, завдяки якому йому вдалося отримати дані 50 мільйонів користувачів. Створений додаток запитував у користувачів інформацію про них самих і їхніх Facebook-друзів, чиї дані були закриті налаштуваннями приватності. Багато інформації про користувачів можуть надати їхні «лайки». Завдяки аналізу вподобань у соцмережах можливо вибудовувати досить точні моделі поведінки людей [6, с. 2-4].

Із моменту свого заснування соціальні дослідження потрапили у «розрив» між багатими, але недостатніми за кількістю якісними даними та великими за обсягом, але «сирими» кількісними даними. На думку дослідників, цей розрив, який здавався непереборним лише пару десятиліть тому, дедалі більше скорочується завдяки наборам даних (масивам), доступних цифровим медіа. Бруно Латур стверджує, що *«цифрові записи (дані) набагато точніше агрегуються (збираються в кластери, групуються), ніж демографічні дані та дані опитувань. Вони дозволяють не просто оцінювати категорії та думки, але й досліджувати взаємодію «слово в слово». До цифрового посередництва це було можливо лише для невеликих та розташованих поряд спільнот, які можна було досліджувати за допомогою етнографічних методів»* [6, с. 4].

Як зазначає Лаптон [1, с. 3], посилання на "кібер" тепер замінено на "цифрове", внаслідок того, що Інтернет став більш поширеним, відбувся перехід від звичних робочих столів до пристроїв, які можна носити на тілі та легко переміщувати до будь-яких місць. В рамках цього загального дискурсивного кроку термін „цифрова соціологія", хоча і відносно новий у соціології, починає замінювати давніші терміни. Така зміна термінології співзвучна з іншими дисциплінами та дискурсами в Інтернеті, де термін "цифровий" прийшов на зміну терміну "кібер", і тепер ми бачимо "цифрові гуманітарні науки", "цифрові культури" та "цифрову антропологію" як загальновживані терміни. Однак ця нова назва виходить за рамки просто лінгвістичної. Особливо помітним у цифровій соціології, оскільки вона виникла як піддисципліна, є не лише її орієнтація на нові технології, що розвинулися з початку цього століття, але й розвиток своєрідного теоретичного та критичного підходу. Севедж і Барроуз [1, с. 6] стверджували, що (принаймні у Великобританії) існує «криза емпіричної соціології, що наступає», тоді як Гейн [1, с. 6] стверджує, що соціологія втратила свою ідентичність і, більше того, свій шлях. Ці дослідники стверджують, що соціологи мають менший доступ до великих даних, ніж безліч комерційних установ, і їм буде важко конкурувати з цими установами у продукуванні, архівуванні, зберіганні та аналізі цих даних. Також у статті йшлося про те, що соціологи не мають великого досвіду в обробці саме цифрових даних, а технічні аспекти роботи з цифровими технологіями та спроби їх дослідження зокрема можуть стати для соціологів справжнім викликом [1, с. 5].

Висновки

Зважаючи на описані вище переваги та недоліки методологій досліджень онлайн, можна зробити висновок, що дослідники неминуче повинні пристосовуватися до умов, які виникли внаслідок війни та пандемії COVID-19. DRM, у свою чергу, вважається потенційно альтернативним інструментарієм у соціологічних дослідженнях в умовах невизначеної пандемічної ситуації [2, с. 76]. Відкритими є багато питань щодо етичних аспектів досліджень онлайн, а також безпеки респондентів, законності шляхів збору даних, цифрових розривів, а також валідності та надійності даних із мережі Інтернет. Ця тема є надзвичайно актуальною зараз, тому щодня з'являються нові матеріали та напрацювання науковців – роботи, присвячені саме адаптації наукового середовища до умов, спричинених війною та пандемією COVID-19.

Література

1. Lupton, Deborah (2013). Digital sociology: beyond the digital to the sociological. In The Australian Sociological Association 2013 Conference Proceedings: Reflections, Intersections and Aspirations, 50 Years of Australian Sociology. Osbaldiston, N., Strong, C. and Forbes-Mewett, H. (eds). Melbourne: TASA. Available at http://www.tasa.org.au/tasa-members/2013-conference-papers/

2. Rifai B., Yayusman M., Barid V. (2021), Can digital research be an alternative method during the COVID-19 pandemic in Indonesia? Journal of Indonesian Social Sciences and Humanities, Vol. 11, № 1

3. Salam Z., Nouvet E., Schwartz L. (2021), Reflections of methodological and ethical challenges in conducting research during COVID-19 involving resettled refugee youth in Canada, Journal of Medical Ethics, Published Online First: 06 July 2021. doi: 10.1136/medethics-2021-107291

4. Stancanelli J. (2010). *Conducting an Online Focus Group.* The Qualitative Report, 15 (3), 761-765. Retrieved from: http://www.nova.edu/ssss/QR/QR15-3/ofg2.pdf

5. Stewart, D. & Shamdasani P. (2016). *Online Focus Groups.* Journal of Advertising, 46(1), 48–60. doi:10.1080/00913367.2016.1252288

6. Venturini, T., & Rogers, R. (2019). "API-Based Research" or How can Digital Sociology and Journalism Studies Learn from the Facebook and Cambridge Analytica Data Breach. Digital Journalism, 1–9. doi:10.1080/21670811.2019.1591927

Анотація

Дубас М. О. **Війна, пандемія COVID-19 та методології досліджень онлайн у соціології: дослідницькі виклики і сучасні тренди.** – Стаття.

У статті розглядаються виклики, з якими зіткнулася дослідницька спільнота у зв'язку з обмеженнями, накладеними пандемією COVID-19 та війною з росією (із початком саме повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року). Йдеться про фізичні (ускладнення або унеможливлення вільного пересування країною, життя в окупації чи у прифронтовій зоні) та етичні обмеження, з котрими науковцям доводиться мати справу сьогодні. Зокрема звернено увагу на порушення етики досліджень під час роботи з Big Data (зокрема збір даних користувачів, здійснений Cambridge Analytica і Facebook через отримання доступу до чутливої інформації), що вплинули навіть на результати президентських виборів у США. У статті описано інструменти (контент-аналіз, аналіз соціальних медіа, аналіз соціальних мереж, онлайн опитування, глибинні інтерв'ю в Інтернеті та онлайн фокус-групи) цифрових методів досліджень (DRM), що передбачають використання онлайн і цифрових методологій для збирання даних дослідження, а також порівняно їх із так званими «традиційними» методами, наведено переваги та недоліки останніх. Розкрито питання конфіденційності та безпеки даних, анонімності користувачів програмного забезпечення, що використовується для збору даних, наприклад, Zoom. Зроблено акцент на тому, що хоча поява нових методів із розвитком технологій і полегшує роботу дослідників, проте вимагає особливої уваги в аспекті дотримання Ethics Code. У статті звернено увагу на те, що поведінка людей у віртуальному та реальному середовищі практично ідентична, тому це уможливлює встановлення знаку рівності між так званими традиційними методами та цифровими (або онлайн) методами досліджень у соціології. Це також певним чином додає статті актуальності, оскільки серед соціологів досить часто виникають суперечки щодо того, чи можна прирівнювати офлайн та онлайн методи досліджень.

Ключові слова: онлайн методології, цифрова соціологія, цифрові методи досліджень (DRM), дослідницькі виклики, етика досліджень, війна, COVID-19, Big Data, Facebook, Cambridge Analytica.

Summary

Dubas M. O. **War, COVID-19 pandemic and online research methodologies in sociology: research challenges and modern trends.** – Article.

The article contains description and analysis of the challenges the research community has faced due to the constraints imposed by the COVID-19 pandemic and the war with russia (starting from the full-scale invasion on February 24th in 2022). It is about the physical (difficulty or impossibility of free movement around the country, life under occupation or in the front-line zone) and ethical limitations that scientists have to deal with today. attention was also drawn to violations of research ethics when working with Big Data (in particular, the collection of user data by Cambridge Analytica and Facebook through gaining access to sensitive information), which even affected the results of the US presidential election. The article describes digital research methods (DRM) tools (content analysis, social media analysis, social network analysis, online surveys, online in-depth interviews, and online focus groups) that involve the use of online and digital methodologies to collect research data, as well as comparing them with the so-called "traditional" methods, the advantages and disadvantages of the latter are given. The issue of data privacy and security, anonymity of users of software used to collect data, such as Zoom, is disclosed. Emphasis is placed on the fact that although the emergence of new methods with the development of technology facilitates the work of researchers, it requires special attention in terms of compliance with the Ethics Code. The article draws attention to the fact that the behavior of people in a virtual and real environment is almost identical, so it makes it possible to establish an equal sign between the so-called traditional methods and digital (or online) research methods in sociology. This also adds some relevance to the article, as there is quite often controversy among sociologists as to whether offline and online research methods can be equated.

Key words: online methodologies, digital sociology, digital research methods (DRM), research challenges, research ethics, war, COVID-19, Big Data, Facebook, Cambridge Analytica.

УДК 216.32:339.9]:323.15
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.24

Д. С. Цуканова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6077-7856
аспірант факультету соціально-політичних наук
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Наше, як і будь яке інше суспільство, постійно перебуває в процесі трансформації та розвитку. Чинників, які впливають на ці процеси можна назвати безліч, це й епоха розвитку цифрових технологій, розвиток науки, виникнення вірусу, який став причиною масових лок- даунів і багато іншого. Проте, не менш важливим чинником є імплементація національних меншин та їх культур в наш соціокультурний простір.

Аналіз останніх досліджень. Багато українських вчених присвятили свої дослідження світовій глобалізації. Місце України в сучасних глобалізацій них процесах розкрили в своїх роботах Ковальова Г.П., Даніл'ян В.О., Шайгородський Ю.Ж., Плахотнік О.О., Павленко А.А. Глобалізацію культури вивчали Кривда Н.Ю., Данильян О.Г., та Горський В.С. Моделі культурних трансформацій досліджувала Копієвська О.Р. Важливість збереження культурної самобутності в умовах глобалізації розкрила Проць О.Є. Український вчений Мельник В.В. проаналізував у своїх статтях становлення полікультурного суспільства в Україні.

Соціальний розвиток розкрили в своїх роботах Ганкіна М.С., Лавриненко Л.М., Сас Н.М., Кучин С.П., Піньковська Г.В., Костилєва С.О. та інші. Не дивлячись на досить широке поле досліджень глобалізаційних процесів та розвитку суспільства українськими вченими, дана тема потребує подальшого аналізу і дослідження. Отже, кожне суспільство на своєму шляху, буде набувати нових якостей, будувати нові інституції та зв'язки, позбуватися старих. Тому, **метою дослідження** є аналіз процесу трансформації та розвитку того чи іншого суспільства у ракурсі його взаємодії з національними меншинами, що безумовно матиме наслідки та відбиток й на культурній складовій.

Виклад основного матеріалу. Як правило, той чи інший народ визначається наявністю спільної мови (проте, їх може бути дві, наприклад як у Канаді), спільної релігії, або релігії, яку сповідує більшість та спільної культури. Проте, суспільство зазнає змін внаслідок наявності національних меншин, культура яких збагачує та трансформує культуру більшості, якщо не відбувається цілковитої асиміляції.

Ми вважаємо, що вивчення культур та світогляду національних меншин, їх культурного досвіду, може сприяти соціальному розвитку в ракурсі змін морально – ціннісних орієнтирів кожного індивіда, збагачувати їх, роблячи його більш відкритим, толерантним та гнучким по відношенню до інших, тим самим, збільшуючи й власну свободу, виходячи із певних рамок, що сприятиме індивідуальному росту. Адже, жодні позитивні соціальні зміни у суспільстві не можливі без розвитку людини, що перебуває в ньому.

Взагалі, культурна та соціальна системи тісно пов'язані між собою. Кожне суспільство є цілісним, адже в ньому присутня спільна діяльність людей, які мають різні соціальні ролі та намагаються досягнути певної спільної мети. Люди діляться на групи відповідно до типу діяльності, утворюючи структурні елементи суспільства, кожен із яких має характерні ознаки. За допомогу комунікацій, індивіди утворюють різні соціальні спільноти або групи. Кожна спільнота поєднана інтересами, цінностями та нормами.

Проте, саме культурна складова робить кожну соціальну систему самодостатньою, адже вона привносить морально – ціннісні орієнтири та норми поведінки, які домінують в тому чи іншому суспільстві, об'єднуючи його в цілісну функціонуючу соціальну систему. Тому, повноцінного суспільства не може існувати без об'єднуючої культурної системи всередині нього.

При цьому, культура як складова суспільства є надзвичайно різноманітною через наявність варіацій, вона динамічна. Вона відтворює соціум, створюючи ті чи інші форми його існування, забезпечуючи його життєздатність. Також, культура має стабілізаційну функцію завдяки своїй динамічності, що сприяє самовідтворенню того чи іншого суспільства, адже вона спрямовує на це діяльність індивідів, тим самим, роблячи соціум цілісною системою [3, с. 21-23].

Ситуацію, що пов'язана з таким активним рухом населення у світі, яка в свою чергу, призвела до такої тісної взаємодії абсолютно різних культур, викликана таким явищем, як глобалізація. Англійський соціолог і науковець Ентоні Гіденс зазначає, що глобалізація є причиною руй-

© Д. С. Цуканова, 2023

нування структури образу нашого звичного існування в силу того, що стимулює рух населення та змішування культур, тим самим, викликаючи протистояння етноцентричних фундаменталістів (які не визнають інші культури та заперечують будь-яку взаємодію з носіями інших культур), з толерантними до інших культур і відкритих до їх синтезу космополітів, що, звісно, може призвести до зіткнень та навіть насильства.

Отже, згідно з Гіденсом, глобалізаційні процеси, що перш за все, пов'язані зі світовою економікою та приводять до культурних та соціальних змін, стирають кордони між націями, руйнують їх колишню автономію. Як протидія даному явищу, виникають місцеві прояви націоналізму, спрямовані на збереження національної та культурної ідентичності. Глобалізація також створює осередки нових культур всередині націй, і це неможливо зупинити [2, с. 13-16].

Культурний аспект глобалізації зводиться до поширення західної культури, що формує єдиний для всіх світ матеріальних цінностей. Він зводить нанівець місцеві національні культури, заміщаючи моральні цінності та норми псевдо моральними, знищуючи традиції. Страждає й національна ідентичність населення. Проте, подібна ситуація провокує посилення культурних відмінностей, тобто локалізацію тієї чи іншої культури, а іноді й гібридизацію (поєднання локальної та глобальної культури). Вважається також, що процес глобалізації культури є не одностороннім, адже й сам зазнає впливу збоку локальних культур [1, с. 91-95, 98-99, 100].

Отже, культура будь якого народу наразі зазнає змін під тиском глобальної культури, яка є популярною, має свої тенденції. Проте, важливо все ж зберегти власну культуру, адже якщо глобальна, масова культура має на меті лобіювати західні тенденції, то місцева культура утворювалась століттями і має міцне коріння крізь цілі покоління, вона привносить справжні цінності та традиції, які так важливі для самоідентифікації нації.

Ми вважаємо, що для збереження культури національних меншин, необхідно, щоб їх культура адекватно сприймалася збоку носіїв культури більшості. Адже зменшення градусу протистояння буде сприяти взаємозбагаченню та збереженню обох культур. А на тлі такої вражаючої імплементації глобальної культури, необхідна тісна взаємодія між носіями різних культур, задля запобігання, по перше, асиміляції культур меншостей, а по друге, взаємодія такого роду спричинить позитивний вплив на більшість, зробивши її більш толерантною та відкритою до інших. Така взаємодія також буде стимулювати носіїв культури приймаючого суспільства більше виражати свою культурну приналежність. А отже, це спричинить посилення локальної культури загалом.

Крім самої культури як феномену, необхідно звернути увагу й на відмінності між культурами. Наприклад, сьогодні культури прийнято ділити на: 1) незалежні, індивідуалістичні або західні культури, і 2) взаємозалежні, колективістські або східні та південні (наприклад, Центральна та Південна Америка) культури. Отже, Західні культури часто характеризуються як такі, де цінується самовпевненість, експресивність і конкурентоспроможність; тоді як для східних та південних культур більш характерним є збереження групової гармонії та співпраці. Більшість країн чудово поєднують східні та західні характеристики, причому одні є відносно більш індивідуалістичними, а інші відносно більш колективістськими

Очевидним й є той факт, що культура відіграє важливу роль у соціальному розвитку дітей. Культура може сприяти або обмежувати демонстрацію конкретних аспектів емоційного виявлення особистості в процесі взаємодії з суспільством шляхом обмежень або навпаки – стимуляції. Культурні норми та цінності дають, так би мовити, вказівки для інтерпретації та допомагають оцінити соціальну поведінку індивіда. Крім того, культура у своєму прояві, здатна керувати соціальними взаємодіями у суспільстві та впливати на природу, структуру та функціонування соціальних відносин [6, p. 2, 3, 4].

Так, якщо до соціально-культурного розвитку, спричиненого взаємодією з носіями інших культур, підійти більш системно, то можна досягти більш якісних та функціональних трансформацій суспільства. Під більш системним підходом ми маємо на увазі підготовку суспільства до зустрічі з іншими культурами, що дозволить йому стати більш відкритим до нового, відмовитися від консервативних ідей. На нашу думку, це сприятиме вихованню більш впевнених, толерантних та розвинутих індивідів, що сприятиме соціальному розвитку всього суспільства.

Дієвими способами є й підтримка культурних практик національних меншин, які можут реалізуватися в повсякденній взаємодії індивідів (дотримання звичаїв, святкування національних свят, будь-яка художня діяльність та творчість). Підтримка культурних практик є надзвичайно важливою, адже, завдяки ним національні меншини можут акумулювати, зберігати та передавати власні цінності. Проте, національні меншини повинні мати таку можливість як проведення культурних практик. Адже це можливо лише в толерантному суспільстві.

Якщо розглядати культуру як специфічну сферу виробництва, яка направлена на вироблення матеріальних та не матеріальних культурних цінностей, накопичення та передачу знань, традицій та норм, то, цілком можливо задати цьому процесу певний вектор, тобто, керувати ним. Звісно,

цим доцільно займатися державі, адже вона здійснює соціальну політику [3, с. 77].

Керувати, звісно, можливо саме культурною сферою, а не самою культурою, адже культура динамічна та здатна до саморегуляції. Тому, ми говоримо про регулювання культурних процесів. Це може відбуватися через створення відповідних інституцій та організацій, розробку відповідних програм та їх реалізацію. Мова йде про цілий цикл, що складається з оцінки стану розвитку культури, моделювання, розробки плану (програми), її імплементації та збір даних щодо результату. Тут на перший план соціально – культурного розвитку виходить проектування, яке зачіпає такий важливий момент, як творча реалізація особистості.

Отже, проект передбачає зміни в соціальній системі в певних часових рамках, які направленні на досягнення певного результату специфічними методами. Він є цілеспрямованим та цілісним, адаптованим та інноваційним, направленим на локальну проблему, що може стосуватися культурно – соціального розвитку. Також, він може виступати як окремо, так і як частина певного плану або програми.

Соціальне проектування можна розділити на такі підходи: підхід, зорієнтований на об'єкт та підхід, зорієнтований на проблему та цілі. Третій підхід же орієнтується на суб'єкт, тобто тезаурусний. Вважається, що тезаурусний підхід є найдієвішим в культурній сфері. Для нього характерним є врахування системи знань, власного досвіду та норм індивіда, які задіяні коли він зустрічається с тією чи іншою ситуацією в житті.

Так, існують релігійні, моральні та культурні норми, які об'єднують той чи інший етнос, проте, все ж кожна особистість діє на власний розсуд відповідно до власного досвіду. Тому, саме на цьому заснований тезаурусний підхід в соціальному проектуванні. Цей підхід розкриває світогляд людини, тип її мислення.

Особливо актуальним соціально – культурне проектування є для роботи різних організацій. Він передбачає наявність часових обмежень, бюджету, контролю процесу, результату, який необхідно досягти. Для досягнення цілей будь-якого соціально-культурного проекту необхідно задіяти різнопланових спеціалістів, зокрема педагогів, психологів та соціологів, адже, для досягнення заданого результату необхідними є специфічні знання та вміння. В подібній справі необхідно також враховувати людський фактор як вельми важливий чинник, адже зацікавленість задіяних спеціалістів буде безпосередньо впливати на якість їх роботи та на кінцевий результат [3, с. 77, 79, 80, 81-82, 83].

Отже, соціальне проектування включає розробку проектів для розвитку соціальних систем та інституцій на основі прогнозування та реформування їх соціальних властивостей, що сприятиме соціальному прогресу в цілому. Соціальне проектування пов'язане також із діяльністю індивідів або організацій, що направлена на зміни в соціальному середовищі та має на меті здійснення інновації (створення нової соціальної реальності відповідно до досвіду з того чи іншого питання).

Воно також тісно пов'язане із цінностям і нормами, що характерні в тому чи іншому суспільстві, адже цінності діють як орієнтир для індивіда в соціокультурному просторі, а норми – як зразок поведінки. Соціальне проектування покликане трансформувати ціннісно-нормативну систему, що є основою культури, та внести в неї інноваційні ідеї. Ціннісно-нормативна система в свою чергу проявляє себе через установки (вони діють як фільтр при проявленні індивідами різних реакцій на ті чи інші ситуації, адже відповідно до установок людина здійснює свою діяльність в тій чи іншій ситуації).

Кожне соціальне проектування направлене на досягнення певного ідеалу (домінуючої життєвої концепції, належного порядку у суспільстві, що виражається в ціннісно-нормативних установках людей). У нашому випадку ідеалом було б досягнення такого суспільного устрою, який цілковито влаштовуватиме домінуюче суспільство і створюватиме всі умови для дружнього існування разом з національними меншинами.

Безумовно, соціальне проектування є необхідним в нашій багатонаціональній державі, адже національним меншинам потрібно забезпечити реалізацію соціальної творчості. Проблемним полем для соціального проектування тут може бути людина як суб'єкт соціальних відносин. Суб'єктом, що здійснює такого роду проектування може бути держава як носій управлінської діяльності [4, с. 7-10, 13-15].

Не варто забувати й про те, що українці на разі також поставали і постають в якості мігрантів. Історичними прикладами вдалої адаптації та діяльності українців за кордоном стали утворення Українського соціологічного інституту у Відні, який був заснований Михайлом Грушевським, Українського вільного університету, що знаходився в Чехословаччині та Українського інституту громадознавства, що розміщувався у Празі. Такі випадки є вдалим прикладом толерантного ставлення до українських вчених в міграції та демократичного соціального устрою держав, що їх прийняли. Адже, наші співвітчизники змогли не тільки вжитися в нові соціокультурні реалії, а й займатися наукою, що сприяло розвитку суспільства за рахунок взаємного культурного збагачення та інших видах обміну [5, с. 6].

Висновки. Отже, сучасний світ диктує нові умови життя для кожної держави та для кожного народу зокрема. Глобалізація, що викликана здебільшого економічними чинниками, впливає

на культуру кожного етносу, витісняючи її та привносячи псевдо цінності. Особливо, від цього можуть постраждати національні меншини, адже, стикаючись з культурою більшості, культури меншин піддаються асиміляції, а глобальна культура взагалі ставить під сумнів її подальше існування.

Для збереження самоідентифікації кожному народу як соціальній системі необхідна культура, так як вона робить те чи інше суспільство цілісним та самовідтворюваним. На нашу думку, для адекватної протидії глобалізаційній культурній хвилі, для збереження як культури національних меншин, так і культури приймаючого суспільства, необхідним є соціальне проектування, метою якого буде створення нової соціокультурної дійсності, в якій матиме місце культурний розвиток та культурне самовираження кожного народу, що проживає на одній території.

Дана тема є надзвичайно актуальною та потребує подальшого вивчення. Проте, теоретично, можливим є розробка програми, що включатиме в себе ознайомлення школярів з культурами національних меншин, що проживають на території України, також, проведення спеціальних культурних заходів, спрямованих на виховання толерантного покоління, для якого міжкультурний діалог та взаємодія з іншими культурними носіями не буде чимось незнайомим та не відомим. Можливо, навіть, введення міжкультурного діалогу як окремого предмету в програми середньої та старшої школи. Це допоможе побудувати новий ціннісно-нормативний орієнтир для молоді, що, в майбутньому, буде представляти нашу державу на міжнародній арені.

Література

1. Болотова В.О. Соціологія культури: конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Харків: НТУ»ХПІ». 2017. 104 с.

2. Ентоні Гіденс. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. / пер. з англ. Н.П. Поліщук ; відп. ред. О.Є. Гомілко. Київ. 2004. 100 с.

3. Покулита І.К. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 „Соціологія": навчальний посібник. 2011. 136 с.

4. Семез А.А. Соціально-педагогічне проектування: навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальності 6.010106 Соціальна педагогіка. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. 132 с.

5. Черній Л. В. Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2014. Вип. 15. С. 5-11.

6. Xinyin Chen, Janet Chung, Rachel Lechcier-Kimel. Culture and Social Development. *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development*. 2011. Second Edition. P. 9.

Анотація

Цуканова Д. С. **Національні меншини як чинник культурного розвитку суспільства в умовах глобалізації.** – Стаття.

В даній статті описано як саме відбуватися процес культурного розвитку під впливом масової глобалізації в призмі взаємодії з національними меншинами та їх культурами. Зазначено, що зміни в устрої та культурному середовищі будь-якого суспільства на сьогодні не можливо зупинити або оминути. Проте, глобалізаційні процеси, разом з утворенням осередків національних меншин, може призвести не лише до локальних конфліктів в силу соціальної не ревності та не схожості, а й до взаємного збагачення та розширення горизонтів світогляду кожного індивіда.

Також, в статті сказано, що соціальна та культурна системи тісно взаємодіють між собою, адже члени кожної, утвореної в суспільстві спільноті, пов'язані ціннісно-моральними, культурними нормами, які переважають в тому чи іншому суспільстві. При цьому, динамічна культура відтворює соціум, забезпечуючи форми його існування. В даній роботі також зазначається, що, відповідно до Гіденса, сьогодні не існує чітких кордонів між державами, а отже й між народами. Це все наслідки глобалізаційних процесів у світі, що спричинили поширення західної культури, з якою вимушені протистояти локальні культури, що є справжнім викликом, адже це ставить під питання їх існування.

В статті також згадані основні відмінності між культурами, мова піде й про роль культури в розвитку дітей. Сказано, що системний підхід до соціально-культурних змін може принести велику користь для держави. Таким чином, якісного соціального розвитку можна досягти за допомогою соціального проектування, яке буде направлене на контроль і врегулювання культурних та соціальних процесів у суспільстві.

Тому, в статті також описані підходи, які використовуються в соціальному проектуванні (підхід, зорієнтований на об'єкт, підхід, що орієнтується на цілі та проблемну ситуацію у суспільстві та третій підхід, що зорієнтований на суб'єкт). Отже, в статті можна ознайомитися з даними підходами та їх можливими цілями. Культура робить будь-яке суспільство самодостатнім, а так як кожен етнос має свої культурні особливості, необхідно вжити відповідних заходів, щоб дана різноманітність сприяла всебічного розвитку, зазначено в статті.

Ключові слова: національні меншини, соціальний розвиток, цінності, культура, соціальне проектування, соціальна система, культурна система.

Summary

Tsukanova D. S. **National minorities as a factor of cultural development of society in the conditions of globalization.** – Article.

This article describes exactly how the process of cultural development takes place under the influence of mass globalization in the prism of interaction with national minorities and their cultures. It is noted that changes in the structure and cultural environment of any society today cannot be stopped or bypassed. However,

globalization processes, together with the formation of centers of national minorities, can lead not only to local conflicts due to social disaffection and dissimilarity, but also to mutual enrichment and expansion of the worldview horizons of each individual.

Also, the article states that social and cultural systems closely interact with each other, because the members of each community formed in society are bound by values, morals, and cultural norms that prevail in this or that society. At the same time, dynamic culture reproduces society, providing the forms of its existence. This work also notes that, according to Giddens, today there are no clear boundaries between states, and therefore between peoples. These are all the consequences of globalization processes in the world, which caused the spread of Western culture, with which local cultures are forced to confront, which is a real challenge, because it calls into question their existence.

The article also mentions the main differences between cultures, and the role of culture in children's development will also be discussed. It is said that a systematic approach to social and cultural changes can bring great benefits to the state. Thus, high-quality social development can be achieved with the help of social design, which will be aimed at controlling and regulating cultural and social processes in society.

Therefore, the article also describes the approaches used in social design (the object-oriented approach, the goal-oriented approach and the problem situation in society, and the third subject-oriented approach). So, in the article you can familiarize yourself with these approaches and their possible goals. Culture makes any society self-sufficient, and since each ethnic group has its own cultural characteristics, it is necessary to take appropriate measures so that this diversity contributes to comprehensive development, the article states.

Key words: national minorities, social development, values, culture, social design, social system, cultural system.

УДК 321.7(477)(091)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.25

Д. С. Чижик
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-4621-0764
аспірант кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРАЦЯХ І. ФРАНКА

Постановка проблеми. Творчий шлях видатного українського письменника, вченого, мислителя, суспільно-політичного діяча Івана Яковича Франка (1856-1916) цікавий та багатогранний. За свою довгу творчу кар'єру він встиг внести свій внесок у літературу, філософію, політологію, етнографію, історію. Його соціологічна спадщина не лише відображала досягнення провідних європейських соціологів другої половини XIX – початку XX ст., а й розвивала принципово нові соціальні ідеї того часу. Не оминув геній І. Франка і проблеми становлення української держави. Розробляючи моделі майбутнього суспільно-політичного ладу, аналізуючи процеси суспільного розвитку крізь призму історіографії, він акцентовано вивчав причинно-наслідкові зв'язки, визначав їх джерела, механізми та рушійній сили.

Ідеї І. Франка щодо державотворення потребують перегляду і нового прочитання в умовах сьогодення, коли українське суспільство кардинально трансформується, змінюються цінності, стверджується національна ідентичність, відбувається формування нової генерації українців. Саме тому, вкрай важливо проводити паралелі між історичним подіями минулого і сучасністю, особливо з огляду на національні ідеї видатних українських поетів, громадських діячів, зокрема й І. Франка. Іншими словами, українська дійсність актуалізує світоглядні орієнтири письменника, необхідність висвітлення особливостей його соціологічних поглядів, розширення можливостей пізнання сучасниками його творчих здобутків.

Означення специфіки поглядів І. Франка на модель майбутнього українського суспільства видається вкрай важливим, принаймні, з двох причин: по-перше, систематизації потребують досягнення вітчизняного франкознавства, присвячених вивченню суспільствознавчого аспекту світогляду вченого; а по-друге, слід простежити гуманістичний зв'язок між соціальними ідеями минулого і сучасного, відтворити їх наступність задля збереження й розвитку традицій демократичного устрою українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічні аспекти творчого спадку І. Франка висвітлювали у своїх напрацюваннях низка вітчизняних дослідників. Зокрема, А. Бойчук аналізував державотворчі ідеї І. Франка [1], у той час як Р. Вишнівський вивчав його бачення щодо ролі інтелігенції у становленні української держави [2]. Я. Грицак посвятив свої роботи висвітленню ідей націогенезу, релігійної толерантності і дискримінації у творчості І. Франка [3], а О. Чеботарьов вивчав його творчий доробок з огляду на внесок у вивчення проблем українсько-єврейських взаємин [16]. Й. Даньків та М. Остап'юк мали намір акцентовано представити міркування І. Франка щодо сутності господарсько-економічної діяльності та суспільного ладу Галичини кінця XIX – початку XX ст. [4]. Цікавими є напрацювання І. Карівця, який вивчав франківське бачення необхідності відокремлення в новому українському суспільстві релігії від світського життя [6]. Натомість Г. Синичич простежувала ідейні трансформації суспільно-політичних поглядів І. Франка від критики марксизму, соціалізму до позитивізму та націоналізму [13], а Г. Яценко, А. Яценко досліджували витоки громадянського суспільства, визначені у його публіцистичних працях [17]. Фундаментальними для нашого дослідження є доробки українського громадсько-політичного і державного діяча, літературного критика, публіциста, одного із творців української журналістики О. Єфремова, який ще у 1913 р. одним із перших намагався аналізувати здобутки І. Франка у політології та соціології [14].

Попри наявні чисельні здобутки вітчизняних дослідників творчості І. Франка, обрисів української суспільства як системи, представлених у його науковій творчості, немає і досі. Тому, з огляду на актуальність та ступінь розробленості проблеми у науковій літературі **метою даної статті** є здійснення концептуалізації ідей Івана Франка щодо моделі майбутнього українського суспільства. Досягнення означеної мети передбачало: *по-перше,* систематизувати творчий здобуток вчених, які займалися вивченням соціологічних ідей Івана Франка; *по-друге,* простежити еволюцію соціологічних поглядів Івана Франка; *по-третє*, визначити актуальність його ідей для сучасного українського суспільства

Виконання поставлених завдань зумовило вибір методів дослідження. Зокрема, застосування *аналітичного методу* дозволило виділити модель суспільства як самостійну категорію та окреслити характерні риси, що визначають сутність цієї

© Д. С. Чижик, 2023

дефініції, натомість використання *системного методу* сприяло з'ясуванню провідних закономірностей, на основі яких, згідно ідей І. Франка, має функціонувати модель українського суспільства. *Проблемно-хронологічний метод* уможливив розгляд життя і рефлексивно-розумової діяльності І. Франка у часовій послідовності, а *історико-структурний метод* дозволив визначити та структурувати основні періоди життя та діяльності українського соціолога, а також прослідкувати на яких етапах відбулися зміни в його інтелектуальних переконаннях щодо соціології як науки, українського суспільства, нації та державності України.

Виклад основного матеріалу. На думку Г. Синичич цілісну концепцію поетапного розвитку світогляду І. Франка, що поступово змінювалася від соціалістичних до національних ідеалів, слід поділити на три етапи, а саме:

1) становлення суспільно-політичних поглядів (кінець 1870-х – початок 1880-х рр.) – етап романтичних захоплень соціалістичними ідеями;

2) еволюція суспільно-політичних поглядів (друга половина 1880-х – початок 1890-х рр.) – етап критичного аналізу марксистських концепцій;

3) світоглядна трансформація поглядів (1890-і – 1900-і рр.) – перехід на позиції національно-самостійницької ідеології [13].

Такий поетапний поділ наукової спадщини І. Франка віддзеркалює еволюцію його міркувань від захоплення соціалістичними ідеалами, які він намагався проектувати на українське суспільство, до критики марксистської концепції та переходу до національно-самостійницьких ідей. Модель становлення модерного українського суспільства, яку розробляв у своїх публіцистичних працях І. Франко й досі залишається одним із провідних здобутків соціально-політичної думки того часу.

На відміну від Г. Синичич, Б. Тихолоз виділяє у творчості І. Франка п'ять переломних періодів, які ототожнюють зміни його світоглядної позиції:

1) 1873–1876 рр. період романтичного ідеалізму (збірка «Баляди і росказі» (1876) та ін.), пов'язаний із домінуванням релігійно-містичних ідей та психоемоційного забарвленням творів, адже соціальні та націоналістські міркування не мають чіткого оформлення;

2) 1876–1889 рр. етап пророцтва і бунту (збірка «З вершин і низин» (1887) та ін.) характеризується як період переходу від оптимістичного, романтичного світобачення до аналізу злободенних суперечностей соціальної дійсності, появою соціально-політичної та національної проблематики, зміною провідної ідеї автора від відродження слави предків до творення нового суспільства за рахунок людей, здатних жити заради інших, у свідомості яких нерозривно пов'язані суспільні, національні та індивідуальні цінності;

3) 1890–1901 рр. доба болю існування та щиролюдської моральності («Зів'яле листя» (1896) та ін.), відзнаменувалася описом хвороб соціального буття людей крізь призму категорій страху, тривогу, страждання, відчаю, розпачу та безсилля, які здатна подолати лише всеохоплююча любов до Бога і ближнього, сприяючи встановленню стану динамічного балансу існування соціально-екологічної системи;

4) 1901–1906 рр. фаза влади творчого духу (поема «Мойсей» (1905), «Semper tiro» (1906) та ін.) відрізняється від попередніх етапів появою у творчості автора практичних настанов щодо розбудови кращого майбутнього для української нації;

5) 1907–1916 рр. період духовної катастрофи пов'язаний з появою тяжкої, невиліковної хвороби І. Франка (збірка «Давнє і нове» (1911) та ін.). Цей етап його творчості пронизаний незбагненною світлої вірою в людину, яка здатна змінити світ навколо себе, збагнувши сенс свого буття [15].

Такий хронологічний поділ у науковій творчості І. Франка відбиває трансформацію його ціннісних орієнтацій, а також рефлексію філософсько-поетичного пізнання оточуючого соціального світу, зокрема зміни його ідей щодо місця і ролі соціологічної науки у вивченні українського суспільства, нації та державності.

В межах даної статті, ми пропонуємо відстежити еволюцію поглядів І. Франка щодо моделі майбутнього українського суспільства, виокремлюючи в його соціологічній спадщині два періоди:

1) рання творчість як прихильника марксистських ідей (кінець 1870-х – початок 1880-х рр.;

2) пізня творчість як критика марксизму та прихильника націонал-демократії (друга половина 1880-х – 1900-і рр.). У межах першого І. Франко постає у образі вченого-марксиста, принаймні, така думка панувала в офіційному радянському франкознавстві. На противагу цьому підходу існував другий – національний підхід, який підкреслює еволюцію суспільствознавчих ідей вченого від марксизму до націонал-демократії.

Першим про розбіжність цих двох підходів красномовно зауважив видатний український вчений та політичний діяч, засновник франкознавства, С. Єфремов. У своїх «Щоденниках» (1926), він зазначає: «*Засновано офіціяльний Комітет для святкування 10-х роковин до смерті Франка. До комітету запрохано Грушевського та Кримського. Що мене не запрохано, Кримський перший звернув увагу і спочатку витолковував, що це ознака «немилості», аж потім запитав про це Любченка (голова виконкому). Любченко одповів, що просто забули про мене. Забудькуватість дуже характерна, бо про Франка у нас ніхто стільки не писав, як я, – отже, наші українські правителі,*

виходить, нічого не читають, навіть на цікаві їм нібито теми. Але я дуже радий, що мене забули. Адже офіціяльний Комітет, напевне, зробить спробу пошити й Франка в большевики, то нехай робить це без мене. Все одно довелося б з такого комітету тікати» [5, с. 374-375].

Національний підхід був панівним у діаспорному франкознавстві, і превалює в історії вітчизняної соціологічної думки зараз. Якщо порівнювати ці два підходи, то марксистський підхід не витримує жодної критики хоча б через недотримання академічної доброчесності, а саме грубу фальсифікацію. Адже, як зауважує М. Кашуба, частина пізніх праць («Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціялістичного руху» (1904), в яких І. Франко відверто критикував марксистські ідеї початку XX ст. у Радянському союзі не публікувалися усвідомлено [7, с. 4]. На противагу цьому прихильники другого підходу не ігнорують доступної нам наукової спадщини І. Франка, в тому числі і тої, де він виступає прихильником марксизму.

У своїй ранній творчості («Що таке соціалізм?» або «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881)) молодий І. Франко розвивав ідеї побудови справедливого суспільства, заснованого на принципах соціалізму. Узагальнюючи напрацювання Г. Бокля, К. Маркса, Г. Спенсера, він визначав людину як суспільну істоту, яка відокремлена від природного світу внаслідок еволюції і дії закону боротьби за існування, контролює обставини та переважає над ними. Її суспільна діяльність обумовлена прагненням досягти щастя і свободи, а панування соціалізму передбачає поступове становлення такого суспільного ладу, що відповідає ідеалам справедливості і братерства. У своєму трактуванні соціалізму І. Франко критикував К. Маркса, який хоча і відстоював ідею соціальної рівності, проте не висвітлював детального опису суспільного устрою.

І. Франко критично оцінював і концепцію комуністичного устрою суспільства, означені у працях Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, А. Сен-Сімона та ін. На його думку, досягнення соціальної рівності неможливе за умови існування як суспільної, так і приватної власності. Оскільки у суспільстві одночасно присутні різні види праці, рівні культури, освіти, притаманні окремим етносам, націям, цивілізаціям, які співіснують у ньому. Таких висновків І. Франко дійшов, аналізуючи трагічні практики побудови як соціалістичного, так і комуністичного суспільного устрою.

В основу суспільства він закладає не сім'ї, а громаду, яка включає в себе певну кількість родин. Громада, на його думку, це виробничо-господарська, суспільно-економічна одиниця суспільства [4]. Цікавим у концепції І. Франка є важливість фільваркових господарств – спілок із спільним майном, спільною працею та рівним розподілом прибутків. Українці охоче обробляють родючі ґрунти, а ефективна організація їх праці дозволить вивільняти час для освіти і дозвілля. Рішення щодо формування адміністративних органів вирішується народним волевиявленням. Саме тому проект фільваркових господарств, було запропоновано І. Франком покласти в основу громадянського суспільства [16].

І. Франко вважав, що рушієм суспільного прогресу є не конфлікт інтересів, а свідоме єднання, кооперація. Відтак, проблема соціалізму взаємовідносин у суспільстві може бути вирішена, на його думку, за рахунок таких форм суспільного ладу як громадівство та федерація. Оскільки люди від природи не рівні, то відносини у суспільстві повинні будуватися виключно на основі дотриманні принципів суспільної рівності. Співіснування людей у громадах, засноване на соціальній справедливості як провідній моральній цінності, сприятиме формуванню поваги до прав людини, розумного волевиявлення, вільному особистісному розвитку, духовному прогресу, розквіту здібностей і нахилів. Людина, будучи внутрішньо узгодженою, здобуває відчуття впевненості, щастя, повноцінності життя, його сенсу, адже реалізує себе у всій повності своєї суспільної, родової сутності. Функціонування громад на засадах моральності, праведного братерства зі збереженням їх автентичності та автономності сприяє утворенню федерації з іншими громадами.

Глибоко вивчаючи доктрини марксизму, І. Франко популяризував ідеї розвитку капіталістичного виробництва, проте згодом під впливом позитивізму О. Конта критично переосмислив ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса щодо методів реалізації соціалізму. Окрім того, він акцентовано наголошував, що майбутнє суспільства, нації, держави визначається не успіхом класової боротьби, а прогресом техніки, науки, культури, освіти і моралі. У цьому простежується перехід від марксистського до національного підходів у творчості І. Франка, який базувався на тому, що пропагував відстоювання ідеалів націоналістичної самостійності, державної незалежності, рушійною силою якої виступала творча енергія народу.

Аналізуючи пізню творчість І. Франка, Г. Яценко та А. Яценко доходять висновку, що він був прихильником націонал-демократичної моделі соціально-політичного ладу, акцентовано визначаючи переваги існування громадського суспільства. Адже у своїх роботах він виокремлював такі демократичні принципи його існування, як: відсутність будь-яких виявів дискримінації; місцеве самоврядування; виборче право; комунікативна інфраструктура. Багато статей І. Франка присвячено питанню виборчого права галичан, яке систематично порушував уряд. Публіцист,

зокрема, акцентував увагу на махінаціях під час підрахунку голосів, нерівномірному розподілі квот тощо [17].

Ідеальним типом державного устрою для України І. Франко вважав національну демократію у формі народної республіки. Таким був його кінцевий висновок після майже 40-річної наукової діяльності [1, с. 76; 9, с. 358]. Не сприймав І. Франко й ідею автономізму, бо доходив висновку, що збереження та розвиток нашої культури та традицій можливий лише в українській національній державі [10, с. 31]. Крім теоретичного обґрунтування ідеї самостійної, єдиної, національної української держави І. Франко немало сприяв налагодженню контактів Галичини та Наддніпрянської України [12].

І. Франко вважав, що влада у державі є наслідком не поділу власності, а поділу праці з огляду на господарський розподіл, рівень освіти, творчі здібності і наявний досвід. Критикуючи тим самим ідеї анархістів щодо можливого революційного перевороту шляхом позбавлення представників панівного класу владних повноважень. Так само, він не поділяв міркування К. Маркса щодо зосередження влади в руках міських пролетаріїв, вважаючи, що на узбіччі усіх суспільних процесів несправедливо залишаються селяни. Аналізуючи фінансові обіцянки К. Маркса щодо привабливість соціальних виплат, забезпечення в старості, І. Франко розбиває їх вщент, наводячи дані соціальної статистики шодо рівня зубожіння українського народу на Галичині. Тим самим стверджуючи, що така держава рухне від власним тягарем, бо закони соціалізму не узгоджуються із законами еволюційного розвитку.

У радянські часи І. Франка зображали як безбожника, атеїста, який відкидає релігію, вважаючи її «темною», такою, що тримає народ у невігластві. Його антиклерикальні заяви тлумачилися як вияв войовничого атеїзму. Аналіз праць І. Франка, здійсненний І. Карівцем, дозволяє зауважити, що для нього релігія – це сфера моралі та почуттів, а не обряди, догми та інститут церкви. Визначаючи вплив соціального інституту релігії на розвиток суспільства, письменник переконливо доводить, що релігія, особливо християнство, є органічним чинником формування культури народів та духовно-моральних критеріїв людства. Релігійні уявлення формуються у людини, виходячи з її моральності та духовних потреб. Релігійність самого І. Франка можна вважати секуляризованою, позацерковною. Однак, на нашу думку він не мав чіткого уявлення про роль церкви як суспільної організації у громадянському суспільстві, піддаючи критиці діяльність церковних діячів [6].

Визначальну роль у громадянському суспільстві І. Франко відводив економіці як соціальному інституту, що забезпечує регулювання соціально-трудових відносин. Повсякденна суспільна праця, на думку мислителя, є сенсом життя, моральним імперативом, першоосновою людського добробуту і щастя, адже кожна людина лише в праці і для праці повинна жити. Саме у трудовій діяльності поряд із працелюбністю формуються провідні людські чесноти, вольові якості, розум, увага, пам'ять та емоційна сфера.

У своїх роботах І. Франко робить спроби аналізу соціальної структури суспільства. Важливе місце у його моделі українського суспільства посідає такий соціальний клас як національна інтелігенція, яка за життя вченого знаходилась у глибокій кризі самоідентифікації. Як зазначено у дослідженнях Р. Вишнівського, І. Франко неодноразово критикував обидві гілки тодішньої галицької інтелігенції (москвофілів та народовців) з огляду на їх бездіяльність, нерішучість та консервативність. Головним призначенням інтелігенції й істинним служінням народу він вважав, перш за все, захист його інтересів. Не менш значимими видавалися йому й формування національної свідомості підростаючого покоління, виховання справжніх носіїв національної ідеології, провідників нації із державницьким мисленням. Також І. Франко наголошував на необхідності популяризації європейських вчень, зокрема соціології, політології, економіки й етики, ознайомленні українських читачів з творами світової літератури [2]. І. Франко у своїй творчості і суспільно-політичній діяльності повсякчас доводив доцільність міркувань Ж.-П. Сартра про те, що сучасність не може собі дозволити мистецтва заради мистецтва, і за кожної нагоди чинив супротив тим, хто намагався ізолювати його як діяча української культури [12, с. 32-33].

Цікавими та суперечливими у моделі українського суспільства І. Франка були ідеї становлення і впорядкування міжетнічних відносин. І це не дивно, етнічна картина Східної Галичини того часу була сповнена складнощів та гострих конфліктів. Даними перепису, проведеного у 1900 р. на всій території Східній Галичині, засвідчено, що чисельність наявного населення становила 4 735 477 осіб, а це 64,73 % від усього населення Східної та Західної Галичини. Щільність населення на 1 км^2 склала 93 особи. З-поміж представників релігійних громад переважала греко-католицька, яка у Східній Галичині налічувала 3 005 916 осіб, що відносно становило 63,48 % від загальної чисельності населення, римо-католицька – 1 074 753 (22,70 %), іудейська – 613 764 (12,96 %). Суттєво меншу частину складало населення євангельських (0,78 %) та православних (0,04 %), вірменсько-католицьких (0,03 %) громад та ін. [10].

Особливої уваги заслуговує ставлення вченого до єврейського питання. На думку Я. Грицака,

який вивчав творчий шлях та науково-публіцистичний доробок І. Франка, він схвально ставився до ідей антисемітизму. Проте вони поширювалися на міжетнічні відносини, зокрема щодо євреїв. І. Франко з щирою симпатією виловлювався до відношенню до представників єврейських громад, трактуючи єврейський націоналізм як модель, котру варто наслідувати у становленні українського націоналізму.

Як зауважує О. Чеботарьов, І. Франко у своїх працях продовжує міркування М. Драгоманова щодо міжетнічних контактів, зігравши визначну роль у налагодженні українсько-єврейських відносин. На його думку, євреї виконували посередницьку місію у налагодження взаємовідносин і зв'язків між національною більшістю й такими ж як вони самі національними меншинами. І. Франко справедливо зауважував, що алкоголізм, лихварство та інші біди простого люду породжені євреями. Застерігаючи українців від антисемітських проявів, він запропонував програму національного руху України в єврейському питанні. Основна теза цієї програми – українців та євреїв у Австро-Угорщині вирізняє безправність, тому вони мають об'єднати зусилля у боротьбі за рівноправ'я народів [16, с. 354].

Узагальнюючи, зазначимо, що моделі українського суспільства, представлені І. Франком у марксистський та націоналістичний період його творчості сповнені суперечностей, адже подекуди його висловлювання були діаметрально протилежні. Пов'язано це, у першу чергу, з переосмисленням ідей провідних європейських соціологів того часу, пережитим особистісним досвідом, зміною ціннісних пріоритетів письменника [3, с. 98].

Минуло більше ніж 120 років, а ідеї І. Франка щодо протиставлення України й Росії в політичному, економічному та соціокультурному аспектах, висвітлені у збірці «На склоні віку. Розмова вночі перед новим роком» (1901), залишаються актуальними.

Окремо варто обговорити можливості функціонування національної ідеї в моделі майбутнього українського суспільства І. Франка. На його думку, суспільна консолідація може бути втілена в практичній діяльності, що підпорядкована загальним цілям держави й підтримується усіма представниками національних і релігійних громад, що проживають на території України. Особливо гостро І. Франко уболівав за українців, які вимушено емігрували, бо то були господарі, які зуміли в складних соціальних умовах (насамперед, національної несвободи і гніту) заробити гроші, мислили перспективно, були здатні забезпечити як добробут своєї родини, так і України [17].

Проводячи історичні паралелі, зауважимо, що сьогодні відмічається надвисокий рівень солідарності української нації, яка об'єдналася заради спільної мети – перемоги, самовіддано боронить і захищається, займається волонтерством, донатить тощо. З іншого боку, еміграція близько 24 % населення у зв'язку з початком повномасштабної російсько-української війни, не може не викликати занепокоєння, адже виїхав цвіт нації, її майбутнє – жінки і діти. Тож слідуючи міркуванням І. Франка, майбутнє українського громадянського суспільства вирішується саме зараз – формується національна ідентичність єдиної, неподільної, здатної до самостійного продуктивного культурного і соціально-політичного життя. Оскільки сьогодні саме соціокультурний чинник є провідною запорукою націотворення, бо кожен українець усвідомлює свою відповідальність за майбутнє рідного народу, право української нації бути господарем на своїй землі, у своїй державі.

І. Франко у своїй творчій спадщині став провісником вільної України, адже орієнтувався на українця нового типу – українця-європейця. Красномовно проголошуючи три напрями європейської орієнтації українського суспільства: 1) національна самостійність, як наслідок незалежність держави в соціально-економічному, політичному і культурному плані; 2) геополітична ідентичність (Європа є ідеалом для України, до якого слід прагнути, пам'ятаючи про свою європейськість не лише територіально, а й духовно); 3) європейський орієнтир культурного розвитку [17]. Сьогодні усі ми є свідками реалізації цих орієнтацій.

Висновки. Систематизація творчих здобутків вчених, які займалися вивченням соціологічних ідей Івана Франка дозволяє зробити висновки про те, що існує два провідних підходи до визначення моделі українського суспільства у його науковій спадщині: марксистський та національний. Перший з них поступається другому, оскільки в його межах не враховано пізніх робіт Івана Франка, в яких він критикує ідеї марксизму. Проте і другий підхід не можна вважати досконалим, оскільки він себе вичерпав і вимагає переосмислення в умовах сучасності. Тож є сенс говорити про націонал-демократичний підхід, у межах якого Іваном Франком виокремлювалися демократичні принципи існування українського суспільства у формі народної республіки.

Систематизуючи періодизації наукової творчості Івана Франка, представлені у наукових роботах Г. Синичич, Б. Тихолоз, пропонуємо виділити у його творчості два переломних періоди, які ототожнюють зміни його світоглядної позиції щодо моделі українського суспільства, а саме: ранній (марксистський) і пізній (націонал-демократичний).

Модель українського суспільства Івана Франка не втрачає своєї значимості, адже піднімає такі важливі для сьогодення проблеми, як станов-

лення громадянського суспільства та роль національної інтелігенції у цьому процесі, вирішення міжетнічних конфліктів, узгодження взаємовідносин держави та релігійних організацій тощо. Нагальними залишаються й питання протистояння України та Росії у політичному, економічному та соціокультурному аспектах, створення умов для консолідації української нації, мінімізації наслідків масштабної еміграції українців внаслідок війни, проєвропейської орієнтації українського народу.

Література

1. Бойчук А. Ю. Державотворчі ідеї Івана Франка. *Актуальні проблеми держави і права* : *зб. наук. праць*. Одеса, 2009. № 49. С. 74–77.
2. Вишнівський Р. Іван Франко про роль інтелігенції у вихованні української молоді. *Молодь і ринок*. 2014. № 5. С. 40–45.
3. Грицак Я. Й. Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання. *Дрогоб. краєзн. Зб.* Дрогобич, 2005. № 9. С. 79–105.
4. Даньків Й. Я. Іван Франко – аналітик господарської діяльності королівства Галичини і Володимерії Австро-Угорської імперії кінця XIX –початку XX століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка*. Ужгород, 2018. № 2. С. 231–234.
5. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. улоряд.), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська; Ред. кол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук, Л. М. Гордієнко, Л. І. Стрельська, В. А. Смолій, Е. С. Соловей, І. Ф. Курас; Наук. ред. Е. С. Соловей. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ : ЗАТ «Газета «РАДА» », 1997. 848 с.
6. Карівець І. Іван Франко та питання релігійного секуляризму. *Humanitarian Vision*. 2015. Vol. 1. Num. 2. P. 97–101.
7. Кашуба М. Ідея соціалізму у трактуванні І. Франка. *Українське літературознавство. Зб. наук. пр.* 2006. № 68. С. 13–20.
8. Ковальчук В. Б. Ідея народного суверенітету в українській політико-правовій думці кінця XIX – першій чверті XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць*. Львів, 2015. № 813. С. 356–362.
9. Круглій Б. Іван Франко про філософсько-історичні аспекти становлення української державності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2019. № 12 (396). С. 28–33.
10. Макарчук С. А. Етнічна історія України : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 471 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eiu/part11/1103.htm (дата звернення 17.07.2022).
11. Реєнт О. Іван Франко – співець єдності України. *Краєзнавство*. 2016. № 3–4. С. 11.
12. Рогожа М. М. Політична ангажованість І. Я. Франка в контексті дискусії про місію митця. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія*. 2016. № 3 (122). С. 31–33.
13. Синичич Г. Ідейна трансформація суспільно-політичних поглядів Івана Франка від соціалістичних до національних ідеалів. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2009. № 32. С. 177–182.
14. Соловей Е. Єфремов і Франко (До 130-х роковин Сергія Єфремова). *Слово і Час*. 2006. № 10. С. 3–7.
15. Тихолоз Б. Четверта струна франкової ліри (філософська лірика в координатах світоглядної еволюції). *Слово і час*. 2003. № 8. С. 32–44. URL : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/173493/06-Tikholoz.pdf?sequence=1 (дата звернення 17.07.2022).
16. Чеботарьов О. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській суспільно-політичній думці останньої чверті XIX століття (на прикладі доробку М. П. Драгоманова та І. Я. Франка). *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції*. Харків, 2010. С. 353–354. URI: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/1450 (дата звернення 23.11.2022).
17. Яценко Г. В., Яценко А. М. Основи громадянського суспільства в публіцистиці Івана Франка. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2020. С. 182–187.

Анотація

Чижик Д. С. **Модель українського суспільства у працях І. Франка.** – Стаття.

Означення специфіки поглядів І. Франка щодо моделі майбутнього українського суспільства видається вкрай важливим, принаймні, з двох причин: по-перше, систематизації потребують досягнення вітчизняного франкознавства, присвячених вивченню суспільствознавчого аспекту світогляду вченого; а по-друге, слід простежити гуманістичний зв'язок між соціальними ідеями минулого і сучасного, відтворити їх наступність задля збереження й розвитку традицій демократичного устрою українського суспільства.

Дана стаття передбачала здійснення концептуалізації ідей Івана Франка щодо моделі майбутнього українського суспільства. Досягнення означеної мети передбачало: по-перше, систематизувати творчий здобуток вчених, які займалися вивченням соціологічних ідей Івана Франка; по-друге, дослідити еволюцію соціологічних поглядів Івана Франка; по-третє, визначити актуальність його ідей для сучасного українського суспільства.

Виконання поставлених завдань зумовило вибір методів дослідження. Зокрема, застосування аналітичного методу дозволило виділити модель суспільства як самостійну категорію та окреслити характерні риси, що визначають сутність цієї дефініції, натомість використання системного методу сприяло з'ясуванню провідних закономірностей, на основі яких, згідно ідей Івана Франка, має функціонувати модель українського суспільства. Проблемно-хронологічний метод уможливив розгляд життя і рефлексивно-розумової діяльності Івана Франка у часовій послідовності, а історико-структурний метод дозволив визначити та структурувати основні періоди життя та діяльності українського соціолога, а також прослідкувати на яких етапах відбулися зміни в його інтелектуальних переконаннях щодо соціології як науки, українського суспільства, нації та державності України.

Було з'ясовано, що у науковій творчості Івана Франка існує два підходів до визначення моделі українського суспільства: марксистський та національний. Перший суттєво поступається другому через грубу фальсифікацію з боку франкознавців радянського періоду, зокрема йдеться про свідоме замовчування щодо змісту публікацій, в яких автор відверто критикував марксистські ідеї початку XX ст. Однак і другий підхід себе вичерпав. Аналіз зміни соціологічних поглядів Івана Франка дозволили запропонувати вирішення цієї наукової проблеми через означення двох періодів його творчого шляху: раннього (марксистського) і пізнього (націонал-демократичного).

На думку Івана Франка, ідеальним типом соціально-політичного устрою для українського суспільства є народна республіка, де влада є наслідком поділу праці, а визначальним соціальним інститутом виступає економіка, що забезпечує регулювання соціально-трудових відносин. В основу соціуму він закладав громаду як виробничо-господарську, суспільно-економічну одиницю його соціальної структури. З огляду на процеси державотворення, особливу увагу він приділяв фільваркових господарствам, національній інтелігенції та етнічним групам, в якості рушія суспільного прогресу визначав свідоме єднання і кооперацію. Франківські уявлення про модель українського суспільства детерміновані провідними ідеями європейських соціологів, пережитим особистісним досвідом, зміною ціннісних пріоритетів письменника.

Ключові слова: історія української соціології, франкознавство, модель українського суспільства, державотворенням, структура суспільства.

Summary

Chyzhyk D. S. **The model of Ukrainian society in the works of I. Franko.** – Article.

Determining the specifics of I. Franko's views on the model of the future Ukrainian society seems extremely important, at least for two reasons: firstly, systematization requires the achievement of domestic Franco studies, dedicated to the study of the social science aspect of the scientist's worldview; and secondly, it is necessary to trace the humanistic connection between the social ideas of the past and the present, to reproduce their continuity in order to preserve and develop the traditions of the democratic system of Ukrainian society.

This article involved the conceptualization of Ivan Franko's ideas regarding the model of the future Ukrainian society. Achieving the specified goal required: first, to systematize the creative achievements of scientists who studied the sociological ideas of Ivan Franko; secondly, to investigate the evolution of Ivan Franko's sociological views; thirdly, to determine the relevance of his ideas for modern Ukrainian society.

Completion of the tasks determined the choice of research methods. In particular, the application of the analytical method made it possible to single out the model of society as an independent category and to outline the characteristic features that determine the essence of this definition, while the use of the systemic method contributed to the clarification of the leading laws, on the basis of which, according to the ideas of Ivan Franko, the model of Ukrainian society should function. The problem-chronological method made it possible to consider the life and reflective-mental activity of Ivan Franko in a time sequence, and the historical-structural method allowed to determine and structure the main periods of the life and activity of the Ukrainian sociologist, as well as to trace at which stages changes occurred in his intellectual beliefs about sociology as science, Ukrainian society, nation and statehood of Ukraine.

It was found that in the scientific work of Ivan Franko there are two approaches to defining the model of Ukrainian society: Marxist and national. The first is significantly inferior to the second due to gross falsification on the part of French scholars of the Soviet period, in particular, there is a deliberate silence regarding the content of publications in which the author openly criticized Marxist ideas of the beginning of the 20th century. However, the second approach has exhausted itself. The analysis of changes in the sociological views of Ivan Franko made it possible to propose a solution to this scientific problem by identifying two periods of his creative path: early (Marxist) and late (national-democratic).

According to Ivan Franko, the ideal type of socio-political system for Ukrainian society is a people's republic, where power is a consequence of the division of labor, and the defining social institution is the economy, which ensures the regulation of social and labor relations. He laid the community as the basis of society as a production-economic, socio-economic unit of its social structure. Taking into account the processes of state formation, he paid special attention to the filvark farms, the national intelligentsia and ethnic groups, and defined conscious unity and cooperation as the driver of social progress. Frank's ideas about the model of Ukrainian society are determined by the leading ideas of European sociologists, personal experience, and the change in the writer's value priorities.

Key words: history of Ukrainian sociology, Franko-studies, model of Ukrainian society, state formation, structure of society.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.26

А. В. Багінський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5633-4614
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

О. Ю. Заєць
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-8203-7829
студентка кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДІЯЛЬНІСТЬ ООН ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРЕШКОДИ

Постановка проблеми. Діяльність Організації Об'єднаних Націй у врегулюванні російсько-української війни упродовж усіх років військового конфлікту відігравала ключову роль та заручилася великими надіями в українському суспільстві. Адже ООН має міжнародну легітимність та авторитет, що дозволяє їй залучати до співпраці різні держави та інші міжнародні організації. Окрім цього, ООН має значний досвід та знання у вирішенні конфліктів та миротворчості, що дозволяє їй ефективно діяти в умовах війни. Проте повномасштабне вторгнення Росії в Україну змінило порядок денний, здійснивши безпрецендентний вплив на звичний та напрацьований механізм дії глобальної міжнародної організації у миротворчій діяльності, посередництві та функціонуванні на шляху до стабільності. Війна Росії проти України спонукала дипломатів, офіційних осіб ООН та аналітиків замислитися, чи не стоїть світ на порозі нового етапу трансформації, схожого на 1945 рік, коли держави можуть повністю змінити правила глобального управління. Цілком ймовірно, що заклики до реформування або навіть заміни ООН стануть більш відчутними в найближчі місяці та роки, приділяючи особливу увагу реформуванню Ради Безпеки, щоб запобігти безвихідному становищу, яке спостерігається під час російсько-української війни. У цьому ж значенні війна в Україні привернула увагу світової спільноти до ролі ООН і викликала запити щодо дії її реагування в країні, а також ефективності Ради Безпеки, доцільності ізоляції Росії, наявності миротворчих альтернатив, потенційних сценаріїв після врегулювання та можливість притягнення винних до відповідальності за вчиненні військові злочини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження про діяльність ООН були проведені різними науковими організаціями та дослідницькими центрами в різних країнах світу. Деякі з них виконувалися в рамках академічних проектів, інші – на замовлення урядів або міжнародних організацій. До прикладу, Інститут міжнародних відносин у Варшавському університеті проводив дослідження про роль ООН у забезпеченні безпеки та миру, а Центр ім. Брукінгса в США – про зміну стратегій ООН у відповідь на нові глобальні виклики. До відома, ООН й сама проводить різноманітні дослідження та звіти про свою діяльність, які називаються "Доповіді генерального секретаря". Ці звіти зазвичай підготовлюються щорічно та містять огляд діяльності ООН за попередній рік, а також рекомендації щодо подальшого розвитку та покращення роботи організації. Багато науковців досліджували миротворчу діяльність ООН з різних перспектив. Деякі з них вивчали питання, пов'язані з ефективністю миротворчої діяльності, інші – з фінансуванням та ресурсами, необхідними для забезпечення миротворчих місій. Проте з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну питання дослідження проблем та ефективності діяльності ООН у миротворчих та гуманітарних місіях на сучасному етапі стала винятково актуальною, особливо у випадку російсько-української війни. У цьому значення останні дослідження проводилися у співпраці українських та іноземних науковців. Зокрема Д. Саухолл, Р. Макдональд, О. Костюк, В. Щербаков та А. Деєрл проаналізували сучасний стан функціонування ООН в Україні у світлі її власних побоювань щодо можливих наслідків у разі значного

© А. В. Багінський, О. Ю. Заєць, 2023

посилення дій щодо країни-агресора та покращення гуманітарного забезпечення різних категорій населення. М.А. АльАфнан та Т. Ощепкова надали особливу увагу аналізу промови Генерального секретаря ООН на екстреній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї щодо України, наголошуючи на її меті забезпечити членам Ради Безпеки вичерпне уявлення про ситуацію в Україні та можливі наслідки. П. Перейра, В. Чжао, Л. Симочко, М. Інасіо, І. Богунович та Д. Барсело розглядають російсько-українську війну як світову драматичну подію, що є міцною перешкодою на шляху до цілей сталого розвитку ООН, а тому й необхідності модернізації її функціонування. С.М. Хорн досліджує діяльність ООН у питанні ґендерного правосуддя перехідного періоду у випадку розслідування злочинів, скоєних РФ на території України.

Метою статті є аналіз ефективності діяльності ООН у контексті російсько-української війни, з'ясування головних викликів та перешкод, які ускладнюють роботу організації в регіоні. Дослідження передбачає вивчення основних резолюцій та заяв ООН, що стосуються війни в Україні, оцінку діяльності гуманітарних програм ООН в умовах війни та охоплення взаємодії ООН з українською владою та міжнародною спільнотою.

Виклад основного матеріалу. Ще з початку російсько-української війни, у березні 2014 року, Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні розпочала свою діяльність. Здійснюючи моніторинг подій, місія ООН публічно надавала звіти про ситуацію прав людини з метою забезпечення доступу до правосуддя. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну основне завдання ММПЛУ було зосереджене на фіксації та документуванні порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права [1]. Після 24 лютого 2022 року ООН залишилася в Україні, перебуваючи і в тих населених пунктах, які знаходяться близько до лінії фронту. З того часу ООН здійснила реорганізацію своєї підтримки уряду та народу України, посиливши гуманітарну допомогу та запустивши два скоординовані екстрені звернення, закликаючи виділити 4,1 млрд доларів США на потреби людей як в Україні, так і за її межами [2]. Крім того була узгоджена 18-місячна Перехідна рамкова програма 2022–2023, яка є стратегічним документом ООН в Україні на підтримку відповіді Уряду України та ключових міжнародних партнерів з розвитку на соціальні та економічні наслідки війни Росії проти України [3]. Цей документ, за допомогою взаємозв'язку між розвитком, миром та гуманітарною діяльність, надає основу для багатофакторного планування та комплексної діяльності ООН охоплювати весь діапазон місій в Україні задля зменшення кількості гуманітарних потреб та захисту наявних здобутків розвитку країни.

Також після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року Організація Об'єднаних Націй швидко взяла на себе відповідальність з надання допомоги переміщеним та постраждалим від війни особам. У тому числі впродовж всього року активної фази війни співробітники ООН продовжували надавати гуманітарну допомогу українцям, попри постійні повітряні тривоги, відключення електроенергії та опалення. Адже конфлікт сильно вплинув на всі сфери життя людей, включаючи охорону здоров'я, культуру, освіту, економіку та сільське господарство. У той же час агентства ООН вирішили не зупинятись на ризиках та логістичних труднощах, а разом з місцевими партнерами здійснили одну з найшвидших операцій з розширення присутності ООН в Україні, перемістивши персонал з інших місій та запустивши діяльність у всіх адміністративних областях [4].

Війни та кризи спонукають до роздумів про глобальне управління, що часто призводить до трансформаційних змін у міжнародній системі. Ліга Націй виникла після Першої світової війни, тоді як основна структура ООН була створена після Другої світової війни, ключовим компонентом якої було право вето в Раді Безпеки. Незважаючи на відсутність у Статуті ООН, операції з підтримання миру стали визначним інструментом для організації після конфліктів холодної війни, таких як Суецька криза, і наступних громадянських війн, включаючи трагічні події в Сребрениці та Руанді. У відповідь лідери ООН запустили нове покоління місій «блакитних шоломів», наголошуючи на важливості захисту цивільних осіб, як це було продемонстровано в Ліберії.

Пандемія COVID-19 і війна, що триває в Україні, виявили помітні недоліки в глобальній системі, які потребують негайної уваги. Серед них:

– Механізми ефективного управління глобальним впливом непередбачених потрясінь, таких як пандемії, традиційні війни або стихійні лиха, на міжнародну економіку.

– Стратегії боротьби з пропагандою та дезінформацією, зокрема у сфері кіберпростору, яка може посилити всі типи криз і потенційно призвести до нових конфліктів.

– Механізми впровадження заходів контролю над озброєннями та зміцнення довіри в дедалі більш ворожому міжнародному кліматі.

Наразі Секретаріат ООН займається розробкою політичних рішень для вирішення питань, викладених у Спільному порядку денному, напередодні Саміту за майбутнє, запланованого на вересень 2023 року. У рамках цих зусиль організація має намір представити Новий порядок денний для миру. Водночас Консультативна рада високого рівня з ефективної багатосторонності, очолювана колишнім президентом Ліберії Еллен Серліф

Джонсон і колишнім прем'єр-міністром Швеції Стефаном Левеном, вивчає шляхи реформування рамок глобального управління.

Російсько-українська війна хоч і відрізняється від викликів, спричинених COVID-19, проте все ж висвітлює схожі проблеми. До слова, війна обмежує постачання продовольства, а економічні наслідки впливають також і на незахідні країни, які безпосередньо не залучені у протистоянні. Криза COVID-19 і війна в Україні підкреслюють нагальну потребу у вдосконаленні міжнародних механізмів для подолання наслідків як природних, так і антропогенних потрясінь для взаємопов'язаної глобальної економіки. Крім того, війна в Україні оголює крихкість нинішніх механізмів контролю над озброєнням, підкреслюючи зобов'язання ООН вирішувати ці стратегічні проблеми, щоб залишатися актуальними в дискусіях про мир і безпеку. Однак це не вимагає створення нових установ чи договірних органів [5].

Офіційні дані ООН говорять, що рік повномасштабної війни Росії проти України призвів величезного масштабу непоправних руйнувань і вимушеного переміщення понад 18 мільйонів українців. Також Управління Верховного комісара ООН з прав людини підтверджує більш ніж 8200 загиблих серед цивільного населення та 14 000 поранених станом на 12 березня 2023 року. Важливо наголосити, що це лише офіційно зафіксована кількість жертв, насправді їх кількість значно вища. Незаконні та жорстокі дії Росії на території України безпрецендентно погіршили міжнародний порядок безпеки, створили загрозу можливості ядерного конфлікту та спричинили загострення глобальної кризи продовольчої безпеки, через що десятки мільйонів людей піддалися голоду. 2 березня 2022 року відбулося екстрене засідання Генеральної Асамблеї ООН з метою ухвалення підтриманої США резолюції, яка засуджує Росію та закликає її «негайно, повністю та безумовно вивести» всі свої військові сили з України. З того ж таки часу гуманітарні місії ООН перебували на передовій, забезпечуючи гуманітарною допомогою українців. Того ж періоду Рада ООН з прав людини та Генеральна Асамблея ООН вжили заходів щодо ізоляції Росії на дипломатичному секторі та розпочали процес розслідування і забезпечення відповідальності за скоєні військові злочини Росією на території України. Окрема увага також приділяється питанню запобігання потенційній катастрофі на українських АЕС, над яким працює Міжнародне агентство з атомної енергії. Також ООН відіграла ключову роль у сприянні домовленостей щодо міжнародної зернової угоди, яка на певний час припинила блокаду Росією Чорного моря і дозволила Україні експортувати сільськогосподарське збіжжя на світовий ринок. Проте переговори щодо продовження зернової угоди тривають й донині. Усі ці та інші заходи ООН стали можливістю для полегшення наслідків гуманітарної кризи як в Україні, так і для мільйонів інших людей у світі [6].

Окрему увагу щодо діяльності ООН необхідно приділяти у випадку її прагнень на шляху досягнення цілей сталого розвитку до 2030. Встановлення ООН програми з досягнення ЦСР заклало мету, результат якої передбачав кращий, процвітаючий світ попри будь-які його внутрішні відмінності. Та ситуація з глобальною пандемією COVID-19 значним чином сповільнила темпи розвитку для багатьох країн. Хоча суттєві труднощі світ переживав і до часів пандемії, зокрема збройні конфлікти та політичні суперечки у різних частинах світу відчутно стримували міжнародну співпрацю та координацію на шляху до сталого регіонального та глобального розвитку. Загострення та посилення російсько-української війни істотно ускладнило роботу ООН у досягненні ЦСР, також здатність деяких країни у досягнені цілей розвитку до 2030 року взагалі може стати недосяжною. Війна Росії проти України сповільнила темпи відновлення світової стабільності після тривалої боротьби з COVID-19, відповідно й негативно вплинула на досягнення регіональних та глобальних ЦСР. Попри те, що багато пунктів впливу збройного конфлікту залишаються ще не визначеними, прямі наслідки уже неабияк відчутні у світовому масштабі. Це говорить про те, що ООН ще доведеться наполегливо працювати та розробляти нові механізми дії у різних сферах міжнародного співіснування для подолання їхнього впливу, проте вже з дещо зміщеним фокусом пріоритетів. Адже наразі досягнення миру є, і ще залишатиметься через роки у майбутньому, основою сталого розвитку і першочерговою метою як діяльності ООН, так і міжнародного співробітництва в цілому [7].

Також ООН залучає свої найкращі практики для сприяння та забезпечення гендерного правосуддя перехідного періоду в Україні, аби задовольнити потреби та полегшити страждання українських жінок під час війни в Україні. Одне із перших завдань у цьому питанні – гендерна інклюзивність до всіх етапів правосуддя, зокрема залученість жінок до судово-слідчих груп, процесу розслідування військових злочинів та роботи груп правового захисту. Адже робота жінок-спеціалістів з судово-медичної експертизи, адвокатів, офіцерів поліції, суддів, лікарів допоможе почуватися жінкам, які зазнали насилля почуватися комфортніше, розповідаючи свої особисті історії. По-друге, спираючись на досвід Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (1993) та Руанди (1994), ООН прагне до посилення гарантій конфіденційності для потерпілих від сексуального насильства під час судового процесу, створення консультаційної підтримки жінок як свідків на

судах до, під час і після свідчень потерпілих. Як окремий випадок, особлива увага також необхідна тим жінкам, які перебувають на тимчасово окупованих територіях. ООН зазначає, що хоча ці жінки можуть не мати фізичних страждань війни, проте вони несуть непропорційну частку психологічної та економічної шкоди. У цьому значенні жінки-біженки, які повертаються в Україну також потребують окремих механізмів дії для підтримки у всіх сферах життя. Саме тому гендерна справедливість у час правосуддя перехідного періоду, через свою множинну аспектність, потребує особливо ретельної розслідувальної роботи з метою виявлення прихованої шкоди, яка може бути виявлена як усередині, так і за межами конфлікту. Тому діяльність та водночас і труднощі ООН у цій сфері зосереджені на розробленні ефективних засобів каральнoго правосуддя та задоволення потреб жінок, які зазнали шкоди, у відшкодуванні та відновленні справедливості [1; 8].

Зважаючи на невизначеність тривалості війни, ООН ведуться різні прогнози щодо загроз розвитку, а отже і траєкторії своєї діяльності, в Україні. Адже що довше тривають бойові дії, тим важчими стають наслідки, а отже трансформуються і цілі на шляху до відновлення країни. Тому з метою запобігання подальшого високого рівня кризового стану як в Україні, так і його наслідкам на глобальному рівні, Програма розвитку ООН (ПРООН) сприяє Уряду та народу України одразу ж розпочати етапи та процеси відбудови і відновлення країни у цей же час. З цією метою ПРООН, на базі соціально-економічних прогнозів, розробила та запустила програму з реагування на поточну кризу та будь-які перешкоди і виклики у сфері розвитку. Таким чином програма з підвищення стійкості та відновлення України націлена на допомогу Уряду в протидії надзвичайним ситуаціям, виконанні державних зобов'язань та підтримці економіки. Зокрема такий механізм дії матиме довгострокову перспективу та стійкий вплив. Враховуючи пріоритети Уряду та нагальні потреби населення, Програма підвищення стійкості включає в себе п'ять напрямів функціонування та підтримки:

1. Здатність уряду реагувати на кризові ситуації та знаходити відповідні рішення.

2. Постійне надання державних послуг без перерв та затримок.

3. Виконання аварійних робіт, спрямованих на відновлення та реконструкцію.

4. Забезпечення доходів, засобів до існування та підтримки приватного сектору.

5. Підтримка громадського суспільства та соціальної структури [9].

Також варто підкреслити, що однією із ключових дій Генеральної Асамблеї ООН з часу повномасштабного вторгнення Росії на територію України є ухвалення 23 лютого 2023 року резолюції «Принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, що лежать в основі досягнення всеосяжного, справедливого та міцного миру в Україні». Положення резолюції, ґрунтуючись на Формулі миру, запропонованій президентом України Володимиром Зеленським на саміті G20 у листопаді 2022 року, підкреслюють важливість термінового досягнення миру, вимагають від Російської Федерації вивести свої війська та наголошують на необхідності забезпечення відповідальності за злочини, вчинені на території України. Прийняття резолюції підтримала 141 країна, 32 утрималося, 7 країн, серед яких Білорусь, Еритрея, Корейська Народно-Демократична Республіка, Нікарагуа, Малі, Російська Федерація та Сирія, проголосували проти [10-13].

До слова, 8 березня 2023 року, під час зустрічі із Генеральним секретарем ООН Антоніу Гутеррішем, Володимир Зеленський наголосив щодо ініціатив, спрямованих на відновлення справедливості для України та всіх громадян, які постраждали від агресії Росії та злочинів окупантів. Він зазначив, щодо спільної роботи ООН та України над створенням спеціального трибуналу щодо злочинів агресії Росії проти України й відповідно проекту належної резолюції ООН, яка підтримає прагнення заради фундаментальних принципів міжнародного права [14].

Висновки. Спираючись на висвітлені джерела, наукові праці та офіційні документи, ООН під час російсько-української війни активізувала свою діяльність у широкому спектрі допомоги: розв'язання питань гуманітарного забезпечення, підтримка зусиль України із гарантування продовольчої стабільності на світовому ринку (зернова угода), контроль за безпекою на українських АЕС, контроль за дипломатичним сектором, сприяння гендерній інклюзивності у процесі правосуддя перехідного періоду. Проте пандемія COVID-19, а згодом і повномасштабне вторгнення Росії в Україну стали основними індикаторами виявлення недоліків у глобальній системі управління, яке потребує нових політичних рішень з основним акцентом на сприянні миру та безпеці у світі, а також виявленні нових шляхів трансформації діяльності ООН. Таким чином першочерговим завданням ООН є подолання наслідків війни в Україні, як на локальному, так і на глобальному рівні, а також подальша перемога України у війні з Росією, яка стане точкою неповернення до попередніх методів світового порядку.

Література

1. United Nations. UN Human Rights in Ukraine. 2022. URL: https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine/our-presence (дата звернення

2. United Nations. The United Nations country teams presents 2021 results report and key priorities for

operations in 2022. 2022. URL: https://ukraine.un.org/en/185952-united-nations-country-teams-presents-2021-results-report-and-key-priorities-operations-2022

3. United Nations. United Nations in Ukraine Transitional Framework September 2022-December 2023. 2022. С. 12.

4. Gowan R. The Ukraine War and UN Reform. International Crisis Group. 2022. URL: https://www.crisisgroup.org/global/ukraine-war-and-un-reform

5. ООН. Організація Об'єднаних Націй в Україні. 2022. URL: https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un

6. The Better World Campaign. One year anniversary of the Russian war against Ukraine. 2023. URL: https://betterworldcampaign.org/other-issues/ukraine-united-nations-response

7. Pereiraa P., Zhao W., Symochkoc L., Inacioa M., Bogunovic I., Barcelo D. The Russian Ukrainian armed conflict will push back the sustainable development goals. *Geography and Sustainability*. 2023. 3(3), 277-287.

8. Southall D., MacDonald R., Kostiuk O., Shcherbakov V., Deierl A. The UN must provide secure medical and humanitarian assistance in Ukraine. *The Lancet*. 2022. 399 (10332), P1301-1302.

9. ПРООН. Програма проон із підвищення стійкості та відновлення. 2023. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/prohrama-proon-iz-pidvyshchennya-stiykosti-ta-vidnovlennya

10. United Nations. The UN and Ukraine: year-long war spreads global fallout. 2023. URL: https://news.un.org/en/story/2023/03/1134122

11. Світовий Конгрес Українців. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію на основі української формули миру. 2023. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/genasambleya-oon-uhvalila-rezolyucziyu-na-osnovi-ukra%D1%97nsko%D1%97-formuli-miru/

12. United Nations: General Assembly. Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine. 2023. A/ES-11/L.7

13. United Nations. Hours Before Ukraine Conflict Enters Second Year, General Assembly Adopts Resolution Demanding Russian Federation Withdraw Military Forces, Adjourning Emergency Session. 2023. URL: https://press.un.org/en/2023/ga12492.doc.htm

14. Президент України. Саме зараз і саме в Україні вирішується, яким буде майбутнє ООН – Володимир Зеленський за результатами зустрічі з Антоніу Гутеррішем у Києві. 2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/same-zaraz-i-same-v-ukrayini-virishuyetsya-yakim-bude-majbut-81505

Анотація

Багінський А. В., Заєць О. Ю. **Діяльність ООН під час російсько-української війни: виклики та перешкоди.** – Стаття.

Стаття розглядає роль та внесок Організації Об'єднаних Націй у підтримці врегулювання російсько-української війни та подолання гуманітарної кризи на локальному та глобальному рівнях, викликаної бойовими діями на території України. Стаття аналізує виклики та перешкоди, з якими зіткнулася ООН після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також через наслідки, спричинених впливом пандемії COVID-19, зокрема таких як, проблеми механізмів ефективного глобального управління, стратегія боротьби з пропагандою та дезінформацією, розробка політичних рішень, загострення складності на шляху досягнення цілей сталого розвитку, розгортання та робота гуманітарних місій на всій території України, а також робота з гендерною інклюзивністю та дипломатичним сектором. Стаття описує різні ініціативи та проекти, які були запроваджені ООН з метою забезпечення безпеки та гуманітарної допомоги у районах бойових дій. До цих проектів входять: міжнародне засудження вторгнення Росії в Україну та вимагання негайного виведення її військ з території України, у її міжнародно визнаних кордонах; сприяння гуманітарних розвантажень та медичних евакуацій; забезпечення доступу до води та санітарної охорони, а також забезпечення безпеки місцевого населення. Стаття висвітлює важливість ролі ООН у забезпеченні міжнародного миру і безпеки та наголошує на необхідності подальшої співпраці між ООН та іншими міжнародними організаціями та країнами з метою досягнення миру та стабільності у зоні конфлікту.

Ключові слова: миротворчість, глобальне управління, гуманітарна криза, трансформація, цілі сталого розвитку, військовий конфлікт.

Summary

Baginskii A. V., Zaiets O. Yu. **UN activities during the Russian-Ukrainian war: challenges and obstacles.** – Article.

The article examines the role and contribution of the United Nations in supporting the settlement of the Russian-Ukrainian war and overcoming the humanitarian crisis at the local and global levels caused by hostilities on the territory of Ukraine. The article analyzes the challenges and obstacles faced by the UN after the full-scale Russian invasion of Ukraine, as well as due to the consequences caused by the impact of the COVID-19 pandemic, in particular, such as the problems of effective global governance mechanisms, the strategy of combating propaganda and disinformation, the development of political solutions, aggravation of the difficulty in achieving the goals of sustainable development, deployment and operation of humanitarian missions throughout Ukraine, as well as work with gender inclusiveness and the diplomatic sector. The article describes various initiatives and projects that have been implemented by the UN to ensure security and humanitarian assistance in war zones. These projects include international condemnation of Russia's invasion of Ukraine and demand for the immediate withdrawal of its troops from the territory of Ukraine, within its internationally recognized borders; facilitating humanitarian relief and medical evacuations; ensuring access to water and sanitation, as well as ensuring the safety of the local population. The article highlights the importance of the role of the UN in ensuring international peace and security and emphasizes the need for further cooperation between the UN and other international organizations and countries in order to achieve peace and stability in the conflict zone.

Key words: peacekeeping, global governance, humanitarian crisis, transformation, sustainable development goals, military conflict.

УДК 94:321.34(430)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.27

Ю. Р. Бітель
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8092-6908
аспірантка кафедри політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ КРАЇН БАЛТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Громадянське суспільство вважається важливим фактором впливу на формування політичної системи країн. Перш за все, розглянемо поняття громадянського суспільства, його теоретичні основи та практичне значення. Громадянське суспільство складається з організацій, інституцій та осіб, які взаємодіють між собою на основі спільних цінностей та інтересів, з метою захисту своїх прав та свобод. Громадянське суспільство є важливим фактором впливу на політичну систему країн, оскільки воно формує громадську думку та допомагає виробляти рішення з питань загального інтересу.

Концепція громадянського суспільства базується на ідеї про те, що люди мають природні права на свободу, рівність та справедливість, і що ці права не повинні порушуватись державою або іншими суспільними інституціями. Ці ідеї були розвинені багатьма філософами та політологами на протязі історії, але особливо значущі в цьому контексті є праці таких дослідників як Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та Алексіс де Токвіль. Джон Локк у своїй праці "Два трактати про уряд" стверджував, що людина має право на свободу, приватність та власність, і що уряд повинен бути обмежений із забезпеченням цих прав. Жан-Жак Руссо у своїй роботі "Договір про соціальний контракт" розвивав ідею про те, що громадянське суспільство має бути побудоване на принципах демократії та рівності, і що уряд повинен слугувати інтересам народу. Фрідріх Гегель стверджував, що громадянське суспільство є передумовою для створення держави та правової системи. Алексіс де Токвіль досліджував роль громадських організацій, газет та інших форм громадської активності у побудові демократії, і стверджував, що громадянське суспільство є необхідною передумовою для розвитку демократії [2, с. 45-48].

Варто розглянути вплив громадянського суспільства на політичну систему, зокрема, на демократію та її функціонування. Дослідження показують, що країни з високим рівнем розвитку громадянського суспільства мають більш стабільні та ефективні демократії. Громадянське суспільство сприяє формуванню громадської думки, підвищує рівень захисту прав людини та розвитку громадських ініціатив.

Розвиток громадянського суспільства в країнах Балтії. Країни Балтії, які включають Латвію, Литву та Естонію, мають довгу історію розвитку громадянського суспільства. Після отримання незалежності від СРСР в 1991 році, ці країни виявили багато енергії на створення громадянського суспільства. У 1991 році Литва, Латвія та Естонія вийшли з складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і стали незалежними державами [15, с. 259]. Це стало можливим завдяки довгому і напруженому процесу громадського руху, що відбувся у цих країнах. Різні групи громадян, які об'єдналися на основі спільних інтересів та цінностей, зробили великий внесок у досягненні незалежності.

У Литві національне відродження почалось в 1987 році зі створення руху "Сайудіс", який вимагав повної незалежності від Радянського Союзу. Рух протестував проти планів радянської влади збудувати атомну електростанцію в Чернобилі на території Литви, що могло стати загрозою для місцевого населення. У 1988 році рух "Сайудіс" здійснив масовий національний страйк, який привів до прийняття закону про повну незалежність Литви від Радянського Союзу в 1990 році [22].

У Латвії, національний рух почався в 1986 році зі створення комітету "Перестройка", який вимагав реформ в Радянському Союзі та більшої автономії для Латвії. У 1988 році, було створено "Народний фронт Латвії", який об'єднав декілька рухів і став головним організатором демократичних реформ. У 1990 році Латвія проголосила повну незалежність від Радянського Союзу.

У Естонії головним символом громадського руху стала Республіканська Партія Естонії (РПЕ), заснована в 1988 році, яка виступала за відновлення національної незалежності та відновлення естонської конституції. Під час Великої війни за незалежність Естонії в 1991 році, РПЕ була ключовим гравцем в політичному процесі, який призвів до повного відокремлення країни від СРСР [8, с. 362-364]. Після досягнення незалежності, Естонія провела широкі реформи, що зробили її однією з найбільш інноваційних та прогресивних країн світу. Наприклад, у 2000 році створено електронну систему

© Ю. Р. Бітель, 2023

голосування, що зробило процес виборів більш прозорим та доступним для всіх.

За останні роки країни Балтії досягли значних успіхів у розвитку цього сектору, зокрема, у створенні різноманітних громадських організацій, вільних ЗМІ та інших інституцій, які здатні впливати на політику та демократію в цих країнах. Однак, не дивлячись на досягнення, країни Балтії зіштовхуються з проблемами у розвитку громадянського суспільства. Наприклад, у Латвії та Литві досі існують проблеми з корупцією та недостатньою транспарентністю влади, що обмежує вплив громадянського суспільства на політичну систему. У Естонії дієвість громадянського суспільства залежить від з рівня економічного розвитку країни, адже більша частина громадських організацій фінансується з приватних джерел. Також важливо зазначити, що у країнах Балтії існує різний рівень розвитку громадського суспільства, що впливає на його вплив на політичну систему країни.

Політична система країн Балтії та роль громадянського суспільства у її формуванні. Політична система країн Балтії – Естонії, Латвії та Литви – формувалася після досягнення незалежності від СРСР в 1990-х роках. Кожна з цих країн має свою власну конституцію та систему урядування. У всіх трьох країнах є парламент, який складається з однієї або двох палат, залежно від конституції. Парламент має законодавчу владу та відповідає за утворення уряду.

Уряд складається з прем'єр-міністра та міністрів, які керують міністерствами. Влада розділена між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, що забезпечує збалансованість та контроль.

Громадянське суспільство грало важливу роль у формуванні політичної системи країн Балтії. Громадські організації, політичні партії та рухи, профспілки, активні громадяни та інші групи відіграли важливу роль у боротьбі за національну свободу та створенні нової політичної системи. Громадське суспільство забезпечує громадський контроль за урядом, захист прав та інтересів громадян, сприяє соціальному та економічному розвитку. У цілому, політична система країн Балтії є демократичною та забезпечує громадянські свободи та права. Громадянське суспільство продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні та розвитку демократії та прав людини в країнах Балтії. Вони допомагають зміцнювати довіру між владою та громадянами, просувати соціальну справедливість та екологічність, та відстоювати права меншин.

Громадянське суспільство в країнах Балтії має значний вплив на політичну систему, зокрема, на формування громадської думки, розвиток громадських ініціатив та захист прав людини. Громадські організації здатні впливати на прийняття законів та рішень уряду, зокрема, шляхом публічних дебатів, створення петицій, проведення протестів та інших форм мирної активності.

Значна увага приділяється розвитку електронної демократії в країнах Балтії. Естонія, наприклад, є однією з найбільш розвинених країн у світі в галузі електронної демократії. Завдяки цьому механізму громадяни можуть голосувати, платити податки та виконувати інші дії онлайн. Це дозволяє забезпечити більшу доступність до політичної системи та залучення громадян до управління країною. Усі країни Балтії також прагнуть зміцнювати свої зв'язки з Європейським Союзом та НАТО [11]. Це дозволяє країнам Балтії забезпечувати свою національну безпеку та економічний розвиток, а також сприяти розвитку демократії та захисту прав людини.

У цілому, країни Балтії мають демократичні та прогресивні політичні системи, які забезпечують громадянські свободи та права. Роль громадського суспільства у їх формуванні та розвитку є великою, і воно продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні демократії та прав людини в країнах Балтії.

Порівняльний аналіз ролі громадянського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії. Громадянське суспільство визначається як сукупність організацій та інституцій, що діють поза державним сектором і спрямовані на захист прав і свобод громадян, а також забезпечення їх участі у процесах прийняття рішень. У країнах Балтії – Латвії, Литві та Естонії – громадянське суспільство відіграло важливу роль у формуванні та розвитку демократичної політичної системи [21, с. 280].

У період після отримання незалежності від СРСР в 1991 році, країни Балтії стали здійснювати реформи в політичній, економічній та соціальній сферах. Громадянське суспільство стало ключовим актором у забезпеченні здійснення цих реформ та зміцненні демократичних інститутів.

У Латвії громадянське суспільство було визнано важливим фактором у формуванні демократичної системи. Організації, що займаються захистом прав людини та розвитком громадянського суспільства, були задіяні в роботі низки парламентських комісій та конституційних реформ.

У Литві громадянське суспільство відіграло важливу роль у розвитку медіа-свободи та захисті прав журналістів. Наприклад, організації, такі як "Репортери без кордонів" та Литовська асоціація журналістів, активно боролися за право на свободу слова та вільний доступ до інформації [17, с. 842].

У Естонії громадянське суспільство відіграло важливу роль у підтримці реформ в економічній

сфері та впровадженні інноваційних технологій. Організації, такі як Естонська асоціація інформаційних технологій та "Startup Estonia", сприяли розвитку IT-галузі та підтримці стартапів.

У кожній з країн Балтії громадянське суспільство допомагало зміцнювати демократичні інститути та гарантувати права і свободи громадян. За допомогою громадських об'єднань, волонтерів, активістів, профспілок та інших організацій, громадянське суспільство стало важливим гравцем у формуванні політичної системи та забезпеченні ефективного взаємодії між громадянами та державою.

Однак, водночас, в країнах Балтії, як і в інших країнах, громадянське суспільство зустрічається з різними викликами та перешкодами. Наприклад, деякі організації стикаються з фінансовими труднощами, відсутністю підтримки влади та інших обмежень. Тому важливо продовжувати діяльність та забезпечувати розвиток громадянського суспільства як ключового елементу демократичної політичної системи.

Громадянське суспільство відіграє важливу роль у формуванні та розвитку демократичної політичної системи країн Балтії [24]. Через співпрацю з державою та іншими громадськими організаціями, громадянське суспільство допомагає забезпечувати гарантії прав і свобод громадян, підвищити якість життя та розвивати економіку країн. За останні роки громадянське суспільство Балтії стало значно сильнішим та впливовішим, що дозволило зміцнити демократію в регіоні.

Загалом, роль громадянського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії є надзвичайно важливою. Завдяки активності та ініціативності громадських організацій та активістів, вдалося розширити простір громадської участі та зміцнити демократію в регіоні [10, с. 692–695]. Однак, щоб продовжувати розвивати громадянське суспільство, необхідна подальша підтримка від держави та інших організацій, а також активна участь громадян у процесах прийняття рішень.

Також важливо зазначити, що роль громадянського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії є лише одним з факторів, які впливають на демократію в регіоні. Інші чинники, такі як економічний розвиток, стабільність у суспільстві, правова держава та інші, також мають велике значення для зміцнення демократії та розвитку країн Балтії.

Можна стверджувати, що громадянське суспільство грає ключову роль у формуванні політичної системи країн Балтії. За допомогою активної участі та ініціативності громадських організацій та активістів, вдалося забезпечити зміцнення демократії та підвищення якості життя громадян в регіоні. Однак, для того, щоб продовжувати розвивати громадянське суспільство та забезпечити стабільність та розвиток країн Балтії, необхідна подальша підтримка від держави та інших організацій, а також активна участь громадян у процесах прийняття рішень.

Окрім того, важливо пам'ятати, що кожна країна має свої власні особливості та проблеми, які можуть впливати на роль громадянського суспільства. Наприклад, Литва, Естонія та Латвія мають різні історії, культури та політичні системи, що може відображатися на їхніх громадських організаціях та рівні громадської активності.

Висновки. У країнах Балтії громадянське суспільство має важливу роль у формуванні політичної системи. Вплив громадського суспільства на політичний процес може бути різним у кожній з країн. Проте, порівняльний аналіз показує, що у всіх трьох країнах громадське суспільство має значний вплив на формування громадської думки та здатне забезпечити підтримку політичних партій та кандидатів на виборах.

У Латвії та Литві громадське суспільство має більший вплив на прийняття рішень владою, ніж у Естонії. У Латвії діє Рада громадського сектору, яка є консультативним органом уряду з питань громадського суспільства. У Литві діє Рада громадського суспільства, яка також є консультативним органом уряду та має право вносити пропозиції до законодавства. У Естонії таких органів немає, але громадські організації активно працюють у галузі прав людини, екології та соціальних питань.

Однак, необхідно зазначити, що роль громадського суспільства у політичній системі країн Балтії може бути обмежена. У деяких випадках влада може ігнорувати голос громадськості та приймати рішення без її згоди. Також, існують певні проблеми у взаємодії між громадським суспільством та владою, такі як недостатній доступ до інформації, недостатня увага до думки громадськості та відсутність ефективного механізму взаємодії.

Громадське суспільство має важливу роль у формуванні політичної системи країн Балтії. Його вплив на прийняття рішень владою може бути різним, але в загальному, громадське суспільство може забезпечити підтримку політичних партій та кандидатів на виборах, а також забезпечити контроль за діяльністю влади та захист прав та інтересів громадян.

Таким чином, порівняльний аналіз ролі громадського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії показав, що вплив громадського суспільства на політичний процес є важливим, але може бути обмеженим. Для того, щоб громадське суспільство могло максимально впливати на політичну систему, необхідно забезпечити йому підтримку та захист прав та свобод, а також незалежність від влади та доступ до інформації.

Важливо відзначити, що порівняльний аналіз ролі громадського суспільства в країнах Балтії може бути корисним для інших країн, які також прагнуть розвивати своє громадянське суспільство та політичну систему. Результати дослідження можуть бути використані для вивчення та аналізу ролі громадського суспільства в інших країнах та для розробки рекомендацій щодо політичних реформ.

Крім того, результати дослідження можуть бути корисними для громадських організацій та активістів, які працюють над розвитком громадянського суспільства та зміцненням демократії. Вони можуть використати знання про роль громадського суспільства в країнах Балтії для підвищення своєї ефективності та впливу на політичний процес.

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що громадське суспільство має важливу роль у формуванні політичної системи країн Балтії. Хоча вплив громадського суспільства може бути різним у кожній з цих країн, він є важливим чинником для забезпечення демократії та захисту прав та інтересів громадян. Розвиток громадського суспільства та зміцнення демократії є невід'ємною складовою процесу політичних реформ в країнах Балтії та всієї світу.

Література

1. Баженов, Є. В. Громадянське суспільство як чинник демократії в Балтійських країнах: порівняльний аналіз. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 3. С. 79-87.
2. Іщенко, О. М. Громадянське суспільство в країнах Балтії: історія, сьогодення, перспективи. *Балканський архів*. 2018. № 21. С. 53-67.
3. Кравченко І. Громадянське суспільство та демократія в країнах Балтії. *Політичний менеджмент*. 2019. № 2. С. 25-31.
4. Павлюк, Р. Громадське суспільство в країнах Балтії: історія розвитку та сучасний стан. *Громадське право*. 2018. № 6. С. 69-77.
5. Beichelt T., Kasekamp A. The role of civil society in the Baltic states: Resistance and cooperation. Routledge. 2018.
6. Berndtson E., Sundberg J. Civil society and authoritarianism in the third world: A Finnish-Indonesian comparison. Routledge. 2016.
7. Gud inskas L. Civil society and democratic consolidation in post-communist Lithuania. Communist and Post-Communist Studies. 2015. № 48(1). P. 75-83.
8. Jakubiak M. A. Civil society in the Baltic states: An overview. *Journal of Baltic Studies*. 2017. № 48(3). P. 353–375.
9. Krastev I. The Balkans and the Baltic states: Two worlds apart. *Journal of Democracy*. 2015. № 26(1). P. 143-149.
10. Meleshevich A. Civil society and democratization in the Baltic states: A comparative perspective. *Europe-Asia Studies*. 2018. № 68(4). P. 686-707.
11. Meleshevich A. Democratization and civil society in the post-Soviet world: Eurasia and the Baltic states. Routledge.2018.
12. Norkus Z. Post-Soviet civil society in the Baltic States: Comparing national and transnational features. *Journal of Baltic Studies*. 2017. № 48(3). P. 319-337.
13. O'Connor K., Hillebrand E. Russia's turn to authoritarianism. Routledge. 2016.
14. Ostrauskaite R., Kepalas A. The role of civil society in the development of democracy in Lithuania: A historical perspective. *Journal of Baltic Studies*. 2019. № 50 (2). P. 171–193.
15. Panevezys J. The role of civil society in the democratization of Latvia: Challenges and opportunities. *Journal of Baltic Studies*. 2018. № 49(2). P. 251-269.
16. Ramonait A., Pavlovskis I. The role of civil society in the democratization of Estonia: A comparative perspective. *Journal of Baltic Studies*. 2019. № 50(4). P. 537-556.
17. Sikk A., Kasekamp A. Civil society and democratization in Estonia. *Democratization*. 2015. № 22(5). P. 838-858.
18. imkus A. Civil society and post-communist democratization in Lithuania: From mobilization to institutionalization. *Routledge*. 2016.
19. Smith G., Diamond L. Democracy, dictatorship, and term limits.Johns Hopkins University Press. 2019.
20. Tocci N. Civil society and the enlargement of the European Union. Routledge. 2018.
21. Troebst S. The Baltic states in the 21st century: On the way to Northern Europe or back to the East?. J*ournal of Baltic Studies*. 2015. № 46(3). P. 275-290.
22. Waller M. J. The Baltic states: The national self-determination of Estonia, Latvia and Lithuania. *Routledge*. 2018.
23. Wollmann H., Loughlin J. The Baltic States and their region: New Europe or Old?. *Routledge*. 2017.

Анотація

***Бітель Ю. Р.* Роль громадського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії: порівняльний аналіз.** – Стаття.

У даній статті йдеться про дослідження ролі громадського суспільства у формуванні політичної системи країн Балтії. У роботі здійснено порівняльний аналіз політичних процесів та ролі громадського суспільства в Естонії, Латвії та Литві. Досліджено вплив громадських організацій та інших форм громадської активності на формування політичної культури країн Балтії, на розвиток громадянського суспільства, демократії та правової держави. У контексті політичного розвитку Балтійських країн, громадське суспільство має важливу роль у формуванні та підтримці демократичних інститутів та принципів. Громадські організації та активісти здійснюють нагляд за діяльністю державних інститутів, вимагають транспарентності та відкритості владних структур, впливають на прийняття та реалізацію законів, стимулюють громадську участь у політичному процесі. Також, громадське суспільство виступає за захист прав людини та рівноправності, зокрема за права меншин, що є важливим аспектом для Балтійських країн, де існують значні етнічні меншини.

У роботі детально проаналізовано історичний контекст розвитку громадського руху в країнах Балтії та його взаємодію з політичною системою. Визначено, які головні проблеми виникали на шляху формування громадського суспільства в країнах Балтії та як вони були подолані. Досліджено вплив громадських організацій на процеси політичної стабільності, боротьбу з корупцією та кримінальною діяльністю. Варто зазначити, що громадське суспільство Балтійських країн знаходиться в постійному процесі формування та розвитку, адже ці країни ще не мають стабільної та досконалої демократичної традиції.

Отримані результати дозволили зробити висновки про важливість громадського суспільства для формування демократичної та правової держави в країнах Балтії. Робота може бути корисною для дослідників, студентів та всіх, хто цікавиться політичною культурою та процесами розвитку громадського суспільства.

Ключові слова: громадське суспільство, політична система, демократія, політична участь, громадські організації.

Summary

Bitel Yu. R. **The role of civil society in the formation of the political system of the Baltic countries: a comparative analysis.** – Article.

This annotation is dedicated to the study of the role of civil society in shaping the political system of the Baltic countries. A comparative analysis of political processes and the role of civil society in Estonia, Latvia, and Lithuania was conducted in the research. The impact of civil organizations and other forms of civic activity on the formation of political culture in the Baltic countries, the development of civil society, democracy, and the rule of law were explored. In the context of political development in the Baltic countries, civil society plays an important role in shaping and supporting democratic institutions and principles. Civil organizations and activists monitor the activities of state institutions, demand transparency and openness from government structures, influence the adoption and implementation of laws, and stimulate public participation in the political process.

The paper provides a detailed analysis of the historical context of the development of the civil movement in the Baltic countries and its interaction with the political system. The main problems that arose in the formation of civil society in the Baltic countries and how they were overcome were identified. The author of the paper conducted an analysis of the most important events and reforms that took place in the Baltic countries after they gained independence from the Soviet Union. The impact of civil organizations on political stability, the fight against corruption, and criminal activity were studied.

The results obtained allowed for conclusions to be made about the importance of civil society for the formation of democratic and rule-of-law states in the Baltic countries. This paper can be useful for researchers, students, and anyone interested in political culture and the development of civil society.

Key words: public society, political system, democracy, political participation, public organizations.

UDC 32.019.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.28

N. Yu. Horbenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3691-9268
PhD Student at the Political Science Department
Taras Shevchenko National University of Kyiv

POLITICAL DISCOURSE: DEFINITION, FEATURES AND FUNCTIONS

Problem statement. Discourse is a polysemantic and controversial term. Despite being studied for almost half a century, it remains relevant due to its interdisciplinary nature and lack of clear definition. This concept is studied by various disciplines such as linguistics, pedagogy, anthropology, psychology, philosophy, sociology, logic, jurisprudence, ethnography, computational linguistics and artificial intelligence, political science, and others.

Discourse is a complex communicative phenomenon with various features related to linguistic product, context, genre, ideology, and according to a broad approach, culture, social community, and historical period. The broad approach to studying discourse in linguistics is explained by its multidisciplinarity and synthesis of cognitive and communicative approaches.

The lack of a single approach to the study of discourse and its research methodology confirms that this topic remains relevant.

Analysis of recent research and publications. Classic works in discourse theory include those by M. Foucault, J. Butler, E. Said, E. Laclau, J. Derrida, A. Gramsci and P. Bourdieu. These authors studied discourse and analyzed how it shapes our social reality and affects power structures. In their works, they explored various aspects of discourse, such as its relationship with power, the structure of identity, language issues, and the definition of social norms and values. These authors' works are important for understanding how discourse affects our social reality and are classics in the field of discourse theory.

Among Ukrainian scientists, S. Sokolovska, I. Vilchynska, N. Shevchuk, L. Lukina, and H. Vusyk are studying political discourse, its peculiarities, directions and development prospects. N. Lutianska, M. Kostenko, O. Semotiuk, and P. Makarevych are Ukrainian scientists who study political media discourse, its typological and structural-organizational features, significance, and prospects. Authors emphasize that the study of political media discourse is crucial in modern society, where information is a driving force. Media discourse is the primary form of political discourse, as it influences public opinion and helps shape the conceptual worldview.

The purpose of this article is to study political discourse, examine approaches to its definition, identify its peculiarities, generalize the functions of political discourse, as well as determine the significance and role of political media discourse.

Presentation of the main content. The theory of political discourse was developed by such scholars as M. Foucault, R. Barthes, J. Habermas, and T. A. van Dijk. Their works on this issue are considered classics. In 1952, Z. Harris first used the term "discourse" as an independent term in his article "Discourse Analysis". He defined discourse as a sequence of sentences spoken or written by a person or group of people in a certain situation [15, p. 12].

In the 1960s, Michel Foucault used the teachings of Emile Benveniste to develop his own vision of the purpose and goals of discourse analysis. The French school of discourse analysis regards discourse as oral or written language; a complex process or result of linguistic activity, a specific type of expression characteristic of a particular social-political group or epoch.

Roland Barthes, as a proponent of semiotic theory, investigated various types of discourses, such as history, medicine, customs, myths, fashion, advertising, and mass-produced objects. He believed that discourse consists of social signs that have socially significant meanings and mythological content [1, p. 457]. Not only words but also images and objects can convey important semantic meanings.

Jurgen Habermas connected discourse to the theory of social action and the problem of social legitimacy, highlighting communicative action as an ideal communicative model, where free and consensus-oriented communication plays a key role in achieving agreement in the process of dialogue [8, p. 21–22].

For understanding the concept of "discourse", the research of Teun A. van Dijk is important, who uses both broad and narrow understandings of the term. In the broad sense, discourse is a complex communicative event that takes place between a subject and an object in certain contexts and may include verbal and non-verbal components. In the narrow sense, discourse is defined as a text or conversation that contains only verbal components and is the result of communicative action. Discourse is viewed as a finished product or a product that is in process and can be interpreted by recipients [2].

© N. Yu. Horbenko, 2023

This approach is complex and multifaceted. T. van Dijk views discourse as a combination of linguistic form, knowledge and action. This allows for the integration of two approaches to defining language: formal and functional. Advocates of the formal approach focus on linguistic units, ignoring social and contextual aspects, while advocates of the broader approach consider discourse in the context of language communication between people. It should be noted that the functional approach focuses on the study of political, social, and economic processes as discursive phenomena that function in a specific context. Discourse is seen as one of the primary forms of institutional functioning.

Currently, there is no single definition of the concept of discourse, but the majority of researchers understand it in a broad sense. This approach has become the basis for most scientific research on this topic. In general, discourse can be defined as a complex communicative event that includes extralinguistic factors and cannot exist without social, political, and cultural context. Interdisciplinarity is a characteristic of modern discourse analysis.

Political discourse reflects the interaction between individuals, society, and the state, which influences the recipients' perception of the world. Taking into account the various approaches to defining discourse, the following characteristics can be identified: communicativeness; the presence of political actors; concentration on important social and political issues; and a high level of language culture, which allows for achieving agreement through reasoned expression, discussion, and coordination of different views [9, p.220]. Since discourse is a complex communicative phenomenon that includes the addressee and the addressee, context and situation, it depends on the goal set by political actors, political culture, and the professional level of political actors.

According to E. Coseriu, language itself has political implications. Language that serves as a sign of solidarity with the rest of society can be an important tool for establishing political restraint, economic or social discrimination [5, p. 35].

Political discourse has its own characteristics, including the use of specific vocabulary, structure, and discourse realization. The main goal of political discourse is to persuade people of the correctness of certain actions or evaluations, rather than simply describing events. To achieve this goal, political discourse must stimulate the recipient to take certain actions [3, p. 127].

The effectiveness of political discourse is determined by how well its symbols correspond to the mass consciousness and values of the recipients [5, p. 37]. However, persuasion does not always look like logical argumentation, as politicians can use various linguistic devices.

To successfully influence the audience, interesting references must be created, interpreted appropriately, and reach the irrational perception of information and change the recipient's behavioral stereotype. In democratic political discourse, it is important to adhere to informativeness, rationality, clarity, logical argumentation and dialogicity [7, p. 39].

The functions of political discourse, like the concept itself, are a subject of discussion. By summarizing different approaches, four main functions can be distinguished: instrumental, informational, persuasive, and prognostic.

The instrumental function of political discourse refers to its use as a tool of political power. This function comprises seven elements: social control, legitimization of power, reproduction of power, social orientation, social solidarity and differentiation, agonistic and actional functions. Their influence includes control over public opinion; justification of decisions regarding the distribution of power and resources; creating support for those in power; shaping perceptions of political reality in society; promoting integration or separation of different social groups; activating and coordinating social conflicts, expressing disagreement and protest against the actions of those in power; and implementing policy through mobilizing and "narcotizing" the population [12, p. 50-51].

The informational function of political discourse is necessary to fulfill the instrumental function. It is ensured through the interaction between the media and political actors. Most citizens form their perceptions of the political situation based on information they receive from the media, rather than their own direct experience in politics, since most of them do not engage in politics directly [10, p. 214]. The dissemination of information about the political sphere helps citizens to be informed and form their perceptions of political reality.

Political discourse includes three directions of implementing the informational function: dissemination of information, setting the agenda, and projection into the future and past [14, p. 198]. They form the information field of political discourse.

Political discourse is also defined as institutional communication that uses professionally-oriented signs, has its own lexicon, phraseology and paremiology [12, p. 60]. The next function of political discourse is persuasive, which involves influencing the addressee. Political discourse has a strong impact on shaping people's thoughts and beliefs. The function of persuasion is most pronounced in political speeches, parliamentary debates, party programs, and propaganda materials, where it is important not only to provide information but also to convince listeners, evoke certain intentions and trust in oneself, exert emotional and intellectual influence on society's thoughts about certain phenomena or events, call for action,

and shape the necessary thoughts and values for convincing the public.

The predictive function of political discourse is based on the analysis of past events and experience, which can predict the trends in the future development of political processes. This function guarantees the preservation and reproduction of power relations in forms that correspond to a specific type of power. Political discourse provides a connection between the past, present, and future, shapes relationships in society, and determines the dynamics of political processes.

Thus, political discourse is a complex communicative phenomenon mediated by certain sociocultural customs, whose purpose is to achieve political goals. The main features of political discourse include a comprehensive reflection of the interaction between human beings and society, a focus on public consciousness, subjective correlation with participants, concentration on the future, polemicality, mediated nature of the political experience of the majority of citizens, fideistic features, theatricality and the use of formal means.

Political discourse is a complex expression of all interactions between individuals and society, which depends on the level of societal development and reflects the discourse of power and its policies. It also plays an important role in shaping social interests, and mass communication is a key element in implementing political communication strategies.

The specificity of political discourse lies in its direction towards implementing policies and achieving political goals. Therefore, it is very important to shape the thoughts, values, and evaluations that are necessary for those who construct discourse within society [3, p. 128]. This is often done by appealing to people's emotions rather than their reason, using authorities, traditions, historical examples, and cultural norms. Political discourse is often accompanied by emotional expressions. Since it covers all spheres of political life in society, political discourse can be a dangerous tool of influence.

Political discourse has not only a substantive but also an essential meaning, as it reflects not only reality but also a certain group or groups of people. Different communication participants are reflected differently in the discourse: communicative forms generate their content. Political discourse depends on who is speaking and who is listening, the communicative intentions of the speaker, and the results of the influence on the addressee. The conversational discourse consists of five stages: establishing linguistic contact, introducing the topic, confirming the topic, changing topics and roles, and completing the communicative act [11, p. 429].

The peculiarity of political discourse is that it is directed towards the future context, which cannot be easily and immediately refuted.

Political discourse involves active use of polemics, which can manifest in an attempt to negatively influence a political opponent and convince the public of the advantages of one's own values and views. This can lead to various interpretations among supporters of different perspectives of terms such as "democracy", "freedom", "equality" and so on.

Most people obtain their political experience through group or mass communication, and therefore reality is perceived indirectly through communicative intermediaries and their informational products. This information is interpreted as a plausible picture of the world that reflects reality, but with a mediated point of view.

Fideistic features are linked to the previous feature [3, p. 128], which is the mediated political experience of most people through group or mass communication. In political discourse, an irrational approach to persuasion is often used, based on appeals to emotions and the subconscious rather than reason and logical thinking.

Theatricality of political discourse consists in the fact that the people act as spectators, and not just as direct addressees, and perceive political events as a show intended for them [13]. The presence of the spectators-addressees consciously or unconsciously affects the communicative behavior of politicians, their strategy, and language choices, as they always remember their audience and seek to evoke an emotional reaction from viewers and gain recognition.

In considering political discourse in a broad sense, including both institutional and non-institutional forms of communication, it can be classified according to genre characteristics. The main genres in political discourse are those that best correspond to its purpose – the struggle for power. In peripheral genres, the function of the struggle for power intersects with the functions of other types of discourse in one text. Six types of political discourse are distinguished:

– Institutional political discourse, which includes parliamentary debates, pre-election campaigning, and official speeches;

– Media political discourse, which includes analytical articles, stories, blogs, and reports disseminated through the press, radio, television, and the internet;

– Official business political discourse (texts for government officials);

– Texts created by citizens (letters, appeals to politicians, government agencies, and the mass media);

– Artistic works dedicated to politics (political detective stories, poetry, memoirs);

– Texts of scientific works, the object of research of which is the political sphere [4, p. 474–475].

Studying media political discourse has become very important in modern society where information is a driving force. Media discourse is the main type of political discourse, as it influences public opinion and helps shape the conceptual picture of the world [6, p. 139].

Today, political communication is not limited to the simple use of mass media as a means of transmitting information. Media have actually become the main environment for its existence [9, p. 220]. A special role in political discourse belongs to media discourse, which acts as the main channel and environment for political communication. Therefore, it can be argued that there is a tendency for the role of media discourse in political discourse to grow, and for media and political fields to merge.

Media discourse transforms politics into a symbolic and ideological construct, thanks to its ability to virtualize political reality. This virtual image becomes part of the symbolic field of politics and affects the political consciousness of society. Often, the media reality transmitted through mass media is more attractive to citizens than the reality of their empirical political experience.

Conclusions. Political discourse is a polysemous and controversial term. Interdisciplinarity is a characteristic of modern discourse analysis. Discourse is defined as a complex communicative event that includes extralinguistic factors and cannot exist without social, political, and cultural context. In the political and social context, discourse is considered a social dialogue that takes place through social institutions between individuals, groups, and organizations, as well as institutions that participate in the dialogue. Thus, the main feature of political discourse is that it is an expression of the whole complex of relationships between people, society, and the state, and therefore influences the formation of recipients' worldview.

The question of the functions of political discourse also raises debates. However, by summarizing various approaches to their definition, four main functions can be distinguished: instrumental, informational, persuasive and prognostic.

Considering the types of political discourse, it is worth emphasizing that political media discourse plays an increasingly important role today. With the development of the information political environment, the governing potential of media discourse significantly increases. It is a governing resource that operates in the media-communicative political environment and is engaged in the production of virtual political products.

References

1. Барт Р. Статьи по семиотике культуры. Москва: Издательство им. Сабашниковых, 2003. 512 с.

2. Ван Дейк Т. К определению дискурса. 1999. URL : http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm (дата звернення: 02.04.2023).

3. Волобуев К. В. Политический дискурс: его стратегия, тактика и функции. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2015. № 6. С. 127–129.

4. Дедушкина Т. А. Жанровое пространство политического дискурса. *Studia Linguistica*. 2011. № 5. С. 472–477.

5. Демьянков В. Политический дискурс как предмет политологической филологии.*Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования*. 2002. № 3. С. 32–43.

6. Лютянська Н. І. Мас-медійний дискурс: типологічні та структурно-організаційні особливості. *Філологічні науки*. 2004. № 2. Р. 136–141.

7. Никифорова О. Политический дискурс, политическая коммуникация и СМИ. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2014. С. 36–41.

8. Русакова О. Ф. Основные теоретико-методологические подходы к интерпретации дискурса. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2007. № 7. С. 5–34.

9. Сулина О. В. Политический медиадискурс как элемент дискурсивного пространства сулина. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Филология. Журналистика*. 2014. № 1. С. 217–222.

10. Чекменев Д. С. Функции общественно-политического дискурса. *Университетские чтения*. 2016. С. 212–217.

11. Шарапановська Ю. В. Теоретичні засади аналізу політичного дискурсу. *Молодий вчений*. 2016. № 4. С. 428–431.

12. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Москва: Гнозис. 2004. 326 с.

13. Шейгал Е. И. Театральность политического дискурса. *Единицы языка и их функционирование*. URL: http://www.philology.ru/linguistics1/sheygal-00.htm (дата звернення: 02.04.2023).

14. Graber D. Political Languages. *Handbook of Political Communication*. London. 1981. № 14. P. 1–30.

15. Harris Z. Discourse Analysis. *Papers on Syntax. Synthese Language Library*. 1981. № 14. P. 1–30.

Summary

Horbenko N. Yu. **Political discourse: definition, features and functions.** – Article.

The article focuses on the political discourse, which, despite being the subject of study for many sciences, lacks a single approach to definition. The paper examines two approaches to defining discourse: narrow and broad. The broad approach is the basis for most contemporary research on political discourse. The article proposes a definition of discourse as a complex communicative event that includes extralinguistic factors and cannot occur outside social, political, and cultural contexts. Political discourse is an expression of the entire complex of relationships between a person, society and the state, and thus influences the formation of the recipients' picture of the world. Since political discourse is a complex

communicative phenomenon that involves both the addresser and addressee, context and situation, factors that may affect it are identified, such as the goal set by political actors, political culture and the professional level of politicians.

The article states that the specificity of political discourse lies in its orientation towards policy implementation and achieving political goals. Thus, based on the definition and functions of political discourse, the main features of political discourse are identified. Among the most important characteristics of political discourse are a comprehensive reflection of the interaction between the individual and society, orientation towards public consciousness, subjective correlation with the participants, focus on the future, polemics, mediated nature of political experience of the majority of citizens, fideistic features, theatricality and the use of formal means.

Special attention is paid to media political discourse. Today, this type of political discourse plays a very important role in modern society, as it influences public opinion and helps to shape the conceptual worldview.

Key words: political discourse, political communication, political power, politics, language.

Анотація

Горбенко Н. Ю. **Політичний дискурс: сутність, особливості та функції.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню політичного дискурсу, який попри те, що є об'єктом дослідження багатьох наук, не має єдиного підходу до визначення. У статті розглядається два підходи до визначення дискурсу: вузький та широкий. Зазначається, що саме широкий підхід ліг в основу більшості сучасних досліджень, присвячених політичному дискурсу. Запропоноване власне визначення дискурсу, що тлумачить його як складну комунікативну подію, яка включає в себе екстралінгвістичні фактори та не може відбуватись поза соціальним, політичним і культурним контекстами. Gолітичний дискурс є вираженням усього комплексу взаємовідносин між людиною, суспільством і державою, а отже, впливає на формування картини світу реципієнтів. Оскільки політичний дискурс є складним комунікативним явищем, яке включає адресата та адресанта, контекст та ситуацію, виділяються такі фактори, що можуть на нього впливати: мета, яку ставлять політичні актори; політичної культура та професійний рівень політичних діячів.

Ефективність політичного дискурсу залежить від того, наскільки його символи відповідають масовій свідомості та цінностям адресатів. Наголошується на тому, що переконання не завжди мають форму логічної аргументації, адже часто політики використовують різні мовні прийоми. Зазначається, що логічність і раціональність аргументації, а також діалогічність – надзвичайно важливі для демократичного політичного дискурсу.

Узагальнено функції політичного дискурсу та виділено чотири основні функції інструментальну, інформаційну, персуазивну та прогностичну. Зазначається, що специфікою політичного дискурсу є спрямованість на здійснення політики та досягнення політичних цілей. Таким чином, базуючись на визначенні та функціях політичного дискурсу, виділено основні риси політичного дискурсу. Серед найважливіших особливостей політичного дискурсу називають комплексне відображення взаємодії між людиною та суспільством, спрямованість на громадську свідомість, суб'єктна співвідносність з учасниками, зосередженість на майбутньому, полемічність, опосередкований характер політичного досвіду більшості громадян, фідеїстичність, театральність та використання формальних засобів.

Окрему увагу приділено медійному політичного дискурсу. Сьогодні саме цей вид політичного дискурсу відіграє дуже важливу роль в сучасному суспільстві,оскільки впливає на громадську думку та допомагає формувати концептуальну картину світу.

Ключові слова: політичний дискурс, політична комунікація, політична влада, політика, мова.

УДК 321.172:352.07]:340.134(477)]:355.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.29

Н. В. Горло
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0872-9333
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології
Запорізького національного університету

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Реформу децентралізації влади часто називають однією з найуспішніших реформ України. 1 квітня 2014 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 333-р було схвалено Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Реформа децентралізації влади була однією реформ, позначених як першочергові для виконання у Стратегії сталого розвитку «Україна 2020». Починаючи з 2014 року реформа продемонструвала гарні результати: відбулася якісна трансформація адміністративно-територіальної системи (на місцевому рівні управління утворено об'єднані територіальні громади, укрупнено райони, оптимізовано функції органів управління на місцевому і регіональному рівнях: передано повноваження і фінансові ресурси від державної влади до органів місцевого самоврядування (ОМС), проведена успішна фінансова децентралізація. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 року, безумовно, позначилося на розвитку реформи, але не зупинило її реалізацію. Воєнний час поставив перед органами місцевого самоврядування та органами державної влади виклики, на які необхідно оперативно реагувати і тим самим підтверджувати свою дієздатність. Саме тому реформа не стала «на паузу», навпаки, на сучасному етапі реформовані органи влади на різних рівнях управління відпрацьовують свою здатність керувати суспільними процесами в кризових умовах. А враховуючи те, що реформа закріплює європейський вектор України, її продовження є винятково важливою справою як у воєнний, так і післявоєнний період, тож вже зараз проводиться робота щодо оптимізації нормативного забезпечення реформи, налагодження контактів із зарубіжними партнерами тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реформа децентралізації влади є предметом пильної уваги представників різних суспільних наук: державного управління, політології, правознавства, економіки, соціології. Питанням функціонування органів місцевого самоврядування в умовах повномасштабного вторгнення росії присвячені роботи В. Борщевського, Т. Губи, Т. Лукері, Є. Матвєєва, А. Миколюка, В. Орлянського та інших. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу» (2023 р.) ґрунтовно проаналізовано особливості функціонування територіальних громад тилу, прифронтової зони й тимчасово окупованих територій, а також деокупованих громад. Інформація про функціонування органів управління на місцевому та регіональному рівнях досить повно висвітлюється на офіційних сторінках органів влади різного рівня та у засобах масової інформації. Враховуючи, що реформа децентралізації влади досліджується в динаміці, вважаємо, що висвітлення поточного стану реформи є вкрай актуальним науковим завданням.

Мета роботи полягає у дослідженні особливостей реалізації реформи децентралізації влади в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року в Україні було введено воєнний стан. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015 р.) органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, названим законом та іншими законами України. У межах територій територіальних громад можуть бути утворені військові адміністрації населених пунктів у випадку, якщо сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження [1]. У зв'язку зі створенням військових адміністрацій виокремлюють принаймні три режими взаємодії органів місцевого самоврядування (ОМС) із військовими адміністраціями в роботі різних громад: 1) заміщення ОМС військовою адміністрацією; 2) спільне управління громадою з боку ОМС і ВА; 3) розширені повноваження ОМС із частковим підпорядкуванням військовій адміністрації вищого рівня. Застосування того чи іншого режиму залежить від конкретних умов життя громади [2, с. 45]. Одразу на порядку денному постало питання про розвиток територіальних громад в умовах війни, яке стосувалося ступеня самостійності влади об'єднаних територіальних громад у прийнятті рішень. У цьому питанні не було одностайності: наводи-

© Н. В. Горло, 2023

лися аргументи на користь побудови доволі жорсткої централізованої владної вертикалі (за аналогією з військовою ієрархією) та обґрунтування необхідності збереження реальної самостійності територіальних громад в управлінні власним економічним потенціалом і людським капіталом задля їх максимально ефективного використання [3]. У кризових умовах громади, маючи ресурси та право на автономію, показали свою здатність впоратися з проблемами, що виникли.

Громади у різних регіонах України, у тому числі ті, що функціонують на тимчасово окупованих територіях, керуються низкою нормативних актів та рекомендацій. Офіс Президента України, Уряд, Верховна Рада України, РНБО та інші центральні органи виконавчої влади, Офіс підтримки реформ приймають оперативні рішення щодо функціонування суспільства. Вагома роль належить Офісу підтримки реформ, який проводить роз'яснювальну роботу щодо функціонування бюджетної сфери територіальних громад у період воєнного стану. Надаються рекомендації щодо організації роботи громади в умовах війни та роз'яснення щодо того, як здійснювати регулювання за такими напрямами, як: місцевий бюджет, допомога війську, адміністративні, освітні, медичні, соціальні послуги, допомога ВПО, майно, трудові відносини, земельні питання та інші. Наприклад, були розширені повноваження голів територіальних громад у питанні перерозподілу бюджетних коштів для військових потреб. Не менш важливим є питання функціонування влади в умовах окупації, зокрема, надають роз'яснення щодо колабораційної діяльності і дають рекомендації стосовно організації роботи органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

Робота органів місцевої влади в умовах воєнного стану здійснюється за багатьма напрямами: евакуація жителів ОТГ, прийом переселенців, забезпечення їх базових потреб, робота з волонтерами тощо. Заохочується співробітництво громад. Асоціація ОТГ в березні 2022 року започаткувала благодійну ініціативу «Громади – громадам» з метою надання адресної підтримки і допомоги селам, селищам та містам, жителі та захисники яких найбільше цього потребують. До ініціативи доєдналися більше 200 громад [4].

У цілому можна стверджувати, що досвід функціонування громад у період повномасштабної війни засвідчує як достатню самостійність громад у питанні прийняття важливих рішень, так і правомірність контролю усіх місцевих процесів з боку центральної влади, що цілком виправдане в умовах війни. На думку А. Миколюка, децентралізована система дозволяє в повному обсязі реалізувати інтереси населення через функції та повноваження місцевої влади [5, с. 69].

Окремо стоїть питання відновлення влади на деокупованих територіях. Місцева та регіональна влада там стикається з новими викликами, серед яких відновлення господарських процесів, відбудова пошкодженого житла. Актуальним залишається питання безпеки людей. Т. Лукеря називає три умови, за яких відбудеться відновлення функціонування місцевого самоврядування на деокупованих територіях: 1) залученість правоохоронних органів для виявлення і розслідування серед представників ОМС осіб, які мають підозри співпраці з ворогом, тобто розслідування фактів колабораційної діяльності; 2) наявність кворуму та здатність ухвалювати рішення. Мається на увазі наявність представників ОМС, які здатні виконувати свої повноваження на деокупованій території, а не перебувають за межами громади, області, країни, зникли безвісти або були викрадені, або ж вони несуть кримінальну відповідальність; 3) проведення виборів. Але, як підкреслює дослідниця, в умовах воєнного стану організація і проведення виборів заборонені законом, тож альтернативою для відновлення управління на місцях є утворення військових адміністрацій на період воєнного стану [6].

Нові реалії викликали потребу у вдосконаленні нормативно-правової бази, зокрема, розробці засад державної регіональної політики відповідно до умов воєнного стану та політики відновлення регіонів і територій. 9 липня 2022 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», у який внесено положення про необхідність розробки стратегії розвитку територіальних громад з врахуванням пріоритетів, визначених Державною стратегією регіонального розвитку України та відповідними регіональними стратегіями розвитку. Таким чином запроваджується трирівнева система стратегічного планування у державі. Для планування відновлення та стимулювання розвитку регіонів та територій передбачене виокремлення чотирьох функціональних типів територій: 1) території відновлення; 2) регіональні полюси зростання; 3) території з особливими умовами для розвитку; 4) території сталого розвитку [7]. Диференціація територій відбувається в залежності від їхніх соціальних, просторових, екологічних, економічних, безпекових та інших особливостей.

Крім того, нагальними є законодавчі зміни щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Задля цього проводяться консультації і наради за участі представників ОМС. Громадська організація «ДЕСПРО» за підтримки Проєкту USAID «ГОВЕРЛА» організує круглі столи задля обговорення нормативного забез-

печення реформи. Так, у січні 2023 року було проведене опитування представників органів місцевого самоврядування з метою дізнатися їх думку про необхідні законодавчі ініціативи на 2023 рік. В опитуванні взяли участь 354 респонденти з 310 територіальних громад (з них 33% – міських; 38% – селищних та 29% – сільських) з 24 областей України. Було визначено низку пріоритетних для прийняття у 2023 році законопроєктів, необхідних для ефективної роботи органів місцевого самоврядування і успішного продовження реформи. Серед них проєкт Закону України № 8056 «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у період дії воєнного стану» (його назвали 47% респондентів) та низка інших [8]. Результати дослідження були обговорені на Форумі «Децентралізація 2023. Законодавчий порядок денний в умовах війни», що відбувся наприкінці лютого 2023 року, а нагальні питання створення дорожньої карти нормативно-правового регулювання реформи піднімалися на круглому столі **«Пріоритети законодавчого порядку денного для підтримки децентралізаційної реформи» (23 березня 2023 року).**

У рамках реформи передбачається втілення заходів, запланованих раніше. Так, у 2023 році планується запровадження інституту префектів – посадових осіб, які здійснюватимуть адміністративний нагляд на місцях [9].

Про подальше впровадження реформи також свідчить посилення співпраці із закордонними партнерами. У цьому напрямі працює Міністерство розвитку громад і територій України. Так, у грудні 2022 року Міністерство у партнерстві з Програмою Ради Європи «Децентралізація і реформа публічної адміністрації в Україні» розробили **Методичні рекомендації щодо міжнародного муніципального партнерства**, що базуються на методології Ради Європи City to City Cooperation [10]. Про стан реформи децентралізації в Україні говорили 2 грудня 2022 року в Брюсселі, де відбувся 4-й випуск щорічних Форумів місцевих лідерів ЄС-Східного партнерства на тему «Як просувати реформу децентралізації та локалізувати порядок денний ЄС-Східне партнерство». Місцеві лідери провели багаторівневу дискусію щодо просування реформи децентралізації як наріжного каменю місцевої демократії, стабільності, розвитку та фундаментального стовпа для локалізації порядку денного ЄС-Східне партнерство. Цього року однією з головних тем була російська війна в Україні та поточна ситуація, що стрімко розвивається в регіоні, а також реформи децентралізації в Грузії, Молдові та Україні і необхідні інструменти для супроводу органів місцевого самоврядування та їх асоціацій, щоб переконатися, що успішний процес децентралізації не перерваний і триває [11].

Не менш важливим питанням у час війни є висвітлення перебігу і наслідків реформи для громадськості. Міністерство розвитку громад та територій України продовжило практику проведення Всеукраїнського конкурсу журналістських робіт «Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади», оголосивши конкурс і у 2022 році. Метою конкурсу є підвищення поінформованості населення України через регіональні ЗМІ про роль місцевого самоврядування у забезпеченні життєдіяльності населених пунктів під час війни та подолання її наслідків. Серед завдань конкурсу є заклик до представників регіональних ЗМІ висвітлювати інформацію про життя територіальних громад, роботу ОМС та їх взаємодію з місцевими органами виконавчої влади, громадськими організаціями, благодійними фондами, а також поширювати досвід територіальних громад щодо подолання шкоди, завданої країною-агресором [12]. Конкурс проводився за номінаціями: «Онлайн-публікація», «Стаття у друкованому ЗМІ», «Радіоматеріал», «Відеоматеріал». У листопаді 2022 року оголошені переможці конкурсу; у публікаціях переможців піднімалися питання налагодження роботи громад, у тому числі прифронтових, під час війни, підготовки житлово-комунального господарства до зимових умов та його відновлення у випадку руйнування, допомоги внутрішньо-переміщеним особам.

Отже, органи місцевого самоврядування та органи державного управління ефективно долають виклики, обумовлені війною. Звісно, це стало можливим і завдяки активізації участі громадян у суспільних процесах, зокрема, у волонтерському русі. Високу оцінку діяльності волонтерського руху дає Лорен Ван Метре, який вважає, що громадянське суспільство також відіграло вирішальну роль у підтримці органів місцевого самоврядування в Україні, які отримали більше повноважень з 2014 року в результаті значних зусиль щодо демократичних реформ – децентралізації та об'єднання, які надали їм більше повноважень і фінансування. Переможна відповідь України на торішнє повномасштабне вторгнення є принаймні частково результатом спритності та авторитету місцевих органів влади, яким громадянське суспільство допомогло ресурсами, координацією та контактами з міжнародними донорами. Український волонтерський рух відіграв важливу роль на місцевому рівні [13].

Висновки. Таким чином, реформа децентралізації влади не зупиняється і продовжується в умовах повномасштабної війни та введення воєнного стану. Безумовно, реформа не проводиться у повному обсязі, багато чого із запланованого не виконано, наприклад, утворення префектур замість

державних адміністрацій, хоча й це питання вже стоїть на порядку денному. Разом з тим у складний для українського народу час органи місцевого самоврядування та державної влади набувають досвід вирішення нагальних проблем, пов'язаних з організацією життя людей в громадах, районах, регіонах у кризових умовах, реалізуючи заходи з евакуації населення, релокації підприємств, регулюючи роботу житлово-комунального, освітнього, соціального та інших секторів, відновлюючи господарство на деокупованих територіях. Тим самим доводиться спроможність територіальних громад на засадах самоорганізації та за підтримки вищих органів управління вирішувати нагальні питання життєустрою громади. Відзначимо важливу роль волонтерських організацій у вирішенні місцевих проблем. Одночасно з цим започатковуються міжнародні проєкти щодо розширення муніципальної співпраці, які засвідчують зацікавленість у реформі та її підтримку з боку іноземних партнерів. На належному рівні відбувається інформування населення та іноземної аудиторії про стан реформи. У цілому це засвідчує ефективність реформи децентралізації, яка дозволила сформувати дієве місцеве самоврядування, що дає підстави прогнозувати її подальший успішний розвиток у період післявоєнної відбудови. Реформа децентралізації влади засвідчує проєвропейський вектор України, тож її завершення і досягнення запланованих цілей є принциповою справою.

Література

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 18.03.2023).
2. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, В. О. Баранник, Н. В. Бахур та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с.
3. Борщевський В., Матвєєв Є., Куропась І., Микита О. Війна. Громади. Децентралізація. Як налагодити ефективне управління громадами в сучасних геополітичних реаліях. *Громадський простір*. 25.04.2022. URL: https://www.prostir.ua/?news=vijna-hromady-detsentralizatsiya-yak-nalahodyty-efektyvne-upravlinnya-hromadamy-v-suchasnyh-heopolitychnyh-realiyah (дата звернення: 20.03.2023).
4. «Утворення військових адміністрацій не згортає децентралізацію владних повноважень», – Сергій Шаршов. *Децентралізація*. 25.11.2023. URL: https://decentralization.gov.ua/news/15801 (дата звернення: 22.03.2023).
5. Миколюк А. В. Робота органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Таврійський науковий вісник*. 2022. № 2. С. 67-73.
6. Лукеря Т. Хто керуватиме громадами на деокупованих територіях? *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 12 січня 2023. URL: https://parlament.org.ua/2023/01/12/hto-keruvatime-gromadami-na-deokupovanih-teritoriyah/ (дата звернення: 22.03.2023).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій : Закон України № № 2389-IX від 9 липня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text (дата звернення: 18.03.2023).
8. Пріоритети законодавчого порядку денного щодо децентралізації у 2023 – результати опитування представників ОМС. *Децентралізація*. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16086 (дата звернення: 21.03.2023).
9. У 2023 році децентралізація продовжиться, – Денис Шмигаль. *Урядовий портал*. 3 січня 2023. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-u-2023-rotsi-prodovzhytsia-reforma-detsentralizatsii-derzhavnoho-upravlinnia-ta-upravlinnia-derzhvlasnistiu (дата звернення: 20.03.2023).
10. Міністерство розвитку громад та територій України активізувало роботу стосовно сприяння територіальним громадам України в розширенні співпраці з іноземними муніципалітетами. *Децентралізація*. URL: https://decentralization.gov.ua/twincities (дата звернення: 18.03.2023).
11. How to advance decentralisation reform despite the Russian war. *PLATFORMA*. Local&regional international action. 7 february 2023. URL: https://platforma-dev.eu/how-to-advance-decentralisation-reform-and-localise-the-eu-eap-agenda-desprite-the-russian-war/ (date of access: 04.03.2023).
12. Всеукраїнський конкурс журналістських робіт «Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» у 2022 році. Буклет про Конкурс. *Міністерство розвитку громад та територій України*. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/buklet-2022-1.pdf (дата звернення: 20.03.2023).
13. Lauren Van Metre. Voices from the Frontlines of Democracy in Ukraine: Supporting and Protecting Civil Society. *Just Security*. 24.02.2023. URL: https://www.justsecurity.org/85256/voices-from-the-frontlines-of-democracy-in-ukraine-supporting-and-protecting-civil-society/ (date of access: 04.03.2023).

Анотація

Горло Н. В. **Реалізація реформи децентралізації влади в Україні в умовах воєнного стану.** – Стаття.

У статті проаналізовано стан реформи децентралізації влади в Україні на сучасному етапі. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 року позначилося на розвитку реформи, але не зупинило її реалізацію. Органи місцевого самоврядування та державного управління відпрацьовують свою здатність керувати суспільними процесами в кризових умовах.

Розглянуто повноваження органів місцевого самоврядування, особливості їх взаємодії з військовими адміністраціями та напрямки роботи в умовах воєнного стану: евакуація населення, релокація підприємств, прийом переселенців, допомога військовим, співробітництво з іншими громадами тощо. Аргументовано,

що досвід функціонування об'єднаних територіальних громад у період повномасштабної війни засвідчує як достатню самостійність громад у питанні прийняття важливих рішень, так і правомірність контролю усіх місцевих процесів з боку центральної влади, що цілком виправдане в умовах війни. Розглянуто проблему відновлення влади на деокупованих територіях.

Проаналізовано заходи щодо вдосконалення нормативного забезпечення регіональної політики і законодавчі зміни щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Акцентовано увагу на діяльності громадських організацій, які залучають представників органів місцевого самоврядування до консультацій і нарад. Розглянуто питання про посилення співпраці із закордонними партнерами задля підтримки місцевого самоврядування в Україні.

Показано, що у період війни належна увага приділяється висвітленню перебігу і наслідків реформи для громадськості задля підвищення рівня поінформованості та обізнаності населення України про роль місцевого самоврядування у забезпеченні життєдіяльності населених пунктів під час війни та подолання її наслідків. Відзначено важливу роль волонтерських організацій у вирішенні місцевих проблем. У статті доведено, що в умовах воєнного стану територіальні громади довели свою спроможність вирішувати нагальні питання життєустрою громади на засадах самоорганізації, що засвідчує ефективність реформи децентралізації влади.

Ключові слова: децентралізація, органи місцевого самоврядування, об'єднані територіальні громади, воєнний стан.

Summary

Horlo N. V. **Implementation of power decentralization reform in Ukraine under martial law.** – Article.

The article analyzes the state of decentralization reform of power in Ukraine at the present stage. The full-scale invasion of the russian federation into the territory of Ukraine in February 2022 affected the development of the reform but did not stop its implementation. Local self-government and public administration bodies are practicing their ability to manage social processes in crisis conditions.

The powers of local self-government bodies, the peculiarities of their interaction with military administrations, and the areas of work under martial law: evacuation of the population, relocation of enterprises, reception of displaced persons, support for the military, cooperation with other communities, etc are considered. It is argued that the experience of functioning of united territorial communities during a full-scale war demonstrates both sufficient independence of communities in making important decisions and the legitimacy of control of all local processes by the central government which is fully justified in the context of war. The problem of power restoring in the de-occupied territories is considered.

The measures to improve the regulatory support of regional policy and legislative changes in the functioning of the civil service and local self-government during the period of martial law are analyzed. Attention is focused on the activities of public organizations that involve representatives of local governments in consultations and meetings. The issue of strengthening cooperation with foreign partners to support local self-government in Ukraine is considered.

It is shown that during the war period, due attention is paid to the coverage of the course and consequences of the reform for the public in order to raise awareness and understanding of the role of local self-government in ensuring the vital activity of settlements during the war and overcoming its consequences. The important role of volunteer organizations in solving local problems is noted. The article proves that under martial law, territorial communities have proved their ability to solve urgent issues of community life on the basis of self-organization, which proves the effectiveness of the power decentralization reform.

Key words: decentralization, local self-government bodies, united territorial communities, martial law.

УДК 32:304
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.30

О. М. Іщенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3832-2403
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІНДИФЕРЕНТНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. У сучасному науковому просторі актуалізується проблема "деполітизації" суспільства, як в теоретичній так і в практичній площині. Суспільство епохи "пост" характеризується небаченою раніше апатією, байдужістю до політичної сфери, де звичайний громадянин із певною підозрілістю, навіть з презирством і зневагою, ставиться до політиків та їх діяльності. Вихолощується почуття громадянськості, підривається громадянська доблесть, натомість превалює егоцентризм і, як влучно зазначав французький письменник Ф. Стендаль "кожен сам за себе в цій пустелі егоїзму, що має назву життя".

У сучасному суспільстві спостерігаються тенденції падіння довіри до ліберальних інститутів, байдужості до всезагального блага на тлі втрати здатності та прагнення до зміни оточуючого середовища, відмови від боротьби за спільну справу.

На жаль, але змушені констатувати, що людина постмодерної епохи із суб'єкта політичного життя (громадянина) перетворюється на раба-споживача, який апелюючи до споживацьких цінностей, піклуючись про власний комфорт, благополуччя, матеріальний достаток вже не є полісною істотою. Відтак виникають питання: Що спонукає до такої "деполітизації" суспільство? Чому спостерігається така однорідність, одноголосність у ставленні до політики та "політичних продуктів" як таких? Яким чином можливо подолати політичну індиферентність сучасного суспільства?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне осмислення ідеологічної проблематики представлено у наукових доробках багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Вагомий внесок у розвиток та збагачення сучасних знань про ідеологію зробили українські науковці Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко, М. Мокляк, М. Козловець, С. Денисюк, О. Швирков, В. Бєлянська, О. Постол, А. Пісаренко, Є. Котов, Г. Агафонов, Г. Коробій, В. Корабльова та інші. Стосовно аспекту, який досліджується у даній статті інтерес становлять напрацювання М. Міляєвої, Г. Трушевич "Ідеологія політичного постмодерну: сутність та ретроспектива становлення" (2018), І Киянка "Сучасний аспект популізму в контексті ідеологічної норми" (2019), О. Марущак "Щодо сучасного розуміння та значення ідеології (2020), Г. Клімової "Політична ідеологія: соціально-філософська концептуалізація" (2022), В. Голуб "Ідеологія як системний елемент політики" (2022).

У західній соціально-політичній думці ідеологічна проблематика в аспекті впливу на особу (громадянина) і зміни її світоглядного змісту пов'язана з працями У. Бека, Т. Адорно, Г. Аренд, С. Жижека, С. Голла, Г. Шельські, А. Негрі, А. Шюца, Г. Йонаса, О. Гьофе. Осмислення проблеми аполітичності громадян значною мірою представлено в роботах Дж. Шварцментеля, Ж. Ліповецькі, Ф. Анкерсміта, Ф. Гаєка та інших.

Метою статті є аналіз політичної ідеології як конструктивного явища (інструмента політичної дії), що здійснює детермінуючий вплив на процес подолання політичної індиферентності сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Класичне тлумачення політики як мистецтва управління державою (Аристотель), де має місце справедливість або найвище благо для усіх сьогодні трансформується у сферу задоволення амбіційних і користолюбних прагнень людей, у боротьбу за "політичний простір", де домінує індивідуальне над загальним.

Політика як сфера життєдіяльності суспільства, як інструмент за допомогою якого вирішується соціальні конфлікти, визначає стратегічні цілі і конкретні завдання розвитку суспільства та держави перетворюється на сферу розваг і дозвілля. На дану метаморфозу, серед інших, вказує французький філософ Ж. Ліповецькі, зауважуючи, що "політика увійшла в епоху розваг, покінчивши з ригористичною та ідеологічною свідомістю, щоб привернути до себе розсіяну увагу обивателів, захоплену всім і водночас нічим" [3, с. 64].

Визначальний внесок у цьому процесі належить ЗМІ. Нині лише мас-медіа – ці "продавці підтриманими ідеями" (Ф. Гаєк) спроможні утримувати політику та політиків дієздатними, гальванізувати інтерес до політичного. ЗМІ виступають основним натхненником ідеї "театралізації політики", яка "не дає жодного шансу неочікуваним політичним подіям та непередбачуваним наслідкам" [2, с. 207].

© О. М. Іщенко, 2023

У підсумку, суспільство звикає до політики як до "розваги", яка, між тим, будучи специфічною формою дозвілля "програє порівняно з іншими доступними розвагами, оскільки, з одного боку, потребує певних інтелектуальних зусиль та попередньої підготовки, а з іншого боку, не дозволяє індивіду уникнути реальності і, в результаті, швидше розчаровує, ніж приносить задоволення"[3, с. 64].

Політичні партії, колись численні, соціально активні, відкриті до ідеологічних дискусій та політичної боротьби, які культивували "спільні практики", сьогодні помітно втрачають свої, колись значимі, позиції. Вони вже не опікуються питаннями залучення нових членів та активістів, адже мас-медіа є більш ефективними інструментами політичної пропаганди, прихованої політичної агітації. Відтак, сучасні політичні партії втрачають статус "носія світогляду", дистанціюються від виборців, позбавляються політичного авторитету. На цьому тлі відбувається девальвація парламентаризму, який ще в XIX ст. був вершиною політичної мудрості, нині розглядається як "порожній апарат" (Ф. Гаєк), що швидкими темпами втрачає змістовне політичне навантаження, вплив. У цих умовах держава вже не сприймається як ефективний інструмент, котрий має використовуватися гідними людьми для вдосконалення суспільства.

Ідея про те, що, можливо, політика (зокрема, дії колективних політичних суб'єктів) зможе протидіяти цим негативним тенденціям фактично дискредитована. Не в останню чергу це пов'язано зі зубожінням, виснаженням політичної уяви та політичної інтелектуальної творчості, а також з тим, що політична думка не формує адекватної реакції на реальні соціально-політичні проблеми та процеси. Сьогодні вона не перебуває, як раніше, під потужним впливом, який змушував вбудовувати ті чи інші рішення у загальну ідеологічну канву.

Як результат, відбувається формування нових політичних засад вільних від ідеологій та політичних доктрин, де легітимність більше не пов'язана з ідеологічним підґрунтям. Натомість акцент робиться на особистості політика та політиці як технології. Водночас спостерігається політична байдужість і відчуженість суспільства, де революційний дух купірується засобом "відрегульованого плюралізму", штучної ідеологічної різноманітності ззовні, і повної одноманітності зсередини.

Однак, навіть за таких умов ідеологія не зникає з політичного. У цьому відношенні показовою є думка Ж. Ліповецькі, який стверджує, що "навіть якщо громадяни не користуються своїми політичними правами, навіть якщо бунтівницькі настрої слабшають, навіть якщо політика пов'язана з показухою...навіть якщо люди занурюються у особисте життя, не слід робити поспішного висновку, що їх не цікавить природа політичної системи...; ми не голосуємо, але цінуємо можливість проголосувати; не цікавимося політичними програмами, але цінуємо те, що в нас є партії; ні читаємо, ні газет, ні книг, але цінуємо свободу слова" [2, с. 192].

Не зважаючи на той факт, що для політичного настрою сучасності властиве "виснаження ідеологічних енергій", підрив віри у можливість широкомасштабних колективних самоперетворень, негативне ставлення до політики, все ж політична ідеологія не втрачає своєї актуальності. Оскільки саме вона, на думку автора статті, володіє потенціалом для подолання політичної індиферентності сучасного суспільства.

"Ідеологія, – як зазначає англійський політолог Дж. Шварцмантель, – це масштабне уявлення про природу "політичного" і "хорошого суспільства"... вона уособлює принаймні у своїй найбільш повній формі широкий діапазон ідей, які охоплюють центральні аспекти того, як має бути влаштовано суспільство, і дають відповідь на питання, якою має бути роль держави та які форми відмінності чи диференціації людей прийнятні, або, навпаки, неприйнятні" [4, с. 48]. Відтак, саме політичні ідеології дають відповідь на питання який тип суспільства є кращим, більш бажаним, і, що важливо, тим самим створюють простір конкуренції ідей. Вони прагнуть і здатні мобілізувати людей на підтримку політичних проектів, покликаних втілити в життя ці уявлення. Тож, дивно іноді чути заклики щодо витіснення ідеологічного з політичного простору, твердження про те, що політичні ідеології є несуттєвими, або навіть шкідливими та мають згубний ефект.

Політичні ідеології це сукупність ідей, критичних щодо існуючого порядку. Як зауважує англійський філософ З. Бауман в історичній ретроспективи всі ідеології, "включаючи найконсервативніші, були тими гострими кутами, які тиснули на існуючу на той момент дійсність" [4, с. 49]. Політичні ідеології продукують практичні проекти, які дають початок політичним стратегіям і тактикам, моделям політичної діяльності, які покликані трансформувати реальний світ. Вони спрямовані на організацію, підтримку та формування "клієнтури" для певного набору ідей, які призначені реалізовувати певне уявлення про "хороше" суспільство. Звідси, політичні ідеології не здатні існувати окремо від політичних партій, суспільно-політичних організацій та рухів, які діють у рамках "реального світу" політики, потребують конкретної соціальної бази і громадянської підтримки. Вони спроможні пов'язати спільні ідеї та конкретну політичну діяльність багатьох людей.

Отже, охоплюючи всі центральні аспекти соціального та політичного життя суспільства, полі-

тичні ідеології є потужною силою, яка може об'єднати, мобілізувати людей за допомогою партій, громадських рухів, політичних організацій для активної діяльності. Вони уособлюють практичну силу, спроможну змусити громадян діяти. І не варто їх сприймати виключно як один з інструментів із арсеналу цинічних політиків, що використовується ними у політичній боротьбі за владу.

Безумовно, ідеологічний інструментарій може і активно використовується політиками з метою здобуття, зміцнення та утримання влади, однак, це не може слугувати належним підґрунтям для тлумачення політичних ідеологій з негативістських позицій. У цьому контексті є слушною позиція Дж.Шварцмантеля, який наголошує, що "така думка не здатна пояснити, чому деякі ідеї або ідеологічні конфігурації ідей реально здатні спонукати значну кількість людей до політичної активності. Люди – це не пасивні реципієнти ідеологічної пропаганди, що просто підкоряються вказівкам своїх лідерів, які для досягнення своїх цілей просто "натискають" на потрібні ідеологічні "кнопки". Залишається незрозумілим – як і чому деякі ідеологічні програми легко викликають політичні симпатії, як інші втрачають свою владу над людьми" [4, с. 53].

Цілком очевидно, що для того, аби суспільство могло існувати та підтримувати себе, соціальні суб'єкти повинні повірити у перевагу суспільного над індивідуальним. Має виконуватися базова умова, яку відомий французький соціолог Е. Дюркгейм назвав "колективною свідомістю". Між політичною поведінкою і груповим уявленням існує неминучий зв'язок, і відновити цей втрачений зв'язок може лише політична ідеологія як система переконань та уявлень. Крім того, в контексті цієї проблеми важливим моментом є положення про "колективну пам'ять".

Мова йде про те, що кожен народ, а не лише окремі соціальні групи, зберігає свій комплекс суспільних уявлень, які надають йому не тільки відчуття смислу, але й певну однорідність. Однією з таких форм є політична ідеологія. Завдяки колективним уявленням, суспільство визначає свою тотожність, створюючи розуміння про себе, формулює суспільні позиції, встановлює певні загальні вірування, продукує ідеали. Внаслідок цього формується узагальнене уявлення про суспільство як – "порядок", у якому кожен елемент має своє місце, свою ідентичність та свій смисл існування.

За допомогою ідеології, схематичних патернів громадського порядку, людина стає zoon politicon (політичною твариною). Внаслідок втрати орієнтації політичної діяльності справа доходить до активності ідеологічної. Саме ідеології призводять до того, що незрозумілі суспільно-політичні ситуації стають осмисленими. Більш того, політичні ідеології виражаються через дії, є своєрідним способом перенесення ідей у діяльнісну сферу, оскільки вони мають потенціал, спрямований на формування солідарності, інтеграції та консолідації конкретного суспільства.

Варто підкреслити, що політичні ідеології детермінують не лише політичні переконання, вони генерують створення "образу політичного світу", формують уявлення про усю його складність і багатоманітність, специфіку та динаміку. Ідеології містять в собі комплекс фундаментальних передумов як нормативних, так і емпіричних, про природу та наміри людини, суспільства в цілому, які є поясненням і оцінкою умов людського існування.

Незважаючи на те, що політичні ідеології пов'язані зі світом ідей їхньою "мішенню" є політична практика. Вони звернені до сфери волі, несуть у собі волюнтаристський характер, оскільки ідеологізована людина має бути готовою діяти. Політичні ідеології глибоко занурені у політичну практику і надають ідейний образ тій організації, яка має намір втілити ту чи іншу ідеологію в життя. Саме тому вони здатні детермінувати індивідуальні позиції, впливати на політичні переконання та політичну активність і навіть формувати політичну свідомість. Політичні ідеології це ансамбль ідейних, смислових домінант мислення або впорядкований комплекс відповідних і логічно співвідносних між собою політичних ідей. Політичні ідеології не лише визначають, але й концептуально обґрунтовують завдання політики, вони переконливі, оскільки містять як емпіричні, так і нормативні елементи.

Політичні ідеології роблять наголос на активність і узгодженість переконань, той хто не дотримується, не погоджується з ними стає політичним опонентом. Політичні ідеології абсолютні, не схильні до переговорів та компромісів; вони універсальні (об'єктивують індивідуальні, групові чи національні інтереси як "хороші і справжні" для усіх). Вони обіцяють "правильний устрій держави", тож, їх принципи підносяться до рівня дійсності.

Відтак, політична ідеологія як бачення бажаного суспільства чи критика реально існуючого – необхідний елемент будь-якого соціуму, який прагне пробудити людей до дії чи стимулювати обговорення альтернативних шляхів його організації та розвитку.

Тож, деактуалізація політичної ідеології, її дефіцит, або навіть "загибель" є небажаним явищем, оскільки це призводить до інерції суспільства з подальшою його політичною стагнацією чи "паралічем". Варто чітко усвідомлювати, що розрізнене, фрагментоване суспільство, членів якого турбують лише власні інтереси особистого характеру, не схильні до підтримки та практичного вті-

лення ідеологічних настанов, проектів кращого переоблаштування суспільства і цим провокують виникнення для себе негативних ефектів. Саме на цьому акцентував увагу ще французький державний діяч А. де Токвіль, який визнавав, що індивідуалізм може набувати таких патологічних форм, які здатні знищувати "здорові" його прояви. У своїх роботах він висловлював побоювання з приводу зосередженості значної кількості членів суспільства виключно на власних інтересах. На його переконання, в кінцевому підсумку це призведе до байдужості, аполітичності громадян і реальної загрози появи деспотизму. Постійне опікування стосовно власної комфортності, піклування про себе, особисте благополуччя, жага до матеріального добробуту трансформує громадянина на простого споживача, обивателя, егоцентриста.

Отже, політичні ідеології відіграють важливу роль у подоланні політичної індиферентності, притаманної сучасному суспільству, яка є певним викликом для нього. З огляду на це, варто зупинитися на окремих ідентифікаційних характеристиках політичної індиферентності сучасного суспільства. Серед них виокремлюються: по-перше вихолощення політичного з політики; по-друге, девальвація ідеї "загального блага", що зумовлює ситуацію, за якої громадяни дедалі менше ототожнюють себе із суспільним інтересом, виявляють байдужість навіть до головних політичних питань; по-третє, формування атмосфери взаємної невдоволеності, яка полягає у тому, що політики та громадяни демонструють роздратування, розчарування стосовно один одного; по-четверте, послаблення ідеологічної ангажованості держави, що помітно послаблює її позиції. Втрачаючи свою найміцнішу ідейну основу, позбавляючись від "ідеологічних кайданів", держава послабляє себе і провокує свою руйнацію, "без ідеологічного конфлікту вона стає схожою на квітку, яку перестали поливати" [1, с. 76].

Висновки. Отже, емансипація держави та суспільства від політичної ідеології в перспективі призводить до збільшення рівня невизначеності, втрати політичною діяльністю ідейно-смислового навантаження. Для зниження політичної апатії в суспільстві необхідно "повернути" політичні ідеології, адже саме вони є тими інструментами, за допомогою яких громадяни мобілізуються, стають на захист спільних справ, опікуються "всезагальним благом", вдаються до радикальних змін заради покращення власного існування. Саме політичні ідеології створюють "мапу значень", в якій достатньо вільно може орієнтуватися особа у політичній сфері.

Політичні ідеології формують політичну свідомість громадян, розширюють їх світогляд, де основним компонентом виступають ідеологічні переконання. Спонукають до політичної активності громадян, формують активних учасників спільних дій, роблять зрозумілими шляхи у досягненні мети. Звідси й необхідність політичної ідеології, особливо у періоди соціально-політичної апатії, невизначеності, зневіри, втрати надії тощо.

Література

1. Анкерсмит Ф.Р. Эстетическая политика. Политическая философия по ту сторону факта и ценности / пер. с англ. Д. Кралечкина, под ред. И. Борисовой. Москва: Изд-во Дом Высшей школы экономики, 2014. 432 с.

2. Кин Дж. Демократия и декаданс медиа / пер. с англ. Д. Кралечкина ; под науч. ред. А. Смирнова. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 312 с.

3. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме /пер. с фран. В.В. Кузнецова. Санкт-Петурбург: Владимир Даль, 2001. 331 с.

4. Шварцменталь Д. Идеология и политика / пер. с англ. Пызинина Е.В. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. 312 с.

Анотація

Іщенко О. М. **Політичні ідеології як чинник подолання політичної індиферентності сучасного суспільства.** – Стаття.

Стаття присвячена проблемі політичної ідеології в аспекті "деполітизації" сучасного суспільства. Зазначається, що суспільству епохи "пост" притаманна політична апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), стан аномії (де політичне життя особи проходить крізь неї), повна байдужість до політичної сфери як такої. Спостерігається зменшення політичної активності, громадяни не досить активно залучаються до політичного життя, вже не в змозі об'єднуватися навколо певних цілей, інтересів, цінностей, вихолощується почуття громадянськості, послаблюється громадянська доблесть, натомість превалює егоцентризм – де кожен сам за себе.

Відзначено, що у нинішньому суспільстві поступово падає рівень довіри до ліберальних інститутів, простежується відмова від боротьби за спільну справу. Констатується наявність споживацької особи, "гедоністичного Нарцису", який апелює до споживацьких цінностей, одержим власним благополуччям, де матеріальний достаток є замінником політичної свободи, волі, відповідальності.

Автор статті задається запитаннями: "Що спонукає до такої "деполітизації" суспільство?", "Чому спостерігається однорідність, одноголосність у ставленні до політики та "політичних продуктів" як таких?", "Яким чином можливо подолати політичну індиферентність сучасного суспільства?".

Автор висуває і обґрунтовує припущення, що сучасна політика увійшла в епоху розваг, покінчила з ригористичною та ідеологічною свідомістю, привертає до себе увагу не громадян (суб'єктів політичного життя), а обивателів, які захоплюються усім і водночас нічим. Основним натхненником ідеї "театралізованої політики" виступають ЗМІ. Саме вони утримують

політиків та роблять політику дієздатною, «розігрують» політичні події та зменшують непередбачувані політичні наслідки. У підсумку суспільство сприймає політику як сферу “дозвілля”, “естрадних номерів”, де політичні дебати та конкуренція мають симуляційний характер, запитання-відповіді залишається відкритими, уважне ставлення електорату до їхніх запитів відсутнє. Все це чинить стимулюючий вплив на процес “деполітизації” суспільства, викликає у більшості громадян зневіру у діяльність політичних (державних) діячів, відчуженість, інформаційну апатію.

Політичні ідеології окреслюють центральні аспекти щодо влаштування “хорошого” суспільства, дають масштабне уявлення про природу “політичного”, уособлюють в собі діапазон ідей стосовно існуючого порядку, визначають роль держави у формуванні політичного режиму. Вони мобілізують людей на підтримку політичних проектів в аспекті створення більш бажаного суспільства.

Зазначається, що політичні ідеології продукують практичні проекти, дають початок політичним стратегіям і тактикам, моделям політичної діяльності, які покликані трансформувати реальний світ. Спроможні пов’язати спільні ідеї та конкретну політичну діяльність багатьох людей. Виступають потужною силою, яка здатна об’єднати осіб за допомогою партій, громадських рухів, політичних організацій для активної їх діяльності.

Стверджується, що політична ідеологія як система переконань та уявлень формує “колективну свідомість”, “колективну пам’ять”, засобом якої народ зберігає свій комплекс суспільних ідей, уявлень, традицій, які надають йому певну консолідованість. Завдяки колективним уявленням, суспільство формулює суспільні позиції, продукує загальні вірування, ідеали. Внаслідок цього формується узагальнене уявлення про суспільство як – “порядок”. Політичні ідеології формують політичну свідомість громадян, розширюють їх світогляд, де основним компонентом виступають ідеологічні переконання. Спонукають до політичної активності громадян, формують учасників спільних дій, роблять шляхи у досягненні мети осмисленими. Тож, їх необхідність виправдана у подоланні політичної індиферентності суспільства.

Автор статті робить висновок, що деактуалізація політичної ідеології, її дефіцит, “загибель” у політичному простору призводить до інерції суспільства, політичної стагнації. Це в свою чергу не сприяє мобілізації громадян в аспекті захисту власних прав, спільних справ, привалюванні спільного блага над індивідуальним.

Ключові слова: ідеологія, політична ідеологія, політичний ідеал, політична індиферентність, громадянин.

Summary

Ishchenko O. M. **Political ideologies as a factor in overcoming the political indifference of modern society.** – Article.

The article is devoted to the problem of political ideology in the aspect of "depoliticization" of modern society. It is noted that the society of the "post" era is characterized by political apathy (lack of interest in political activity), a state of anomie (where a person's political life passes through it), complete indifference to the political sphere as such. A decrease in political activity is observed, citizens are not sufficiently actively involved in political life, are no longer able to unite around certain goals, interests, values, the sense of citizenship is emasculated, civic prowess is weakened, instead egocentrism prevails – where everyone is for himself.

It was noted that in the current society, the level of trust in liberal institutions is gradually falling, and the refusal to fight for a common cause can be traced. The presence of a consumerist person, a "hedonistic Narcissus", who appeals to consumerist values, is determined to be obsessed with his own well-being, where material prosperity is a substitute for political freedom, will, and responsibility.

The author of the article asks the following questions: "What prompts society to such "depoliticization?", "Why is there homogeneity, unanimity in the attitude to politics and "political products" as such?", "How is it possible to overcome the political indifference of modern society?".

The author puts forward and substantiates the assumption that modern politics has entered the era of entertainment, put an end to rigorous and ideological consciousness, attracts the attention not of citizens (subjects of political life), but of ordinary people who are fascinated by everything and at the same time nothing. The main inspirer of the idea of "theatrical politics" is the mass media. It is they who keep politicians and politics afloat, "play out" political events and reduce unforeseen political consequences. As a result, society perceives politics as a sphere of "leisure", "variety shows", where political debates and competition have a simulated nature, questions and answers remain open, the electorate does not pay attention to their requests. All this has a stimulating effect on the process of "depoliticization" of society, causes most citizens to distrust the activities of political (state) figures, alienation, information apathy.

Political ideologies outline the central aspects of building a "good" society, give a large-scale idea of the nature of the "political", embody a range of ideas about the existing order, determine the role of the state in the formation of the political regime. They mobilize people to support political projects in the aspect of creating a more desirable society.

It is noted that political ideologies produce practical projects, give rise to political strategies and tactics, models of political activity, which are designed to transform the real world. Able to connect common ideas and specific political activities of many people. They act as a powerful force capable of uniting people with the help of parties, public movements, and political organizations for their active activities.

It is claimed that political ideology as a system of beliefs and ideas forms "collective consciousness", "collective memory", by means of which people preserve their complex of social ideas, ideas, traditions, which give it a certain consolidation. Thanks to collective ideas, society formulates social positions, produces common beliefs, ideals.

As a result, a generalized idea of society as "order" is formed. Political ideologies shape the political consciousness of citizens, expand their worldview, where ideological beliefs are the main component. They encourage political activity of citizens, form

participants in joint actions, make the ways to achieve the goal meaningful. Therefore, their need is justified in overcoming the political indifference of society.

The author of the article concludes that the de-actualization of political ideology, its deficiency, "death" in the political space leads to the inertia of society, political stagnation. This, in turn, does not contribute to the mobilization of citizens in the aspect of protecting their own rights, common causes, putting the common good over the individual.

Key words: ideology, political ideology, political ideal, political indifference, citizen.

УДК 94:330.34(430)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.31

В. В. Марчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3992-8530
доктор історичних наук,
професор кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

С. М. Дерев'янко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3848-7072
доктор політичних наук,
професор кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ В КУВЕЙТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРІТЕТИ

Постановка проблеми. Глобалізація вплинула та пришвидшила розвиток сучасної економіки та різноманітних процесів. Проте, структура дипломатії залишилася здебільшого незмінною. Дипломати та керівники держав особисто зустрічаються зі своїми союзниками та ворогами, долаючи великі відстані між державами, як це було кілька століть тому. Онлайн комунікація та відеоконференції змінили соціальну інтеракцію останніми роками, тому постає питання, чи необхідні дипломатичні візити, підписання договорів при особистих зустрічах, чи достатнім буде спілкування за допомогою цифрових засобів?

Аналіз останніх досліджень із окресленої теми. Обґрунтуванням аспектів публічної дипломатії займалися J. Melissen, J. Nye, J. Pamment, I. Roberts; цифрової дипломатії – O. Adesina, C. Bjola, L. Jiang, M. Holmes, K. Lozey, A. Murray, I. Manor, A. Ross, S. Sotiriu, B. Verrekia; впливу нових медіа на розвиток міжнародних відносин і дипломатії – C. Archetti, L. Dang-Xuan, S. Stieglitz, J. Wladarsch, C. Neuberger, E. Lee, S. Oh, S. Su, M. Xu. Ролі публічної дипломатії у розвитку цифрової дипломатії присвячено праці О. Сегеди (Кувейт), K. Mazrouei (OAE), N. Strauß, S. Kruikemeier, H. Meulen, G. Noort (держави Арабської Затоки).

Мета статті полягає в дослідженні проблем та пріоритетів цифрової дипломатії України в Кувейті.

Відповідно до мети було окреслено таке коло **завдань:** 1) визначити особливості цифрової дипломатії та її взаємозв'язок з публічною дипломатією; 2) окреслити проблеми цифрової дипломатії України в Кувейті та шляхи їх вирішення; 3) визначити пріоритети цифрової дипломатії України в Кувейті.

Методи дослідження. Методи порівняльного аналізу, контент-аналізу та узагальнення використовувалися з метою визначення особливостей проблем та пріоритетів цифрової дипломатії України в Кувейті.

Особливості цифрової дипломатії. Публічну дипломатію або «м'яку силу» (soft power) дослідники пов'язують з інструментарієм, який використовують держави з метою зрозуміти культуру, ставлення та поведінку; будувати та управляти відносинами; впливати на думки та мобілізувати дії для просування своїх інтересів та цінностей [15, с. 436]. Крім того, десятиліття тому з'явився новий концепт «розумна сила» (smart power), який позначає здатність комбінувати ресурси «жорсткої сили» (hard power) з ресурсами «м'якої сили» з метою застосування ефективних стратегій у різних контекстах [16, с. 565]. Саме «м'яка» та «розумна» сили, а також інші нетрадиційні форми публічної дипломатії стали основою для створення цифрової дипломатії [22, с. 36].

У Стратегії публічної дипломатії МЗС України на 2021–2025 рр. серед основних напрямів публічної дипломатії України виокремлено цифрову дипломатію [4, с. 11-15].

Цифрова дипломатія може інтерпретуватися по-різному науковцями, самими дипломатами та журналістами. Використовуються навіть різні терміни, які є взаємозамінними: *«digital diplomacy», «e-diplomacy», «net-diplomacy», «tech-diplomacy», «virtual diplomacy», «cyber-diplomacy», «Twiplomacy»* та *«Zoom-diplomacy»*. Наприклад, *«cyber»* зазвичай використовуються у контексті питань безпеки, «е» – щ одо питань бізнесу, *«Twi»* – якщо посилаються на статті у Twitter, *«Zoom»* – коли використовуються засоби відеоконференцій тощо [9, 2021].

Хоча дипломати і працюють з громадськістю держави перебування, вони часто відокремлюються від неї, наприклад, парканом навколо своїх посольств, що унеможливлює суспільний доступ. А цифрова дипломатія дозволяє через соціальні мережі та Інтернет інформувати та отримувати запити від громадськості [25, с. 17].

Коли суспільство отримало доступ до інформації завдяки розвитку Інтернету, інформацій-

© В. В. Марчук, С. М. Дерев'янко, 2023

но-комунікаційних технологій, різноманітних застосунків і соціальних медіа, зросла кількість стейкхолдерів, які беруть участь у публічній дипломатії. Змінилося сприйняття роботи дипломатів, які вже не комунікують лише з певними верстами суспільства, а також до цього процесу залучені усі громадяни. Дипломати почали дослухатися до ідей громадян і намагаються формувати їхню думку, у той же час розуміючи, що це певною мірою впливатиме на урядову політику держави перебування [22, с. 37].

Однією з особливостей публічної дипломатії є здатність сприяти двосторонній комунікації. А завдяки розвитку соціальних медіа (Twitter, Facebook, Instagram) дипломати та урядові особи можуть спілкуватися з авдиторією, а громадяни можуть впливати на державні органи, як це неможливо було робити раніше [20, с. 452].

Соціальні медіа дозволяють дипломатам і світовим лідерам розширювати дипломатичні мережі та будувати стратегічні відносини. Дипломати вже не володіють монополією на інформацію, оскільки цифровізація призвела до того, що величезний масив даних можна легко знайти онлайн [12]. З розвитком цифрової дипломатії роль самих дипломатів поступово змінюється. Якщо раніше інформація, яку вони надавали, коли поверталися з відрядження, вважалася новою та цінною, то сьогодні вже інші пріоритети. Вони конкурують з журналістами та звичайними громадянами, які можуть легко повідомити через соціальні медіа, що відбулося [25, с. 26].

Одним з основних викликів цифрової дипломатії є кібербезпека через можливість витоку інформації, особистих персональних даних і облікових записів користувачів [5]. Випадки з Wikileaks та справа Сноудена розгорнули дебати серед громадськості та науковців про роль відкритості та таємності у дипломатії [10, с. 205].

«Twiplomacy» як новий вид публічної дипломатії. Цифровізація створила новий вид публічної дипломатії як «Twiplomacy». Участь у ній передбачає, що держави, уряди, неурядові організації або громадяни комунікують на Інтернет платформах (наприклад, Twitter) з метою формувати свій імідж, поширюючи дипломатичні новини та інформацію, висловлюючи думки та емоції, тим самим розвиваючи дипломатію та міжнародні відносини між державами [24].

Сьогодні використовуються такі стратегії дипломатичної дипломатії: інтерактивна комунікація, персоналізована комунікація, використання сентименту, релевантна інформація, прозора комунікація, нетворкінг [23, с. 370-372].

Використання інтерактивного стилю комунікації у Twitter сприяє залученості стейкхолдерів і має позитивний вплив на якість відносин між організаціями та громадськістю [21]. Персоналізація, яка визначається як зосередження на аспектах особистості, а не організаціях або сторонах комунікації, підвищує сприйняття меседжів політиків. При цьому легше побудувати когнітивний зв'язок з контентом, оскільки реципієнти роблять аналогії зі своїм власним досвідом [11]. Сентимент використовується, коли громадськість не може висловлювати свої думки, оцінки, ставлення та емоції. Не зважаючи на користь позитивного сентименту, негативні дописи збирають більше реакцій та коментарів [8]. Інформація є релевантною, якщо вона посилається на зовнішні ресурси (новини, відео, прес-релізи тощо). Крім того, посольства теж надають релевантну інформацію, коли вони адресують різним стейкхолдерам відповідний контент, висвітлюючи політичні, економічні, культурні та освітні теми у своїх «твітах» [23]. Цифрова дипломатія сприяє прозорості [7, с. 72]. Створюючи персоналізовані дописи про діяльність дипломатичної установи або державного органу, суспільство відчуває себе залученим у важливих справах. Нетворкінг полягає у тому, що громадськість і різні організації пов'язані онлайн з лідерами думок. Можливість підписникам робити дописи, коментарі або відправляти приватні повідомлення сприяє нетворкінгу [23, с. 372].

Дослідники цифрової дипломатії країн Затоки виокремлюють такі теми, які висвітлюються у соціальних медіа посольствами Західних країн: енергетика, транспорт, тероризм, війна України та Росії, освіта [23, с. 374]. Facebook широко використовується бізнесом з метою маркетингу та просування продуктів, у той же час Twitter є платформою для політичного впливу [14, с. 121].

З метою зміцнення позицій України в міжнародному інформаційному просторі та просування її різностороннього потенціалу за кордоном Посольство України в Державі Кувейт зосереджувалося на висвітленні трьох основних напрямів засобами цифрової дипломатії: культура, освіта та спорт [3, с. 145].

За останній рік ЗМІ Кувейту щодня публікують десятки новин про події в Україні. Здебільшого такі публікації є об'єктивними, оскільки використовуються ресурси «Reuters», «BBC», «AFP», інтерв'ю та коментарі дипломатів Посольства України [1, с. 331]. Ключовою темою дописів Посольства України в Державі Кувейт є війна в Україні, агресія Російської Федерації, допомога зброєю та гуманітарна допомога Україні, а також інформація про культурні заходи. Проте, у 2021 році більшість дописів були спрямовані на залучення інвестицій у бізнес сектор в Україні та зображення подій культурної дипломатії.

Віртуальні посольства як пріоритет розвитку цифрової дипломатії. З початку 2000-х років цифровізація призвела до створення віртуальних

посольств, першим з яких став «Second House» Швеції у віртуальному світі «Second Life». Метою його було посилення двосторонніх зв'язків з іншими державами та надання відвідувачам консульських послуг. Це була свого роду культурна інституція, яка повинна була зміцнювати національний бренд Швеції через культуру та мистецтво [17, 2013].

У грудні 2011 року Державний департамент США відкрили віртуальне посольство в Ірані – онлайн платформу, яка мала на меті сприяти інтеракції між американськими дипломатами та громадянами Ірану, оскільки США не мали дипломатичної присутності в Ірані з 1979 року. Віртуальне посольство надавало іранцям інформацію про подорожі до США, оформлення віз та можливості навчання в американських університетах [13, с. 224-225].

21 липня 2013 року Міністерство закордонних справ Ізраїлю створило своє перше віртуальне посольство у формі аккаунту в Twitter під назвою «Israel in the GCC» («Ізраїль у державах Арабської Затоки») з метою сприяння відносин між ізраїльськими дипломатами та громадянами шести держав Затоки, які офіційно не визнавали Ізраїль (Бахрейн, Кувейт, Оман, Саудівська Аравія, ОАЕ та Катар). Усі ці держави поєднує спільний стратегічний інтерес: запобігти, щоб Іран не отримав ядерну зброю. Місією посольства було сприяти діалогові між арабськими та мусульманськими користувачами Twitter щодо питань бізнесу, науки, політики та громадянського суспільства [18]. Посольство поширювало повідомлення лідерів Ізраїлю, запрошувало підписників брати участь у сесіях «Питання-відповіді» до ізраїльських високопосадовців. Проте, інформація щодо консульських питань та навчання не надавалася. Загалом, діяльність віртуального посольства дозволила ізраїльським дипломатам розвивати відносини з користувачами Twitter, які проживають у державах Затоки, а також впливати на політику урядів цих держав [13, с. 228].

І вже у 2021 р. ОАЕ та Ізраїль відкрили «офіційні» посольства. Це дозволило представникам Ізраїлю офіційно взяти участь у Всесвітній виставці ЕКСПО-2020, яка проходила у 2021–2022 рр. у Дубаї (ОАЕ).

Як відомо, кількість дипломатичного персоналу Посольства України в Державі Кувейт та Посольства Російської Федерації у Кувейті кардинально відрізняється. В українській ембасаді наразі працюють 3 дипломати, в російській – 11. Тому важливою перспективою могло бути створення віртуального посольства, щоб збільшити присутність українських дипломатів у Кувейті зокрема та країнах Затоки загалом.

«Селфі-дипломатія» та присутність дипломатів у соціальних медіа. Цифровізація публічної дипломатії надає дипломатам нові засоби створення та просування національного іміджу та репутації своєї країни. Соціальні медіа допомагають модерувати автопортрет («селфі») країни, демонструючи досягнення, культуру та норми. Дипломати та лідери держав можуть використовувати такі «селфі», коментуючи щоденні події, свята, вірусні Інтернет-меми та навіть геополітичні кризи [13, с. 258].

Наприклад, дописи у соціальних медіа 2017–2018 рр. зображували Дональда Трампа як «Великого переговорника» – глобального дипломатичного посередника у спробах США розв'язати конфлікт між Катаром та іншими державами Затоки; зменшити напругу між Росією та Україною; посилити дипломатичне посередництво між урядами Ізраїлю та Палестини; домогтися припинення вогню у Сирії; припинити бойові дії у Південному Судані. Протягом липня 2017 року, посилення дипломатичної активності США сприяли дописи про те, що Держсекретар США Рекс Тіллерсон провів шість зустрічей з лідерами країн Затоки для вирішення конфлікту з Катаром, а також низку зустрічей з українськими посадовими особами, де він пообіцяв про підтримку США щодо територіальної цілісності України та закликав уряд України продовжувати впроваджувати реформи з метою зміцнення економічної, політичної та військової стійкості України. Загалом 35% дописів Державного департаменту США протягом одного місяця стосувалися дипломатичному посередництву [7].

З початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року дипломати Посольства України в Державі Кувейт щоденно надають коментарі та інтерв'ю щодо подій, які відбуваються в Україні різним арабським ЗМІ. Крім того, дипломати Посольства транслюють свої інтерв'ю арабською мовою на своїх персональних сторінках у Twitter, Facebook, Instagram і навіть TikTok, що сприяє поширенню правдивої інформації про війну на території України. Крім соціальних мереж, дипломати користуються і такими інструментами: медіа-марафони, спецпроєкти зі ЗМІ, цифрові освітні та культурно-мистецькі майданчики тощо [2, с. 86].

Метою комунікації дипломатів є подолання байдужості та відчуженості від збройного конфлікту в Україні в кувейтському суспільстві. Серед основних тез, які просуваються, є: аналогії з війною за незалежність Кувейту; збитки, які Україна зазнає внаслідок повномасштабного вторгнення Росії та окупації деяких територій; демонстрація прикладів нищення українського народу, зокрема мусульман; засудження дій та ідеології Росії [1, с. 335-336].

Діджиталізація послів. Технологічний процес протягом усієї історії впливав і на роль послів.

До XIX століття посли були і «надзвичайними», і «повноважними», що передбачало ведення переговорів і навіть підписання договорів від імені монархів. Послам були надані повноваження ухвалювати рішення та вчиняти дії від імені своїх держав [19]. Причиною цього було те, що листи відправлялися кіньми або морем, що могло тривати кілька днів або тижнів, щоб досягти місця призначення. З винайденням телеграфу уряди держав могли управляти державними справами зі столиці. Деталі договорів або переговорів відправлялися до столиці телеграфом, а звідти надсилалася відповідь послу [19, с. 289]. Протягом XX століття з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій світові лідери могли регулярно спілкуватися за допомогою телефону, а тому значно зменшилась роль послів як посередників.

Цифровізація публічної дипломатії призвела до повернення повноважень до посольства та посла, зокрема. Цифрові технології посилили можливість посольства комунікувати з іноземними громадянами, створювати відносини з ключовою авдиторією та елітами, а також управляти національним іміджем [6, с. 205]. Повернення повноважень пов'язано з спроможністю посольств і послів збирати цінну інформацію онлайн [13, с. 292].

Посли використовують цифровий інструментарій для досягнення цілей публічної дипломатії. Створюючи цифрову присутність, посли можуть спілкуватися з громадянами держави перебування, зміцнювати імідж своєї держави, впливати на імідж держави іноземних громадян та створювати цифрові зв'язки з лідерами громадської думки (журналістами, селебріті та блогерами). Крім того, посли можуть інтерпретувати події у світі для своїх підписників, пояснювати, як локальні та глобальні процеси впливають один на одного, а також говорити про дії глобальних акторів [7].

Наприклад, Посол України у Державі Кувейт пан Олександр Балануца активно веде особисті сторінки у соціальних медіа Facebook, Twitter та Instagram, де він показує правдиву інформацію про те, що відбувається в Україні, про війну Російської Федерації проти України, бойові дії, записи експертів та навіть меми про війну. Не зважаючи на те, що сторінки були кілька разів заблокованими на короткий період часу через скарги російських ботів та прихильників ворожої пропаганди, він все одно продовжує просувати національний імідж та політику України.

На противагу, присутність послів держав Затоки в Україні у соціальних медіа не є видимою. Це можна пояснити тим, що Україна для них не представляє вагомий економічний інтерес.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З розвитком діджиталізації роль дипломатів змінюється. Вони вже не мають монопольне право на інформацію, оскільки її легко знайти онлайн, натомість стають ближчими до суспільства держави перебування, спілкуючись з ним через соціальні медіа, намагаючись формувати його думку, тим самим впливаючи на урядову політику держави перебування.

Цифрова дипломатія або «*digital diplomacy*», «*e-diplomacy*», «*net-diplomacy*», «*tech-diplomacy*», «*virtual diplomacy*», «*cyber-diplomacy*», «*Twiplomacy*» та «*Zoom-diplomacy*» як вид публічної дипломатії межує між «м'якою силою» (soft power), «розумною силою» (smart power) та іншими нетрадиційними формами публічної дипломатії.

Проблема нестачі дипломатів у Посольствах України в державах Арабської Затоки через брак фінансування та війну в Україні може бути частково вирішена створенням віртуальних посольств у державах Затоки з метою збільшення присутності українських дипломатів і реагування на запити громадськості.

«Селфі-дипломатія» або присутність українських дипломатів у соціальних медіа та ЗМІ Кувейту відіграє величезну роль у подоланні байдужості та відчуженості громадськості та лідерів думок Кувейту у питаннях війни Росії проти України. Трансляція інтерв'ю арабським ЗМІ дублюється на особистих сторінках дипломатів Посольства України у Twitter, Facebook, Instagram і TikTok.

Посол теж відіграє ключову роль в інтеракції з елітами та громадськістю. Присутність Посла України в Державі Кувейт у соціальних медіа дозволяє зміцнювати імідж України, інтерпретувати події в Україні та світі, а також впливати на кувейтське суспільство.

Перспективами подальших досліджень є аналіз проблем і пріоритетів цифрової дипломатії в інших державах Арабської Затоки.

Література

1. Сегеда О. Висвітлення національно-визвольної війни України в Кувейтських ЗМІ. *Вісник Львівського університету: Філософсько-політологічні студії,* Львів: Видавничий дім «Гельветика». 2022. Вип. 42. С. 328–337.

2. Сегеда О., Смолянюк В. Сучасні процеси цифровізації в дипломатичній службі України та Кувейту. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*, Чернівці: Чернівецький національний університет. 2020. Т.42. С. 77-88.

3. Сегеда О. О. Цифрова дипломатія України як елемент нової публічної дипломатії. *Політикус: Науковий журнал*, Одеса: Вид. дім «Гельветика». 2020. Вип.3. С. 139-147.

4. *Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України 2021-2025.* / Упорядники: Дмитро Кулеба та ін. К.: Міністерство закордонних справ України. 2021. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%

D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy.pdf (дата звернення: 15.02.2023).

5. Adesina, Olubukola S. Foreign Policy in an Era of Digital Diplomacy in *Cogent Social Sciences*. 2017. Vol. 3. Iss.1. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2017.1297175?scroll=top&needAccess=true&role=tab (accessed on 17.02.2023).

6. Archetti C. The Impact of New Media on Diplomatic Practice: An Evolutionary Model of Change in *The Hague Journal of Diplomacy*. 2012. Vol.7(2). P.181-206.

7. Bjola C., Jiang L. Social Media and Public Diplomacy: A Comparative Analysis of the Digital Diplomatic Strategies of the EU, US and Japan in China. / C. Bjola, L. Jiang // *Digital Diplomacy: Theory and Practice*. New York: Routledge. 2015. C. 71-88.

8. Dang-Xuan L., Stieglitz S., Wladarsch J., Neuberger C. An Investigation of Influentials and the Role of Sentiment in Political Communication on Twitter During Election Periods in *Information, Communication & Society*. London: Routledge. 2013. Vo. 16(5). P. 795-825.

9. Holmes M. Conclusion: The Future of Digital Diplomacy / M. Holmes // *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, New York: Routledge, 2015. C. 199-206.

10. Lee Eun-Ju, Oh Soo Youn. To Personalize or Depersonalize? When and How Politicians' Personalized Tweets Affect the Public's in *Journal of Communication*. 2012. Vol.62(6). P. 932-949.

11. Lozev, Kamen & Murray. The Digital Diplomacy Potential in *KMWorld*. 2013. URL: https://www.kmworld.com/Articles/Columns/The-Future-of-the-Future/The-digital-diplomacy-potential-89771.aspx (accessed on 16.02.2023).

12. Manor Ilan. *The Digitalization of Public Diplomacy*, Cham: Palgrave Macmillan. 2019.

13. Mazrouei, Khadiha Ali Mohammed Al. *The Role of Digital Diplomacy in UAE Foreign Policy: Strategies, Challenges and Opportunities*. – 2019. URL: https://scholarworks.uaeu.ac.ae/cgi/viewcontent.cgi?article=1864&context=all_theses (accessed on 19.02.2023).

14. Melissen J. Public Diplomacy in *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Oxford: Oxford University Press. 2013. P. 436-452.

15. Nye Joseph S. Hard, Soft, and Smart Power in *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Oxford: Oxford University Press. 2013. P. 559-574.

16. Pamment J. *New Public Diplomacy in the 21st Century: A Comparative Study of Policy and Practice*, Abingdon: Routledge. 2013.

17. Ravid B. *Israel Opens a 'Virtual Embassy' to Gulf States*. 2013. URL: https://www.haaretz.com/2013-07-21/ty-article/.premium/israel-opens-gulf-virtual-embassy/0000017f-e140-df7c-a5ff-e37a523a0000 (accessed on 18.02.2023).

18. Roberts I. *Satow's Diplomatic Practice*, Oxford: Oxford University Press. 2017.

19. Ross A. Digital Diplomacy and US Foreign Policy in *The Hague Journal of Diplomacy*. 2011. Vol. 6. P. 451-455.

20. Saffer Adam J., Sommerfeldt Erich J., Taylor Maureen. The Effects of Organizational Twitter Interactivity on Organization-Public Relationships in *Public Relations Review*. 2013. Vol. 39(3). P. 213-215.

22. Sotiriu S. Digital Diplomacy: Between Promises and Reality. *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, edited by Corneliu Bjola and Marcus Holmes, New York: Routledge. 2015. P. 33-51.

23. Straив N, Kruikemeier S, Meulen H, Noort G. Digital Diplomacy in GCC Countries: Strategic Communication of Western Embassies on Twitter in *Government Information Quarterly*. 2015. Vol. 32. P. 369-379.

24. Su S, Xu M. Twitplomacy: Social Media as a New Platform for Development of Public Diplomacy in *International Journal of E-Politics*. 2015. Vol. 6(1). P. 16-29.

25. Verrekia Bridget S. Digital Diplomacy and Its Effect on International Relations in *Students Publications*. 2017. URL: https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1642&context=student_scholarship (accessed on 16.02.2023).

Анотація

Марчук В. В., Дерев'янко С. М. **Цифрова дипломатія України в Кувейті: проблеми та пріоритети.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблем і пріоритетів цифрової дипломатії України в Державі Кувейт. Розглянуто особливості та стратегії цифрової дипломатії як одного з напрямів публічної дипломатії. Досліджено вплив віртуальних посольств, «селфі-дипломатію» та присутність дипломатів у соціальних медіа, а також діджиталізацію послів і ведення ними особистих сторінок у Twitter, Facebook та Instagram з метою просування позитивного іміджу України, висвітлення війни Російської Федерації проти України, формування громадської думки та подолання байдужості у Кувейті. Крім того, окреслено проблеми цифрової дипломатії України в Кувейті та шляхи їх вирішення.

У статті акцентується увага на важливості забезпечення якості інформаційної безпеки та захисту даних, а також розвитку спеціалізованих цифрових інструментів для дипломатів. Описано проблеми з якими стикаються українські дипломати в Кувейті в електронному форматі, такі як відсутність узгоджених стандартів електронної взаємодії та відсутність кваліфікованих фахівців в галузі цифрової дипломатії. Розглядається також пріоритети розвитку цифрової дипломатії для України в Кувейті, зокрема розробку кваліфікованого кадрового резерву, підвищення кібербезпеки та впровадження цифрових інструментів у дипломатичній роботі.

Варто зазначити, що посол відіграє ключову роль в інтеракції з елітами та громадськістю. Присутність Посла України в Державі Кувейт у соціальних медіа дозволяє зміцнювати імідж України, інтерпретувати події в Україні та світі, а також впливати на кувейтське суспільство.

Проблема нестачі дипломатів у Посольствах України в державах Арабської Затоки через брак фінансування та війну в Україні може бути частково вирішена створенням віртуальних посольств у державах Затоки з метою збільшення присутності українських дипломатів і реагування на запити громадськості.

Перспективами подальших досліджень є аналіз проблем і пріоритетів цифрової дипломатії в інших державах Арабської Затоки.

Ключові слова: імідж держави, Кувейт, публічна дипломатія, цифрова дипломатія, Україна.

Summary

Marchuk V. V., Derevianko S. M. **Ukraine's digital diplomacy in Kuwait: challenges and priorities.** – Article.

The article deals with the study of challenges and priorities of digital diplomacy of Ukraine in the State of Kuwait. The features and strategies of digital diplomacy as one of the directions of public diplomacy have been analyzed. The influence of virtual embassies, "selfie-diplomacy" and the presence of diplomats in social media, as well as the digitalization of ambassadors and their personal pages on Twitter, Facebook and Instagram to promote the positive image of Ukraine, highlight the war of the Russian Federation against Ukraine, shape public opinion, and overcome indifference in Kuwait. Furthermore, the challenges of Ukraine's digital diplomacy in Kuwait and ways to solve them have been outlined.

The article emphasizes the importance of ensuring information security and data protection, as well as the development of specialized digital tools for diplomats. It describes the challenges that Ukrainian diplomats face in Kuwait in electronic format, such as the lack of agreed standards for electronic interaction and the absence of qualified experts in the field of digital diplomacy. The priorities for the development of digital diplomacy for Ukraine in Kuwait are also discussed, including the development of a qualified personnel reserve, increasing cybersecurity, and implementing digital tools in diplomatic work.

It should be noted that the ambassador plays a key role in interacting with elites and the public. The presence of the Ukrainian Ambassador in the State of Kuwait on social media allows for strengthening Ukraine's image, interpreting events in Ukraine and the world, and also influencing Kuwaiti society.

The problem of the lack of diplomats in Ukrainian Embassies in the Gulf States due to lack of funding and the war in Ukraine can be partially solved by creating virtual embassies in the Gulf states to increase the presence of Ukrainian diplomats and respond to public requests.

Key words: country image, digital diplomacy, Kuwait, public diplomacy, Ukraine.

УДК 328.132.7(474.2+474.3+474.5]]303.446
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.32

М. Ф. Москалюк
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5889-4637
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПРЕЗИДЕНТСТВО В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ТА СТАТУСНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Постановка проблеми. Інститут глави держави є невід'ємним атрибутом сучасних політичних систем. Його різновидність – інститут президентства легітимізує посаду глави держави з республіканською формою правління. З огляду на її специфіку, становлення та функціонування президентури відбувається в контексті президентських, парламентських або напівпрезидентських (змішаних) моделей. Для кожної з них президент як глава держави має різний конституційно-правовий статус, володіє відповідним об'ємом владних повноважень.

Порівняльні аспекти політологічних досліджень, зокрема інституалізація органів державної влади, зокрема президентури, є важливими для з'ясування рівня їх ефективності в управлінні політичними процесами. Президентська посада поряд з іншими владними інститутами за умов її успішної персональної репрезентації виступає дієвим чинником розвитку держави, реалізації суспільних запитів і потреб. У цьому контексті інстиуалізація та функціонування президентства в країнах Балтії є наочним прикладом його ефективності, який, на нашу думку, потребує детального вивчення та узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом вивченню інституту президентства присвячено ряд фахових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Спостерігається міждисциплінарний підхід наукового аналізу заявленої проблематики, насамперед в її історичному, правознавчому та політологічному контексті. Демократичну трансформацію політичних систем країн Балтії у пострадянський період, зокрема в її інституційному вимірі, досліджували А. Мазіна [7], С. Скриль [14], О. Стойко О. [16]. Проблему політичного лідерства в балтійських республіках досліджував Ф. Рудич [13]. Аналіз президентських повноважень у Литві в контексті характеристики напівпрезидентської системи правління здійснили В. Литвин [6], А. Михненко [8], А. Панарін [9], І. Процюк [10] та ін. Окремі аспекти становлення інституту президентства на пострадянському просторі та його особливості в країнах Балтії досліджували М. Кармазіна [1], І. Стрижова [15]. А. Романюк розглянув згадану проблематикау в межах компаративного політологічного аналізу президентста в країнах Центрально-Східної Європи [11], а правознавець В. Сухонос здійснив порівняння інституту глави держави в контитуційному праві, звернувши увагу на особливості президентури в балтійських країнах [17]. Індексний аналіз президентської влади представлений розробками низки зарубіжних та вітчизняних дослідників, з яких автор використав напрацювання А. Кудряченка [5], А. Романюка [11] та В. Литвина [6]. Разом з тим, у фаховому середовищі немає наукових розвідок, в яких би предметом дослідження був саме інститут президентства балтійських країн в його компаративному аспекті.

Метою пропонованої статті є порівняльний політологічний аналіз особливостей становлення та функціонування інституту президентства в балтійських країнах в контексті специфіки форми їх республіканського правління.

Виклад основного матеріалу. Інститут президентства в країнах Балтії, як і загалом на пострадянському просторі, сформувався в умовах трансформаційних викликів сучасності, розпаду радянської політичної системи і виникнення незалежних держав. Ще наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. у прибалтійських республіках схвалено низку законодавчих актів, реалізація яких запускала механізм їх реальної суверенізації. Зокрема, 16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. 11 березня 1990 р. Литва проголосила свою незалежність, а 4 травня того ж року – Латвія. Прикметною рисою та особливістю державотворчих процесів у республіках Балтії було юридичне оформлення правонаступництва від незалежних прибалтійських держав 20–30-х рр. XX ст. Варто зауважити, що ані економічна блокада, ні штурм Вільнюської телевежі та спроби придушення протестних акцій у Ризі в січні 1991 р. не зупинили їх рух до незалежності. У країнах регіону юридично він був затверджений саме прийняттям конституцій. В Естонії Основний Закон прийнятий на загальнонаціональному референдумі 28 червня 1992 р., у Литві – аналогічним шляхом 25 жовтня 1992 р.

© М. Ф. Москалюк, 2023

Натомість у Латвії 6 липня 1993 р. взагалі було поновлено дію Конституції 1922 р.

Суверенізація країн Балтії відбувалася на тлі демократизації їхніх політичних систем та становлення відповідної моделі республіканського правління. Естонія і Латвія обрали варіант парламентської республіки, а Литва напівпрезидентської. Варто зауважити, що ця класифікація серед науковців не є загальноприйнятною [10, с. 185] Зокрема, О. Романюк всі три балтійські країни співвідносить із парламентською моделлю державного правління [12, с. 80], А. Панарін напівпрезидентську систему Литви ідентифікує як парламентсько-президентську [9, с. 145], а В. Литвин – прем'єр-президентську [6, с. 214]. За оцінкою вітчизняного дослідника О. Стойка, республіки Балтії в 2016 р. ввійшли в десятку лідерів серед країн постсоціалістичної трансформації, зайнявши 2-е (Естонія), 6-е (Литва) і 10-е (Латвія) місце [16, с. 183]. У політологічному експертному середовищі балтійські республіки поряд з іншими постсоціалістичними країнами Центрально-Східної Європи віднесені до групи країн, що досягли значних результатів на шляху до демократичної консолідації [14, с. 149].

У рамках цього процесу відбувалося відновлення інституту президентства в політичних системах країн Балтії, що знайшло своє закріплення в прийнятих конституціях. Перші президентські вибори в країнах регіону відбулися протягом жовтня–липня 1992–1993 рр. з урахуванням демократичних норм та стандартів, а сама процедура обрання загалом відповідала особливостям впровадженої парламентської або напівпрезидентської форми правління. Відповідно в Естонії та Латвії глава держави обирається в парламенті, в Литві – шляхом всенародних прямих виборів. Як виняток, в Естонії перші президентські вибори 20-го вересня 1992 р. були загальнонаціональними, але через відсутність необхідної електоральної підтримки глава держави був обраний в першому турі голосування на засіданні Рійгікогу 5 жовтня 1992 р. У Латвії 9 червня 2011 р. в Сеймі відбулася невдала спроба прийняти законопроєкт про проведення загальнонаціональних виборів президента держави.

В Естонії право висувати кандидата в президенти мають не менше 21 депутат Рійгікогу, що складає 1/5 членів парламенту. У ст. 79 Конституції Естонської Республіки передбачено можливість проведення не більше трьох турів голосування. Для перемоги необхідно набрати 2/3 голосів виборців. У випадку відсутності переможця голова парламенту зобов'язаний в місячний термін скликати колегію виборців (складається із членів Рійгікогу і представників місцевих органів самоврядування), яка серед двох кандидатів, що набрали найбільшу кількість голосів у парламенті, шляхом більшості голосів виборників визначить переможця. У випадку необрання глави держави в колегії виборників, виборча процедура знову переноситься в парламент [2]. Така модель виборів президента за умов відсутності найбільш рейтингового кандидата може суттєво ускладнити та розтягнути в часі виборчий процес. За часи незалежності в країні відбілися сім президентських виборчих кампаній (1992, 1996, 2001, 2006, 2011, 2016, 2021), з них другі, треті та шості – в колегії виборників, четверті – в парламенті – колегії виборників – парламенті. У виборах 2006 та 2016 рр. у прикінцевому турі голосування відбувалося за одного кандидата, відповідно Тоомаса Хендріка Ільвеса і Керсті Кальюланд.

У Латвії (ст. 36 Конституції) президента обирають в парламенті більшістю голосів, тобто не менш як 51-го члена Сейму [3]. Кількість турів не обмежена. З часу заснування поста президента в країні відбулися вісім виборчих кампаній (1993, 1996, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015, 2019). Чергові вибори призначені на 31 травня 2023 р. Двічі переобиралися на посаду глави держави Гутніс Улманіс та Вайра Віке Фрейберга. У 2011 р. вперше в історії виборчих процесів чинний на той час президент Валдіс Затлер не був переобраний.

У Литві для висунення на участь у виборах глави держави згідно конституційних вимог (ст. 78) необхідно зібрати не менше як 20 тис підписів виборців. Обраним вважається кандидат, який набрав більше половини голосів усіх виборців, що взяли участь у голосуванні. У разі участі менше половини виборців переможцем вважається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів, але не менше 1/3 голосів усіх виборців. Якщо в першому турі голосування жоден з кандидатів не набрав потрібно кількості голосів, через два тижні проводиться повторне голосування, в якому беруть участь два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів [4]. Цю модель виборчої системи В. Литвин називає "двотуровою мажоритирною системою послаблено-абсолютної більшості" [6, с. 121]. Протягом 1993–2019 рр. в Литві відбулося сім президентських виборчих кампаній (1993, 1998, 2002, 2004, 2009, 2014 та 2019 рр.), з них вибори 1993 р. та 2009 р. пройшли в один тур. Валдас Адамкус та Даля Грібаускайте двічі займали пост глави держави. На відміну від виборчих кампаній Естонії та Латвії для виборів президента Литви (окрім перших) характерна значна кількість кандидатів (загалом від 5 до 13) та відсутність виборів лише з однією кандидатурою [6, с. 125].

У Естонії та Литві президенти обираються на 5 р., у Латвії до 1997 р. термін перебування на посаді глави держави був 3 р., з 1997 р. – 4 р. Для президентів балтійських країн передбачена конституційна норма перебування на посаді не більше

двох термінів. Серед країн регіону тільки у Латвії термін повноважень глави держави та депутатів парламенту співпадають, натомість в Естонії та Литві президенти мають більший на 1 рік термін владних повноважень. Для всіх трьох балтійських країн конституційно впроваджений однаковий віковий ценз для кандидатів на посаду президента (40 р.). Участь у президентських виборах в Естонії можуть брати тільки громадяни за народженням, в Литві за походженням, у Латвії без подвійного громадянства.

(Порівняльні аспекти виборчого процесу глав балтійських держав відображені в таблиці 1).

Такі конституційно закріплені норми унеможливили участь у президентських перегонах іноземців в Естонії. Натомість у Литві в другому турі виборів глави держави 4 січня 1998 р. президентом обрано американського еколога Валдаса Адамкуса, який 40 років провів за кордоном, а в Латвії 17 червня 1999 р. Сейм обрав новим главою держави колишнього громадянина Канади Вайру Віке Фрайбергу. Президенти балтійських республік не можуть займати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати повноваження глав держав більше як два терміни підряд. На час своєї каденції вони зобов'язані призупинити членство в політичних партіях. Конституційно закріпленою є норма відсторонення від влади в порядку імпічменту. На практиці ця норма була реалізована в Литві. Наприкінці 2003 р. Сейм заслухав висновок спеціальної парламентської комісії щодо порушень президентом Р. Паксасом Конституції країни, розголошення державної таємниці, незаконного втручання в процедуру приватизації, зв'язків близького оточення президента з російською мафією. Незважаючи на низький рівень доказовості висловлених обвинувачень (згодом Р. Паксаса було виправдано), 6 квітня 2004 р. його було усунуто з посади в порядку імпічменту [13, с. 14].

Аналізуючи інститут президентства в країнах Балтії, варто особливу увагу звернути на роль та місце глави держави в системі органів влади та механізмів її реалізації. У зв'язку з цим доцільним видається характеристика обсягу президентських повноважень в контексті індексного аналізу. Застосовуючи комплексний підхід, можна запропонувати порівняльну таблицю сили президентської влади в балтійських республіках (див. табл. 2). Оцінювання здійснено на основі 13 індикаторів, що охоплюють найважливіші аспекти реалізації владних повноважень та конституційно-правового статусу глав балтійських держав. Наявність ознаки оцінюється цифрою "1", її відсутність – "0", часткова наявність ознаки – "0,5".

Таблиця 1

Вимоги щодо кандидатів на посаду глави держави і спосіб обрання

№ п/п	Країна	Термін	Віковий ценз	Вибори президента
1.	Естонія	5р.	40р.	у парламенті
2.	Латвія	4р. (з 1997 р.)	40р.	у парламенті
3.	Литва	5р.	40р.	загальні, прямі

Таблиця 2

Порівняльний індексний аналіз президентської влади в країнах Балтії

№ п/п	Критерії	Естонія	Латвія	Литва
1.	Обирання президента на всенародних виборах	0	0	1
2.	Носій виконавчої влади	0	0	0,5
3.	Призначення уряду	0,5	0,5	0,5
4.	Право головувати на засіданнях уряду	0	0,5	0
5.	Вотум недовіри	0	0	0
6.	Право законодавчої ініціативи	0,5	1	1
7.	Право накладання вето	1	1	1
8.	Розпуск парламенту	0,5	1	0,5
9.	Можливість президента видавати укази з силою закону	1	1	1
10.	Можливість президента самостійно ініціювати проведення референдуму	0	0	0
11.	Повноваження президента у надзвичайних ситуаціях	1	1	1
12.	Зовнішньополітична діяльність	0,5	0,5	1
13.	Співвідношення терміну повноважень президента і парламенту	1	0,5	1
	Загальний показник	6	7	8,5

Проведений аналіз засвідчує відмінності у статусно-рольових та владно-функціональних характеристиках президентури в парламентських республіках Естонії і Латвії у порівнянні з напівпрезидентською системою Литви. Разом з тим, вони є не значні. Найбільше балів отримав президент Литви (8,5), дещо менше – президент Латвії (7), найменше – Естонії (6).

Всенародні вибори президента Литви суттєво посилюють його статусні позиції в системі владних інститутів. Президенти балтійських країн є главами держав, але не урядів. Разом з тим у Конституції Литовської Республіки (ст. 96) передбачена відповідальність міністрів перед парламентом та президентом, що зміцнює владний статус глави держави. В інших питаннях, пов'язаних із впливом президента на уряд (індикатори 3–5) глави балтійських держав володіють схожими повноваженнями. Країни регіону обрали парламентський шлях формування уряду. Формально президент призначає кандидатуру прем'єр-міністра, але за погодженням із парламентом, призначення президентом складу уряду відбувається за поданням глави виконавчої влади. У конституціях Естонії (ст. 78 п. 10) та Литви (ст. 84 п. 5, 7) передбачена процедура відставки президентом членів уряду, але за поданням прем'єра. Глави балтійських держав не володіють правом оголошення вотуму недовіри уряду, це прерогатива національних парламентів. Тільки у Латвії президент має право скликати засідання уряду і головувати на них, але тільки, якщо вони позачергові (ст. 46). В контексті повноважень і функцій, пов'язаних із реалізацією законодавчої влади та участі глав держав у законодавчому процесі (індикатори 6–10) президенти країн Балтії володіють правом законодавчої ініціативи та вето на рішення парламенту. Але президент Естонії може ініціювати лише конституційні зміни. Що стосується розпуску парламенту, – більш самостійним політичним гравцем виступає президент Латвії, але його ініціатива має бути підтримана на загальнонаціональному референдумі [11]. Наприкінці травня 2011 р. невдалу спробу розпустити парламенті здійснив Валдіс Затлерс. Можливість президентів Естонії та Литви розпустити парламент чітко регламентована відповідними конституційними статтями. У Литві також після проведення проголошених президентом дочасних виборів новообраний депутатський корпус може призначити дострокові вибори глави держави [17, с. 208]. Президенти країн Балтії мають право видавати укази, але передбачена обов'язкова процедура їх контрасигнації. З одного боку це позбавляє їх юридичної відповідальності за прийняті рішення, а з іншого-послаблює політичну вагу та вплив. Дещо більшими є повноваження президентів балтійських країн в надзвичайних ситуаціях. Конституційні норми дозволяють їм оголошувати воєнний або надзвичайний стан, щоправда за підтримки парламентів, очолювати оборонні заходи, призначати та звільняти з посад вище військове керівництво. У сфері зовнішньополітичних відносин президенти Естонії та Латвії представляють державу на міжнародній арені. У Конституції Литви (ст. 84 п. 1) за главою держави закріплена норма разом з урядом здійснювати зовнішню політику. В Естонії та Литві зміцнює позиції президента більший (на 1 р.) термін перебування на посаді у порівнянні з депутатами парламенту.

Відносно невеликі відмінності в оцінці сили президентської влади в країнах Балтії, на переконання В. Литвина, все ж засвідчує кореляцію Литви саме з кейсом напівпрезиденталізму, а Естонії та Латвії- "чистого парламентаризму". Жоден литовський президент, отримавши всенародний мандат виборчої довіри, "не був пасивним виконавцем парламентської волі", виступав, радше, "незалежним актором литовської політики" [6, с. 413].

Висновки. Виходячи з даного дослідження, інституалізація президентства в країнах Балтії відбувалася в контексті їх суверенізації, врахування довоєнного досвіду державотворення та сучасних євроінтеграційних векторів розвитку. У зв'язку з цим, інститути президентства функціонують на тлі демократичних норм і стандартів, що загалом відповідає вимогам до країн- членів ЄС. На становлення президентури вплинув обраний тип моделі республіканського правління – напівпрезидентського в Литві та парламентського – в Естонії і Латвії. У цьому контексті існують відмінності в статусно-функціональних характеристиках інституту президентства країн Балтії.

Література

1. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004). *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 28–41.

2. Конституція Естонської Республіки. URL: https://legalns.com › books › cons › estonia (дата звернення: 23.03. 2023).

3. Конституция Латвийской Республики. URL: https://surl.li/gjsnk (дата звернення: 23.03.2023).

4. Конституція Литовської Республіки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 23.03.2020).

5. Кудряченко А. Чотирнадцять президентів. *Віче*. 2009. № 21–22. С. 26–28.

6. Литвин С. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.

7. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип. 16. С. 387–393.

8. Михненко А. Світовий досвід функціонування інституту президентства: уроки для України. *Інвестиції: практика та досвід.* 2011. № 18. С. 107–111.

9. Панарін А. Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління: дис.... канд. політ. наук.: 23.00.02. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 230 с.

10. Процюк І. В. Парламентсько-президентська республіка: ознаки та особливості. *Форум права.* 2015. № 3. С. 185–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення 4.04.2023).

11. Романюк А. Порівняльний аналіз інституту президентства в країнах центрально-східної Європи. *Український науковий журнал "Освіта регіону".* 2012. № 3. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/847 (дата звернення 6.04.2023).

12. Романюк О. Моделі державного правління: світовий досвід та реалії посткомуністичних суспільств. *Політичний менеджмент.* 2008. № 4. С. 74.

13. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе. *Політичний менеджмент.* 2006. № 2. С. 3–18.

14. Скриль С. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство. Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 54. С. 146–152.

15. Стрижова І. Інститут президентства на пострадянському просторі. *Гілея: науковий вісник.* 2011. Вип. 49 (№ 7). С. 581–584.

16. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, «Логос», 2016. 416 с.

17. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки : конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : монографія. Суми: Університетська книга, 2013. 318 с.

Анотація

Москалюк М. Ф. **Президентство в країнах Балтії: порівняльний аналіз інституалізації та статусно-функціональних особливостей.** – Стаття.

У статті розглядається виникнення, становлення та функціонування інституту президентства в республіках Балтії. Проаналізовано чинники, фактори та особливості інституалізації президентури в умовах балтійського варіанту державотворення і суверенізації. Охарактеризовано порядок обрання (прямі/непрямі вибори), легіслатуру та основні вимоги щодо кандидатури на посаду президента в контексті специфіки виборчого процесу країн регіону. Стаття включає порівняльню характеристику політико-правових норм відповідальності глав окреслених держав та процедурні механізми усунення і заміщення їх з посади, насамперед шляхом імпічменту. Здійснено компаративний аналіз інституту президентства країн Балтії та проведено індексне оцінювання президентської влади на основі авторського підходу. Особливу увагу звернено на зміст президентських повноважень, зокрема, пов'язаних з реалізацією законодавчої влади та участі в законодавчому процесі, у сфері державного управління, міжнародних відносин, системі оборони держави тощо. Досліджено вплив форми республіканського правління та способу обрання на статусно-функціональні характеристики глав держав, їх місце в політичних системах Естонії, Латвії та Литви. З'ясовано, що вплив президента за умов напівпрезенталізму є більшим ніж у парламентській моделі. У зв'язку з цим, президент Литви відіграє більш важливу роль в політичному житті країни у порівнянні з президентами Естонії та Латвії.

Ключові слова: інститут президентства, президент, глава держави, президентура, форма державного правління, напівпрезидентська республіка, парламентсько-президентська республіка, прем'єр-президентська республіка, парламентська республіка, індексний аналіз президентської влади.

Summary

Moskaliuk M. F. **Presidency in the Baltic States: a comparative analysis of institutionalization and status-functional features.** – Article.

The article considers the emergence, formation and functioning of the institution of the presidency in the Baltic Republics. It analyzes the factors and peculiarities of the institutionalization of the presidency in the framework of the Baltic variant of state-building and sovereignty. The article characterizes the procedure of election (direct/indirect elections), legitimacy and basic requirements for the presidential candidacy in the context of the specifics of the electoral process in the states of the region. The article includes a comparative analysis of the political and legal norms of responsibility of the heads of the mentioned states and the procedural mechanisms for removing and replacing them from their posts, primarily by impeachment. A comparative analysis of the institution of presidency in the Baltic States is carried out and an index assessment of presidential power is made on the basis of a multifaceted approach. Emphasis is placed on the content of presidential powers, in particular, those related to the implementation of legislative power and participation in the legislative process, in the sphere of public administration, international relations, defense system of the State, etc. The influence of the form of republican government and the method of election on the status and functional characteristics of the heads of state, their place in the political systems of Estonia, Latvia and Lithuania is investigated. It is revealed that the influence of the president in a semi-presidential system is greater than in a parliamentary model. In this regard, the Lithuanian president plays a more important role in the political life of the country than the presidents of Estonia and Latvia.

Key words: institution of presidency, president, head of state, presidency, form of government, semi-presidential republic, parliamentary-presidential republic, prime ministerial-presidential republic, parliamentary republic, index analysis of presidential power.

УДК 321.22
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.33

Н. Ф. Щербина
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9399-1418
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету

ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Постановка проблеми дослідження в даній статті здійснена в контексті сучасних наукових підходів та у зв'язку із важливими науковими і практичними завданнями. Йдеться, зокрема про необхідність подальшого і глибокого вивчення зарубіжного, й особливо європейського досвіду масштабних суспільних трансформацій з огляду на подібні процеси в добу становлення і розбудови державності Україні. Саме у другій половині XX століття ціла низка країн світу набула історичного досвіду мирної, еволюційної зміни державно-політичного ладу, проведення структурних реформ у соціально-економічній та гуманітарній сфері. Країни, розташовані в західній (Іспанія, Португалія), південній (Греція) та центрально-східній Європі (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), вочевидь становлять інтерес для новітнього українського суспільства і держави, відновленої наприкінці XX століття. Політичний транзит від авторитаризму до демократії представлений різним за тривалістю та результативністю історичним досвідом, який потребує поглибленого вивчення, а позитивні надбання – застосування на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій пов'язаний з роботами, у яких започатковано розв'язання проблеми, висвітлені окремі її аспекти. Зокрема йдеться про праці наступних вітчизняних дослідників. Шипунов Г. аналізує концептуальні засади транзитологічної парадигми з точки зору історії їх становлення, Романюк О. досліджує питання ймовірного «кінця транзитології» або кризи її первинної парадигми, Вонсович С. аналізує дескрипцію засад політичної транзитології, періоди, пов'язані з соціально-політичними перетвореннями, які входять у сферу дослідження політичної транзитології, окреслює зв'язки між теорією модернізації і політичним транзитом. Даний автор досліджує також питання подолання кризи в науковій транзитології та шляхи її подальшого розвитку. Крім того, Дерев'янко С. розглядає політичну транзитологію в українській політології як напрям наукових досліджень та навчальну дисципліну, Тітар І., Світа А. досліджують життя та творчість Пшеворського А., Шумпетера Й., їх внесок у теоретичну розробку проблем політичної транзитології.

Вагому складову дослідницького процесу становлять зразки зарубіжної політичної думки, праці Шумпетера Й., Пшеворського А., Хантінгтона С., Поппера К. Певні аспекти досліджуваної проблематики представлені у роботах таких авторів, як Альварес М., Чейбуб Х., Лімонджи Ф., Ліпсет С., Торрес А., Хьюбер Е., Рюшемайер Д., Стівенс Д., Хелл Д., Уолдрон Д., Мюллер Дж., Даймонд Л., Вятр Є., Ловенталь А., Бітар С.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних та практичних аспектів важливих суспільних трансформацій в світі у другій половині XX століття, їх впливу на подальший розвиток країн Європи, у розгляді місця та ролі демократичних та авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства, у поданні специфіки політичного транзиту, або процесу переходу від режиму диктатури до системи народовладдя, у аналізі світоглядних основ традиційної автократії, ролі соціально-економічних перетворень в контексті глибинних суспільних реформ, у з'ясуванні особливостей масової свідомості, духовного життя доби перехідного суспільства, функціонування його гуманітарно-культурної сфери, у здійсненні порівняльного аналізу процесів політико-історичного розвитку країн Європи з огляду на актуальні аспекти державотворення в Україні.

Виклад основної частини. Сучасний світ постає як сукупність поліетнічних націй, кожна з яких має свою самобутню національну історію, свої особливі, подекуди унікальні традиції, форми суспільного буття. Визначним шансом для поширення демократичних засад в світі стала друга половина XX століття, адже саме в цей період зазнали ліквідації основні тоталітарні режими. Втім і досьогодні певні держави все ще перебувають у перехідній стадії розвитку, здійснюють так званий політичний транзит. Непевний стан між авторитаризмом і демократією почасти затягнувся, більше того, частина країн демонструє політичний регрес. Отже в політологічних дослідженнях зберігають свою актуальність питання тлумачення процесів утворення сталих демократичних режимів в одному випадку і, натомість, деградацію демократичних механізмів, в іншому. В даній галузі

© Н. Ф. Щербина, 2023

суспільно-політичного знання побутує доволі багато досліджень щодо умов та особливостей переходу від автократії до демократії в різних країнах новітнього часу.

Історичний досвід переконливо засвідчив, що успішний розвиток економіки за авторитаризму створював підвалини для скасування диктатури, уможливлював поступову еволюцію методів керування, сприяв наростанню широких продемократичних настроїв. Зародкові елементи громадянського суспільства, діячі поміркованої опозиції, прогресивної молоді, бізнесових кіл все більше висловлювали невдоволення обмеженнями політичних свобод, домінуванням силових структур, корупцією, зловживанням владою. Інтеграція таких країн у світовий ринок та значний економічний зріст сприяли посиленню середнього класу як верстви, котра найбільш зацікавлена у становленні демократичного ладу. Ілюстрацією такого тренду є відсторонення від влади військової хунти А. Піночета в Чилі на початку 90-х років минулого століття.

Досить поширеним явищем стає відчуження суспільства від клану авторитарного правителя, його близького оточення, які починають сприйматися широкими верствами населення, особливо молодим поколінням, як перепона для подальшого розвитку країни. У таких умовах режим може робити спроби зберегти своє панування шляхом пошуку так званого «правонаступника», який має запропонувати суспільству більш «м'яку» версію правління. Іноді така технологія буває відносно успішною (у Португалії перехід влади від Салазара А. до Каетану М.), однак у переважній більшості випадків суспільство відкидає її, сприймаючи «оновлене керівництво» як частину скомпрометованої політичної верхівки (спроби передати владу в НДР від Хонеккера Е. «поміркованим» комуністам Кренцу Е., Модрову Х.).

Зазначимо, що перші поставторитарні уряди часто стикаються з численними господарськими проблемами, зумовленими такими явищами, як відкритість, перехід до дерегуляції, ринкових відносин, доволі швидкою інкорпорацією до глобальної системи. У такі часи спостерігається значне коливання курсу національних валют, вартості акцій на фондових біржах, зростання інфляції, підвищення банківських процентних ставок, борговий тиск, тощо. Виникає політична нестабільність, поширюються соціальні протести, невдоволення, лунають вимоги опозиції щодо негайних результатів у подоланні економічної кризи. Подібні процеси спостерігалися, зокрема, на пострадянському просторі – Киргизстан, Грузія, Молдова, держави Балтії. Реформатори у постдиктаторських країнах нерідко мають схожі проблеми: апеляція громадськості до злочинів попередників та ймовірна співучасть у них поточної влади, критика міжнародних партнерів, небажання зовнішніх інвесторів здійснювати ризиковані капіталовкладення в нестабільну економіку, небажання кредиторів провести реструктуризацію державних запозичень. Міжнародні фінансові установи, як правило, вимагають швидкого досягнення збалансованості державних витрат та отриманих прибутків, проведення в одержавлених економіках масової приватизації, продаж активів збанкрутілих компаній, суттєвого скорочення бюджетних видатків, особливо на соціальну сферу.

Занепад і деградація авторитаризму відбувається у досить типовий для багатьох країн спосіб. Зазвичай спостерігаються такі процеси, як неухильне зменшення дієвості диктатур, їх пропагандистської складової, і, як наслідок, послаблення контролю влади над масовою свідомістю, духовним життям суспільства. Психологічний фактор впливу є вкрай важливим сам по собі, постійне «промивання мозку» офіційною пропагандою стали однією з опор авторитаризму. Тому припинення ідеологічної «обробки» населення, доповнене нестачею матеріальних і силових ресурсів, призводить до згубних для стійкості режиму процесів. Як наслідок, активізуються опозиційні рухи, зі складу контреліти висуваються нові лідери, більшою свободою користується незалежна журналістика, яка досліджує і оприлюднює дедалі більше фактів владної корупції чи навіть злочинів; реформістські, схильні до змін сили всередині правлячої верхівки набувають нових можливостей для зміцнення своїх позицій. Режим все більше втрачає свою міцність та єдність, стає менш передбачуваним у своїх діях. Кожне рішення ухвалюється з серйозними суперечностями, адже у панівній групі стикаються різні, іноді протилежні позиції. Показовим прикладом такого політичного транзиту є постфранкістська Іспанія на чолі з визначним реформатором Суаресом А.

Водночас, слід наголосити, що перебіг процесів лібералізації, проведення політичних та економічних реформ відбуваються щоразу по-різному, у різній послідовності та у різні часові терміни. Визначний дослідник даної проблематики Семюел Хантінгтон у своїй праці «Третя хвиля: демократизація наприкінці XX століття» (1991 р.), простежує залежність існування демократичних режимів від рівня економічного розвитку країни. На його думку, однією з потенційно значних політичних перешкод для подальшої демократизації була практично повна відсутність досвіду демократії у більшості країн, що залишалися авторитарними у 1990-х роках. Серйозною перешкодою для демократизації була відсутність справжньої прихильності або слабка відданість демократичним цінностям серед лідерів країн Азії, Африки та

Середнього Сходу. Таку тенденцію вчений пов'язує із культурними та економічними причинами і визнає можливість різноманіття форм демократичного порядку [1].

Хантінгтон С. розглядає процес розвитку демократії як систему «припливів» і «відливів», свого роду синусоїдних хвиль, що відбивають нерівномірність демократизації у різні історичні періоди в різних країнах та регіонах. Кожна хвиля демократизації змінюється зворотною, реверсивною хвилею. Перша, довга хвиля демократизації розпочинається приблизно 1828 р. і завершується у 1926 р. Вона сягає своїм корінням Американської та Великої Французької революцій. Проте дійсне становлення демократії відбувається лише у XIX столітті. Саме цього часу демократичні засади утвердилися в Сполучених Штатах, Британії, Франції, Швейцарії, загалом у понад двадцяти країнах. Ключовими факторами зміцнення народовладдя вважаються процеси зростання великих міст і кількості міського самоврядного населення, збільшення промислового, фабрично-заводського сектору господарства, посилення впливовості ранньої буржуазії – природного опонента феодальних порядків, зародження елементів громадянського суспільства.

Після першої хвилі демократизації розпочинається перша реверсивна хвиля 1922–1942 рр., яка пов'язується із встановленням фашистського режиму Муссоліні Б. в Італії. Загалом цей час відзначається зростанням популярності різноманітних антидемократичних ідей та концепцій. Адже навіть у сталих демократичних державах, у Англії, Франції, країнах Скандинавії, зокрема під впливом наслідків Великої депресії, активізуються профашистські об'єднання і рухи. Протягом цього часу сталося повернення до авторитаризму у понад тридцяти країнах.

Друга, коротка хвиля демократизації бере свій початок 1943 р. і триває близько двадцяти років, завершуючись на початку 1960-х рр. Поширення демократії було спричинено перемогою антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та наступними етапами деколонізації в Африці та Азії. Частина дослідників розглядає це явище як насадження, у певних випадках, демократії ззовні. Йдеться про наслідки окупації Сполученими Штатами переможеної Німеччини, Італії, Австрії, Японії, Південної Кореї. Натомість низка країн стала на шлях демократії цілком самостійно – Туреччина, Греція, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Колумбія [1]. Загальна кількість демократичних держав того часу сягає понад тридцять.

Друга, відпливна хвиля тривала приблизно п'ятнадцять років (1958–1975 рр.) і стосувалася вона передовсім «третього світу». Її масштаби виявилися доволі потужними: від демократії відмовилися як нові незалежні держави, так і країни, у яких демократичний лад проіснував понад двадцять років – Чилі, Уругвай, Індія, Філіппіни. Дана друга хвиля спричинила в інтелектуальних колах значний песимізм щодо подальших перспектив демократії. Дослідники розмірковували над тим, наскільки прийнятна демократична модель розвитку в афро-азіатському регіоні. Більше того, ставилося навіть питання щодо спроможності демократичних цінностей відповідати на актуальні потреби розвинених країн, так званих «старих демократій». Адже тоді демократичний режим існував лише у тридцяти державах [1].

Третя хвиля демократизації бере початок у середині 1970-х років й триває до сьогодення. Бралися до уваги процеси демонтажу автократії у Греції 1974 р., у Португалії 1975 р., у Іспанії 1977 р. Дещо пізніше демократизація охоплює ряд країн Латинської Америки (Домініканська Республіка – 1975, Перу – 1989), Азії (Філіппіни – 1986, Південна Корея – 1988), Центрально-Східної Європи (Румунія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Болгарія, Східна Німеччина – 1989). До початку 1990-х років 45% незалежних держав дотримувалися демократичних засад, близько 39% населення планети мешкало в умовах демократії [1].

Хантінгтон С. виділяє 5 основних причин третьої хвилі демократизації. По-перше, це падіння легітимності авторитарних систем, по-друге – безпрецедентне економічне зростання 1960-х рр., по-третє – суттєві зміни у доктрині католицької церкви, по-четверте – корекція зовнішньої політики провідних світових держав, розрядка міжнародної напруженості, по-п'яте – демонстраційний ефект, або ефект «снігової лавини». Загальна кількість країн, що перебувають у демократичному стані, складає понад сорок. Проте після третьої хвилі демократизації може прийти і третя реверсивна хвиля [1].

Інший відомий дослідник, Адам Пшеворський, виокремлює два основних етапи – лібералізацію і власне демократизацію в ході становлення даного типу режимів. Лібералізація розглядається як зростання рівня відкритості режиму без суттєвої зміни його структури та інститутів. Вона може бути започаткована однією з груп правлячої еліти, оскільки громадянське суспільство за диктатури відсутнє. Така група, названа автором «лібералізатори», прагне зменшити суспільну напруженість, надати або розширити деякі права і свободи громадян, але водночас зміцнити власні владні позиції. Проте такий курс, спрямований на обмежені перетворення, може зустріти запеклий опір з боку інших елітних груп, прихильників так званої «твердої лінії». Якщо лібералізатори не спроможні подолати такий опір, старий авторитарний режим зберігається й надалі. Однак в разі успіху в боротьбі з прибічниками жорсткої лінії

стартує процес складання елементів громадянського суспільства.

Наступні події зумовлюються ставленням лібералів до громадянського суспільства, з одного боку, стосунками з прихильниками «твердої лінії», з іншого. У випадку згоди громадян лише на обмежені права і свободи фактично формується дещо пом'якшена диктатура. В разі високої самоорганізації та посилення громадянського суспільства, опозиційно налаштованого до влади, перед лібералами постає дилема: або придушити його розвиток, або почати реальний перехід до демократії. В першому випадку виникає загроза відновлення жорсткої диктатури, але невдоволене населення може перейти до стихійних протестів і використовуючи силові засоби, здатне повалити діючий режим [2].

В разі успіху лібералізації створюються передумови для наступної демократизації. Звільнення від авторитаризму бачиться як результат взаємодії чотирьох політичних сил. Елітних груп – прихильників твердої лінії (поліція, бюрократія), реформаторів (буржуазія в ринковій системі, господарські керівники за «соціалізму») та опозиції – поміркованої та радикальної. Отже, за Пшеворським А., подолання авторитаризму можливе за трьох передумов: реформатори та помірковані досягають згоди щодо демократичних інститутів, які гарантують їм участь у політичному процесі, реформатори зберігають контроль над прихильниками «твердої лінії», помірковані контролюють радикалів. Можна стверджувати, що подібна модель політичного транзиту спрацювала у 70–80-ті роки минулого століття в Іспанії під час демонтажу франкістської диктатури.

Слід зазначити, що для повноцінного переходу до демократії потрібно розбудувати базові політичні інститути, закріпити її правові засади в Основному законі. Всі учасники конкурентного політичного процесу зацікавлені у розробці таких правил і процедур, які б гарантували рівні умови для політичної конкуренції та дотримання прав опонентів за їх поразки на вільних виборах.

З огляду на історичний досвід трансформаційних процесів, проблемним питанням почасти виступає конкуренція між різними демократичними силами, що може призвести до їх послаблення і посилення антидемократичних сил. Але збереження конкурентного політичного середовища є самодостатньою цінністю, запорукою не повернення до авторитаризму. Як зазначає Пшеворський А., «якщо уважно прочитати незліченні визначення, з'ясовується, що демократія стала свого роду вівтарем, куди кожен несе свої найбільш переважні жертвопринесення» [2].

В контексті досліджуваної проблематики варто нагадати досить чітке визначення демократії, сформульоване Шумпетером Й., згідно з яким це «...такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди знаходять владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [3, с. 7]. З нього випливає, що демократія – це не лише форма функціонування політичної системи, це сукупність методів здійснення державної влади. Критично важливою ознакою демократії є не тільки регулярне проведення загальних чи місцевих виборів, а й реальне відображення їх результатів у офіційних політичних рішеннях.

В концепції Карла Т., Шміттера Ф. представлено чотири так звані «ідеальні шляхи» переходу від авторитаризму до демократії. По-перше, на основі угоди, коли різні об'єднання еліт досягають багатостороннього компромісу. По-друге, внаслідок «насадження», коли еліта в односторонньому порядку ефективно використовує силовий ресурс для здійснення змін режиму, навіть всупереч опору осіб, які безпосередньо перебувають при владі. По-третє, шляхом реформ, коли відбувається консолідація мас, які домагаються компромісного варіанту, не вдаючись до насильства. По-четверте, в результаті революції, коли маси шляхом збройного повстання здатні повалити диктатуру.

У запропонованому спектрі розвитку подій міститься й декілька змішаних варіантів, у яких насильство стримується компромісами. Широкі маси активізуються, відіграють важливу роль у процесі, проте все ще перебувають під контролем правлячої еліти. Внутрішні чинники та розроблені стратегії мають важливе значення, але результат більшою мірою залежить від дій зовнішніх сил. У сучасний період, роблять висновок американські політологи, сприятливим для розвитку демократії є компроміс між елітами щодо принципів управління державою на підставі взаємного гарантування «життєво важливих інтересів» різних сторін.

Дані дослідники вважають, що соціальний контракт між елітами є очевидною необхідністю в умовах сучасної політики. Така формальна чи неформалізована угода зумовлюється тим, що відбувається відновлення громадянських прав і свобод, групові та професійні інтереси захищаються спеціалізованими установами. Натомість держава бере на себе відповідальність за регулювання ринку та перерозподіл доходів, при тому, що економічна система міцно інтегрована і залежить від світового ринку.

Економічні чинники значно впливають на процес демократизації суспільства, але вони не є визначальними. Демократизація стає можливою в тому випадку, якщо економічні реформи тягнуть за собою важливі зміни в стратифікаційній системі суспільства, впливають на зменшення поляризації суспільства, сприяють утвердженню нових цінностей.

Окрема дискусійна тема – зовнішні фактори транзиту в напрямку демократії. Вони можуть бути як негативними, так і позитивними. Що стосується позитивного зовнішнього впливу на демократизацію, то він може здійснюватися за декількома напрямками та з використанням різних засобів. По-перше, такий вплив може поширюватися внаслідок демонстраційного ефекту успішної демократизації, що стимулює виникнення так званих «хвиль демократизації». По-друге, зовнішній вплив може бути здійснений міжнародними неурядовими організаціями за погодженням з національними урядами – реципієнтами впливу. Тут переслідується мета прищеплення норм поведінки, що поділяються значною частиною міжнародного співтовариства.

Роль зовнішнього чинника може відрізнятися у залежності від конкретного етапу демократизації певного авторитарного режиму. Якщо режим все ще досить міцний для того, щоб відкидати вимоги хоча б часткової лібералізації, позитивний вплив зовнішнього чинника полягатиме у пошуках різноманітних засобів його послаблення.

При цьому зовнішнє втручання може переслідувати різні цілі – від стимулювання режиму до внутрішніх перетворень, відповідних кадрових змін до суттєвої трансформації природи режиму. Водночас, некритичне запозичення іноземного досвіду демократії може призвести до негативних наслідків, до встановлення нового різновиду авторитаризму. У даному випадку пригадаємо сумний досвід «арабської весни», адже лише в Тунісі закріпилася відносна демократія. Й хоча приклади успішного запозичення демократії існують (повоєнне відновлення економіки та державності Німеччини та Японії), не завжди така технологія впровадження демократії видається оптимальною.

Значно поширені ненасильницькі форми підриву позицій авторитарних режимів. До них відносять по-перше, моральний вплив на антидемократичний режим – публічні заяви впливових політиків, офіційних осіб із засудженням аморальної природи жорсткого авторитарного режиму, що оприлюднюються медіа ресурсами і мають на меті отримання підтримки світової громадської думки, полегшення долі політичних в'язнів та пожвавлення внутрішньої опозиції. По-друге, використання економічного тиску та санкцій для економічного послаблення режиму (ЄС, США нерідко вдаються до такі форми послаблення авторитаризму, використовуючи прийняття спеціальних поправок через Конгрес чи лобіюючи призупинення позик і допомоги через міжнародні організації). По-третє, засоби дипломатичного впливу, які найчастіше задіяні через посольства (один з найефективніших, хоч і важко досяжних результатів дипломатичних акцій – налагодження особистого листування між вищими керівниками держав, що формально конфліктують). По-четверте, багатостороння дипломатія, що здійснюється на базі міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ). По-п'яте, прорив інформаційної блокади і телерадіомовлення тих країн, у яких інформація піддається ретельній цензурі. По-шосте, матеріальна допомога, що надається внутрішній опозиції, адже якщо опозиційні організації існують, зовнішня допомога може стати одним з найважливіших факторів їх зміцнення. По-сьоме, різноманітні освітні та професійні обміни між країнами з авторитарним і демократичним способами правління.

Міжнародна участь у процесах лібералізації часто виступала як фактичне продовження стратегії послаблення авторитарних режимів. Важливе завдання розвинених демократичних держав полягає не тільки в тому, щоб гарантувати неможливість відновлення агресивного режиму, а й у тому, щоб звести до мінімуму ймовірність революційного розвитку подій, що може призвести до подальшої ескалації насильства та громадянської війни.

Терміни та загальний хід перетворень впливають на форми зовнішньої участі, яка може змінюватись – від прямої масованої підтримки радикальної опозиції до співпраці з реформістськими силами всередині режиму. За певних обставин зовнішня підтримка реформаторів може стати критично вагомою, зокрема у вигляді резонансних урядових заяв, скасування у майбутньому обмежень у доступі на міжнародні ринки та розвитку бізнесового середовища.

При досягненні реальних змін режиму в напрямку демократії зовнішня участь у перетвореннях вступає у принципово іншу фазу. Важливість такої участі, особливо на етапі становлення демократичних інститутів, є фундаментально значущою для успішної реалізації політичного транзиту. На цьому етапі закладаються передумови ефективного функціонування оновленої державно-політичної та соціально-економічної системи.

Розуміючи всі недоліки демократії, маємо зважати на те, що людство поки що не створило більш гуманної моделі взаємодії по лінії «особистість – суспільство – держава». Постійно вдосконалюючись, реальна демократія адаптується до умов, що змінюються. Джон Мюллер пропонує «перестати бажати від демократії неможливого і визнати, що реально не здійсненна, залишаючись прекрасною, але недосяжною мрією» [5].

Одна з проблем демократії – рівень контрольованості правлячих еліт з боку народу, який висловлює своє схвалення чи несхвалення діяльності урядовців шляхом прямих, загальних, рівних виборів та референдумів. Незастосування сили, лише мирні засоби розв'язання потенцій-

них суперечностей, недопущення відкритих конфліктів – ключові критерії зрілої демократії. Ненасильницькі методи боротьби за владу, її конституційність, лише правові засоби зміни уряду також є фундаментальними цінностями дійсного народовладдя. Сталий розвиток, стабільність демократії вирішальним чином залежить від глибоко укоріненої в масовій свідомості цінності демократичного буття, від рівня довіри та підтримки з боку громадян. Демократії, що спираються на засади легітимності, очевидно мають історичні перспективи.

Демократичні держави, які протягом тривалого часу не здатні виконати покладені на них суспільні очікування, можуть втратити свою легітимність, а в гіршому варіанті можуть припинити своє існування. Прикладом такого розвитку подій може слугувати діяльність Сальвадора Альєнде на посаді президента Чилі. Слушною видається думка Шумпетера Й.: «Демократія процвітає тоді, коли модель суспільства має певні характеристики, і безглуздо запитувати, як вона існуватиме при інших соціальних моделях, які не володіють цими характеристиками, або як житимуть люди в таких суспільствах в умовах демократії». Демократія, природно, передбачає наявність більшості та меншості, тих, хто виявляється здатним провести своє рішення, і тих, хто повинен йому підкоритися. Справді, будь-яке «голосування – це нав'язування волі одних людей іншим» [3, с. 12]. Вкрай важливий аспект функціонування демократичного механізму – врахування всіх можливих точок зору та максимальне задоволення потреб та інтересів меншості.

Для нормального функціонування суспільства демократично прийняті рішення мають виконуватися. Політична чи світоглядна меншість у демократичній системі погоджується прийняти позицію більшості, хоча й може категорично не поділяти її. Це питання в науковій думці певною мірою представлене саме в розумінні демократії Шумпетером Й. [3, с. 7].

Демократична влада відрізняється від інших тим, що передбачає неприйняття результатів виборів чи референдумів лише в одному випадку – у разі порушення їх конституційної процедури. «Демократія, – стверджує Пшеворський А., – легітимна у тому сенсі, що люди готові визнавати рішення, зміст яких вже визначено, оскільки ці рішення є результатом застосування загальноприйнятих правил. Люди погоджуються з підсумками демократичної взаємодії, навіть коли вони їм не подобаються, оскільки це результат застосування практики правил, на які ми всі погодилися... У такому разі ключем до демократичної стабільності є культура участі» [2].

Усталені демократичні режими існують там і тоді, коли і суспільство, і еліта ясно усвідомлюють безальтернативність народовладдя. Небезпечним симптомом є поява у суспільстві розчарування, зневіри у цінностях та ефективності демократичного правління. За неупередженого підходу з'ясовується, що демократію не слід використовувати як інструмент тотального «згуртування», «єдності» нації, вона швидше має сприяти і гарантувати багатоманітність в усіх її вимірах. Несхожі соціальні групи, партії, громадські об'єднання, етнічні меншини, релігійні конфесії мають створювати комбінації, що калейдоскопічно змінюються, являють собою максимально точний «зліпок» суспільних настроїв.

Мета демократії – не лише стабільність, комфорт і безпека, а й забезпечення можливостей реалізації дій, що просувають суспільство обраним на вільних виборах чи плебісцитах шляхом. Держава, як базовий елемент політичної системи, має виконувати сервісну функцію, задовольняти ключові потреби суспільства загалом і кожної особистості зокрема. Якщо не прагнути реалізувати саме таке надзавдання, то постає питання про доцільність існування держави як такої, особливо держави деспотичного типу. Однак навіть за демократії влада має бути під надійним громадським контролем, має бути створена прозора система стримань і противаг, убезпечення людей від загроз узурпації влади. Державно-політична структура має містити серйозні запобіжники щодо зловживань повноваженнями з боку вищих керівників, управлінської бюрократії в цілому. Перевага демократії – її передбачуваність, прогнозованість дій, відкритість для суспільства, що сприяє досягненню широкої суспільної згоди у питаннях цілей та засобів розвитку.

Під сучасну пору демократія не є єдиною та універсальною моделлю правління у розмаїтому, мультикультурному світі. Існують й інші політико-економічні системи, які також наполягають на власній легальності та легітимності. Еволюція демократії свідчить про те, що її зрілість досягається впродовж тривалого історичного періоду. Лише за ефективних відповідей на виклики часу демократія зберігає свою актуальність та життєздатність.

Вибір між демократією та авторитаризмом для переважної більшості громадян суверенної та неподільної України є цілком очевидним, оскільки гідної альтернативи демократії в сучасному світі фактично не існує. Вибір може бути лише між моделями демократії, пов'язаними з особливостями національної історії та культури. Водночас демократія є досить чутливою системою, яка без належних умов може бути зруйнована. Суспільство подекуди очікує негайної позитивної віддачі від новообраної влади, хоча спонукати її до цього здатне активне громадянське суспільство, вільна від владного тиску преса, конкурентне середовище у бізнесі.

Особливості розвитку транзитивних країн свідчать про доволі складну адаптацію до викликів сучасності, про труднощі соціально-економічного характеру, які врешті можуть змінити політичний контекст модернізації. Новітній історичний досвід застерігає від удаваної демократії, тобто такої, що має, значною мірою, імітаційний характер. В даному контексті показовим прикладом стала новітня історія країн Тропічної Африки, Магрибу, Південно-Східної Азії, частково Латинської Америки. Позбавившись колоніальної залежності від Британії, Бельгії, Франції, Іспанії, Португалії, нові самостійні держави нерідко вдавалися до суто зовнішніх ознак демократичного правління, будуючи насправді жорсткі автократії. Прикметою їх розвитку стали часті військові перевороти, заколоти, репресії щодо опозиції, зовнішня ізоляція. У геополітичному вимірі країни «третього світу» досить довго використовували поділ світу доби «холодної війни», проголошуючи «соціалістичну орієнтацію» або навпаки, відданість західним цивілізаційним цінностям. Іноді історико-культурна спадщина містить такі складові, що фактично заважають динамічній трансформації. Йдеться насамперед про авторитарно-патріархальний психологічний синдром пострадянського соціуму.

В ряді випадків має місце недостатність глибинних внутрішніх передумов для демократичного поступу. Формування зовні нових політичних інститутів не завжди означає наповнення їх відповідним ціннісним змістом. Тим не менш, можна з високою ймовірністю стверджувати, що в сучасному посттоталітарному просторі складаються необхідні передумови для витворення зрілої демократії. Карл Поппер, розмірковуючи над альтернативою «диктатура чи демократія», зауважив, що «...ми ґрунтуємо наш вибір не на чеснотах демократії, які можуть бути сумнівними, а єдино на пороках диктатури, які є безсумнівними. Цього достатньо, щоби зробити вибір на користь демократії» [6; с. 236].

Висновки. Підсумовуючи дане дослідження, вважаємо за потрібне запропонувати певні авторські узагальнення та висновки. Європейський історичний досвід суспільних трансформацій другої половини XX століття видається важливим з огляду на сучасні українські реалії, зокрема на процеси державотворення та реформаторських зрушень в країні. Осмислення історичної спадщини авторитаризму та його подолання, переходу до демократичних засад державно-політичного життя, функціонування духовної, гуманітарно-культурної сфери постає вкрай вагомим чинником в контексті перспектив подальшого сталого і безпечного розвитку України як поліетнічної, мультикультурної держави Східної Європи. Врахування як позитивних, так і негативних, іноді відверто руйнівних проявів автократичної моделі буття має убезпечити націю і державу від повторення деструктивного досвіду минулого, створити передумови для подолання лабільних тенденцій в Україні, остаточного завершення транзитивного періоду, утвердження цінностей європейської цивілізації, високих стандартів гуманного, демократичного суспільства.

Література

1. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. URL: https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf

2. Adam Przeworski, Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. URL: https://books.google.de/books?id=Mfjv6snK0-EC&pg=PR3&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=fal

3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм та демократія. /пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shumpeter_Yozef_A/Kapitalizm_sotsializm_i_demokratiia/

4. Всемирный доклад 2022: Готова ли демократия проявить себя, когда авторитаризм стоит в оборонительной позиции? //Human Rights Watch. – URL: https://www.hrw.org/ru/world-report/2022/autocrats-on-defensive-can-democrats-rise-to-occasion

5. Ловенталь А., Битар С. От авторитарного правления к демократическому управлению: извлечение уроков из опыта политических лидеров. URL: https://www.idea.int/sites/default/files/publications/from-authoritarian-rule-toward-democratic-governance-RU.pdf

6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. Київ, 1994. Т. І. 444 с.

Анотація

Щербина Н. Ф. **Політичний транзит: теоретичні підходи та історичний досвід Новітнього часу.** – Стаття.

У статті висвітлюються теоретичні та практичні аспекти важливих суспільних трансформацій в Європі та світі у другій половині XX століття, їх вплив на подальший розвиток відповідних країн. Розглядаються місце та роль демократичних і авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства. Подається специфіка формування ідеї політичного транзиту, початкової лібералізації диктатури, її геополітичний компонент. Аналізуються концептуальні підходи представників національної та зарубіжної політичної думки щодо шляхів і методів глибинних суспільних перетворень, особливостей масової свідомості перехідного суспільства. Здійснюється порівняльний аналіз історичного досвіду деяких країн Європи та світу, що пройшли етап реформування власної державно-політичної та соціально-економічної системи. Певна увага приділяється гуманітарно-культурній сфері, духовним аспектам життєдіяльності транзитивних суспільств. Крім того, розглядаються як позитивні, так і негативні наслідки

політичного транзиту, особливо у разі зовнішнього впливу на внутрішньополітичні процеси. Пропонуються авторські узагальнення і висновки щодо осмислення наукової спадщини в даній політологічній проблематиці, подолання авторитаризму в стислі терміни, у мирний спосіб на основі широкого національного компромісу. Вибір між демократією та авторитаризмом для переважної більшості громадян суверенної та неподільної України є цілком очевидним, оскільки гідної альтернативи демократії в сучасному світі фактично не існує. Вибір може бути лише між моделями демократії, пов'язаними з особливостями національної історії та культури. Водночас демократія є досить чутливою системою, яка без належних умов може бути зруйнована. Суспільство подекуди очікує негайної позитивної віддачі від новообраної влади, хоча спонукати її до цього здатне активне громадянське суспільство, вільна від владного тиску преса, конкурентне середовище у бізнесі. Теоретичні та практичні надбання у галузі політичної транзитології видаються вельми затребуваними в контексті масштабних суспільних перетворень в новітній Україні та перспектив її подальшого сталого й безпечного розвитку як незалежної європейської держави.

Ключові слова: політика, транзит, трансформація, громадянське суспільство, демократія, диктатура, лібералізм, авторитаризм, еліта.

Summary

Shcherbyna N. F. **Political transit: theoretical approaches and historical evidence of the New Hour.** – Article.

The article highlights the theoretical and practical aspects of important modern transformations in Europe and the world in the other half of the 20th century, influencing the development of distant lands. The role of democratic and authoritarian ambushes in the processes of the functioning of the state apparatus and the life of the state is considered. The specifics of the formation of the idea of political transit, the postal liberalization of dictatorship, the geopolitical component, are given. The conceptual approaches of the representatives of the national and foreign political ideas are analyzed in terms of ways and methods of the main suspense transformations, features of the mass svodomost of the transitional suspenst. Here is a recent analysis of the historical background of the past countries of Europe and the world, which have gone through the stage of reforming the state power-political and socio-economic systems. Pevna respect is attached to the humanitarian and cultural sphere, the spiritual aspects of the life of transitive services. In addition, there are both positive and negative implications of political transit, especially in the case of a different influence on the internal political process. Proponuyutsya author's zagalnennya and vysnovki shkodo osslennya naukovoї spadschiny in daniy politologichesichniy problematics, podannja authoritarianism in the style of the term, in a peaceful way on the basis of a broad national compromise. The choice between democracy and authoritarianism for the overwhelming majority of the people of sovereign and insubstantial Ukraine is quite obvious, the fragments of a good alternative to democracy in the current world are practically not available. Vybir may be more or less between models of democracy, connected with the peculiarities of the national history and culture. At one time democracy can be achieved with a sensitive system, as if without industrious minds it can be ruined. Suspilstvo poddeku ochikue negaynoї positiviї viddaї vid novoloї vlady, hocha її sponukati її її її sponukati її її up tskogo zdaten active hromadyanskoe svilstvo, vilna vid vladny yoke press, in the competitive middle of the business. Theoretical and practical encumbrances of the gallery of political transitology seem to be very demanding in the context of large-scale modern transformations in new Ukraine and the prospects of a distant steel and careless development of an independent European state.

Key words: politics, transit, transformation, community society, democracy, dictatorship, liberalism, authoritarianism, elite.

УДК 321.01:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.34

Л. І. Яковлева
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0942-485X
доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
Національний університет «Одеська юридична академія»

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ У МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Розвиток сучасних інформаційних технологій спричиняє суттєві зрушеннях у багатьох соціальних просторах. Інформаційні технології, безумовно, сприяють підвищенню ефективності взаємодії суспільства та публічної влади. При цьому, становлення комунікативних мереж має не лише інструментальне значення. Ієрархії, засновані на вертикальній політчиній комунікації, поступаються впливом комунікативним мережам, як формам горизонтальної організації політичної взаємодії. Відзначимо, що за досить вдалим висловом Е. Войнової, «...нові форми комунікації спричиняють утворення нових моделей соціальної взаємодії, в тому числі політичної [1, с. 16] ... Внаслідок розвитку Інтернету й особливо вебмереж зростають диференціація та варіативність інформаційних потоків, розгортаються процеси демасифікації та індивідуалізації політичної комунікації» [1, с. 14].

Надзвичайну вагу процес формування мереж має для політичних відносин. Йдеться про суттєві зрушення у демократичному представництві, е-демократію та е-урядування. Але не тільки. Передусім, постає новітня форма соціального порядку – мережеве суспільство.

У соціальному порядку мережевого суспільства знову загострюються проблеми, які, здавалось би, вже знайшли своє вирішення під час консолідації демократичних політичних режимів. Одним із головних завдань стає забезпечення легітимності соціального порядку в умовах цифрового суспільства. З одного боку, необхідно уникнути небезпеки побудови «цифрового тоталітаризму». З іншого, можлива делегітимація публічної влади через занурення суспільства у інформаційний хаос, коли надмірна кількість інформаційних потоків та хвиль може призвести до соціальної та політичної дестабілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Трансформаціям політичних відносин під впливом інформаційних технологій та становленню мережевого суспільства присвячено ґрунтовні праці зарубіжних та українських дослідників. Зарубіжні автори зосереджують увагу на динамічних змінах, які спричиняють інформаційні технології у демократичному суспільстві. Погодимось із думкою Е. Войнової: «...зараз у світових академічних колах затверджується глибше тлумачення поняття «електронна демократія». Воно походить від фундаментального визнання демократії не просто як форми представництва в урядових установах, але як суспільного устрою, котрий дозволяє справедливо брати участь у питаннях, що залучають людей до обміну ідеями й власними думками, підтримуючи права людини» [1, с. 13]. Розвиток концепцій, пов'язаних із впливом інформації та комунікації на формування нового соціального порядку та легітимність публічної влади, пройшов низку етапів. У процесі обґрунтування сутності та характеристик мережевого суспільства слід особливо відзначити роль теорій «інформаційного суспільства», «постіндустріального суспільства», «постмодерного суспільства», «суспільства ризику» та «суспільства знань», осмислення електронної демократії та електронного урядування. Тобто, у політичній теорії поступово готувався грунт для дослідження легітимності публічної влади у мережевому суспільстві: від «демократії участі» (Й. Масуда), «напівпрямої демократії» (О. Тофлер), «електронної демократизації» (М. Хаген) до «інтерактивної демократії» (П. Розанвалон), медіатизації політики (Г. Оберройтер), «інформаціонального суспільства» (М. Кастельс). Окремо слід відзначити концепції «реальної віртуальності» та «мережевого суспільства» (М. Кастельс та М. Кумар, М. Фасслер, П. Ладлоу) тощо. Для аналізу кібер-реальності у науковому дискурсі з'являються такі терміни, як «кібер-суспільство», «кібер-держава» та «кібер-Модерн» (М. Фасслер, У. Халбах). Можливо, вже за декілька років кібер-суспільство буде потребувати досліджень кібер-легітимності.

У працях українських авторів можна простежити увагу до становлення мережевого суспільства та демократизації, як взаємопов'язаних процесів. Адже, інформаційні технології, завдяки забезпеченню транспарентності діяльності влади, виборчого процесу, взаємодії влади та громадян сприяють демократизації українського суспіль-

© Л. І. Яковлева, 2023

ства. Зокрема, слід наголосити на трансформаціях простору легітимізуючої взаємодії у мережевому суспільстві та перенесенні ваги із наукової раціональності до інформаційних технологій: «... на тлі підвищення легітимізуючого потенціалу мас-медіа та комунікативних технологій у сучасному суспільстві відбувається зниження ролі наукового знання в процесі забезпечення легітимності публічної влади. Натомість у політичній комунікації як основі легітимізуючої взаємодії зростає вага комунікативних технологій, які використовуються в мас-медіа. Варто зазначити, що політична пропаганда, зв'язки із громадськістю та політична реклама в мас-медіа здатні забезпечити легітимність окремих політичних акторів у короткостроковій перспективі (наприклад, під час виборчих змагань), натомість процес легітимізації публічної влади в сучасних умовах потребує впровадження системи електронного урядування та електронної демократії» [8, с. 107].

В Україні легітимність публічної влади визначається як демократизацією так і становленням мережевого суспільства. Це подвійний вплив на трансформації соціальних та політичних відносин, який необхідно враховувати у вирішенні проблеми забезпечення легітимності публічної влади в Україні. Саме у такому контексті слід відзначити праці В. Авер'янова, Г. Агафонової, О. Батрименка, Є. Бистрицького, Е. Войнової, О. Голобуцького, О. Дубаса, Л. Іващук, В. Ковалевського, В. Коляденка, Ю. Мазурок, В. Недбая, Т. Неприцької, О. Третяка, ін.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення сутності легітимності публічної влади у мережевому суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Веберіанська традиція визначає легітимність влади як процес виправдання наявного суспільного ладу. Процедура виправдання соціального та політичного порядку, переконання громадян у законності та справедливості встановлених правил може спиратись на традицію, харизму лідерів, або бюрократію. Водночас, мережеве суспільство утворює нові форми взаємодії спілкування індивідів, а у процесі виправдання соціального ладу широко використовується особливий вид соціального капіталу – мережевий капітал [9].

Вже доводилось наголошувати на важливості ефективної комунікації у процесі легітимації публічної влади. Комунікативний вимір взаємодії публічної влади та громадян, поряд із інституційним та організаційним, є одним із визначальних для легітимності. Відзначимо: «...внутрішні та зовнішні гарантії легітимного конвенційного або правового порядку є передумовою легітимності публічної влади. У процесі урядування як взаємодії між громадянами та державою на горизонтальному та вертикальному рівнях соціального порядку легітимні правила визначають об'єм і межі панування представників публічної влади. Панування (специфічні соціальні відносини, що складаються з права, довіри, очікувань тощо) виражається у відповідній комунікативній структурі, яка дозволяє наказу влади зустріти підкорення громадян. Саме тому легітимність публічної влади неможлива без забезпечення ефективної комунікації в межах певного легального соціального порядку» [7, с. 15].

Наприклад, в Україні активно переводяться у цифровій простір найпопулярніші державні послуги та паралельно створюються актуальні сервіси. Так, у застосунку «Дія» навіть під час широкомасштабного збройного вторгнення з'явилось 52 нові послуги. Зростає й кількість користувачів. Як зазначає М. Банік, «На початок повномасштабного вторгнення у нас було близько 14,5 млн користувачів, зараз – 18,9 млн. Тобто навіть за такий час у нас додалося майже 5,5 млн користувачів. Раніше для людей Дія була опцією, яка додавала зручності з тими ж документами, але для добровільного використання. І хоча зараз застосунок продовжує бути не примусовим сервісом, не обов'язковим для використання, Дія дійсно стала настільним застосунком» [4]. Соціальні мережі перетворюються на середовище політичної комунікації: «Світові практики залучення громадян до громадської та політичної участі через соціальні мережі продемонстрували, що віртуальний комунікативний простір є одним із сприятливих середовищ формування громадянської ідентичності і має потужний потенціал суспільної самоорганізації, який може бути успішно використаний для зміцнення громадянського суспільства, а також у політичних цілях... Відсутність цензури, висока періодичність публікацій і різний формат передачі інформації створюють сприятливе інформаційне середовище для побудови колективних ідентичностей, створення образів «своїх» і «чужих» спільнот... Відмінністю віртуального комунікативного простору від традиційного (опосередкованого засобами масової комунікації) також є персоніфікація політичних і громадських акторів, що значно зменшує відстань у відносинах між абстрактними і «далекими» владними установами і громадянином, збільшує прозорість комунікації, створюючи таким чином сприятливі умови для подолання відчуження від влади й самоусвідомлення себе як рівноправного учасника процесу управління державою» [2, с. 273].

Слід виокремити деякі особливості легітимності публічної влади у мережевому суспільстві. Вони пов'язані із суттєвими зрушеннями у соціальному порядку мережевого суспільства та формуванням нового типу взаємодії влади та громадян.

По-перше, розвиток мережевого суспільства розширює межі публічного простору, адже в умовах інформаційної відкритості у процесі політичної діяльності стає практично неможливим зберігати приватність, приховати факти приватного життя. На різних історичних етапах створювались та відтворювались різні форми взаємодії між приватним (Res Priva) та публічним (Res Publica) просторами. Легітимність публічної влади стосувалась переважно проблем, пов'язаних публічною політикою. Як зазначає В. Парсонс: «Ідея публічної політики передбачає існування сфери чи сектора життя, що не є приватними або суто індивідуальними, а здійснюються спільно. «Публічний» означає ті аспекти людської діяльності, які вимагають урядового чи соціального втручання або, принаймні, спільних дій» [5, с. 23]. Мережеве суспільство, яке розмиває кордони між приватним та публічним, перетворює «приватне» (яке, насправді має значення для «публічного») на важливий фактор легітимності. Скоріше, можна стверджувати делегітимацію публічної влади під впливом публікації компрометуючої інформації з приватної сфери життя: від сексуальних скандалів до стеження за політиками та державними діячами. Відповдіно, потребує переосмислення мінливість «кордонів» публічного та приватного у забезпеченні легітимності влади мережевого суспільства.

По-друге, змінюється алгоритм легітимності у мережевому суспільстві порівняно із минулими роками. Якщо, при всіх відмінностях та особливостях модернізації та демократизації у різних країнах, все ж таки було сформовано певний спільний набір кроків щодо легітимації, то у мережевому суспільстві він змінюється. Звернемо увагу на складові процесу легітимації публічної влади у мережевому суспільстві. У минулому цей процес включав такі етапи: 1) визначення на основі суспільного договору сутності «спільного блага», мети соціального та політичного розвитку, справедливого суспільного ладу. Це відбувалось із опорою на наукову раціональність, здобутки економічної, політичної, соціологічної науки, використанням цілераціональності (М. Вебер), або «інструментального розуму»; 2) визначення ефективних та оптимальних шляхів досягнення мети суспільного розвитку, збереження легітимного суспільного ладу, заснованого на справедливому розподілі суспільного блага; 3) раціональне обґрунтування та вираження інтересів соціальних груп через інститути демократичного політичного представництва (партії, парламент, лобістські структури тощо); 4) визначення конкретних публічних політик через механізм парламентських дебатів (калькуляція та обґрунтування вигід та витрат); 5) оцінювання ситуації, результатів та наслідків політики, її корекція після проведення демократичних виборів.

Щодо мережевого суспільства, то легітимність публічної влади визначається формуванням мультимережі політичних та соціальних комунікацій. На думку Е. Войнової, «Ця структура має три рівні: мікромережі політичних лідерів або лідерів громадської думки та їх найближчого оточення; мезомережі політичних експертів і груп інтересів; макромережі широких верств громадянського суспільства. У процесі циркуляції потоків повідомлень ці мережі послідовно виконують ряд взаємопов'язаних функцій політичної системи. На першому рівні відбувається артикуляція суспільних запитів і прийняття політичних рішень, на другому – агрегація суспільних вимог і підтримки, наступне обговорення політичних рішень, на третьому – висування різноманітних політичних вимог і висловлювання підтримки, а також популяризація та імплементація політичних рішень» [1, с. 15]. У процесі презентації соціальних інтересів на рівні макромереж, артикуляції соціальних запитів, агрегації суспільних вимог та прийнятті політичних рішень відбувається легітимація, або делегітимація публічної влади. Алгоритм легітимності відтепер полягає у забезпечення відкритої та вільної комунікації між різними мережами та всередині кожної мережі. Значно спрощується зворотній зв'язок між владою та громадянами. Політичні відносини опосередковуються інформаційними мережами, пріоритетом стає не збереження домінуючої ролі інститутів публічної влади на етапі формулювання політичних інтересів соціальних мереж й обговоренні політичних проблем, а пошук оптимальних форм взаємодії між ними задля захисту прав громадян. Зокрема, становлення кібер-леітимності має враховувати технологічну складову функціонування соціальних мереж – від наявності струму у електромережах до необхідності захисту від кібер-атак, загроз втручання у електронне голосування та зламу бази данних. Адже, до мережевої взаємодії включені усі без виключення організації – від держави до невеличкого підприємства. Це потребує вдосконалення законодавчої бази. Відзначимо: «Законодавча база приватної власності в поєднанні з підприємницькими амбіціями й допитливістю та моральна база контролю за поширенням шахрайства сприяють виникненню дуже складних структур обробки інформації. Вони контролюють ретельно розроблений розподіл праці в матеріальному вимірі і водночас самі по собі використовують розподіл праці у вимірі інформації та контролю. Кожна фірма є маленьким компонентом всеохоплюючої структури інформаційного потоку» [3, с. 9].

По-третє, у процесі забезпечення легітимності публічної влади у мережевому суспільстві зро-

стає вага сучасних інститутів легітимності. Тобто, легітимність залежить не лише від діяльності інститутів публічної влади, а від тих інститутів мережевого суспільства, які оцінюють цю діяльність. При цьому, оцінка відбувається у режимі онлайн. До інститутів легітимності відносяться інтернет-медіа, соціальні мережі, неурядові організації тощо. Їх значення посилюється навіть порівняно із традиційними медіа XX століття – телебаченням та пресою, які отримали назву «сторожевого пса» демократії за постійний контроль над діями влади. Сучасні інститути легітимності здійснюють контроль у режимі онлайн, а завдяки залученню мільйонів учасників до мережевих спільнот, контроль стає справді всеохопним. Інформація розповсюджується дуже швидко і спричиняє кризи легітимності, політичні скандали та гучні відставки. До важливої складової інститутів легітимності, які оцінюють та контролюють дії влади, слід віднести організації публічних інтелектуалів. Звернення публічних інтелектуалів мають значний потенціал у мережевому суспільстві щодо забезпечення легітимності публічної влади. Відзначимо: «...публічна політика має обов'язково залишатись простором раціональної комунікації. Без раціональної аргументації, раціональних дебатів щодо змісту публічної політики та напрямків її впровадження неможливо забезпечити легітимність публічної влади. Подолати дефіцит раціональності у публічній політиці мають звернення інтелектуалів. Завдяки використанню раціональної аргументації публічні інтелектуали відіграють важливу роль у процесі легітимації публічної влади, обґрунтовуючи «право на владу» як окремих осіб так і політичних інститутів. При цьому, інститут публічних інтелектуалів може бути віднесено до одного з основних інститутів легітимності публічної влади. Сприяння забезпеченню легітимності влади слід визначити як одну із функцій публічних інтелектуалів у сучасному медіатизованому суспільстві» [6, с. 167].

У процесі становлення мережевого суспільства відкриваються нові можливості щодо транспарентності політичної взаємодії, розвитку «інститутів легітимності». Водночас, формуються нові виклики з боку «цифрового тоталітаризму» та «мережевого хаосу», які потребують адекватних вимогам часу, раціональних відповідей.

Висновки. Таким чином, процес забезпечення легітимності публічної влади у мережевому суспільстві на даному етапі має наступні особливості. По-перше, видозмінюється соціальний порядок та політичний лад, легітимність якого усе більше залежить від інформаційних технологій. По-друге, посилюється роль вертикальної та горизонтальної комунікації між інститутами публічної влади, політичними організаціями та громадянським суспільством. Легітимність спирається на «мережевий капітал». Формується новий феномен політичного життя – «кібер-легітимність». По-третє, у мережевому суспільстві розмиваються кордони між «приватним» та «публічним» просторами, відбувається експансія публічності. Це створює нові виклики легітимності та змінює алгоритм забезпечення легітимності. Відбувається перехід від домінуючої ролі інститутів публічної влади (опори на раціональну бюрократію) до активізації соціальних мереж, які формують нові «інститути легітимності». Для легітимності публічної влади головним стає пошук ефективних засобів взаємодії з урахування інтересів об'єднань громадян, презентованих у соціальних мережах. Знижується вага традиційних масмедіа, а роль мережевих спільнот, які здатні швидко зробити політично важливу інформацію масовою, навпаки – зростає. Зроблено наголос на інституціоналізації мережевих спільнот публічних інтелектуалів, які виконують функцію легітимації публічної влади у мережевому суспільстві.

Література

1. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Політикус : науковий журнал.* 2021. № 1. С. 12–19.

2. Зуйковська А. А. Соціальні мережі як середовище політичної комунікації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. Вип. 1. С. 272-280. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2014_1_14.

3. Кассон М. Інформація та організація. Новий погляд на теорію фірми. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. 366 с.

4. Мстислав Банік: як змінилося ставлення українців до Дії під час повномасштабної війни. *Дія: урядовий портал.* 3 квітня. 2023. URL : https://diia.gov.ua/news/mstislav-banik-yak-zminilosya-stavlennya-ukrayinciv-do-diyi-pid-chas-povnomasshtabnoyi-vijni

5. Паронс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Пер. з англ. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.

6. Яковлев Д. В., Яковлева Л. І. Політика без ток-шоу. Потенціал звернень публічних інтелектуалів щодо легітимації влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. С. 163-169.

7. Яковлева Л. Від соціального порядку до публічної влади: організаційні, інституційні та комунікативні засади легітимності. *Політикус : науковий журнал.* 2019. № 4. С. 10–15.

8. Яковлева Л.І. Комунікативний вимір процесу легітимації публічної влади. *Політикус : науковий журнал.* 2020. № 3. С. 103-108.

9. Wellman B. Physical place and cyberplace: the rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research.* 2001. Vol. 25. Iss. 2. P. 227–252. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309

Анотація

Яковлева Л. І. **Легітимність публічної влади у мережевому суспільстві.** – Стаття.

У статті визначено легітимність публічної влади у мережевому суспільстві. В основі сучасних соціальних та політичних трансформацій знаходяться інформаційні технології, політичні комунікації тощо. Технологічний розвиток цифрової сфери утворює можливості та ресурси для змін соціального та політичного ладу. Виходячи із веберіанської традиції, яка ідентифікує легітимність не відносно окремого політика, а щодо усього наявного соціального порядку, визначено особливості трансформації політичного ладу в умовах мережевого суспільства. Йдеться про наступні особливості: мережі замість ієрархій, розвиток горизонтальних політичних комунікацій замість вертикальних, «інститути легітимності» замість «легітимності інститутів». Концептуалізацію легітимності публічної влади у мережевому суспільстві певною мірою підготували попередні теорії інформаційного суспільства – «електронної демократизації», медіатизації політики, «інтерактивної демократії», «реальної віртуальності». У продовженні теорії мережевого суспільства набувають особливого значення концепції кібер-демократії, кібер-держави та кібер-легітимності.

Відзначено, що мережеве суспільство постає як нова форма організації політичного ладу. У мережевому суспільстві змінюється алгоритм легітимності. Якщо у попередню епоху він ґрунтувався на цілераціональності та складався із послідовних кроків щодо визначення суспільного блага, обґрунтування шляхів його досягнення за допомогою калькуляції вигід та витрат і впровадженні відповідних публічних політик, то у мережевому суспільстві алгоритм легітимності потребує відкритої комунікації між мультимережами. Алгоритм легітимності публічної влади мережевого суспільства включає представлення соціальних інтересів на рівні макромереж, артикуляцію соціальних запитів на рівні мезомереж, прийняття політичних рішень на рівні мікромереж. У процесі забезпечення легітимності публічної влади у мережевому суспільстві знижується вага традиційних масмедіа, а роль мережевих спільнот зростає. Наголошено, що легітимність у мережевому суспільстві потребує активізації участі публічних інтелектуалів.

Ключові слова: легітимність, публічна влада, мережеве суспільство, публічні інтелектуали, соціальний лад, політична комунікація, інформаційні технології.

Summary

Yakovleva L. I. **Legitimacy of public authority in the network society.** – Article.

The article defines the legitimacy of public power in the network society. At the core of modern social and political transformations, there are information technologies, political communications, etc. The technological development of the digital sphere creates opportunities and resources for changes in the social and political order. Based on the Weberian tradition, which identifies legitimacy not in relation to an individual politician, but in relation to the entire existing social order, the features of the transformation of the political system in the network society are determined. It is about the following features: networks instead of hierarchies, the development of horizontal political communications instead of vertical ones, "institutions of legitimacy" instead of "legitimacy of institutions." The conceptualization of the legitimacy of public power in the network society was to some extent prepared by previous theories of the information society – "electronic democratization", mediatization of politics, "interactive democracy", and "real virtuality". In the continuation of the theory of the network society, the concepts of cyber-democracy, cyber-state, and cyber-legitimacy acquire special importance.

It is noted that the network society appears as a new form of organization of the political system. In the network society, the algorithm of legitimacy is changing. If in the previous era, it was based on objective rationality and consisted of successive steps to determine the public good, justify the ways to achieve it using the calculation of benefits and costs and implement relevant public policies, then in the network society the algorithm of legitimacy requires open communication between multi-networks. The algorithm of the legitimacy of the public power of the network society includes the representation of social interests at the level of macro-networks, the articulation of social requests at the level of meso-networks, and the adoption of political decisions at the level of micro-networks. In the process of ensuring the legitimacy of public power in the network society, the weight of traditional mass media is decreasing, and the role of network communities is increasing. It is emphasized that legitimacy in the network society requires the active participation of public intellectuals.

Key words: legitimacy, public power, network society, public intellectuals, social order, political communication, information technologies.

УДК 324 : 004.8 : 351.9
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.35

Ю. О. Яцина
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7286-4655
голова ГО «Союз соціальних технологів України»

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ АНАЛІТИКО-СТАТИСТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ З МОНІТОРИНГУ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ

Постановка проблеми

Ми живемо у часи безпрецедентного сплеску інтересу до інноваційних інформаційних технологій, а саме технологій машинного навчання та штучного інтелекту. Ці інструменти вже давно стали частиною повсякденного життя для мільярдів людей. Велика кількість цифрових продуктів та послуг, таких як, наприклад, інтерактивні карти, індивідуальна реклама та особисті голосові помічники безумовно є лише верхівкою айсбергу. Деякі прихильники штучного інтелекту навіть стверджують, що впровадження штучного інтелекту буде мати такі ж наслідки, що були у вогня чи електрики [7], що він змінить майже кожну сферу людської діяльності. Не залишилася осторонь і сфера державного (публічного) управління, в тому числі напрям протидії корупції. Аналіз стану наукової розробки проблеми інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції в державі дозволяє охарактеризувати її як науковий напрям, орієнтований на практичне застосування у сфері контролю якості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування провідні інформаційні технології – в першу чергу технології штучного інтелекту та машинного навчання [14; 15].

Мета дослідження

Саме тому мета нашого дослідження полягає у визначенні особливостей впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій в інформаційних системах з моніторингу та виявлення корупції.

Виклад основного матеріалу

Почнемо з визначення основних понять.

Під корупцію ми розуміємо протиправне використання посадовою особою наданих їй управлінських ресурсів для особистої чи групової вигоди, що може мати як матеріальну, так і нематеріальну форму. При цьому протиправне використання – це порушення як формальних нормативно-юридичних установ, включаючи норми службової поведінки та етики, так і неформалізованих норм поведінки, етики і моралі. Під інструментами протидії корупції розуміються будь-які засоби щодо створенню перешкод вчиненню корупційних діянь, здійснення опору їх поширенню, а також реагування відносно тих діянь, які вже проявилися у фактично скоєних правопорушеннях.

Інноваційні аналітико-статистичні технології визначаються:

– в широкому значенні як сукупність методів та інструментів, що базуються на використанні математичних та статистичних методів аналізу даних з метою виявлення корисних залежностей та закономірностей в даних, підвищення ефективності прийняття рішень та виявлення аномалій у різних сферах діяльності;

– у вузькому – як процес використання найсучасніших методів та технологій аналізу даних, таких як машинне навчання, глибинне навчання, нейронні мережі, обробка природної мови, аналіз графів тощо з метою виявлення складних залежностей та корисних закономірностей в даних. До таких технологій відносяться також методи аналізу даних у режимі реального часу, які дозволяють отримувати швидкі та точні результати аналізу великих обсягів даних.

Інформаційні технології, в тому числі аналітико-статистичні технології, отримують своє практичне втілення у формі інформаційної системи або платформи, що об'єднує в собі як технічні засоби (комп'ютери, засоби та канали зв'язку, периферійні пристрої, пристрої введення / виводу даних тощо), так і програмні застосунки, що забезпечують функціонування технічної та аналітичної складової, включаючи статистику.

Організації, які використовують власні чи спеціально розроблені для них інформаційні (корпоративні) системи / платформи у своєї діяльності, умовно можна називати цифровими. Додатково до інформаційної системи / платформи такі організації також можуть використовувати мобільні робочі місця, хмарні сервіси з управління персоналом, бухгалтерію і тому подібне, просувати свої товари та послуги в Інтернеті, здійснювати транзакції щодо продажу своїх продуктів / послуг онлайн. Цифрові організації можуть бути представлені в будь-якій галузі економіки: фінансовій, нафтовій, енергетичній, транспортній, зв'язку тощо. І з кожним роком їх чисельність зростає, що призводить до появи цифрових урядів та держав.

Як відомо, ідея переводу уряду в режим онлайн з'явилася ще в 1997 році в Естонії [2]. Пройшло майже 20 років і в Україні з'явився проект «Держава у смартфоні» із застосунком ДІЯ, що призвело до того, що у 2021 році саме Україна стала

© Ю. О. Яцина, 2023

першою країною у світі [4], яка на законодавчому рівні ввела електронні паспорти на рівні із паперовими. Крім цього, сервіс дозволив використовувати на рівні із паперовими аналогами водійські посвідчення, свідоцтва про народження, оформлення права на користування автотранспортним засобом та навіть сертифікати про вакцинацію проти COVID-19, а с початку введення воєнного стану ДІЯ почала застосовуватись як аналог посвідчення особи [1]. На цьому перелік функцій цієї системи не завершується. Незважаючи на це, кожна нова функція цієї системи / платформи об'єднані одним єдиним гаслом – перемогти корупцію. Якщо подивитися більш уважно, то функціонування цієї системи / платформи підпорядковується загальній схемі впровадження інформаційних технологій у сфері боротьби з корупцією [5, с. 6]:

1. Етап «цифровізації» – на цьому етапі інформаційні технології впроваджуються у сферу боротьби з корупцією з метою автоматизації процесів. Наприклад, запровадження електронних баз даних, електронного документообігу та електронної звітності.

2. Етап «відкритих даних» – на цьому етапі створюються платформи для публічного доступу до даних про державні закупівлі, бюджетні витрати, доходи та майно посадових осіб тощо, що дозволяє зацікавленим громадянам легше відслідковувати та виявляти випадки корупції.

3. Етап «цифрової ідентифікації» – на цьому етапі проваджуються засоби та технології для електронної ідентифікації громадян та посадових осіб, що дозволяє підвищити прозорість та відстежуваність державних процесів.

4. Етап «штучного інтелекту та аналітики» – на даному етапі відбувається широке впровадження систем та технологій аналітики даних та штучного інтелекту, що дозволяє більш ефективно виявляти та запобігати випадкам корупції, наприклад, за рахунок аналізу великих обсягів даних та виявлення аномалій в діяльності посадових осіб та державних структур.

5. Етап «цифрової економіки» – на даному етапі активно розвиваються блокчейн-технології, які дозволяють забезпечити надійний захист від підробок, маніпуляцій та фальсифікацій, включаючи документообіг, електронне голосування та інші процеси, пов'язані з боротьбою з корупцією.

Ці етапи є умовними та можуть перекриватися один з одним. Вони можуть різнитися у різних країнах, залежно від рівня розвитку інформаційних технологій і соціально-політичних особливостей тієї чи іншої держави. Якщо подивитися на тренди сучасного світу, можна з повною впевненістю стверджувати, що сучасні країни активно займаються питаннями цифрової трансформації, в якій Україна хоче зайняти не останнє місце, особливо в сфері «мілтек».

Що стосується сфери протидії корупції, то в даному напрямку основна увага дослідників останніх років (2018-2022) зосереджена на технологіях машинного навчання та штучного інтелекту. Машинне навчання та штучний інтелект – це дві тісно пов'язані, але різні концепції в галузі комп'ютерних наук. У загальному сенсі штучний інтелект – це область науки, яка прагне створити машини, які можуть діяти за допомогою інтелекту, аналогічного людському. Машинне навчання – це одна з технологій, що використовуються для створення таких машин [13].

Якщо більш конкретно, то машинне навчання – це методологія, що дозволяє комп'ютерам навчатися з урахуванням наявних даних без застосування явного програмування. Замість того, щоб людина написала програму, яка вирішує певне завдання, алгоритми машинного навчання використовуються для навчання комп'ютера певним патернам у даних. Комп'ютер може використовувати цю інформацію для прийняття рішень або вирішення завдань, які він не бачив раніше.

Штучний інтелект, з іншого боку, є більш загальним поняттям, яке охоплює всі технології, спрямовані на створення комп'ютерних систем, які можуть діяти інтелектуально, тобто сприймати, обробляти та використовувати знання та вирішувати завдання, які потребують людського інтелекту. Технології штучного інтелекту можуть використовувати методи машинного навчання, але можуть включати інші підходи, такі як системи експертних знань, вирішення завдань на основі знань і нейронні мережі [19].

Таким чином, машинне навчання є одним із методів, що використовуються в галузі штучного інтелекту. Обидва ці поняття використовуються в різних галузях, включаючи пошук корупції, де машинне навчання може використовуватися для аналізу великих обсягів даних, а штучний інтелект може використовуватися для розробки систем, які можуть приймати рішення на основі цього аналізу.

Окрім цих технологій, на думку багатьох авторів, для успішної боротьби з корупцією необхідне застосування наступних інформаційних технологій [5, с. 10]:

1. Блокчейн – технологія, яка може забезпечити прозорість та незамінність інформації. Завдяки цьому вона може бути застосована для створення систем електронного голосування, угод, контрактів, які неможливо підробити.

2. Децентралізовані системи зберігання даних – дозволяють зберігати дані без централізованого управління, що забезпечує додатковий захист від несанкціонованого доступу та зміни даних.

3. Big Data – дані можуть бути використані для створення прогностичних моделей корупційних схем, визначення ключових факторів, що сприяють корупції, та моніторингу динаміки корупційних процесів.

4. GIS-технології – дозволяють використовувати просторові дані для дослідження корупційних явищ та виявлення зв'язків між ними та конкретними місцями на карті.

5. Інтернет речей (IoT) – може використовуватися для збору даних, моніторингу та контролю за ключовими об'єктами, такими як громадські будівлі, дороги, транспорт тощо.

6. Голосові технології та розпізнавання мови – можуть бути використані для створення систем розпізнавання голосу та подальшої автоматизації державних процесів.

В чому полягає специфіка застосування інноваційних аналітико-статистичних технологій в інформаційних системах з моніторингу та виявлення корупції? Річ у тому, що проникнення інформаційних технологій, з одного боку, дає цифровим організаціям, підприємствам та установам перевагу у швидкості надання послуг, їх якості та ціні тощо, але з іншого боку, зростають ризики кібербезпеки. Для мінімізації ризиків кібербезпеки застосовують різноманітні технічні рішення. Найбільш повний перелік інноваційних аналітико-статистичних технологій, а точніше виробників подібних систем можна знайти тут [8], що розподілений за 12 напрямками:

– безпека мереж та інфраструктури (network & infrastructure security);
– моніторинг та адміністрування інструментів захисту інформації (MSSP);
– управління ідентифікацією та доступом (identity & access management);
– веб-безпека (web security);
– безпека даних (data security);
– реагування на інциденти та заходи безпеки (security ops & incident response);
– розвідка загроз (threat intelligence);
– управління цифровими ризиками (digital risk management);
– безпека блокчейн (blockchain);
– захист кінцевих точок (endpoint security);
– безпека застосунків (application security);
– безпека мобільних пристроїв (mobile security);
– інтернет речей (IoT);
– безпека засобів комунікації (messaging security);
– послуги та консультації з питань безпеки (security consulting & services);
– безпека транзакцій та захист від шахрайства (fraud & transaction security);
– хмарна безпека (cloud security);
– ризик і комплаєнс (risk & compliance).

Проблема полягає в тому, що існуючі інформаційно-технічні засоби ефективно захищають від зовнішніх загроз (DDOS-атаки, підбір паролів, обхід мережевих екранів, зараження вірусами), в той час як корупція є внутрішньою загрозою. В контексті нашого дослідження ми маємо справу із питанням захисту інтересів організації (будь-то звичайна компанія чи система органів державної влади) від внутрішнього зловмисника (корупціонера, шахрая), для якого в інформаційній науці було запозичено англомовний термін «інсайдер» (від англ. “insider”) – «особа, яка завдяки своєму службовому становищу або спорідненим зв’язкам має доступ до конфіденційної інформації ..., що недоступна широкій громадськості, та може використати її у власних цілях з метою збагачення, одержання неконкурентних переваг, привілеїв тощо» [3, с. 312].

Інсайдерами можуть бути: 1) фізичні особи (власники істотної участі, управлінський персонал (персонал із статусом ОПР, працівники внутрішнього аудиту, члени ревізійної комісії, контролери), асоційовані особи (рідні брати, сестри, батьки, чоловік, дружина або повнолітні діти керівників, контролерів організації та акціонерів-власників істотної участі (від 10%)); 2) юридичні особи (власники істотної участі, афілійовані, споріднені особи та асоційовані особи.

В свою чергу, наявність інсайдерів створює інсайдерські загрози – шкідливі для організації активності, які походять від співробітників всередині організації, зокрема – від діючих працівників, колишніх працівників, підрядників, ділових партнерів і навіть завербованих працівників або працівників, навмисно впроваджених в організацію, які мають доступ до конфіденційної інформації в рамках своїх посадових обов'язків та які мають уявлення про систему управління інформаційною безпекою організації.

Саме через наявність адекватних засобів захисту від зовнішніх атак, значними витратами на їх здійснення, більш економічно вигідним є використання інсайдерів, які можуть не тільки, наприклад, своїми руками чи руками колег несанкціоновано вивантажити конфіденційну інформацію на власний носій, переслати через електронну пошту, вилучити зашифрований жорсткий диск з робочої станції або сервера тощо, але й можуть провести низку легальних процедур щодо виведення інформації із захищених контурів та сховищ за рахунок використання власних посадових повноважень та мережевих привілеїв. Найбільшу цінність в сучасних умовах цифровізації країн для інсайдерів становлять об’єкти концентрації даних – сховища даних або Big Data.

Взагалі, на нашу думку, найбільш дотичними до проблеми протидії корупції є інструменти з реагування на інциденти та засоби безпеки та оцінки

ризику і комплаєнсу. Застосунки з реагування на інциденти та заходи безпеки поділяються на:

– управління інформацією про безпеку та події безпеки (security information and event management)

– реагування на інциденти безпеки (security incident response)

– аналіз безпек (security analytics).

В свою чергу ризик і комплаєнс поділяється на рішення з:

– оцінки та візуалізація ризиків;

– вимірювання ризику;

– симуляції атак та взломів (BAS – breach and attack simulation);

– врядування, управління ризиками та дотримання вимог законодавства (GRS – governance, risk management and compliance);

– освіти з питань інформаційної безпеки.

Таким чином, інноваційними аналітико-статистичними технологіями, що можуть бути використані корпоративних системах моніторингу та протидії корупції в державі можна вважати ті технології, що сфокусовані на пошуку ознак аномальної (зловмисної) активності користувачів у великих масивах даних, що відображають результати діяльності публічних (урядових) організацій, підприємств та установ. Ці інформаційні масиви формуються з трьох джерел:

– даних, що характеризують основну господарську діяльність органів публічної влади, в тому числі дані постійного моніторингу режиму їх роботи;

– персональних даних співробітників органів публічної влади, які одночасно здійснюють свою активну професійну діяльність;

– дані щодо поточних операцій з клієнтами та контрагентами органів державної влади та місцевого самоврядування, що здійснюються зазначеними співробітниками в рамках виконання покладених на них посадових обов'язків.

В умовах становлення цифрової цивілізації для боротьби з внутрішніми зловмисниками інформаційних систем використовується ряд технічних засобів, таких як DLP (data loss prevention (запобігання втраті даних) або data leakage prevention (запобігання витоку даних)), SIEM (security information and event management – об'єднання двох термінів, що позначають використання програмного забезпечення: SIM (security information management) – управління інформацією про безпеку та SEM (security event management) – управління подіями безпеки) тощо. Але ці засоби проводять моніторинг нелегальних каналів, в той час як корупціонери чи фінансові шахраї використовують легальні канали руху інформації. Їх злочинні дії, прикриті діяльністю щодо виконання посадових обов'язків, з точки зору науки про інформацію класифікуються як інсайдерські атаки. Вони стають не тільки більш економічно вигідним способом злочинних дій в інформаційному просторі, а все частіше і єдиними можливими. В більшості випадків злочинні (корупційні, шахрайські) дії в умовах цифрової організації пов'язані із маніпуляціями чи махінаціями з інформацією – її крадіжкою, фальсифікацією чи банальним приховуванням.

Тому для пошуку ознак корупційної (інсайдерської) активності в масивах даних необхідно мати навички оперувати великими обсягами поточної інформації, аналізуючи її та формуючи рекомендації для прийняття відповідних управлінських рішень в умовах жорстких часових обмежень. Саме цим і обумовлено використання в подібному аналізі інноваційних аналітико-статистичних засобів, в тому числі, систем штучного інтелекту, за допомогою яких забезпечується інтелектуальний аналіз даних у відповідному часовому режимі. При цьому необхідно, щоб сформовані в процесі такого аналізу рекомендації були зрозумілі не лише експертам, а й керівникам відділів служб безпеки, що займаються як питаннями інформаційної безпеки, так і питаннями протидії шахрайству і корупції.

Отже, в умовах цифрової організації особа, що зловживає своїм посадовим становищем з метою отримання власного зиску чи зиску для третіх сторонніх осіб, в контексті інформаційних систем протидії їй, відноситься до категорії інсайдерів.

Наявність інсайдеру передбачає ризик інсайдерської загрози або «дій інсайдера, які наражають на ризик організацію або її ресурси» [16]. Як зазначено в [20] зловмисні інсайдерські загрози поділяються на дві групи: зрадників та маскувальників. Зрадники мають повне уявлення про системи, з якими вони працюють щодня, а також фактичну безпекову політику. Вони зазвичай діють від свого імені, тому використовують власні повноваження для зловмисних дій. Маскувальники можуть мати набагато менші знання про організацію, ніж зрадники. Це зловмисники, які крадуть облікові дані іншого законного користувача, а потім використовують їх для здійснення зловмисної дії від його імені.

Згідно з дослідженням [6] інсайдерські загрози можна класифікувати за такими типами:

– IT-саботаж (sabotage), під час якого інсайдер використовує інформаційні технології для заподіяння конкретної шкоди організації чи фізичній особі. Такими інсайдерами зазвичай є незадоволені співробітники з відповідною технічною освітою, за умов, що в них є адміністративні привілеї. Прикладом може слугувати логічна бомба, яка активується після звільнення співробітника;

– розкрадання інтелектуальної власності або так зване шпигунство (theft), яке зазвичай здійснюється технічним персоналом, наприклад,

інженерами та розробниками, а також нетехнічним персоналом (клерки та продавці). Злочинці можуть викрадати інформацію, до якої вони мають щоденний доступ, і забрати її з собою в разі звільнення (наприклад, використовуючи власний IP для своєї справи, передаючи її новому роботодавцю або іншій організації);

– шахрайство (fraud) – коли інсайдер використовує інформаційні технології для несанкціонованої зміни, додавання чи видалення даних організації для особистої вигоди чи крадіжки. Інсайдерське шахрайство зазвичай здійснюється співробітниками низького рівня з нетехнічним досвідом, наприклад, співробітниками відділу кадрів або служби підтримки. Причиною цього часто є жадібність чи фінансові труднощі, і це вид злочинів, зазвичай, носить довгостроковий характер. Вербування таких шахраїв зовнішніми структурами також дуже поширене.

Саме в контексті виявлення інсайдерів в інформаційних системах використовуються найновіші аналітико-статистичні технології, засновані на технології машинного навчання. Зміст таких технологій полягає в тому, щоб «навчити» інформаційну систему розпізнавати дії інсайдерів, тобто виявляти аномалії. Аномалії можна вважати тими шаблонами в даних, що відхиляються від очікуваних. Методи виявлення аномалій використовують контрольований, напівконтрольований або неконтрольований підхід. Контрольовані підходи мають вищі показники виявлення і менші обсяги помилкових сигналів, ніж неконтрольовані підходи. Однак, неконтрольовані підходи можуть виявити невідому поведінку, але контрольовані – не можуть. Отримання точних і репрезентативних даних про всі види поведінки часто є затратним. Маркування зазвичай проводиться експертом. Отримання аномальних даних поведінки складніше, ніж отримання даних про номінальну поведінку. Дані часто мають динамічний характер, наприклад, можуть виникати нові аномалії, а старі втрачати свій статус [9].

Найбільш повний перелік актуальних (робочих) на даний час методів пошуку аномалій можна знайти в репозиторії www.github.com, а саме – ADBench [10]. ADBentch є спільним проектом дослідників Шанхайського університету фінансів та економіки (SUFE) і Університету Карнегі-Меллона (CMU). Проект розроблено авторами найбільш популярних бібліотек виявлення аномалій, включаючи виявлення аномалій для табличних даних чи баз даних (PyOD), часових рядів (TODS) та графів (PyGOD).

За результатами проекту було проведена оцінка продуктивності 30 алгоритмів виявлення аномалій в масивах даних з використанням 57 наборів даних в кількості 98 436 експериментів за трьома параметрами:

– типу методу машинного навчання (supervision): тести працездатності алгоритмів включають 14 алгоритмів контрольованого, 7 напівконтрольованого і 9 неконтрольованого навчання;

– характеру аномалії, що досліджується: локальні, глобальні, кластерні, залежні;

– стійкості і стабільності алгоритму в умовах наявності інформаційного шуму чи неповних даних.

Як було вказано, проєкт поєднав в собі розробки за трьома напрямами – виявлення аномалій в табличних даних, часових та графових.

1. PyOD представляє собою бібліотеку Python для виявлення аномальних об'єктів у багатовимірних даних. Оригінальний PyOD включає понад 40 алгоритмів виявлення, починаючи від класичного LOF до найсвіжішого ECOD [18; 22].

2. TODS – це універсальна система автоматичного машинного навчання для виявлення викидів (аномалій) в даних багатовимірних часових рядів. TODS включає модулі для побудови систем виявлення аномалій на основі машинного навчання, включаючи: обробку даних, обробку часових рядів, аналіз ознак (добування), алгоритми виявлення і модуль посилення. Функціональні можливості, надані через ці модулі, включають попередню обробку даних для загальних цілей, згладжування/перетворення даних часових рядів, витягування ознак з часових/частотних блоків даних, різні алгоритми виявлення, включаючи алгоритми залучення експертів (людського досвіду) для калібрування системи [11; 21].

3. PyGOD – бібліотека Python для виявлення викидів (аномалій) в графах. PyGOD включає в себе понад 10 алгоритмів виявлення аномалій в графах, таких як DOMINANT або GUIDE [12; 17].

Однією з переваг даного комплексу алгоритмів є простота їх застосування в сенсі обсягу використання коду – для запуску більшості алгоритмів достатньо 5 строчок коду.

Загалом, сучасні підходи до виявлення інсайдерських загроз базуються на методах криміналістики (forensic) і зазвичай обмежують себе вивченням журналів кібербезпеки для застосування алгоритмів виявлення аномалій або пошуку відбитків (сигнатур). Ці алгоритми необхідні для виявлення інсайдерської загрози, але вони лише є складовою повного рішення. Тому більш ефективними слід вважати інтегровані рішення з виявлення та запобігання інсайдерським загрозам, що використовують семантично марковані дані з інфраструктури кібернетичного та фізичного контролю доступу і забезпечують проактивне (упереджене) виявлення порушників.

В деяких реалізаціях система виявлення загроз передбачає та формулює гіпотези поведінки, що вказує на поточні інсайдерські атаки, шляхом

збору необроблених цифрових і фізичних даних, аналізу спостережень з необроблених даних, і виявлення підозрілої поведінки. В окремих випадках висновки системи потребують вивчення даних спостережень незвичних закономірностей, що вказують на зміну звичок / ролей людини, навмисне або ненавмисне порушення політик, неналежну конфігурацію системи контролю доступу або активну зловмисну поведінку, тобто, можливе виникнення емпіричних закономірностей.

Для успішної ідентифікації інсайдерів потрібні набори даних, що описують області діяльності і життя людини в різних сферах, її поведінку на роботі, як користувача інформаційної системи і так далі. Особливо важливо враховувати характеристики співробітників, які потрапляють в коло підозрюваних при оцінці можливого залучення до витоків інформації. Ефективність аналізу тільки однорідних даних в таких випадках викликає сумніви, оскільки інсайдерами зазвичай є достатньо розумні, професійні люди, яким довіряють доступ до обробки цінної інформації, тому саме вони знають способи обходу систем контролю.

Тому аналіз інсайдерської діяльності повинен здійснюватися на всьому діапазоні збору даних – починаючи з даних технічних систем та систем управління, закінчуючи даними особистого життя персоналу, оперативної інформації служб безпеки або детективних агентств, баз даних різного призначення (різних видів довідкових систем, в тому числі баз даних правоохоронних та інших державних органів, соціальних мереж, даних рекрутингових агентств, державних реєстрів тощо). Чим різноманітніше вихідні дані – тим більш точна робота моделей, і тим більш ймовірність проаналізовати непомітні відхилення або взаємозв'язки.

В контексті протидії корупції, система пошуку аномалій має зосереджуватися на пошук особливих аномалій, які називаються змовою. Наприклад, збір цінної інформації працівниками з використанням особистих відносин є серйозною проблемою інформаційної безпеки в урядових і комерційних організаціях. У цьому випадку часто порушник інформаційної безпеки має доступ до частини цінної інформації, але не має права на її отримання повністю. Прикладом такої ситуації може бути поділ спільної проблеми на різні підрозділи організації. Тоді інсайдер буде намагатися отримати відсутню інформацію у своїх друзів з інших підрозділів або піти на змову щодо збору та подальшого продажу цінної інформації.

Висновки

Отже, головною метою впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції в сучасній державі є автоматизація рутинних процесів обробки і аналізу даних у зв'язку із зростаючим рівнем цифровізації повсякденного життя людини. Автоматизація потрібна саме в тих сферах, за результатами діяльності яких формуються значні обсяги даних (текстових, табличних, даних реального часу тощо), більшу частину яких ефективно проаналізувати обмеженим людським мозком неможливо у зв'язку із дією принципу технічної сингулярності. Результатом автоматизації має стати більш ефективний процес пошуку аномалій в масивах даних, що передбачає проведення:

– аналізу первинних даних, що постійно накопичуються (в процесі функціонування публічної організації, підприємства, держави), на предмет моніторингу неявно присутніх відомостей про взаємодію співробітників з інформаційними ресурсами;

– активації алгоритмів виявлення в цих даних неявних описів взаємодій, що мають ознаки (явні або потенційні) шкідливих наслідків.

В дійсності, мова йде про проблему фільтрації даних про існуючі взаємодії, які постійно оновлюються, що характеризується необхідністю:

– постійно мати справу з дуже великими обсягами первинних даних;

– враховувати (наприклад, в частині організації ряду послуг – інформаційного пошуку, підтримки в актуальному стані поточного профілю загроз і моделі порушників тощо) постійне поповнення таких даних новою інформацією;

– враховувати при цьому наявні часові обмеження щодо аналізу даних та прийняття відповідних управлінських рішень (наприклад, про організацію протидії ідентифікованим загрозам тощо);

– забезпечувати «прозорість» висновків та рекомендацій, сформульовану комп'ютерною системою захисту для фахівців служби безпеки та осіб із статусом ОПР.

Література

1. єДокумент – новий тимчасовий цифровий документ на період воєнного стану. URL: https://diia.gov.ua/news/yedokument-novij-timchasovij-cifrovij-dokument-na-period-voyennogo-stanu (дата звернення: 10.04.2023)

2. Люфкин Б. Первое в мире цифровое правительство. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-russian-41746784 (дата звернення: 10.04.2023)

3. Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / Чубенко А.Г., Лошицький М.В., Павлов Д.М., Бичкова С.С., Юнін О.С. Київ: Ваіте, 2018. 826 с.

4. Українці найбільше довіряють програмі «Держава у смартфоні» та цифровізації – опитування «Рейтинг». *Міністерство цифрової трансформації*

України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/ukraintsi-naybilshe-doviryayut-programi-derzhava-u-smartfoni-ta-tsifrovizatsii-opituvannya-reyting (дата звернення: 10.04.2023)

5. Artificial Intelligence in International Development: A Discussion Paper. URL: https://www.idiainnovation.org/s/AIandinternationalDevelopment.pdf (дата звернення: 10.04.2023)

6. Cappelli D., Moore A., Trzeciak R. How to Prevent, Detect, and Respond to Information Technology Crimes (Theft, Sabotage, Fraud). Westford, Massachusetts: Pearson Education, Inc., 2012. 97 p.

7. Clifford C. Google CEO: A.I. is more important than fire or electricity. *CNBC.com*. URL: https://www.cnbc.com/2018/02/01/google-ceo-sundar-pichai-ai-is-more-important-than-fire-electricity.html (дата звернення: 10.04.2023)

8. CYBERscape. Momentumcyber.com. URL: https://momentumcyber.com/docs/CYBERscape_4.7.22.pdf (дата звернення: 10.04.2023)

9. Gogoi P., Bhattacharyya D.K., Borah B., Kalita J.K. A Survey of Outlier Detection Methods in Network Anomaly Identification. *The Computer Journal*. 2011. #54(4). PP. 570-588. URL: https://doi.org/10.1112/comjnl/bxr026 (дата звернення: 10.04.2023)

10. Han S., Hu X., Huang H., Jiang M., Zhao Y. ADBench: Anomaly Detection Benchmark. *NeurIPS 2022*. 2022. #45. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.09426 (дата звернення: 10.04.2023)

11. Lai K.-H., Zha D., Wang G., Xu J., Zhao Y., Kumar D., ... Hu X. TODS: An Automated Time Series Outlier Detection System. 2021. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2009.09822 (дата звернення: 10.04.2023)

12. Liu K., Dou Y., Zhao Y., Ding X., Hu X., Ding R.Z.K., ... Yu P.S. BOND: Benchmarking Unsupervised Outlier Node Detection on Static Attributed Graphs. *NeurIPS 2022*. 2022. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.10071 (дата звернення: 10.04.2023)

13. Machine Learning Applications for Accounting Disclosure and Fraud Detection. Hershey, PA: IGI Global, 2021. 291 p.

14. Managing Machine Learning Projects in International Development: a Practical Guide. URL: https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/Vital_Wave_USAID-AIML-FieldGuide_FINAL_VERSION_1.pdf (дата звернення: 10.04.2023)

15. Paul A., Jolley C., Anthony A. Reflecting the Past, Shaping the Future: Making AI Work for International Development. URL: https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/AI-ML-in-Development.pdf (дата звернення: 10.04.2023)

16. Predd J., Pfleeger S.L., Hunker J., Bulford C. Insiders Behaving Badly. *IEEE Security & Privacy Magazine*. 2008. #6(4). PP. 66-70.

17. PyGOD. *Github.com*. URL: https://github.com/pygod-team/pygod (дата звернення: 10.04.2023)

18. Python Outlier Detection (PyOD). *Github.com*. URL: https://github.com/yzhao062/pyod (дата звернення: 10.04.2023)

19. Russell S.J., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach: Pearson Education Limited, 2022. 1167 p.

20. Salem M.B., Hershkop S., Stolfo S.J. A Survey of Insider Attack Detection Research. *Insider Attack and Cyber Security*. 2009. PP. 69-90.

21. TODS: Automated Time-series Outlier Detection System. *Github.com*. URL: https://github.com/datamllab/tods (дата звернення: 10.04.2023)

22. Zhao Y., Nasrullah Z., Li Z. PyOD: A Python Toolbox for Scalable Outlier Detection. *Journal of Machine Learning Research*. #20. PP. 1-7. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.1901.01588 (дата звернення: 10.04.2023)

Анотація

Яцина Ю. О. **Особливості застосування інноваційних аналітико-статистичних технологій в інформаційних системах з моніторингу та виявлення корупції.** – Стаття.

Стаття присвячено проблемі визначення особливостей впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій в інформаційних системах з моніторингу та виявлення корупції. Визначено, що інноваційні аналітико-статистичні технології в широкому значенні є сукупністю методів та інструментів аналізу даних, які використовуються з метою пошуку аномалій в даних, виявлення корисних закономірностей в масивах даних, що може сприяти підвищенню якості управлінських рішень. У вузькому значенні під цими технологіями розуміються процес використання найсучасніших методів та технологій аналізу даних з метою виявлення складних залежностей та корисних закономірностей в даних. До таких технологій на сучасному етапі розвитку людства відносяться технології машинного навчання, глибинного навчання, нейронні мережі, обробки природної мови (NLP), аналіз графів, технології аналізу даних у режимі реального часу. Аналітико-статистичні технології отримують своє практичне втілення у формі інформаційної системи або платформи, що об'єднує в собі як технічні засоби (комп'ютери, засоби та канали зв'язку, периферійні пристрої, пристрої введення / виводу даних тощо), так і програмні застосунки, що забезпечують функціонування технічної та аналітичної складової. Інноваційними аналітико-статистичними технологіями, що можуть бути використані системах моніторингу та протидії корупції в державі можна вважати ті технології, що сфокусовані на пошуку ознак аномальної (зловмисної) активності користувачів (інсайдерів) у великих масивах даних, що відображають результати діяльності публічних (урядових) організацій, підприємств та установ. Наявність інсайдерів створює інсайдерські загрози – шкідливі для організації активності, які походять від співробітників всередині організації, зокрема – від діючих працівників, колишніх працівників, підрядників, ділових партнерів і навіть завербованих працівників або працівників, навмисно впроваджених в організацію, які мають доступ до конфіденційної інформації в рамках своїх посадових обов'язків та які мають уявлення про систему управління інформаційною безпекою організації. Сучасні підходи до виявлення інсайдерських загроз базуються на методах криміналістики (forensic) і зазвичай обмежують себе вивченням журналів кібербезпеки для застосування алгоритмів виявлення аномалій або

пошуку відбитків (сигнатур). Ці алгоритми необхідні для виявлення інсайдерської загрози, але вони лише є складовою повного рішення. Тому більш ефективними слід вважати інтегровані рішення з виявлення та запобігання інсайдерським загрозам, що використовують семантично марковані дані з інфраструктури кібернетичного та фізичного контролю доступу і забезпечують проактивне (упереджене) виявлення порушників (шахраїв, корупціонерів).

Ключові слова: протидія корупції, криміналістика, інсайдерська загроза, машинне навчання, штучний інтелект.

Summary

Yatsyna Yu. O. **Features of applying innovative analytical-statistical technologies in information systems for monitoring and detecting corruption.** – Article.

The article is dedicated to the problem of determining the features of implementing innovative analytical-statistical technologies in information systems for monitoring and detecting corruption. It is determined that innovative analytical-statistical technologies, in a broad sense, are a set of methods and tools for data analysis used for anomalies identification, useful patterns discovery in datasets that can contribute to improving the quality of decision-making process. In a narrow sense, these technologies involve the process of using the most advanced methods and technologies for data analysis to identify complex dependencies and useful patterns in the data. At the current stage of human development, such technologies include machine learning, deep learning, neural networks, natural language processing, graph analysis, and real-time data analysis technologies. Analytical-statistical technologies find their practical implementation in the form of an information system or platform that combines both technical means (computers, communication means and channels, peripheral devices, data input/output devices, etc.) and software applications that ensure the functioning of technical and analytical components. Innovative analytical-statistical technologies that can be used in systems for monitoring and countering corruption in the state are those technologies focused on searching for signs of abnormal (malicious) user activity (insiders) in large datasets which reflect the results of the activities of public (government) organizations, enterprises, and institutions. The presence of insiders creates insider threats – harmful activities that come from employees within the organization, including current employees, former employees, contractors, business partners, and even recruited employees or employees intentionally introduced into the organization who have access to confidential information as part of their job duties and who have an understanding of the organization's information security management system. Modern approaches to detecting insider threats are based on forensic methods and usually limit themselves to studying cybersecurity logs for the application of anomaly detection algorithms or searching for fingerprints (signatures). These algorithms are necessary for detecting insider threats, but they are only a component of a complete solution. Therefore, integrated solutions for detecting and preventing insider threats, which use semantically labeled data from cyber and physical access control infrastructure and provide proactive detection of offenders (fraudsters, corrupt officials), should be considered more effective.

Key words: corruption counteraction, forensic, insider threat, machine learning, artificial intelligence.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 177.6
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.36

Н. Л. Павленко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9739-7494
магістр філософії,
аспірант кафедри філософії
Центру гуманітарної освіти Національної академії наук України

МЕТААНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ЛЮБОВІ

"Любов – то, може, єдина справжня квітка,
подарована людині Богом. Тільки в любові
людина розумна. І навіть: що більше,
дужче любиш – то розумнішаєш. Інших квіток,
кращих за цю, квітку любові, я не знаю"
Василь Стус

Постановка проблеми. Любов – найвищий прояв людяності, і водночас сама її основа. Живучи у епоху кардинальних суспільних змін, а також неминучих зіткнень, викликів і загроз, людина повинна мати мудрість і мужність знайти ті конструктивні рішення, що здатні по-справжньому розв'язувати конфлікти, а не тільки ставити їх на тимчасовий антракт. Любов як світоглядна орієнтація, як буття людини передусім вимагає від людини здатності любити, здатності чути, розуміти Іншу людину, бути відкритими до діалогу, ставитися до Іншого, як до себе. Мудрість неможлива без любові.

Що актуалізує любов в житті людини? Який власний розвиток, трансформації світогляду, цінностей людина проходить на шляху до любові? Метаантропологічний підхід пропонує розглянути феномен любові у екзистенціальних вімірах: буденному, граничному та метаграничному бутті людини, що дає змогу розкрити еволюційний зміст досягнення любові, її прояви на кожному етапі набуття людиною зрілості, в розкритті її особистості і набутті духовно-душевної цілісності.

Автором сучасної концепції метаантропології являється київський дослідник, філософ Н. Хамітов. В координатах метаантропології дослідження природи любові може бути евристично плідним, адже дозволяє осягнути її еволюцію відповідно до еволюції особистості та її світогляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метаантропологічний підхід у дослідженні вперше був запропонований Н. Хамітовим в книгах "Філософія самотності", "Філософська антропологія: актуальні проблеми, "Філософія: буття, людина, світ". Метаантропологічні концепти розвинені автором разом з С. Криловою у новому філософському словнику "Людина і культура". Методологія допомогла дослідити феномени самотності, толерантності, краси, креативності, риторики, кіномистецтва та ін.

Відтак, **мета статті** – проаналізувати методологічний потенціал метаантропології в дослідженні феномену любові.

Виклад основного матеріалу. Метаантропологія є вченням про екзистенціальні виміри людського буття, які визначаються спрямованістю волі: до самозбереження і продовження роду у *буденному* бутті, до пізнання і творчості або до влади у *граничному* бутті, до свободи, любові та співтворчості у *метаграничному* бутті [3]. Поняття "метаантропологія" з'являється вперше у М. Шелера у роботі "Філософський світогляд" [8], в якій філософ усвідомлює шляхи трансцендування людини до стану творчого партнера (Mitbildner) Божественного.

Важливо розуміти, що *життя людини багатовимірне*: воно переплітає всі три виміри буття *при домінанті одного з них*, а також при домінанті одного з *вольових імпульсів*, які зумовлюють буттєвий вимір, над іншими [3]. Автор метаантропологічного підходу Н. Хамітов відзначає, що "кожна людина містить у собі всі ці виміри, які складно й нелінійно впливають один на одного" [4, с. 11].

Щоб зрозуміти *буденний вимір* людського буття, звернемося до філософського словника: "Буття буденне (буденне буття людини, буденність) – ключове поняття метаантропології, що означає вимір людського буття, яке є результатом реалізації волі до самозбереження та волі до продовження роду. У результаті буденне буття людини в метаантропології трактується як родове та цивілізаційне буття" [4, с. 11]. Домінанта буденності *пригнічує, гальмує неповторне та особистісне в людині*, її власні вибори, думки, визначеність власного шляху. Людині в буденному бутті легше бути *підпорядкованою* іншому, або групі людей,

© Н. Л. Павленко, 2023

певній традиції і порядку, *наказу,* до якого немає критичного ставлення. "Це насолода несвободою, відсутністю відповідальності, що зводить людину до рівня об'єкта маніпуляцій. У буденності можна виявляти велику зовнішню активність, проте вона завжди задана ззовні, а не внутрішньо, глибинно [4, с. 12]. Таке розуміння маємо вже у М. Гайдеггера, який осмислює буденність як "заспокоєність в невласному бутті" [6]. Теорія буденного буття розглядалась різними філософами та характеризувалася здебільшого безособовістю та невизначеністю людини, некритичним і несамостійним мисленням, підпорядкованістю фізіологічним потребам – потребам в безпеці, самозбереженні і продовженні роду насамперед.

Буденне життя людини також можна зрозуміти у безперервності імпульсів *бажання* та *страждання*. "Життя в буденності – життя задоволення матеріальних бажань – це постійна пульсація бажання та страждання. В кожному бажанні є страждання, у кожному стражданні укорінено якесь бажання. Безкінечний круговорот бажання і страждання складає метушню буденності" [5, с. 29].

Важливими для розуміння буденності також являються поняття *пристрасті* та *звички*. Н. Хамітов зазначає: "Буденність можна визначити як світ, в якому пристрасть постійно переходить у звичку, руйнуючи тим самим повноту життя. Звичка є сурогатом пристрасті та насолоди. Звичка – це універсальний спосіб переходу безмежності пристрасті і насолоди в замкнутість задоволення... Однак, пристрасть і насолода постійно вислизають із буденності, залишаючи чоловіка і жінку зі звичкою, яка охолоджує їх, перетворюючись на раціональну турботу та байдужість" [5, с. 33].

Буденному буттю людини відповідає *буденний світогляд*: людина формує свої погляди під впливом оточення, тобто наслідує їх, без критичного осмислення, самостійного аналізу, творчого мислення. Саме тому буденний світогляд формується під впливом пануючих у суспільстві стереотипів, масових стихійних тенденцій. Важливо розуміти, що "людина з буденним світоглядом не налаштована на творчість і не має бажання саморозвитку" [2, с. 42].

Граничний вимір буття постає перед нами як вихід з буденності через звернення до *особистісного* в людині. Н. Хамітов зазначає: "На відміну від буденного буття, буття граничне є вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією в екзистенціальний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього. Проте граничне буття є тим виміром людського буття, в якому відбувається не тільки посилення самотності, а й з'являється можливість дійсного виходу за її межі. Це означає включення у процеси творення та сприйняття культури. У граничне буття людина виходить завдяки реалізації *волі до влади* – з одного боку, і *волі до пізнання та творчості*, – з іншого. Це закладає екзистенціальну основу суперечливості граничного буття. Граничне буття можна усвідомити як негацію буденності, трансцендування за її межі. Це є напруження, в якому відбувається звільнення від буденності з її затишком та спокоєм" [2, с. 35]. Тобто, вихід із буденності вимагає затрат внутрішніх сил людини, особистісної напруги, що дає можливість сформувати власний світогляд, власний погляд на речі. У граничному бутті людина формує власну позицію, кристалізуються її прагнення, цілі, відокремлюючись від цілей та прагнень інших. З одного боку, людина може набувати домінантності волі – наприклад, високопоставлений керівник з волею до влади. З іншого боку – це може бути більш уособлена, усамітнена людина з волею до пізнання і творчості, як, наприклад, Герман Гессе та образ головного героя роману "Степовий вовк" [7]. У філософському словнику "Людина і культура" автор метаантропологічного підходу зазначає, що граничне буття людини актуалізується також *волею до справедливості* [3].

Важливо у свою чергу співвіднести поняття *граничної ситуації* та граничного буття. Граничними ситуаціями можна назвати "саме ситуації і стани, які значною мірою задані *ззовні* – ситуації небезпечної хвороби, смерті близьких тощо... Гранична ситуація означає кризовий стан людини, який веде до актуалізації особистісного начала" [2, с. 35]. Тобто, граничні ситуації можливі і у буденному бутті, що вимагає від людини визначення власних позицій, ставлень, цінностей, переосмислення життя і його сенсів. Гранична ситуація "спрямовує людину до вчинку як моральнісного самовизначення, що виходить за межі буденного буття як підкореності традиційним способам світовідношення". *Відмінність* граничної ситуації від граничного буття полягає в тому, що останнє не залежить від зовнішніх обставин, а є *усвідомленим вибором людини*, її вільним виходом в поза-буденні стани [2]. "У граничне буття людину виводить не поодинокий вчинок, а «ансамбль» вчинків, що є наслідком бажання реалізуватися за межами буденної присутності у світі. У граничному бутті зникає тимчасовість, ситуативність граничності." [2, с. 35]. Людина входить у граничне буття не стихійно, а послідовно, органічно її життєвому шляху, світоглядній зрілості, здатності перебувати за межами буденності не тимчасово, а майже постійно.

Таким чином, у граничному вимірі буття людина стикається з низкою протиріч. Воля до

пізнання і творчості та воля до влади виводять людину з буденного буття, індивідуальність проявляється більш яскраво. Самостановлення і самозміна стають способом життя. Людина шукає себе і створює себе, будуючи опору на власні ідеали.

Воля до влади або воля до пізнання і творчості виштовхують людину з буденності, але загострюють її відчуття самотності та пошук сенсу.

Граничному виміру буття відповідає *особистісний світогляд*, який допомагає долати людині стереотипи свого оточення, бути недоступною для маніпуляцій. Людина може самостійно формувати власні цілі, цінності, ідеали [2]. Тим не менш, особистісний світогляд може містити в собі багато протиріч, конфліктних частин, незлагоджених між собою, тому його важко назвати гармонічним і завершеним.

У граничному вимірі буття людина виходить за межі буденного, але опиняється у нових межах: свого внутрішнього світу. Цілісність, яку людина нібито знайшла, знову втрачається. Людині не вистачає сенсів, щоб збагачуватися душевно, відчувати єдність з іншими людьми та світом. Егоцентризм особистісного зростає. Без відкритості до внутрішнього світу Іншого людина переживає глибоку самотність.

Тоді людина спрямовує свою *волю до свободи та любові* в їх єдності, що підносить її до *метаграничного* виміру буття. Н. Хамітов описує цей вимір наступним чином: "Метаграничне буття людини є вимір людського буття, в якому відбувається вихід за межі буденного буття з його безособовою завершеністю і граничного буття з його незавершеністю і усвідомленою екзистенціальною відокремленістю" [2, с. 37]. Тобто, якщо у граничному бутті людина відокремлює себе від соціуму, і її особистість набуває індивідуальних, унікальних рис, то в метаграничному бутті людина здатна відчувати *єдність з Іншим* через відкритість до іншої особистості у свободі і співтворчості. "Розгортання метаграничного буття можливе через феномени *толерантності, свободи* та *любові*, що означає глибинне очищення й олюднення буття людини через його де-об'єктивацію; це – екзистенціальне очищення людського буття" [2, с. 37]. Метаграничне буття є можливістю прийти до гармонії своєї особистості, досягти *одночасно* і самовизначеності, і відчуття внутрішнього спокою завершеності і цілісності.

Метаграничне буття людини є відображенням *філософського світогляду*, що характеризується не тільки самостійним, критичним, творчим характером, але ще й системністю і цілісністю [2]. "Філософський світогляд є складна й безупинна робота духу, що переборює власну обмеженість" [2, с. 45], людина невтомно працює над стійкістю і злагодженістю своїх особистісних цінностей, життєвих стратегій, цілей. Саме це дарує людині філософського світогляду внутрішню опору долати кризи і колізії в житті мудро і толерантно, залишаючись *людиною любові*.

Розглянемо тепер окремо феномен любові у *методологічному* річищі метаантропології.

Любов у буденному бутті постає перед нами більш стихійною, пристрасною, що зумовлює емоційне звикання, або навпаки – раціональною як міра обов'язку, піклування і терпіння заради цінності певної традиції, укладу чи потреби в безпеці, звідки ми маємо приказки "стерпиться-злюбиться", "притерпиться, то й пригорнеться" і проявляється в задоволенні фізичних потреб, спільній участі у продовженні роду, у формуванні сім'ї як соціальної і господарської одиниці. Любов у буденному бутті здебільшого переживається як турбота про Іншого. Однак, турбота також має свої межі у буденному бутті і може перетворюватися на емоційну звичку. Намагаючись відтворити пристрасть лише через піклування про дітей і один про одного, рано чи пізно чоловік і жінка можуть проявляти душевну байдужість, що при зростанні дітей і мірі їх відокремлення від сім'ї переростає у міжособистісне відчуження [5].

Таким чином, чоловік і жінка в буденному бутті повністю підкорені потребам роду, а саме, в його збереженні та відтворенні, в слідуванні його традиціям та устоям. Любов може бути осягнута людиною як подяка і сумлінний обов'язок перед Іншим, що наближує буденне буття до граничного при розвитку волі до справедливості.

Таким чином, любов у буденному вимірі буття *лише душевно зароджується*, однак ще не розкривається нам повністю через особистісне.

У *граничному бутті* ми спостерігаємо пафос закоханості: любовні сцени зображуються людиною в артефактах культури, кохання оспівується в музиці і поезії. Любов часто осягається як щось трагічне, хоч і бажане, величне. Саме в граничному бутті людина може усвідомити свою самотність і відчути тугу. "В граничному бутті людини оголюється перш за все прихована самотність чоловічого та жіночого начал. Сама самотність становиться граничною. Але тільки через граничне посилення самотності чоловіка та жінки можливе звільнення від неї" [5, с. 47]. Саме граничне буття характеризує переживання туги – меланхолічного стану трагічності буття людини, бажання вийти за межі звичного та повсякденного, осягнути повноту, яка з'являється час від часу лише в період закоханості і підносить людину, звеличує, захоплює. Однак, коли закоханість проходить, туга обрушується на людину з новою силою [5].

У граничному бутті людина перебуває між надією та відчаєм. Воля до любові може бути витісненою стійким бажанням до самореалізації, самоствердження. Воля до пізнання і творчості, або воля до влади ще не очищені домінантною

волею до свободи і любові, тому вони часом породжують невротично-фанатичні стани закоханих, що призводять до саморуйнування, деструктивних дій щодо об'єкта любові.

Ні у буденному, ні у граничному бутті людини ще немає волі до любові. Хоч людина може закохуватися, кохати, відчувати потребу в Іншому, але любов як свідомий вибір так чи інакше часто відступає на другий план. Слово "люблю" люди можуть вживати, маючи на увазі різноманітні стани і прояви, в тому числі егоїстичні, співзалежні, садо-мазохістичні, зумовлюючи протиріччя – любов як "мед і отрута", як задоволення і страждання, як самотність та надія на щастя водночас. Любов тут ще не очищена від об'єктивації, що породжує часом мануплятивні, невротичні взаємодії між партнерами. Любов'ю часто називають симпатію, прив'язаність, психоемоційний і тілесний потяг. Людина може втрачати віру в любов, або сформувати певні стереотипи щодо протилежної статі або партнерства в цілому, вирішити, що любов – це лише вигадка романтиків, недосяжна мрія або ілюзія, завше тренд для літературного і кінематографічного зиску. Правда в тому, що без особистісних зусиль закоханість не перетвориться у любов сама по собі, як квітка на дереві не стане плодом без запилення.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що вихід у метаграничне буття неможливий без волі до любові. Але важливо відрізняти любов від закоханості, яка має тимчасовий характер, та розуміти природу любові-цілісності, яка не являється статичною, тому що розвивається, поглиблюється, утверджується в житті чоловіка та жінки з кожним днем, тому воля до любові доповнюється волею до співтворчості. "Любов між чоловіком та жінкою – еротична любов – розвиваючись, приходить до протиріччя любові-пристрасті і любові-дружби, яке вирішується у любові-цілісності. Любов-цілісність, яка може бути названа любов'ю-андрогінізмом, перш за все реалізується у любові-співтворчості, у якій з'єднуються напруженість пристрасті та рівний підйом дружнього спілкування" [5, с. 103].

Можна зробити висновок, що любов у метаграничному вимірі буття трансформується у любов-андрогінізм, яка звільняє людину від екзистенціальної самотності, спрямована до толерантності, свободи, комунікативної єдності і співтворчості. Андрогінізм виступає як стан і міра гармонії духовності і душевності на рівні особистості і пари [3].

Саме в *метаграничному бутті любов справжня* і проявляється *усвідомлено*, осягаючись обома партнерами як щоденний подвиг, звершення, майстерний акт творення краси людських взаємостосунків [1]. Людина нестеменно відкрита до Іншого, вона подолала всі внутрішні комплекси, страхи та жалість до себе, вона бажає вчитися мистецтву любові, здобувати його, підійматися над егоцентризмом, толерантно і неупереджено сприймати думки, погляди Іншого. Воля до любові, свободи, толерантності і співтворчості відкриває людині метаграничне буття.

Висновки. Метаантропологія як вчення про екзистенціальні виміри буття допомагає прослідити трансформацію проявів любові та осягнути критерії її справжності.

У буденному вимірі буття людини любов пов'язана з родовими потребами: любов як емоційна прив'язаність, обов'язок шлюбу, спільна участь у збереженні та продовженні роду. У буденному бутті присутня душевність, проявлена у колі сім'ї, однак, її стійкість, достеменність і повнота може обмежуватися емоційною турботливістю на тлі міжособистісної байдужості.

У граничному вимірі буття людини пробуджується особистість з волею до влади та з волею до пізнання і творчості. Особистісне в людині зростає разом з відчуттям відокремленості і внутрішньої самотності. Саме в граничному вимірі буття людина усвідомлює свою самотність та переживає її. Людина у граничному бутті переживає тугу, закоханість, жах, відчай, разом з тим надію і віру. Ці категорії дуже важливі для розуміння внутрішніх переживань людини у граничному бутті, так як саме вони спонукають до метаграничного буття як пошуку справжніх сенсів, що спроможні відновити душевність у її одухотвореному, небайдужому до особистісного стані. Автор концепції метаантропології Н. Хамітов зазначає смисл переживання людиною самотності у граничному вимірі буття: "Сенс самотності в граничному бутті полягає в глибинному самопізнанні і саморозвитку, в результаті яких можливе особистісне буття, достойне небайдужості та спілкування" [5, с. 55]. Тому варто зауважити, що розуміння феномену любові у граничному бутті нерозривне з розумінням феномену самотності як її *передумови*.

У граничному бутті людина шукає спосіб звільнення від самотності. І саме воля до любові, свободи та співтворчості створює можливість метаграничного буття – буття, в якому Любов перемагає самотність чоловіка та жінки. Взаємодія на духовному та душевному рівні відкриває глибину комунікативного єднання, що долає екзистенціальний холод та відчуженість.

Людина метаграничного буття звільняється від буденності не через протест проти неї, але через досягнення внутрішньої гармонії як результату зрілої світоглядної злагодженості. Але така гармонія не може бути знайдена повністю: в житті постійно виникають нові колізії, тому мета-граничність переходить у граничність і навпаки. Як зазначає Н. Хамітов, "саме така ритміка й мело-

дика метаграничного й граничного не дає метаграничному стати буденним" [2, с. 149].

Любов зароджується у буденному бутті як душевність роду, у граничному бутті осягається її неповнота і недовершеність через особистісне самоусвідомлення й саморозвиток, а у метаграничному бутті – завдяки *волі* до любові – набуває рис комунікативної єдності, цілісності духовного-творчого, душевного та тілесного єднання, що веде до антропо-трансценденції [2; 4], яка в координатах метаантропології означає внутрішню присутність позамежного в бутті людини тут і тепер.

Література

1. Крилова С.А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Київ: КНТ, 2019. 563 с.

2. Хамітов Н. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 2-е вид., випр. і доп. Київ: КНТ, 2018. 394 с.

3. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. Київ: КНТ, 2022. 295 с.

4. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. Киев: Ника-центр, 2002. 336 с.

5. Хамитов Н. Философия человека: поиск пределов. Лекции по философии. Киев: Наукова думка, 1997. 172 с.

6. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen: Max Niemeyer, 1967. 437 S.

7. Hesse H. Der Steppenwolf. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2012. 175 S.

8. Scheler M. Philosophische Weltanschauung. München: Dalp-Taschenbücher, 1954. 135 S.

Анотація

Павленко Н. Л. **Метаантропологічний підхід у дослідженні любові.** – Стаття.

У даній статті проаналізований методологічний потенціал метаантропології для дослідження феномену любові. У річищі даного підходу любов розглядається у екзистенціальних вимірах людського буття: буденному, граничному та метаграничному, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду.

Доведено, що любов має певну еволюцію своїх проявів у буденному, граничному та метаграничному бутті, де в останньому актуалізована воля до любові, що робить її усвідомленою, осягнутою, справжньою.

У буденному бутті воля людини спрямована на самозбереження та продовження роду. Особистість не проявлена, однак, саме тому людина себе відчуває завершеною, у неї не виникає внутрішніх екзистенціальних й світоглядних конфліктів та відчуття самотності. Розуміння любові визначається родовими відносинами, любов не має особистісно-творчого характеру.

Ключовим у граничному вимірі буття є усвідомлення людиною своєї самотності, яка є результатом розвитку особистості. З'являється воля до влади з одного боку, з іншого – до пізнання й творчості – особистість проявляється більше яскраво, але людина, яка протистоїть буденності, заплутується у низці внутрішніх протиріч. Любов може виникати окремо або як дружба, або я пристрасть, закоханість та еротичний потяг, але не мати ще тієї комунікативної глибини, повноти взаємодії. У граничному та буденному бутті волі до любові ще немає, тому навіть після палкої закоханості, пристрасті людина стикається з відчуженістю та екзистенціальною самотністю.

Констатується, що воля до любові виникає саме у метаграничному бутті, що зумовлює відчуття повноти комунікативної взаємодії з Іншим, глибини розуміння і відкритості до внутрішнього світу Іншого. У метаграничному бутті любов постає як любов-цілісність, або любов-андрогінізм. Саме воля до любові, поєднана з волею до свободи, волею до толерантності і волею до співтворчості визначають світоглядну спрямованість особистостей до духовної та душевної єдності, яка долає самотність.

Ключові слова: любов, метаантропологія, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини, гранична ситуація, воля, безпека, продовження роду, влада, пізнання, творчість, актуалізація особистості, духовність, душевність, співтворчість, толерантність, світогляд.

Summary

Pavlenko N. L. **A meta-anthropological approach in the study of love.** – Article.

This article analyzes the methodological potential of meta-anthropology for the study of the phenomenon of love. In the context of this approach, love is considered in the existential dimensions of human existence: the ordinary, the boundary and the meta-boundary, which correspond to the ordinary, personal and philosophicla types of worldview.

It is proved that love has a certain evolution of its manifestations in the ordinary, boundary and meta-boundary being, where in the latter the will to love is actualized, which makes it conscious, comprehended, true.

In ordinary being, the human will is aimed at self-preservation and procreation. The personality is not manifested, but that is why a person feels complete, and does not have internal existentional and worldview conflicts and feelings of loneliness. The understanding of love is determined by kinship relations; love has no personal and creative character.

The key to the boundary dimension of existence is the realization of one's loneliness, that is a result of personal development. The will to power appears on the one hand, and the will to cognition and creativity on the other – personality manifests itself more vividly, but a person, that still resists ordinary being, gets entangled in a series of internal contradictions. Love can arise as a passion, or as friendship, infatuation, and erotic attraction, but it does not yet have that communicative depth and fullness of interaction. In the ordinary and boundary human being, there is no will to love yet, so even after a falling in love and passion, a person faces alienation and existential loneliness.

It is stated that the will to love arises in meta-boundary being, which leads to a sense of completeness of communicative interaction with the Other, depth of understanding and openness to the inner world of the Other. In meta-boundary being, love appears as love-integrity, or love-androgynism. It is the will to love, combined with the will of freedom, the will of tolerance, and co-creation that determine the worldview orientation of individuals toward spiritual and heartfelt unity, which overcames loneliness.

Key words: love, meta-anthropology, ordinary human being, boundary human being, meta-boundary human being, boundary situation, freedom, security, procreation, power, cognition, creativity, personality actualization, spirituality, heartfeltness, co-creation, tolerance, worldview.

УДК 304:316.66
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.37

Я. І. Пасько
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2806-7341
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії і релігієзнавства
Київського університету імені Бориса Грінченка

ПРЕКАРІАТ ТА «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА»: СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЧИ ПРОТИСТОЯННЯ?

Постановка проблеми. Обґрунтування соціальної ролі прекаріату в посттоталітарному суспільстві є однією з базових проблем теорії соціальних трансформацій. В останні роки ця проблема стає все більш актуальною в Україні, в контексті необхідності забезпечення реалізації прав цієї спільноти в межах соціальної держави. Даний європейський цивілізаційний інститут в останні десятиліття піддається масованим критичним атакам з боку прибічників неолібералізму та сучасних лібертаріанців і часто розглядається як соціальний рудимент XX століття, який не в змозі стати частиною нового демократичного соціального порядку. Втім, європейський досвід реформування welfare state, щодо вирішення проблем соціально маргіналізованих груп, надає гарний приклад вдалої інституційної модернізації цього соціального інституту на функціональному рівні.

Йдеться про необхідність застосування позитивного досвіду взаємодії держави з соціально вразливими групами, стратегії соціальної підтримки досить неоднорідної соціальної спільноти з тимчасовою зайнятістю. Важливим для України є інтеріоризація європейського дискурсу поступового соціального формування в країні моделі соціального партнерства. Дослідники сучасного посткомуністичного досвіду реформування соціальної держави справедливо звертають увагу на складності вирішення проблем прекаріату в межах старого класичного дискурсу соціального клієнтелізму. Фокусується увага на відсутності у прекаріату постійного прибутку, проблемність в питаннях повного працевлаштування, брак стабільності, зростаюче незадоволення станом своїх соціальних прав, тотальне відчуження цієї спільноти від соціуму. Відомий дослідник прекаріату Г. Стендінг, обґрунтовуючи неспроможність соціальної держави забезпечити соціальні права прекаріату, констатує, що відсутність постійного прибутку чи стабільного заробітку робить становище цих людей хронічно непевним [16, p.34]. Втім, особлива складність у вирішенні проблем прекаріату для України як воюючої держави полягає у необхідності адаптації до неоднорідності цієї спільноти, тривалого досвіду її соціального виключення. Слід враховувати, що органічною частиною цієї спільноти є принаймні дві суттєво відмінні соціальні групи з визначеними соціальними інтересами та потребами. До неї входять не тільки ті особи, які втратили надію на забезпечення власних соціальних прав та суспільних потреб, соціально пасивні індивіди, «клієнти» патернальної держави, соціальні аутсайдери, які не є зацікавленими в суттєвих змінах, але й ті хто належить до освічених молодих людей, має спрямованість до інновацій, представники IT сфери, «модульні індивіди», які здатні відносно легко інтеріоризувати нові знання, функціонують в межах розгалужених горизонтальних зв'язків, розділяють сучасні вимоги демократичного суспільства.

Можемо говорити про антиномічні модуси соціальних уявлень цих двох соціальних груп прекаріату. Перша орієнтована на ієрархічну модель забезпечення соціальних гарантій та традиційне сприйняття держави як «соціального патрона». Попри стабільність існування цієї групи прекаріату в недалекому минулому, в сучасному житті ці особи є політично і соціально безпорадними і потребують суттєвого піклування та захисту з боку держави, яка має досить обмежений баланс міцності. Натомість друга група має інші соціальні уявлення і вже не розглядає державу як «соціальну годівницю». Вона потенційно є вельми соціально активною, драйвером соціальних змін, прагне якісно інших умов соціальної діяльності, інституційної і соціальної взаємодії з державою, використання сучасних можливостей мережевого суспільства. Ця соціальна група може стати, за умов ефективних змін, надійним партнером соціальної держави в процесі національної трансформації.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми.

Актуалізація проблеми прекаріату є частиною цілого комплексу проблем, пов'язаних з посткомуністичними студіями соціальних трансформацій. Фокус досліджень центрується навколо складності для суспільства включення великої кількості трудівників в неформальну трудову діяльність, обґрунтування наслідків для суспільства тієї чи іншої моделі соціального захисту. В сучасних умовах цілком логічним виглядає опрацювання моделі соціального партнерства між прекаріатом та соціальною державою. Дана проблема не є достатньо дослідженою. Втім, це не означає,

що не існує достатньо розвинутого дискурсу щодо більш широкої проблематики. Можемо говорити про комплексний аналіз проблеми прекаріату, зроблений британським дослідником Г. Стандінгом [16], який фокусує увагу на феномені прекаріату, неоднорідності цієї соціальної групи, яка не є гомогенною спільнотою і має потенціал провідного драйвера соціальних змін. Постає проблема соціального виключення, соціальної маргіналізації та соціального відчуження працівників найманої праці. Вона перебуває у фокусі аналізу сучасного дискурсу постмарксизму, критичної соціальної теорії, який розглядає прекаріат як певний соціальний клас, що сформував соціальну структуру британського суспільства. Важливими в цьому контексті є дослідження М. Севіджа [15], який, використовуючи категоріальний апарат П. Бурдьє [10], наполягає на залежності прекаріату від розвитку інших соціальних інститутів. Відзначається важливість цієї проблеми для майбутнього України, де більше 50 відсотків населення, після закінчення війни, можуть залишитися в зоні ризику відсутності елементарного соціального захисту. Відтак, проблему прекаріату необхідно вирішувати на засадах соціального діалогу з соціальною державою, на засадах формування нових постматеріалістичних (Р. Інглгарт) цінностей спільноти. Тут варто виділити дослідження М. Куато [13], Е. Андерсона [9] і передусім М. Кастельса та М. Хімманена [4], які наголошують на ціннісному, мережевому потенціалі співпраці соціально вразливих спільнот з соціальною державою. Не менш серйозна увага зосереджена на проблематиці соціальної мобільності прекаріату. В дослідницькій літературі ця проблема стає предметом аналізу в дослідженнях З. Голенкової та Ю. Голіусової [1], М. Колінько [14], В. Ткаченка [6] та ін.

Досить важливою для цієї розвідки є теза, що соціальна незахищеність прекаріату є важливою умовою сучасної неоліберальної соціальної трансформації. Вважаю, що лібералізм, попри свою слабку укоріненість в українському суспільстві, надає певний алгоритм для змін, які мають відбуватися на засадах синтезу постматеріалістичних цінностей самовираження і соціал-демократичних принципів дотримання соціальних прав, які важливою складовою функціонування спільноти і людини.

Мета статті. Суспільна еволюція активної частини прекаріату, що орієнтована на вимогу соціальної модернізації українського суспільства в цілому, обумовлює: 1) необхідність зміни соціально-етичних настанов тих представників спільноти, хто все ще поділяє патерналістські цінності індустріальної доби і 2) делегітимізацію соціального порядку, який пов'язаний зі старими на неефективними формами соціального розподілу, змінами соціального ладу, який не в змозі забезпечити соціальне майбутнє прекаріату як частини оновленого українського суспільства. З'ясування функціональних та морально-нормативних умов, які детермінують взаємодію між прекаріатом та державою, є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Прекаріат між вимірами лібералізму та егалітаризму. Проблема подолання неефективної соціальної моделі, яка обумовлена системою ієрархічних патронажних соціальних практик, є вкрай актуальною. В умовах війни прекаріат піддається відчутному соціальному пресу і розглядається інститутами української влади як спільнота, чиїми інтересами можна знехтувати задля більш довготривалих цілей, пов'язаних з неоліберальною тенденцією збереження гнучкості ринку в умовах глобального розподілу праці.

Обмеження соціальних прав прекаріату як спільноти з досить суттєвою перспективою майбутньої політичної активності є частиною неоліберальної стратегії модернізації в Україні. Впровадження такої моделі в посттоталітарному соціумі супроводжується контроверсійними соціальними тенденціями. Найманих працівників в Україні продовжують ставити у вкрай незручне положення, обмежуючи її активність приватною сферою, розглядаючи цю соціальну групу як соціально обтяжливу в умовах перманентного відтворення соціального клієнтелізму. Постійне скорочення соціальних виплат, обмеження зайнятості є досить показовою реакцією правлячої бюрократії та існуючого політичного класу щодо обмеження ресурсних можливості спільноти, яка має потенціал до підсилення соціальної активності. Скрутні економічні можливості країни також є важливим фактором, що обумовлює необхідність консервації в країні моделі «соціальної оптимізації» з її пріоритетом ринкових універсалій свободи над егалітарними вимірами соціальної стабільності.

Невтішний український досвід загострює суперечність між класичною ліберальною візією та протилежним підходом, пов'язаним з поступовою модернізацією welfare state. У відповідності до першого підходу – державу як інститут соціальної підтримки ототожнюють з централізованим урядом, з його апаратом планування та регулювання. Неоліберали уявляють Україну як дедалі більше вільний простір, у якому інвестиції, трудова зайнятість і прибуток вільно перетікають у місця, де умови найсприятливіші. Така позиція передбачає відмову від соціальних гарантій, створених в європейських країнах після Другої світової війни, а також від політики забезпечення повної трудової занятості, що обґрунтовується необхідністю збереження стабільного рівня зарплат на ринку праці. Ліберальний дискурс фокусує увагу на необхідності демонтажу неефективної соціаль-

ної держави і органічне витіснення її елементами соціального лібералізму. В основі такої візії є теза, що соціальна держава немає ресурсних можливостей забезпечити «соціальні права» прекаріату, який стає все більш злиденною спільнотою в умовах соціальної та економічної нестабільності». Соціальна держава, в мовах військового стану, не в змозі значну увагу зосереджувати на соціально незахищених особах, ...забезпечувати їх занятість і трудові відносини...» [12, p. 361].

Очевидно, що така позиція знаходить підтримку в академічних колах. Фокус критики центрований навколо критики класичної моделі соціальної держави, яка обґрунтовується невиправданою перевагою в суспільному житті ієрархічних, вертикальних зв'язків над зв'язками горизонтальними, соціальним патерналізмом. Йдеться про критику соціального порядку, який визнає гарним правителем особу, що діє в дусі батьківської опіки над власними підданими, використовуючи вертикальні форми взаємовідносин, відносини відданості та отримуючи преференції щодо власного становища. Ця модель має історичну точку опертя в XX столітті, коли в Європі така форма підпорядкування набуває форм корпоративізму. Держава історично постає центром клієнтелізму, а бюрократія в багатьох європейських державах перетворилася на велику патронажну організацію. В таких умовах не тільки людина, але й спільнота найманих працівників почуває себе досить дискомфортно, втрачаючи можливість вільного вибору, здатність до активної цілеспрямованої діяльності та збереження гідних моральних стандартів.

Ситуацію, в якій опиняється людина та спільнота прекаріату в клієнтельній державі, А. Гідденс називає «вилученням досвіду» [11, p.37]. Дослідником обґрунтовуються соціальні передумови індивідуального та колективного відлучення від активних дій, відсторонення прекаріату від вирішення важливих соціальних та морально-нормативних проблем. У такому контексті тотального підпорядкування спільнота втрачає соціальний ґрунт, не є спроможною до вирішення власних проблем, позбавлена надій на майбутнє. Втім, в межах сучасного європейського дискурсу є місце для соціальної альтернативи для прекаріату і для нового синтезу в межах дихотомії свобода – рівність.

Мережеве суспільство як соціальна альтернатива для прекаріату. Інший приклад нам надає європейська традиція свободи в мережевому суспільстві, яка виступає якісною альтернативою класичній соціальній державі з її егалітарними вимогами і тотальним бюрократизмом. Свобода виникає тут в просторі спільного буття людини й спільноти, в системі, позбавленій примусу і підлеглості. В межах сучасної інноваційної європейської моделі спільнота прекаріату розглядається як один з потужних драйверів соціальних змін. В умовах поступового «форматування» інституційно вільного суспільства, завданням української соціальної держави стає не тільки модернізація існуючого соціального порядку, а й відтворення на вітчизняних теренах комплексного європейського досвіду соціального партнерства. В світоглядному теоретичному плані модернізація передбачає співробітництво з громадянським суспільством щодо визнання ідеї соціальних прав як складової соціальної свободи. Важливим її соціальним проявом стає публічна критика індивідуального та колективного приниження соціальної гідності людини, які несумісні з демократичними формами соціальної організації суспільства. В контексті соціальної модернізації відбувається залучення різних суспільних груп в форми мережевої взаємодії і одночасно відбувається процес усунення ортодоксальної соціальної держави, що довела нежиттєздатність в нових історичних умовах.

В практичному вимірі актуалізованим є питання забезпечення достатнього рівня військової і соціальної безпеки. Втім, якщо рівень військової безпеки суттєво залежить від координації українських міліарних інститутів з нашими європейськими союзниками, то імплементація соціальної безпеки є можливою на засадах дотримання універсального принципу «спільного блага», яке існує не для окремих груп людей, як це має місце, переважно в країнах третього світу, а для усієї національної спільноти. Це звісно аж ніяк не передбачає анігіляцію приватної власності, але передусім культивування в межах українського досвіду чесноти справедливості, яка має забезпечувати широким суспільним групам активну участь в суспільному та економічному процесах. Саме впровадження моделі справедливості як основи побудови зрілої системи вільних соціальних комунікацій може надати прекаріату надії на майбутнє в Україні.

Це тим більш важливо, що українське суспільство дуже потребує залучення індивідуального й колективного досвіду людей, здатних до роботи в умовах «віртуального світу», який, як доводять останні дослідження, є цілком «реальним» світом. В цьому контексті актуалізується роль мережевої соціальної держави, яка центрується навколо необхідності залучення до публічного і приватного життя різних частин спільноти прекаріату, вирішення її соціальних проблем на засадах моделі субсидіарності державних інституцій, профспілкових рухів та громадянського суспільства. Ці соціальні інститути не тільки не заважають один одному, але й підтримують сучасну життєздатність цієї версії держави добробуту, концентрують увагу на колективних вимі-

рах справедливості, соціальної відповідальності та пов'язане з ними розширення комплексних прав особи. Саме в межах розвинутого мережевого залучення різних груп прекаріату, досягається можливість позитивної соціальної взаємодії, сталого соціального партнерства. Формується якісно новий активний тип людини та спільноти, яка не тільки має інші – відмінні від тоталітарного минулого цінності, але й інакше мислить, інакше відчуває, поєднує раціональне і чуттєве.

У цьому контексті репрезентанти європейських суспільств все більше усвідомлюють, що намагання в межах старого соціального порядку «виключити» прекаріат з активного, цивілізованого публічного і приватного життя суперечить необхідності еволюції спільноти до рівня «конвенційної моралі». Даний термін пов'язаний з нормативними засадами, кристалізацією певних важливих для прекаріату цінностей, які з'являються в європейському суспільстві разом з Просвітництвом і секуляризують моральну норму. Моральний закон тут вже не є відображенням трансцендентного порядку, божественного за своєю сутністю, але є універсальним за своїм значенням, у відповідності з візією Канта, відповідає Божим настановам для всіх.

Постконвеційна мораль принципів закладає основи для обопільної соціальної відповідальності держави та спільноти, розгалуженими інституціями та індивідами, раціональною бюрократією і соціально вразливими спільнотами. Ця солідарність потенційно може сприяти морально-практичному порозумінню і важливому усвідомленню своїх обов'язків та прав. Нормативні соціокультурні аналоги партнерства між соціальною державою та прекаріатом базуються на прикладах високої етичності, наявності морально-практичних порозумінь на рівні повсякденного досвіду. Соціальне партнерство органічно вимагає від прекаріату не тільки еволюції від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей самовираження, але й практичне освоєння нових функцій у сфері права, власності, освіти, компетентність, яка дозволяє бути залученим в розвиток інститутів «інформаційного суспільства" [8].

На відміну від тоталітарної системи, яка намагається позбавити спільноту будь-якої автономності та свободи, здатності до самоорганізації та самоінтеграції, оновлена версія соціальної держави в своїх найкращих проявах спирається на громадянські ресурси розумної активності, соціальної творчості, інгредієнтом яких, за влучною думкою А. Лоя, виступає «самонавчання та освоєння власних уроків досвіду» [5, с. 25]. Соціальна модель співпраці прекаріату і соціальної держави в розвинутих європейських країнах спирається на духовні традиції соціальної підтримки та співпраці. Вона виявляє здатність до модернізації та корекції власних функцій відповідно до європейських демократичних цінностей, що спираються на морально-практичні взаємини у секулярному світі.

Можемо говорити про особливу «постматеріалістичну» місію спільноти прекаріату в мережевому суспільстві, яка під впливом модернізації, розриває зв'язки з клієнтелізмом та спрощеною формою лібералізму та інтегрує суспільство на засадах сучасної «хакерівської етики» інноваторів. В контексті цієї моделі передбачається звільнення особистості і ствердження горизонтального модусу свободи, яка безпосередньо пов'язана з типово європейським соціальним феноменом – мережевим громадянським суспільством. Йдеться про унікальну соціальну взаємодію, залучення до суспільно корисної діяльності різних індивідуальних та колективних акторів. Відчуття спільнотою соціальної відповідальності є несумісним, з одного боку з типом етичності, який визначається інтересами користі, прибутку та вигоди, яка характерна для спрощеної моделі лібералізму, а з іншого, заперечується етика патерналізму – неприйнятна в добу корінних соціальних змін.

Прекаріат між утилітаризмом та моральними нормативізмом. Відповідно до первинного досвіду перших років незалежності загрозою для побудови мережевої моделі в Україні стає утилітаристська спрямованість представників влади та бізнесу, їх орієнтація на короткострокові цілі та завдання. У межах цього парадигмального підходу етична мотивація особи та спільноти практично розчиняється в економічній діяльності в процесі досягнення найбільшої вигоди або «максимізації щастя». Українська соціально-історична практика модерну довела небезпечність необмеженого втілення ідей утилітаризму. Очевидно, що саме ця ідеологема призвела до загострення суперечності між вимірами цілераціональності з її господарчою активністю, суб'єктивістською спрямованістю і ціннісною раціональністю. Цілераціональність, як слушно зазначає А. Єрмоленко, «орієнтується на реалізацію певної мети і схематизується певною детермінантною ціллю – засіб – результат та випливає з глибинних природних зв'язків» [3, с. 72].

Такий тип раціональності досягає свого найвищого прояву в потужній владі науки й техніки, яка дозволяє проводити вдалу соціальну трансформацію, досягати індивідуальних і колективних цілей, зневажаючи моральні та гуманістичні детермінанти. Інший тип раціональності продукує передусім моральні цінності. Втім, історія морального поступу українського суспільства часто-густо не узгоджувалась ані з технічною раціональністю взагалі, ані з корисливими діями людини. Цілком очевидно, що соціальна активність прекаріату в нових умовах має поєднувати

цілераціональні та ціннісно-раціональні компоненти. Сама ця соціальна група в нових соціальних умовах, за умов залучення іноватиної «хакерівської етики» відповідальності має потенціал стати вдалим прикладом поступу до сучасного європейського суспільства, а вільна від сервільності особистість – може стати його визначальною рисою нового суспільства. Сучасним завданням для України є формування антиномічної до соціального сервілізму соціальної моделі, спроможної до соціального відмежування від ірраціональності, безпринципності та несвободи.

У цьому контексті соціально-етичні зміни в самій спільноті прекаріату є індикатором перемоги демократії. Вони надають можливість для реальної конкуренції, яка має сприяти збільшенню професіоналізму. Важко не погодитись тут зі словами лауреата нобелівської премії Ф. Гаєка, який зазначає, що «конкуренція є основою раціоналізації життєвих норм» [7, с. 42]. Важливим тут є розмежування психології прекаріату з соціальною психологією пострадянської людини, яка передбачає досягнення добробуту та успіху за рахунок інших людей.

У цьому контексті вельми гарним для імплементації є гасло відомого німецького політика Л. Ерхарда, який, характеризуючи демократичний вектор розвитку німецького суспільства, звертає увагу на необхідності для кожної суспільної групи піклуватися про «добробут інших» [2, с. 56]. Ця максима є важливою в контексті поєднання ліберальних цінностей з цінностями «ринкового соціалізму». Таким чином, для України критично важливим є усвідомлення прекаріатом власної соціальної відповідальності перед українським суспільством. Йдеться тут як про сферу трудових відносин, трудової етики так і в контексті взаємодії з державою і вироблення стратегії взаємної співпраці. І тут корисним для України є скандинавський досвід.

Скандинавська модель соціального партнерства як ідеальний тип. Розмірковуючи над вирішенням проблеми прекаріату, варто усвідомлювати важливість для України європейського і скандинавського досвіду. Соціальні функції оновленого європейського соціального інституту welfare state спираються на дотримання комплексних прав спільноти та людини і постійний діалог зі спільнотою прекаріату.

Усі соціальні послуги в межах мережевої соціальності мають публічний характер, більшість з яких надає держава. В політичному плані ця модель соціальної держави, як слушно зазначає М. Кауто, є не просто інституційною або соціал-демократичною[13, p.4]. Вона передусім забезпечує інтереси найбільш вразливих груп населення, до яких безпосередньо належить прекаріат. Головним наслідком соціального партнерства стало забезпечення параметрів стабільності та соціальної справедливості. Протягом тривалого історичного часу на законодавчому рівні забезпечуюся зразки раціональної поведінки на ринку праці, формується прогнозоване середовище. На теоретичному рівні обґрунтовується необхідність стабільного правового підґрунтя, яка поєднується з практичним упровадженням моделі соціальної зайнятості, що сприяє поширенню серед представників прекаріату сильного відчуття власної соціальної значимості.

Дану модель соціального партнерства можна розглядати як уособлення солідарності, «ідеальний тип», інституцію, яка створює можливості для формування активного громадянського суспільства. Модель співпраці сприяє соціальній активності та втіленню соціальної справедливості.

З іншого боку, прекаріат також демонструє зразки високої трудової етики та соціальної відповідальності і виступає повноцінним партнером держави. Ця спільнота об'єктивно стає важливою ланкою соціального об'єднання людей праці, вдало поєднуючи стару протестантську і нову хакерівську етику. Прекаріат є важливою спільнотою інновацій в сфері охорони здоров'я, освіти, культури, екологічних стандартів, здатен брати на себе відповідальність, творчу ініціативу. Особливе значення для прекаріату має інформаційна обізнаність, що пов'язана з постійною тенденцією до самовдосконалення. Вона сприяє систематичному навчанню мережчевим навичкам в різних групах прекаріату.

Скандинавський досвід соціального партнерства держави і прекаріату доводить, що інформаційна мережа є потужним інструментом для інклюзії в суспільне життя висококваліфікованої робочої сили, яка є частиною загальноєвропейського віртуального середовища. З іншого боку, професійна державна бюрократія, в межах скандинавського досвіду, все активніше сприяє розвитку університетської освіти, усвідомлюючи її провідну роль в інноваціях. Ця модель побудована на гармонійній єдності елементів традиційної і постматеріалістичної етики в організації суспільного життя. В її межах продовжує зберігатися відносно егалітарне суспільство, репрезентанти якого мають не тільки високий рівень життя, але й передусім рівність можливостей, рівність життєвих шансів на отримання гідного життя.

Можемо констатувати ідеальну модель співіснування державної влади, профспілкового руху та громадянського суспільства, які забезпечують стабільне функціонування держави добробуту (welfare state), підтримують її життєстійкість. Ідеальна модель соціальної держави, яка має місце в країнах Північної Європи, зберігає стійку прихильність до принципів соціальної справед-

ливості по відношенню до робітників найманої праці, навіть попри те, що це призводить до високого рівня податкового навантаження на особисті прибутки громадян. Дерегулювання та реформа пенсійної системи, які почалися практично у всіх країнах Європи у 90-х роках, не призвели до применшення ролі держави добробуту в суспільній свідомості. Навпаки, в контексті нових інформаційних викликів та суспільних очікувань повага до авторитету соціальної держави стає ще більшою. Про це, зокрема, свідчать соціологічні дослідження у Фінляндії, Швеції та Норвегії, які стабільно показують високий рівень довіри до цього інституту.

Наслідком цього партнерства стало залучення прекаріату для вирішення соціальних і політичних проблем, зростання якості освіти, актуалізації активних „пасіонарних" особистостей, що орієнтовані на нові форми комунікаційних та взаємовідповідальних взаємовідносин у суспільстві.

Висновки

У процесі осмислення взаємодії спільноти прекаріату з соціальною державою можемо зробити певні соціальні висновки, які побудовані на спробі синтезу теоретичних положень, соціальної практики, соціального досвіду європейського та українського суспільства.

1. Піддається критиці неефективна модель соціальної держави. Обґрунтовується її неспроможність забезпечити соціальні права прекаріату, втілити в життя засади соціального добробуту та моралі. В процесі осмислення ліберальних і соціал-демократичні вимірів критики соціального патерналізму осмислюється внесок європейських ідей та принципів в українське світоглядне протистояння між соціальними цінностями свободи та рівності.

2. За допомогою теоретичного інструментарію простежуються складні процеси еволюції прекаріату як неоднорідної соціальної спільноти. Обґрунтовується необхідність ціннісної еволюції спільноти – від індустріальних матеріалістичних до постматеріалістичних «хакерівських» цінностей самовираження. Інтеріоризація нових цінностей обумовлюється необхідністю формування практичних завдань пов'язаних з трансформацією українського суспільства, тими викликами, які має країна під час війни.

3. Визнається важливість для українського суспільства колаборації прекаріату з оновленою мережевою версією соціальної держави. Фокусується увага на необхідності інтеріоризації в Україні європейського досвіду соціального партнерства, який є важливим чинником соціальної інтеграції українського суспільства, а також фактором раціоналізації суспільних відносин.

4 В процесі рефлексії над досвідом утилітаризму та морального нормативізму наводяться аргументи, які ставлять під сумнів доречність імплементації ідей утилітаризму в контексті сучасної української соціальності. Відзначається, що лише міцний морально-нормативний фундамент, який сформований на ціннісних засадах, є основою позитивного соціального розвитку.

5. Обґрунтовується пріоритетна роль інформаційної мережі як потужного інструменту інклюзії прекаріату і громадянського суспільства в цілому. Осмислюється її роль в соціальних змінах і сучасних комунікативних процесах.

Література

1. Голенкова З.Т., Голиусова Ю.В. Прекариат как новое явление в современной социальной структуре. Киув, Хронограф, 2015. С. 121–138.
2. Ерхард Людвіг Добробут для всіх. (пер. з нім.). Київ, Wellbooks, 2023, 384 с.
3. Єрмоленко А. Взаємодія стратегічної і комунікативної раціональності. Київ, 2003.
4. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство і держава добробуту. Фінська модель. Київ, Ваклер, 2008. 290 с.
5. Лой А. Learnprozess: український досвід. В кн.: Цінності громадянського суспільства і моральний вибір. Київ, 2006.
6. Ткаченко В. М. Прекаріат: «веймарський синдром». URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/328/1/suspilno-politychni-protsesy_2-7-54.pdf (Дата звернення 12.12.2022)
7. Хайєк Ф. Право, законодавство та свобода. Нове викладання широких принципів справедливості і політичної економіїї. : В 3 т./ Пер. з англ. Київ, Сфера. Т.2: Міраж соціальної справедливості, 1999. 200 с.
8. Шуліка А. А. Основні форми участі прекаріату в політиці соціального партнерства. *Політологічний вісник*. 2015, Вип. 79, с. 415–424. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2015_79_42. (Дата звернення 03.12.2022)
9. Anderson E. The Legitimacy of the Nordic Welfare State. Washington, 1999. 412 p.
10. Bourdieu P. Habitus In: *Habitus: A Sense of Place* / Ed. by J. Hillier, E. Rooksboy. Surrey, England; Burlington, USA: Ashgate, 2005. P. 43–49.
11. Giddens A. Modernity and self-identity. Cambridge, 1991.
12. Iain Attack The Ethics of Peace and War. Edinburg's studies in World Ethics, 2005.
13. Kauto M. Changes in Age Structure, Family Stability and Dependency. Washington. – 221 p.
14. Kolinko, M. (2022). Migrants as a resource of the precariat. *Skhid*, *3*(2), 76–81. http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/287361
15. Savage M., Devin F., Cunningham N., Taylor M., Li Y., Hiellbrekke J., Le Roux B., Friedman S., Miles A. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*. 2013. Vol. 47. No. 2. P. 219–250. URL: https://doi.org/10.1177/0038038513481128
16. Standing G. The Precariat. The New Dangerous Class. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury Academic, [2011] 2014. 336 p.

Анотація

Пасько Я. І. **Прекаріат та «соціальна держава»: соціальне партнерство чи протистояння?** – Стаття.

У статті пропонується аналіз функціональних та морально-нормативних індикаторів, які детермінують взаємодію між прекаріатом та соціальною державою. В контексті аналізу наголошується на необхідності соціальної трансформації вразливої соціальної спільноти та інституту соціального добробуту. Актуальність дослідницької проблеми обумовлюється функціональною неспроможністю існуючого де юре в Україні інституту соціальної держави. Обґрунтовуються причини її неефективного соціального функціонування, надається соціальний діагноз ієрархічної версії клієнтелізму, яка неспроможна вирішити соціальні проблеми прекаріату. Дослідження фокусує увагу на колізії між ліберальними і соціал-демократичними поглядами на соціальну державу, які розглядаються в контексті соціальної дихотомії між свободою та рівністю. Відзначається, що в силу історичного досвіду українського суспільства, пов'язаного з соціальним патерналізмом, вкрай складно через соціальні стереотипи, інерцію соціальної уяви відтворити існуючи європейські інституційні та комунікаційні механізми соціального партнерства держави і спільнот громадянського суспільства. Наголошується, що попри свою неоднорідність, спільнота прекаріату має потенціал стати драйвером соціальних змін. Аналіз центрується навколо важливих факторів, що сприяють інституційній та ціннісній модернізації прекаріату як певного «ідеального типу», драйвера соціальних змін. Концентрується увага на небезпеці теоретичного фундаменту утилітаризму, який гальмує подальші ціннісні зміни. Актуалізується необхідність побудови в Україні підвалин мережевого суспільства як важливого фактора соціального діалогу між прекаріатом і соціальною державою. Синтезуються суперечливі підходи щодо теоретичних та практичних засад нового соціального порядку. Обґрунтовується важливість поширення горизонтальних зв'язків, співробітництва соціальної держави з соціальними групами громадянського суспільства щодо визнання ідеї соціальних прав як складової соціальної свободи. Скандинавська модель соціального партнерства між прекаріатом і соціальною державою розглядається як важливий приклад для інституційного і морального оновлення України.

Ключові слова: прекаріат, соціальна держава, мережеве суспільство, соціальні зміни, скандинавська модель соціального партнерства.

Summary

Pasko Ya. I. The precariat and the "welfare state": social partnership or confrontation? – Article.

The article offers an analysis of functional and moral-normative indicators that determine the interaction between the precariat and the welfare state. In the context of the analysis, the need for social transformation of a vulnerable social community and the institution of social welfare is emphasized. The relevance of the research problem is determined by the functional failure of the existing de jure institution of the welfare state in Ukraine. The reasons for its inefficient social functioning are substantiated, a social diagnosis of the hierarchical version of clientelism, which is unable to solve the social problems of the precariat, is given. The study focuses attention on the collision between liberal and social democratic views on the welfare state, which are considered in the context of the social dichotomy between freedom and equality. It is noted that due to the historical experience of Ukrainian society related to social paternalism, it is extremely difficult due to social stereotypes and the inertia of social imagination to reproduce the existing European institutional and communication mechanisms of social partnership between the state and civil society communities. It is emphasized that despite its heterogeneity, the precariat community has the potential to become a driver of social change. The analysis centers around important factors contributing to the institutional and value modernization of the precariat as a certain "ideal type", a driver of social change. Attention is focused on the danger of the theoretical foundation of utilitarianism, which inhibits further value changes. The need to build the foundations of a network society in Ukraine as an important factor in the social dialogue between the precariat and the welfare state is being updated. Contradictory approaches to the theoretical and practical foundations of the new social order are synthesized. The importance of the spread of horizontal ties, cooperation of the welfare state with social groups of civil society regarding the recognition of the idea of social rights as a component of social freedom is substantiated. The Scandinavian model of social partnership between the precariat and the welfare state is considered as an important example for the institutional and moral renewal of Ukraine.

Key words: precariat, social state, network society, social changes, Scandinavian model of social partnership.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Aliyev Ravan Ayyub
The concept of technogenic civilization as an essential component of universal civilization concepts.....3

В. А. Дранник, Т. М. Свідло
Потенціал творчої праці у подоланні деструктивності перманентної тривожності.....9

В. Ф. Капіца
Креативно-онтологічна дія ноосферних сил в гносеометриці
ноо-реальнісних переходів до нелокальних екзістенціалів світобуття.....13

Коник (Руслан Степанович) Михаїл
Пренатальне виховання: таїнство народження особистості.....19

В. О. Крилова (Світла)
Текст як результат харизми автора.....27

О. Н. Кубальський
Посилення взаємодії наукових інституцій з установами освіти та культури
в соціально-турбулентному просторі.....33

Т. В. Кушерець
Проблема смерті та безсмертя: Танатос та Осіріс у людському бутті.....39

K. O. Lobanova
Philosophical perspectives on mobility: a comparative study of the legacy
of Georg Simmel and John Urry.....43

Мехдієва Гюльчин
Роль релігійної толерантності та інтолерантності у суспільстві.....51

А. А. Мірошниченко, О. В. Бутурліна
Синергетичний підхід до визначення основних понять у сучасному штучному інтелекті.....57

О. А. Моргун
Ноосферно-гносеологічні засади створення інноваційних програм наукових досліджень
в методологічній системі ноонаукового пізнання.....63

О. І. Об'єдков
Феномен цифрового тоталітаризму. Шлях від класичної концепції до сьогодення.....71

І. В. Омельчук
Проблеми концептуалізації ідей плюралізму в філософії постмодернізму.....78

А. О. Пальчик
Феномен науки у теологічно-антропологічній рефлексії Іоанна Павла II.....84

О. Г. Рогова
Християнська етика як освітня дисципліна: тягар чи свобода?.....90

Ю. В. Соколовська, І. І. Севрук, Н. Ю. Чупрінова
Екологічна ментальність військових та її формування
в контексті екологічних ризиків сучасної україни.....97

Г. Г. Старікова, Л. А. Тіхонова
Передумовні складові наукового знання.....104

Л. В. Тітаренко
Феномен евтаназії: право на життя та право на смерть.....110

В. І. Фуркало, В. С. Фуркало
Філософське осмислення явища «національний героїзм»
в контексті української національної ідеї.....115

П. Е. Хрімлі
Семантика христологічних послань Патріарха Варфоломія
в сучасному дискурсі Константинопольского Патріархату.....120

А. О. Шинкарьова
Порівняння концептів індійського трактату Натьяшастра – rasa і bhāva з концептами поетики
Арістотеля і концептом ідей Платона.....126

Е. В. Щербенко
Vita narrativa. Євромрія і креативний клас.....132

СОЦІОЛОГІЯ

М. О. Дубас
Війна, пандемія COVID-19 та методології досліджень онлайн у соціології:
дослідницькі виклики і сучасні тренди.....138

Д. С. Цуканова
Національні меншини як чинник культурного розвитку суспільства
в умовах глобалізації.....144

Д. С. Чижик
Модель українського суспільства в працях І. Франка.....149

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. В. Багінський, О. Ю. Заєць
Діяльність ООН під час російсько-української війни: виклики та перешкоди.....156

Ю. Р. Бітель
Роль громадського суспільства у формуванні політичної системи
країн Балтії: порівняльний аналіз.....161

N. Yu. Horbenko
Political discourse: definition, features and functions.....166

Н. В. Горло
Реалізація реформи децентралізації влади в Україні в умовах воєнного стану.....171

О. М. Іщенко
Політичні ідеології як чинник подолання політичної індиферентності сучасного суспільства.....176

В. В. Марчук, С. М. Дерев'янко
Цифрова дипломатія України в Кувейті: проблеми та пріорітети.....182

М. Ф. Москалюк
Президентство в країнах Балтії: порівняльний аналіз інституалізації
та статусно-функціональних особливостей.....188

Н. Ф. Щербина
Політичний транзит: теоретичні підходи та історичний досвід Новітнього часу.....193

Л. І. Яковлева
Легітимність публічної влади у мережевому суспільстві.....201

Ю. О. Яцина
Особливості застосування інноваційних аналітико-статистичних технологій
в інформаційних системах з моніторингу та виявлення корупції.....206

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

Н. Л. Павленко
Метаантропологічний підхід у дослідженні любові.....214

Я. І. Пасько
Прекаріат та «соціальна держава»: соціальне партнерство чи протистояння?.....220

CONTENTS

PHILOSOPHY

Aliyev Ravan Ayyub
The concept of technogenic civilization as an essential component of universal civilization concepts.....3

Drannyk V. A., Svidlo T. M.
The potential of creative work in overcoming the destructiveness of permanent anxiety..... 9

Kapitsa V. F.
Creative-ontological action of noospheric forces in the epistemology of noo-reality transitions to non-local existential world-being.....13

Konyk (R.) Mykhail
Prenatal education: the sacrament of personality birth 19

Krylova (Svitla) V. O.
The author's text as a result of the existential-communicative charisma of a man.....27

Kubalskyi O. N.
Strengthening the interaction of scientific institutions with education and culture establishments in a socially turbulent space.....33

Kusherets T. V.
The problem of death and immortality of personality: Thanatos and Osiris in human existence.....39

Lobanova K. O.
Philosophical perspectives on mobility: a comparative study of the legacy of Georg Simmel and John Urry.....43

Mekhdieva G.
The role of religious tolerance and intolerance in society.....51

Miroshnychenko A. A., Buturlina O. B.
A synergetic approach to the definition of key concepts in modern artificial intelligence..... 57

Morhun O. A.
Noosphere-gnoseological principles of creating innovative research programs in the methodological system of nooscientific knowledge.....63

Obiedkov O. I.
The phenomenon of digital totalitarianism. The path from the classic concept to the present.....71

Omelchuk I. V.
Problems of conceptualization of the ideas of pluralism in the philosophy of postmodernism.....78

Palchyk A. O.
The phenomenon of science in the theological and anthropological reflection of John Paul II.....84

Rohova O. H.
Christian ethics as an educational discipline: burden or freedom?..... 90

Sokolovska Yu. V., Sevruk I. I., Chuprynova N. Yu.
Environmental consciousness and its development in the military under environmental risks in modern Ukraine.....97

Starikova H. G., Tyhonova L. A.
Prerequisite components of scientific knowledge.....104

Titarenko L. V.
Phenomenon of euthanasia: the right to life and the right to death..... 110

Furkalo V. I., Furkalo V. S.
Philosophical understanding of the phenomenon of “national heroism” in the context of the Ukrainian national idea.....115

Khrimli P. Ye.
The semantics of the Christological Epistles of Patriarch Bartholomew in the contemporary discourse of the Patriarchate of Constantinople.....120

Shynkarova A. O.
Comparison of the concepts of rasa and bhava with the concepts of Plato's eidos and the concepts of Aristotle's Poetics.....126

Shcherbenko E. V.
Vita narrativa. Eurodream and creative class.....132

SOCIOLOGY

Dubas M. O.
War, COVID-19 pandemic and online research methodologies in sociology: research challenges and modern trends.....138

Tsukanova D. S.
National minorities as a factor of cultural development of society in the conditions of globalization.....144

Chyzhyk D. S.
The model of Ukrainian society in the works of I. Franko.....149

POLITOLOGY

Baginskii A. V., Zaiets O. Yu.
UN activities during the Russian-Ukrainian war: challenges and obstacles.....156

Bitel Yu. R.
The role of civil society in the formation of the political system of the Baltic countries: a comparative analysis.....161

Horbenko N. Yu.
Political discourse: definition, features and functions.....166

Horlo N. V.
Implementation of power decentralization reform in Ukraine under martial law.....171

Ishchenko O. M.
Political ideologies as a factor in overcoming the political indifference of modern society.....176

Marchuk V. V., Derevianko S. M.
Ukraine's digital diplomacy in Kuwait: challenges and priorities.....182

Moskaliuk M. F.
Presidency in the Baltic States: a comparative analysis of institutionalization and status-functional features.....188

Shcherbyna N. F.
Political transit: theoretical approaches and historical evidence of the New Hour.....193

Yakovleva L. I.
Legitimacy of public authority in the network society.....201

Yatsyna Yu. O.
Features of applying innovative analytical-statistical technologies in information systems for monitoring and detecting corruption.....206

CURRENT PROBLEMS OF PHILOSOPHY

Pavlenko N. L.
A meta-anthropological approach in the study of love.....214

Pasko Ya. I.
The precariat and the "welfare state": social partnership or confrontation?.....220

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 40

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Семенченко

Підписано до друку 23.03.2023. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 27,12. Ум. друк. арк. 26,97.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0523/308.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.